

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МЕДИНСЬКА НАТАЛІЯ ВАСИЛІВНА

УДК 330:061.66:631.1

ДИСЕРТАЦІЯ

**ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ:
ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ, ІНСТИТУТИ**

Спеціальність 08.00.06 «Економіка природокористування
та охорони навколишнього середовища»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання
на відповідне джерело _____ Н. В. Мединська

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Мединська Н. В. Формування економічного механізму природокористування в умовах децентралізації: теорія, методологія, інститути. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.06 «Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища». Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2023.

Встановлено, що сучасний економічний механізм природокористування являє собою логічно упорядковану сукупність методів, способів, інструментів і важелів бюджетно-податкового, фінансово-кредитного та дозвільного регулювання процесів господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу й охорони навколишнього природного середовища.

Обґрунтовано, що узаконені методи, інструменти та важелі рентного й екологічного регулювання спеціального природокористування і охорони довкілля виконують переважно фіскальну функцію, що не закладає належних стимулів щодо розширення масштабів ресурсозбереження та культивує споживацький тип використання природної сировини. Дослідження показали, що за 1999–2021 роки в динаміці реальних надходжень рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів до Зведеного бюджету України не спостерігається висхідного тренду, що зумовлено нееквівалентним вилученням природно-ресурсної ренти й уповільненою реакцією вітчизняних регуляторних органів на глобальні цінові тренди на світовому ринку окремих видів природної сировини.

Встановлено, що в умовах наявності значних інституціональних «розривів» між передовою іноземною та вітчизняною регуляторною архітектонікою впливу на природокористувачів необхідним є формування економічного механізму природокористування випереджального типу, який передбачає максимально прискорені темпи модернізації набору методів,

інструментів і важелів бюджетно-податкового, фінансово-кредитного та дозвільного регулювання з метою підвищення результативності залучення природної складової національного багатства у відтворювальний процес.

Доведено, що формування економічного механізму природокористування випереджального типу має відбуватися на основі дотримання принципу ієрархічності, що дасть змогу забезпечити взаємодоповнюваність і цілісність регуляторних підойм та усунути конфлікт інтересів як на рівні контролюючих органів, так і на рівні суб'єктів природно-господарської та природоохоронної діяльності публічного сектору.

Обґрунтовано, що існуюча система фінансового забезпечення охорони навколишнього природного середовища не забезпечує достатніх обсягів інвестиційних вливань і фінансування поточних природоохоронних витрат, тому екологічні проблеми загальнонаціонального та місцевого рівнів не вирішуються.

Встановлено, що дефіцит коштів для фінансового забезпечення проєктів оздоровлення довкілля значною мірою зумовлений надмірною звуженістю джерел фінансування капітальних інвестицій і поточних природоохоронних витрат. Дослідження показали, що в динаміці сукупних номінальних витрат на охорону навколишнього природного середовища за 2002–2020 роки спостерігається висхідна тенденція, а в динаміці природоохоронних витрат у порівнянних цінах спостерігається загалом низхідний тренд, що свідчить про відсутність реального збільшення обсягів фінансового забезпечення природоохоронної діяльності.

Встановлено, що в структурі сукупних витрат на охорону навколишнього природного середовища значну питому вагу займають видатки зі Зведеного бюджету України, тому публічні фінанси за таких умов виступають одним із основних факторів забезпечення критично необхідного обсягу фінансування охорони навколишнього природного середовища. Виявлено, що в структурі видатків Зведеного бюджету України на охорону навколишнього природного середовища у 2011–2020 роках більшу частку

займають поточні, а не капітальні видатки, що не забезпечує прискорених темпів модернізації, реконструкції та технічного переоснащення об'єктів природно-господарської і природоохоронної інфраструктури.

Обґрунтовано, що для забезпечення якісних зрушень у системі фінансування охорони навколишнього природного середовища необхідним є формування інструментарію впровадження базових положень Нової кліматичної угоди, Глобальних цілей сталого розвитку, Спільної сільськогосподарської політики Європейського Союзу й інших міжнародних природоохоронних конвенцій у вітчизняну систему фінансування капітальних інвестицій і поточних природоохоронних витрат. Встановлено, що ефективним каналом залучення приватних інвестицій у сферу охорони навколишнього природного середовища виступають угоди публічно-приватного партнерства, які забезпечать поєднання потенціалу місцевого самоврядування та коштів суб'єктів бізнесу.

Встановлено, що система адміністрування екологічного податку відіграє вирішальну роль у регулюванні процесів здійснення викидів і скидів шкідливих речовин, а також розміщення відходів, що визначають темпи та масштаби забруднення навколишнього природного середовища і, відповідно, формують територіальний базис розвитку природно-ресурсного підприємництва, зокрема розвитку зеленого туризму й інших видів рекреаційної діяльності.

Дослідження показали, що у 2002–2021 роках у динаміці номінальних надходжень екологічного податку до Зведеного бюджету України загалом спостерігається висхідна тенденція внаслідок механічної індексації ставок екологічного оподаткування у зв'язку з інфляційно-девальваційними процесами, що не забезпечило реального збільшення надходжень від цього фіскального інструменту до публічних бюджетів. Обґрунтовано, що в умовах децентралізації необхідно переглянути принципи міжбюджетного перерозподілу екологічного податку в бік збільшення частки цього фіскального інструменту, яка буде акумулюватися в спеціальних фондах

бюджетів місцевого самоврядування, що дасть змогу максимально наблизити цільову спрямованість використання екологічного податку до вирішення конкретних проблем охорони довкілля, зокрема модернізації об'єктів природоохоронної інфраструктури, на територіях, підпорядкованих відповідним територіальним громадам.

Доведено, що екологічний податок матиме найвищий рівень результативності, коли доповнюватиметься комплексом стимулів для суб'єктів природоохоронного підприємництва та дорадницької діяльності, щоб вони надавали необхідну допомогу суб'єктам господарювання щодо імплементації передових іноземних практик екологізації природно-господарської діяльності, зокрема застосування технологій ґрунтозахисного землеробства, впровадження методів екологічного менеджменту, застосування аутсорсингових і реінжинірингових технологій утилізації вторинної сировини.

Обґрунтовано, що фінансово-інвестиційне забезпечення сфери поводження з відходами являє собою комплекс форм, методів та інструментів фінансування капітальних інвестицій і поточних витрат, пов'язаних з упорядкуванням потоків промислових та побутових відходів, зокрема через розбудову інфраструктури розміщення, захоронення й утилізації відходів.

Встановлено, що формування сучасної системи фінансово-інвестиційного забезпечення сфери поводження з відходами має базуватися на врахуванні того, що потоки відходів утворюються в публічному (державному й муніципальному) та корпоративному секторах, а також у секторі домашніх господарств, які вирізняються виробничо-технічною та матеріально-речовою неоднорідністю за рівнем використання ресурсної цінності вторинної сировини. Виявлено, що у 2007–2020 роках сформувався чітко виражений тренд домінування поточної спрямованості фінансово-інвестиційного забезпечення сфери поводження з відходами, оскільки частка

капітальних інвестицій у загальних витратах на поводження з відходами за всіма джерелами фінансування є меншою 50 %.

Встановлено, що у 2018–2020 роках спостерігається стрімке зростання видатків Зведеного бюджету України на утилізацію відходів, що є позитивним наслідком поглиблення децентралізаційних процесів. Дослідження показали, що суттєве збільшення обсягів фінансово-інвестиційного забезпечення поводження з відходами потребує формування сучасного інституціонального середовища функціонування сфери вторинного ресурсокористування через інституціоналізацію угод публічно-приватного партнерства, кооперацію домашніх господарств щодо налагодження централізованого розміщення та утилізації відходів, трансформацію системи фіскального регулювання вторинного ресурсокористування. Обґрунтовано, що в умовах поглиблення децентралізаційних процесів та інституціональної неупорядкованості сфери поводження з відходами найбільш ефективною моделлю публічно-приватного партнерства вторинного ресурсокористування виступає модель, яка передбачає формування нестатутних об'єднань державних і муніципальних інститутів, суб'єктів виробничо-господарської діяльності та домогосподарств, фінансово-кредитних установ у формі кластерних утворень.

Доведено, що нарощення обсягів фінансово-інвестиційного забезпечення сфери поводження з відходами залежить від поглиблення диференціації ставок екологічних податків за розміщення відходів, зокрема зниження ставок за використання вторинної сировини з метою виробництва різноманітних видів енергії, що прискорить процеси утилізації відходів і підвищить рівень енергетичної самодостатності територіальних утворень.

Ключові слова: економічний механізм природокористування, охорона навколишнього природного середовища, рентна плата, капітальні інвестиції, природоохоронні витрати, децентралізована модель, місцеві бюджети, ресурсозбереження.

ABSTRACT

Medynska N. V. Formation of the economic mechanism of nature management in the context of decentralization: theory, methodology, institutions. Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Economics in the specialty 08.00.06 «Economics of nature management and environmental protection». National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, 2023.

It is established that the modern economic mechanism of nature management is a logically ordered set of methods, methods, tools and levers of budget-tax, financial-credit and licensing regulation of the processes of economic development of natural resource potential and environmental protection.

It is proved that the legalized methods, tools and levers of rent and environmental regulation of special nature management and environmental protection perform mainly a fiscal function, which does not provide proper incentives to expand the scale of resource conservation and cultivates the consumer type of use of natural raw materials. Studies have shown that in 1999-2021, there is no upward trend in the dynamics of real rent receipts for special use of natural resources to the consolidated budget of Ukraine, which is due to the non-equivalent withdrawal of natural resource rent and the slow reaction of domestic regulatory authorities to global price trends in the world market of certain types of natural raw materials.

It is established that in the conditions of significant institutional gaps between the advanced foreign and domestic regulatory architectonics of influence on nature users, it is necessary to form an economic mechanism of nature management of an advanced type. This mechanism provides for the most accelerated pace of modernization of a set of methods, tools and levers of fiscal, financial and credit and licensing regulation in order to increase the effectiveness of attracting the natural component of national wealth in the reproduction process.

It is proved that the formation of an economic mechanism for environmental management of the advanced type should take place on the basis of

compliance with the principle of hierarchy, which will make it possible to ensure complementarity and integrity of regulatory approaches and eliminate conflicts of interest both at the level of regulatory authorities and at the level of subjects of natural economic and environmental activities in the public sector.

It is proved that the existing system of financial support for environmental protection does not provide sufficient investment injections and financing of current environmental costs, so environmental problems at the national and local levels are not solved.

It is established that the shortage of funds for financial support of environmental improvement projects is largely due to excessive narrowing of sources of financing for capital investments and current environmental expenditures. Studies have shown that in the dynamics of total nominal expenditures on environmental protection for 2002-2020, there is an upward trend, and in the dynamics of environmental expenditures in comparable prices, there is a general downward trend, which indicates that there is no real increase in the volume of financial support for environmental activities.

It is established that in the structure of total expenditures on environmental protection, a significant share is occupied by expenditures from the consolidated budget of Ukraine, so public finances under such conditions are one of the main factors for ensuring the critically necessary amount of financing for environmental protection. It is established that in the structure of total expenditures on environmental protection, a significant share is occupied by expenditures from the consolidated budget of Ukraine, so public finances under such conditions are one of the main factors for ensuring the critically necessary amount of financing for Environmental Protection.

It is revealed that in the structure of expenditures of the consolidated budget of Ukraine for Environmental Protection in 2011-2020, a large share is occupied by current, rather than capital expenditures, which do not provide an accelerated pace of modernization, reconstruction and technical re-equipment of natural economic and environmental infrastructure facilities.

It is proved that in order to ensure qualitative changes in the system of financing environmental protection, it is necessary to form tools for implementing the basic provisions of the new climate agreement, Global Sustainable Development Goals, Common Agricultural Policy of the European Union and other international environmental conventions in the domestic system of financing capital investments and current environmental expenditures. It is established that an effective channel for attracting private investment in the field of Environmental Protection is public-private partnership agreements, which will ensure a combination of the potential of local self-government and the funds of business entities.

It is established that the system of environmental tax administration plays a crucial role in regulating the processes of emissions and discharges of harmful substances, as well as waste disposal, which determine the rate and scale of environmental pollution and, accordingly, form the territorial basis for the development of natural resource entrepreneurship, in particular the development of green tourism and other types of recreational activities.

Studies have shown that in 2002-2021, the dynamics of nominal environmental tax revenues to the consolidated budget of Ukraine as a whole shows an upward trend due to mechanical indexation of environmental tax rates due to inflationary and devaluation processes, which did not provide a real increase in revenues of this fiscal instrument to public budgets. It is proved that in the context of decentralization, it is necessary to review the principles of inter-budget redistribution of environmental tax in the direction of increasing the share of this fiscal tool, which will be accumulated in special funds of local government budgets, which will make it possible to bring the target direction of using environmental tax as close as possible to solving specific problems of environmental protection, in particular, the modernization of environmental infrastructure facilities in territories subordinate to the relevant territorial communities.

It is proved that the environmental tax will have the highest level of effectiveness when it is supplemented with a set of incentives for environmental entrepreneurship and advisory activities, so that they provide the necessary assistance to business entities in implementing advanced foreign practices of greening natural and economic activities, in particular the use of soil protection farming technologies, the introduction of environmental management methods, the use of outsourcing and reengineering technologies for recycling secondary raw materials.

It is proved that financial and investment support for waste management is a complex of forms, methods and tools for financing capital investments and current expenses related to the management of industrial and household waste flows, in particular through the development of infrastructure for waste disposal and burial.

It is established that the formation of a modern system of financial and investment support for waste management should be based on taking into account the fact that waste flows are generated in the public (state and municipal) and corporate sectors, as well as in the household sector, which are marked by production, technical and material heterogeneity in terms of using the resource value of secondary raw materials. It is revealed that in 2007-2020 there is a clear trend of dominance of the current direction of financial and investment support for waste management, since the share of capital investment in total waste management costs for all sources of financing is less than 50%.

It is established that in 2018-2020 there is a rapid increase in expenditures of the consolidated budget of Ukraine on waste disposal, which is a positive consequence of the deepening of decentralization processes. Studies have shown that a significant increase in the volume of financial and investment support for waste management requires the formation of a modern institutional environment for the functioning of the secondary resource use sphere through the institutionalization of public-private partnership agreements, household cooperation to establish centralized waste disposal and the transformation of the system of fiscal regulation of secondary resource use. It is proved that in the

conditions of deepening decentralization processes and institutional disordered sphere of waste management, the most effective model of public-private partnership of secondary resource use is a model that provides for the formation of non-statutory associations of state and municipal institutions, subjects of production and economic activity and households, financial and credit institutions in the form of cluster formations.

It is proved that increasing the volume of financial and investment support for waste management depends on deepening the differentiation of environmental tax rates for waste disposal, in particular, reducing the rates for the use of secondary raw materials for the production of various types of energy, which will accelerate the processes of waste disposal and increase the level of energy self-sufficiency of territorial entities.

Key words: economic mechanism of nature management, advanced type, regulation, rent, budget, conflict of interest.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових виданнях,

включених до Переліку наукових фахових видань України

1. Ісаченко Н. В. (Мединська Н. В.), Паламарчук Л. В., Матвійчук О. В. Перспективи впровадження зонінгу для управління земельними ресурсами в Україні. *Агросвіт*. 2011. № 24. С. 13–15. *(Здобувачкою виокремлено особливості формування систем управління земельними ресурсами в Україні).*
2. Isachenko N. V. (Мединська Н. В.) Land zoning features in settlements. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2012. № 3–4. С. 33–39.
3. Ісаченко Н. В. (Мединська Н. В.) Перспективність зонування земель в Україні. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес»*. 2012. № 169. Ч. 1. С. 94–97.
4. Ісаченко Н. В. (Мединська Н. В.) Особливості містобудівного зонування. *Вісник Львівського національного аграрного університету. Серія: Економіка АПК*. 2013. № 20 (2). С. 133–141.
5. Ісаченко Н. В. (Мединська Н. В.) До питання екологічнобезпечного сільсько-господарського землекористування. *Агросвіт*. 2014. № 4. С. 12–14.
6. Мединська Н. В., Купріянич І. П. Забезпечення екологічної безпеки на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення. *Агросвіт*. 2015. № 20. С. 89–94. *(Здобувачкою розкрито зміст забезпечення екологічної безпеки територій радіоактивного забруднення).*
7. Мединська Н. В. Публічність містобудівної документації, як передумова ефективного громадського контролю за розвитком урбаністичних систем. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2016. № 1–2. С. 41–46.
8. Мединська Н. В. Кадастр як інструмент планування розвитку територій. *Агросвіт*. 2017. № 19–20. С. 37–42.

9. **Мединська Н. В.**, Колганова І. Г., Задорожня Н. М. Еколого-економічна оцінка використання земель населених пунктів. Агросвіт. 2017. № 21. С. 26–29. *(Здобувачкою сформовано авторський підхід до еколого-економічної оцінки використання земель населених пунктів).*

10. **Мединська Н. В.**, Красножон А. А. Просторове моделювання меж міста-курорту Миргород та його санітарно-захисних зон. Економіка та держава. 2017. № 9. С. 74–77. *(Здобувачкою розкрито економічні аспекти формування санітарно-захисних зон навколо міст-курортів).*

11. Гунько Л. А., **Мединська Н. В.**, Колганова І. Г. Територіальні ресурси України та їх місце в європейському та глобальному вимірах. Приазовський економічний вісник. 2017. Вип. 4 (04). С. 67–74. *(Здобувачкою проаналізовано структуру земельного фонду України за власниками та землекористувачами).*

12. Голян В. А., **Мединська Н. В.**, Заставний Ю. Б. Удосконалення економічного механізму природокористування на місцевому рівні в умовах децентралізаційних процесів. Бізнес Інформ. 2021. № 12. С. 133–139. *(Здобувачкою обґрунтовано пріоритети удосконалення економічного механізму природокористування на місцевому рівні).*

13. Голян В. А., **Мединська Н. В.** Інституціоналізація економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування на рівні ОТГ. Проблеми економіки. 2021. № 4. С. 211–216. *(Здобувачкою розкрито зміст ресурсозбереження та енергоефективного природокористування на рівні ОТГ).*

14. Мединська Н. В. Формування економічного механізму природокористування в умовах нової глобальної природоохоронної архітекτονіки. Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка і менеджмент». 2021. Вип. 1 (87). С. 44–50.

15. Мединська Н. В. Інвестиційне забезпечення сфери поводження з відходами як складник економічного механізму природокористування. Причорноморські економічні студії. 2021. Вип. 72. Ч. 2. С. 63–69.

16. Мединська Н. В. Економічний механізм природокористування в умовах децентралізації: сутнісна характеристика, типи, ієрархія. Економіка та держава. 2022. № 2. С. 97–102.

17. Мединська Н. В. Трансформація екологічного оподаткування в контексті інвестиційного забезпечення модернізації природоохоронної інфраструктури. Інвестиції: практика та досвід. 2022. № 4. С. 48–53.

18. Голян В. А., **Мединська Н. В.**, Заставний Ю. Б. Економічний механізм органічного сільськогосподарського виробництва в умовах глобальних природоохоронних викликів: теоретико-методологічні засади формування. Агросвіт. 2022. № 3. С. 10–18. *(Здобувачкою розкрито зміст економічного механізму органічного сільськогосподарського виробництва).*

19. Мединська Н. В. Економічний механізм природокористування в умовах сучасних викликів: принципи та інституціоналізація. Економіка та суспільство. 2022. № 38.
URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1284>.

20. Мединська Н. В. Економічний механізм природокористування: інституціональне підґрунтя та інструментально-методологічне забезпечення. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. 2022. № 2. С. 64–74.

21. Мединська Н. В. Інституціоналізація економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування: інвестиційний та секторальний вимір. Інвестиції: практика та досвід. 2022. № 11–12. С. 32–38.

22. Мединська Н. В. Економічний механізм ресурсозбереження та енергоефективного природокористування в умовах децентралізації: зміст та компонентна структура. Економіка та держава. 2022. № 6. С. 81–85.

23. Голян В. А., **Мединська Н. В.** Економічне стимулювання екологобезпечного землекористування як складова економічного механізму природокористування. Економіка та суспільство. 2022. № 40. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1471>.

(Здобувачкою обґрунтовано доцільність трансформації існуючої системи

економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель в сучасну систему економічного стимулювання екологічнобезпечного землекористування, яка враховуватиме наявні євроінтеграційні та децентралізаційні виклики).

24. Голян В. А., Лучечко Ю. М., Заставний Ю. Б., **Мединська Н. В.** Фінансове забезпечення охорони навколишнього природного середовища в умовах глобальних викликів: пріоритети та особливості. Економіка та держава. 2022. № 8. С. 32–41. *(Здобувачем виявлено основні тенденції фінансового забезпечення охорони навколишнього природного середовища в сучасних умовах).*

25. Голян В. А., **Мединська Н. В.**, Лучечко Ю. М., Заставний Ю. Б. Фінансово-інвестиційне забезпечення сфери поводження з відходами: напрями формування інституціонального середовища. Інвестиції: практика та досвід. 2022. № 17–18. С. 5–12. *(Здобувачем розкрито зміст фінансово-інвестиційного забезпечення сфери поводження з відходами).*

26. **Мединська Н. В.**, Голян В. А., Заставний Ю. Б. Удосконалення економічного механізму природокористування в умовах інституціональних трансформацій: цілі, глобальні та національні детермінанти. Бізнес Інформ. 2022. № 7. С. 122–132. *(Здобувачем ідентифіковано національні детермінанти удосконалення економічного механізму природокористування в умовах інституціональних трансформацій).*

27. **Мединська Н. В.**, Гюлтекін О. О. Інституціональне середовище формування механізмів еколого-економічного забезпечення введення об'єктів лісової рекреаційної інфраструктури. Бізнес Інформ. 2023. № 3. С. 51–57. *(Здобувачем розкрито зміст інституціонального середовища формування мережі об'єктів лісогосподарської інфраструктури).*

28. **Мединська Н. В.**, Замлинський О. С. Формування територіальної моделі фінансового регулювання використання природних ресурсів: інвестиційний аспект. Інвестиції: практика та досвід. 2023. № 8. С. 149–154. *(Здобувачкою проаналізовано основні тенденції фінансування охорони*

навколишнього природного середовища за рахунок коштів місцевих бюджетів).

29. **Мединська Н.**, Мороз Ю. Надходження рентної плати за користування надрами у місцеві бюджети в контексті модернізації економічного механізму природокористування. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. 2023. № 1. С. 117–126. *(Здобувачкою виявлено особливості адміністрування рентної плати за користування надрами).*

**Статті у періодичних наукових виданнях,
включених до категорії «А» Переліку наукових фахових видань України
та/або у закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних**

Web of Science Core Collection та/або Scopus

30. Krasnova Yu., Golovko L., Hunko L., **Medynska N.**, Sandeep Kumar Gupta. An assessment of the legal framework governing land ownership is evolving in Ukraine. Materialstoday: proceedings. 2022. Vol. 49. P. 8. P. 3619–3623. *(Здобувачкою проведено оцінку законодавчої бази, яка регулює власність на землю в Україні).*

31. Tretiak A. M., Hunko L. A., **Medynska N. V.**, Hetmanchyk I. P. A Significance of Method of Design of Land Use of Local Eco-Network Structural Elements. International Journal of Advanced Science and Technology. 2022. Vol. 29. Iss. 6s. P. 1094–1100. *(Здобувачкою розкрито суть значення методу проєктування землекористування структурних елементів локальної екомережі).*

32. Martyn A., Kolosa L., Hunko L., **Medynska N.** Access to land resources for agribusiness in Ukraine under the ban on land acquisition: Development of alternative forms of land use. AIP Conference Proceedings. 2022. Vol. 2413. P. 040013. *(Здобувачем виокремлено особливості забезпечення доступу до земельних ресурсів для ведення агробізнесу в Україні в умовах мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення).*

33. **Medynska N.**, Hunko L., Reznik N. Approaches to Land Zoning on the Basis of Sustainable Territory Development. International Conference on Business

and Technology. 2023. Vol. 495. P. 78 –796. *(Здобувачкою розкрито зміст засада сталого розвитку території).*

34. Chumachenko A., **Medynska N.**, Horbachova O., Mykhailyshyn L., Korovchuk Y. Development of European Land Resource Potential in the Conditions of Globalization. Review of Economics and Finance. 2023. Vol. 21. P. 376–382. *(Здобувачкою виявлено вплив глобалізації на процеси використання земельно-ресурсного потенціалу в країнах Європи).*

Тези наукових доповідей

35. **Мединська Н. В.**, Віровка А. В., Красножон А. А. Екологічні властивості зелених насаджень населених пунктів. Управління земельними ресурсами в умовах децентралізації влади: стан, проблеми та перспективи їх вирішення: Всеукраїнська науково-практична студентська конференція, яка присвячена Дню землевпорядника та 15-річчю створення кафедри управління земельними ресурсами, м. Київ, 11–12 березня 2016 року: тези доповіді. Київ, 2016. С. 148–151. *(Здобувачкою виокремлено екологічні властивості зелених насаджень населених пунктів).*

36. Гунько Л., **Мединська Н.**, Мороз Ю. Publicity of Planning Documentation as a Prerequisite for Effective Public Monitoring of the Development of Urban Systems. Innovative (eco-)technology, entrepreneurship and regional development: 4th International Conference Innovation, Lithuania, 2018. P. 47–51. *(Здобувачкою розкрито зміст ефективного громадського моніторингу розвитку містобудівних систем).*

37. **Мединська Н. В.**, Голомудько А. Ю. Глобальні детермінанти формування економічного механізму природокористування в Україні. Визначальні дослідження у сучасному світі економіки: науково-практична конференція, м. Запоріжжя, 15 січня 2022 року: тези доповіді. Запоріжжя, 2022. С. 10–14. *(Здобувачкою розкрито зміст глобальних детермінант формування економічного механізму природокористування в Україні).*

38. **Мединська Н. В.**, Ягупа Я. С. Сутнісна характеристика економічного механізму природокористування: сучасний вимір. Етапи змін в

економіці: наука, інновації, бізнес-розвиток: Всеукраїнська науково-практична конференція для студентів, аспірантів та молодих учених, м. Київ, 15 січня 2022 року: тези доповіді. Київ, 2022. С. 43–47. *(Здобувачкою здійснено сутнісну характеристику економічного механізму природо-користування в Україні).*

39. **Мединська Н. В.** Фінансово-економічне стимулювання екологічнобезпечного використання сільськогосподарських земель: диверсифікація методів та інструментів. Наукові дослідження в сучасному світі економіки: науково-практична конференція, м. Дніпро, 29 січня 2022 року: тези доповіді. Дніпро, 2022. С. 50–54.

40. **Мединська Н.,** Гунько Л. Інституціоналізація економічного механізму природо-користування в умовах реалізації угод публічно-приватного партнерства. Використання й охорона земельних ресурсів: актуальні питання науки та практики: Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція, м. Львів, 3 березня 2022 року: тези доповіді. Львів, 2022. С. 58–60. *(Здобувачкою розкрито порядок інституціоналізації економічного механізму природокористування в умовах реалізації угод публічно-приватного партнерства).*

41. **Голян В. А., Мединська Н. В.,** Гунько Л. А. Формування економічного механізму природокористування у контексті реалізації угод публічно-приватного партнерства. Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку: XX Міжнародна науково-практична конференція, м. Бухарест, Румунія, 07 травня 2022 року: тези доповіді. Бухарест, 2022. С. 58–64. *(Здобувачкою запропоновано концепт формування економічного механізму природокористування в контексті реалізації угод публічно-приватного партнерства).*

42. **Мединська Н. В.** Генезис та інституціоналізація економічного механізму природокористування. Економіка, фінанси, облік та право: актуальні проблеми теорії та практики: Міжнародна науково-практична

конференція, м. Полтава, 14 травня 2022 року: тези доповіді. Полтава, 2022. Т. 1. С. 42–44.

43. Мединська Н. В. Адміністрування екологічного податку як важлива складова економічного механізму природокористування. Реформування економіки в контексті міжнародного співробітництва: механізми та стратегії: Міжнародна науково-практична конференція, м. Запоріжжя, 4–5 лютого 2022 року: тези доповіді. Запоріжжя, 2022. Вип. 1. С. 55–59.

44. Мединська Н. В. Типізація економічного механізму природокористування в умовах децентралізації. Проблеми та перспективи реалізації та впровадження міждисциплінарних наукових досягнень: III Міжнародна наукова конференція, м. Луцьк, 3 червня 2022 року: тези доповіді. Луцьк, 2022. С. 21–24.

45. Мединська Н. В. Економічний механізм ресурсозбереження та енергоефективного природокористування в контексті відновлення національного господарства. Трансформаційні процеси в умовах війни та післявоєнного періоду: Всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція, м. Чернігів, 10 червня 2022 року: тези доповіді. Чернігів, 2022. С. 22–24.

ЗМІСТ

ВСТУП	23
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В НОВИХ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ УМОВАХ.....	38
1.1. Сутність і генезис економічного механізму природокористування.....	38
1.2. Принципи, інституціоналізація та структура сучасного економічного механізму природокористування	52
1.3. Типи економічного механізму природокористування з урахуванням вимог децентралізації	81
1.4. Вплив глобальної природоохоронної архітектури на формування економічного механізму природокористування в Україні	98
Висновки до розділу 1	111
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ТА ОЦІНКА ДІЄВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ.....	115
2.1. Аналіз результативності нарахування та адміністрування рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів у системі функціонування економічного механізму природокористування	115
2.2. Екологічне оподаткування як складова економічного механізму природокористування.....	152
2.3. Фінансове забезпечення охорони навколишнього природного середовища в системі функціонування економічного механізму природокористування	167
2.4. Інституціональні засади фінансово-інвестиційного забезпечення сфери поводження з відходами в контексті модернізації економічного механізму природокористування	203
Висновки до розділу 2	214

РОЗДІЛ 3. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ.....	220
3.1. Пріоритети удосконалення економічного механізму природокористування з урахуванням впливу глобального та національного інституціонального середовища.....	220
3.2. Удосконалення економічного механізму природокористування на національному, регіональному, місцевому та локальному рівнях	238
3.3. Модернізація бюджетно-податкової та грошово-кредитної складових економічного механізму природокористування в умовах децентралізації та євроінтеграції	252
3.4. Удосконалення інституціонального забезпечення фінансування природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності на муніципальному рівні	274
Висновки до розділу 3.....	298
РОЗДІЛ 4. ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ РЕСУРСОЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ НА РІВНІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД	302
4.1. Зміст і компонентна структура економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування в умовах децентралізації	302
4.2. Секторальні, інституціональні і фінансові передумови формування економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування на місцевому рівні	317
4.3. Інституціоналізація економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування на рівні територіальної громади.....	333

4.4. Інвестиційне забезпечення сфери поводження з відходами як основна ланка економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування на рівні територіальної громади.....	352
Висновки до розділу 4.....	364
РОЗДІЛ 5	
СТИМУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГОБЕЗПЕЧНОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В СИСТЕМІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ НА РІВНІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД.....	
	367
5.1. Передумови формування системи економічного стимулювання екологобезпечного землекористування	367
5.2. Стимулювання екологобезпечного землекористування в умовах поглиблення децентралізації	378
5.3. Диверсифікація методів та інструментів стимулювання екологобезпечного використання різних категорій земель	400
5.4. Формування економічного механізму органічного сільськогосподарського виробництва як пріоритетний напрям екологобезпечного землекористування в умовах децентралізації	413
Висновки до розділу 5.....	426
ВИСНОВКИ	430
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	437
ДОДАТКИ	480

ВСТУП

Актуальність теми. Надмірний еколого-деструктивний та природоруйнівний вплив війни на здоров'я і життєдіяльність населення та на природні комплекси, волатильність глобальних ринків природної сировини, загострення природно-ресурсних обмежень соціально-економічного розвитку окремих країн та частин світу, модернізація глобальної природоохоронної архітекτονіки, диверсифікація джерел виробництва паливно-енергетичних ресурсів сформувавали передумови для перегляду пріоритетів регуляторного впливу на суб'єкти виробничо-господарської діяльності і домогосподарства в галузі освоєння природно-ресурсного потенціалу та впливу на довкілля. Такого роду регуляторний вплив на природокористувачів набуде прийнятних рівнів ефективності за умови упорядкування методів, інструментів, способів і важелів впливу в сучасному економічному механізмі природокористування.

В умовах української дійсності модернізація економічного механізму природокористування має детермінуватися вимогами децентралізаційних процесів, які зумовили необхідність посилення дієвості впливу природоексплуатаційної та природоохоронної діяльності на соціально-економічне піднесення територіальних громад. Визріла доцільність удосконалення економічного механізму природокористування на рівні територіальних громад через доповнення ряду методів, інструментів і важелів комплексом стимулів, які спонукатимуть природокористувачів підвищувати рівень комплексності використання природної сировини та забезпечувати комерціалізацію екосистемних послуг, що продукуються природними біогеоценозами.

Також економічний механізм природокористування на рівні територіальних громад має охоплювати комплекс методів та інструментів, які даватимуть змогу впроваджувати у практику регуляторного впливу на діяльність природокористувачів кращі іноземні практики природокористування та базові положення міжнародних природоохоронних конвенцій.

Фундаментальні засади та сутнісні характеристики формування економічного механізму природокористування в умовах українських реалій розглядаються у працях О. Алімова, Н. Андрєєвої, О. Балацького, В. Бардася, І. Бистрякова, П. Борщевського, Б. Буркинського, І. Вахович, О. Веклич, В. Геєця, В. Голяна, Б. Данилишина, С. Дорогунцова, О. Дребот, А. Карпука, С. Кваші, Д. Клинового, А. Коваленка, Я. Коваля, В. Кравціва, Л. Левковської, Ю. Лупенка, А. Мартина, Л. Мельника, І. Лукінова, В. Міщенко, Л. Новаковського, І. Новаковської, І. Опенька, О. Попової, І. Синякевича, Ю. Стадницького, М. Стегней, І. Сторонянської, Ю. Туниці, О. Фурдичка, Є. Хлобистова, О. Шкуратова та інших. Водночас не повною мірою встановлено причинно-наслідкові зв'язки між окремими складовими інституціональних перетворень у природно-ресурсному секторі, зокрема між процесами децентралізації влади й реформи місцевого самоврядування та специфікацією методів, інструментів і важелів економічного механізму природокористування на різних таксономічних рівнях.

Враховуючи виклики воєнного часу і вимоги післявоєнного відновлення економіки України та необхідність зміцнення енергетичної самодостатності країни, ключовою ланкою економічного механізму природокористування має виступати економічний механізм ресурсозбереження та енергоефективного природокористування, який стимулюватиме процеси підвищення рівня утилізації вторинної природної сировини і виробництва на цій основі різноманітних видів біологічного палива. Наукові напрацювання О. Губанової, О. Дзюбенка, О. Ігнатенка, Ю. Маковецької, Т. Миклуша, В. Міщенко, Т. Омеляненко, І. Сотник, С. Харічкова та інших мають бути доповнені теоретико-методологічними підходами і прикладними пропозиціями стосовно формування інституціонального забезпечення територіальних систем фінансово-економічного регулювання модернізації систем поводження з відходами, найперше в контексті їх утилізації та виробництва на цій основі енергетичних продуктів.

З огляду на те, що останніми роками було здійснено інституціоналізацію ринку земель сільськогосподарського призначення та дерегуляцію земельних відносин, важливим елементом економічного механізму природокористування, передусім на рівні територіальних громад, виступає система стимулювання екологічнобезпечного землекористування. У працях В. Будзяка, О. Будзяк, Л. Гунько, Д. Добряка, Й. Дороша, О. Дорош, Т. Євсюкова, І. Ковальчука, А. Кошеля, І. Купріяничик, А. Мартина, Л. Новаковського, І. Новаковської, А. Полтавця, А. Попова, С. Рогач, В. Савчука, О. Сакаль, М. Ступеня, Р. Ступеня, А. Третьяка, В. Третьяк, Н. Третьяк, О. Цвяха та інших виокремлюються складові економічного механізму природокористування у сфері господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу, але не повною мірою відображено набір інструментів економічного стимулювання екологічнобезпечного землекористування в умовах запуску ринку земель сільськогосподарського призначення та дерегуляції земельних відносин. У теперішніх умовах диверсифікація методів та інструментів економічного стимулювання екологічнобезпечного землекористування виступає необхідною передумовою і складовою модернізації економічного механізму природокористування, особливо на рівні територіальних громад.

Доцільність поглиблення теоретико-методологічних підходів і становлення інституціонального підґрунтя формування економічного механізму природокористування з урахуванням наслідків і вимог прискорення інституціональних перетворень, насамперед децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування, зокрема завершення процесу укрупнення територіальних громад, обов'язковості імплементації базових положень міжнародних природоохоронних конвенцій і природно-ресурсних директив Європейського Союзу, а також з урахуванням екзогенних військових загроз та ендегенних енергетичних викликів, а саме в галузі регуляторного впливу на процеси утилізації вторинної природної сировини й

виробництва на цій основі різноманітних видів біологічного палива, і визначили тему, мету та завдання дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Положення, висновки та рекомендації, викладені у дисертації, пов'язані з реалізацією Стратегії сталого розвитку «Україна-2020» (затвердженої Указом Президента України № 5/2015 від 12.01.2015 р.) у сфері забезпечення енергонезалежності країни, зокрема щодо реалізації проєктів з використанням альтернативних джерел енергії, а саме різноманітних видів біологічного палива.

Наукові результати, теоретичні положення та висновки дисертації безпосередньо пов'язані з тематикою науково-дослідних робіт Національного університету біоресурсів і природокористування України, зокрема із бюджетною темою «Соціально-економічні виклики, реалізація та вдосконалення законодавства України у контексті сталого розвитку» (договір № БФ/39-2021), у межах якої автором розроблено концепт формування економічного механізму природокористування в умовах поглиблення децентралізації.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є розроблення теоретичних засад, методологічного інструментарію та інституціонального забезпечення формування економічного механізму природокористування з урахуванням викликів воєнного часу, вимог післявоєнного відновлення національного господарства України та наслідків поглиблення децентралізаційних процесів.

Для досягнення цієї мети було поставлено такі завдання:

- розкрити сутність, обґрунтувати принципи та визначити складові інституціоналізації економічного механізму природокористування в сучасних умовах;

- сформулювати концептуальний підхід до структуризації економічного механізму природокористування з урахуванням наслідків поглиблення децентралізації та викликів воєнного і повоєнного часу;

- запропонувати авторський підхід до ідентифікації типів економічного механізму природокористування з урахуванням вимог децентралізації;
- проаналізувати основні тенденції акумуляції, розподілу й цільового використання рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів і екологічного податку в розрізі публічних бюджетів України;
- визначити рівень результативності й ідентифікувати набір основних предикторів фінансового забезпечення охорони навколишнього природного середовища в системі функціонування економічного механізму природокористування;
- розробити архітектуру економічного механізму природокористування на різних таксономічних рівнях з урахуванням впливу глобального та національного інституціонального середовища;
- обґрунтувати науково-теоретичні підходи до вибору пріоритетів удосконалення економічного механізму природокористування на національному, регіональному, місцевому і локальному рівнях;
- сформувати концепт використання диференційованого підходу до побудови децентралізованої моделі фінансово-інвестиційного забезпечення природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності на рівні територіальних громад;
- розкрити зміст, виявити воєнні, секторальні, інституціональні і фінансові передумови формування компонентної структури економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування в умовах децентралізації;
- розробити теоретичне підґрунтя та прикладний інструментарій інституціоналізації економічного механізму ресурсозбереження й енергоефективного природокористування як базової ланки економічного механізму природокористування на рівні територіальних громад;
- сформувати механізм фінансового забезпечення прямої та непрямої бюджетної підтримки екологізації землекористування з урахуванням

наслідків дерегуляції земельних відносин і децентралізації управління природокористуванням;

- систематизувати пріоритети трансформації економічного стимулювання екологічнобезпечного землекористування в умовах формування децентралізованої моделі економічного механізму природокористування;

- розробити інструментарій трансформації методів та інструментів стимулювання екологічнобезпечного землекористування в контексті модернізації економічного механізму природокористування на рівні територіальних громад.

Об'єктом дослідження є процеси формування економічного механізму природокористування в Україні в умовах децентралізації та з урахуванням вимог і викликів воєнного й повоєнного часу.

Предметом дослідження виступають теоретико-методологічні підходи до вибору пріоритетів модернізації економічного механізму природокористування на різних таксономічних рівнях в Україні з урахуванням децентралізаційних процесів, наслідків формування сучасної глобальної природоохоронної архітекτονіки та вимог воєнного і повоєнного часу.

Методи дослідження. Теоретичною і методологічною основою проведеного дослідження виступають базові положення економіки природокористування, екологічного менеджменту, інституціональної теорії та неінституціоналізму, а також сучасні концепції фіскального регулювання господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу й охорони довкілля. Для досягнення мети та вирішення завдань дисертації використано загальні і спеціальні методи наукового пізнання: *аксіоматичний метод* – для визначення сутності та прикметних рис економічного механізму природокористування на різних таксономічних рівнях; *метод узагальнення* – для критичного осмислення теоретичних напрацювань вітчизняних та іноземних вчених щодо специфікації методів та інструментів економічного механізму природокористування; *метод систематизації* – для виокремлення

складових економічного механізму природокористування; *абстрактно-логічний метод* – для обґрунтування фундаментальних цілей модернізації економічного механізму природокористування з урахуванням наслідків децентралізаційних процесів; *економіко-статистичний метод* – для аналізу й оцінювання основних тенденцій надходжень рентної плати та плати за використання природних ресурсів і екологічного податку до публічних бюджетів, а також базових трендів фінансування природоохоронної діяльності; *метод порівняльного аналізу* – для визначення величини надходжень природно-ресурсних та екологічних платежів до державного й місцевих бюджетів, а також обсягів фінансування капітальних природоохоронних інвестицій і поточних природоохоронних витрат у порівнянних цінах; *метод кореляційно-регресійного аналізу* – для визначення зв'язку між обсягами фінансово-економічного забезпечення природоохоронної діяльності й основними чинниками, що детермінують величину сукупних природоохоронних витрат; *інституціональний аналіз* – для визначення набору інститутів-правил та інститутів-організацій, необхідних для удосконалення регуляторного впливу на процеси господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу й охорони довкілля; *метод сходження від абстрактного до конкретного* – для обґрунтування набору методів економічного стимулювання екологічно безпечного землекористування в умовах запуску ринку сільськогосподарських земель і дерегуляції земельних відносин.

Інформаційну базу дослідження становлять матеріали Міністерства фінансів України, Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, Державної служби статистики України, Державної казначейської служби України, Державної податкової служби України, Державного агентства водних ресурсів України, Державного агентства лісових ресурсів України, Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація сукупністю отриманих результатів вирішує важливу наукову проблему формування економічного механізму природокористування в умовах воєнного часу та поглиблення децентралізаційних процесів в Україні. Найважливіші наукові результати дисертаційного дослідження, що характеризуються новизною і виносяться на захист, полягають у такому:

вперше:

– розроблено теоретико-методологічні засади формування економічного механізму природокористування в умовах поглиблення децентралізації та з урахуванням вимог воєнного й повоєнного часу, імперативною базою яких виступає комплекс принципів, що визначають специфікацію складових формальної та неформальної інституціоналізації, яка детермінує набір методів, інструментів і важелів регуляторного впливу на процеси господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу, утилізації вторинної природної сировини й охорони навколишнього природного середовища;

– сформовано теоретичну платформу типізації економічного механізму природокористування, яка передбачає виокремлення м'якого «наздоганяючого», стимулюючого природоохоронні виробництва, жорсткого «пригнічуючого» та випереджального типу, що дасть змогу при інституціоналізації конкретного типу економічного механізму природокористування врахувати наслідки переформатування глобальної природоохоронної архітекτονіки, інституціональні «розриви» між вітчизняною практикою регуляторного впливу на природокористувачів і передовими іноземними практиками, вимоги поглиблення децентралізації і трансформації системи управління природними ресурсами та виклики воєнного та повоєнного часу;

– розроблено архітектоніку економічного механізму природокористування з урахуванням впливу глобального та національного інституціонального середовища функціонування природно-ресурсного

сектору (глобальна природоохоронна архітектоніка, кон'юнктура світових сировинних ринків, євроінтеграційний вектор розвитку України, децентралізація влади й реформа місцевого самоврядування), яка охоплює бюджетно-податкову, грошово-кредитну, регламентно-дозвільну та консультативну складові, розвиток яких передбачає реалізацію комплексу фундаментальних цілей задля повоєнної модернізації природно-ресурсного сектору, уникнення проявів «голландської хвороби» та «ресурсного прокляття» національної економіки;

удосконалено:

– концептуальний підхід до структуризації економічного механізму природокористування, який, на відміну від існуючого, охоплює спектр інструментів, фінансово-економічних та управлінсько-економічних методів і важелів (фінансово-економічних стимулів і фінансово-економічних санкцій), які забезпечують вилучення, розподіл та цільове використання акумульованих природно-ресурсних (рентної плати і плати за використання інших природних ресурсів) та екологічних (екологічного податку, штрафів і пені за порушення природоохоронного законодавства) платежів, а також визначають форми наповнення та використання коштів фінансових фондів природоохоронного спрямування (бюджетних і позабюджетних публічних фондів, спеціальних фондів у публічних бюджетах, приватних позабюджетних фондів, іноземних фондів);

– методичний інструментарій забезпечення цільового використання екоресурсних платежів (рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів і екологічного податку), акумульованих у публічних бюджетах, на фінансування публічних природоохоронних витрат, який, на відміну від існуючих, передбачає розрахунок рівня покриття публічних природоохоронних видатків екоресурсними платежами, що надійшли до Зведеного бюджету України, та визначення резервів нарощення обсягів фінансування публічних капітальних і поточних природоохоронних витрат;

– концепт використання диференційованого підходу до побудови децентралізованої моделі фінансово-інвестиційного забезпечення природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності в міських і сільських територіальних громадах з ідентифікацією основних та допоміжних джерел наповнення публічних фондів екологічного спрямування, який, на відміну від існуючих, враховує існуючу асиметрію в рівнях концентрації коштів у публічних бюджетах сільських і міських територіальних утворень;

– авторський підхід до формування компонентної структури економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування в умовах воєнного часу, який, на відміну від існуючих, враховує базові передумови функціонування систем вторинного ресурсокористування та передбачає диверсифікацію джерел фінансування проєктів модернізації сфери поводження з відходами через розширення інституціонального підґрунтя участі органів місцевої влади в реалізації угод публічно-приватного партнерства та забезпечення цільового використання коштів, акумульованих у публічних бюджетах внаслідок адміністрування екологічного податку за розміщення відходів та за викиди і скиди шкідливих речовин;

– механізм фінансування охорони земель на регіональному рівні, який, на відміну від існуючих, передбачає створення мережі обласних фондів охорони земель на основі акумуляції частини земельної ренти (10 % плати за землю, 30 % коштів від продажу земель державної та комунальної власності, 100 % коштів від відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва) і її подальшого використання для надання прямої та непрямої бюджетної підтримки землевласникам і землекористувачам, які здійснюють комплекс земельних поліпшень;

– інструментарій трансформації економічного стимулювання екологобезпечного землекористування як базового елемента економічного механізму природокористування на рівні територіальних громад, який, на

відміну від існуючих, враховує існуючі глобальні та національні передумови (Нова кліматична угода, заплановане запровадження ЄС прикордонного вуглецевого коригування, імплементація Глобальних Цілей сталого розвитку і Спільної сільськогосподарської політики ЄС, інституціоналізація ринку земель сільськогосподарського призначення, дерегуляція земельних відносин) та забезпечує диверсифікацію методів та інструментів стимулюючого впливу на землевласників і землекористувачів, що дасть змогу розширити масштаби збереження та відтворення земельно-ресурсного потенціалу й отримати додатковий еколого-економічний ефект (відновлення традиційної спеціалізації окремих адміністративних районів, дотримання сівозмін, рекультивация порушених земель, створення захисних лісосмуг, підвищення рівня лісистості, збереження водно-болотних угідь);

набули подальшого розвитку:

– методичні підходи до визначення рівня результативності фінансового забезпечення охорони навколишнього природного середовища, які передбачають детермінацію впливу на сумарну величину природоохоронних витрат надходжень рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів і екологічного податку до публічних бюджетів та загальної величини капітальних інвестицій загалом по економіці України на основі використання прийомів регресійно-кореляційного моделювання, що дає змогу виявляти резерви нарощення обсягів фінансування капітальних і поточних природоохоронних видатків та прогнозувати темпи росту сукупних природоохоронних витрат;

– науково-теоретичні підходи до вибору пріоритетів удосконалення економічного механізму природокористування на національному (держава), регіональному (область, район), місцевому (територіальна громада), локальному (підприємство) рівнях у повоєнний період, враховуючи інституціональне підґрунтя регуляторного впливу на природокористувачів і вимоги посилення обороноздатності та господарської самодостатності країни;

– інституціоналізація економічного механізму ресурсозбереження й енергоефективного природокористування як базової ланки економічного механізму природокористування на рівні територіальних громад, яка передбачає формування інституціонального середовища активізації ресурсозберігаючих та енергозберігаючих процесів і впровадження сучасних інституціональних форм підприємницької діяльності у сфері вторинного ресурсокористування, що дасть змогу сформуванню виробничо-технічну та фінансову базу для розвитку біоенергетичного сектору, декарбонізації відтворювальних процесів, забезпечення вуглецевої нейтральності, мінімізації глобального потепління, економії первинної природної сировини, зменшення залежності національної економіки від викопних вуглеводнів;

– систематизація пріоритетів трансформації економічного стимулювання екологічнобезпечного землекористування в умовах формування децентралізованої моделі економічного механізму природокористування, яка виокремлює пріоритети, що мають інституціоналізовані форми й методи бюджетно-податкового та грошово-кредитного забезпечення, а також пріоритети, які потребують формальної і неформальної інституціоналізації.

Практичне значення одержаних результатів. Теоретичні положення, прикладні розробки, висновки і пропозиції, викладені в дисертації, мають важливе практичне значення для доповнення сучасними методами, інструментами й важелями регуляторного впливу на природокористувачів економічного механізму природокористування, який функціонує в Україні на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях.

Розроблені автором концептуальні підходи щодо трансформації економічного механізму природокористування на місцевому рівні, які передбачають диверсифікацію фінансово-економічних та управлінсько-економічних методів регуляторного впливу на природокористувачів, що дозволить забезпечити більш дієвий розподіл і цільове використання акумульованих природно-ресурсних (рентної плати й плати за використання інших природних ресурсів) та екологічних платежів (екологічного податку за

забруднення навколишнього природного середовища, штрафів і пені за порушення природоохоронного законодавства) в системі бюджетів територіальних громад, використовуються у діяльності Корюківської міської ради (довідка № 297/04-03 від 27.04.2023 р.).

Отримані у дисертації результати, які стосуються ідентифікації глобальних і національних інституціональних передумов та обґрунтування пріоритетів економічного стимулювання екологічнобезпечного землекористування в умовах інституціоналізації ринку сільськогосподарських земель і дерегуляції земельних відносин, використано Інститутом агроекології і природокористування НААН у процесі виконання наукової теми «Розроблення стратегічної моделі еколого-економічного управління природними ресурсами в агросфері», номер державної реєстрації 0116U000341, 2016–2020 рр. (довідка № 79 від 22.03.2023 р.).

Результати дисертації, які стосуються інституціоналізації додаткових бюджетно-податкових інструментів стимулювання розширеного відтворення біорізноманіття, економії природної сировини, утилізації вторинних природних ресурсів і розвитку органічних сільськогосподарських виробництв, використано при виконанні Регіональної екологічної програми «Екологія 2016–2022» та при формуванні Регіонального плану управління відходами у Волинській області до 2030 року (довідка № 719/51/2-23 від 25.05.2023 р.).

Сформовані в дисертації науково-теоретичні засади систематизації пріоритетів і формування інструментарію трансформації економічного стимулювання екологічнобезпечного землекористування як базового елемента економічного механізму природокористування, а також концептуальні підходи до інституціоналізації економічного механізму ресурсозбереження й енергоефективного природокористування використовуються у навчальному процесі при підготовці лекційного матеріалу з дисциплін «Інвестиційний аналіз» та «Регулювання ринку земель та нерухомості» для підготовки фахівців ОПП «Геодезія та землеустрій» за спеціальністю 193 «Геодезія та

землеустрій» у Національному університеті біоресурсів і природокористування України (акт впровадження від 27.04.2023 р.).

Особистий внесок здобувача. Сформульовані в дисертації наукові положення, висновки та пропозиції належать особисто автору та є його науковим доробком. Дисертація є самостійно виконаною завершеною та логічно упорядкованою науковою працею. У дисертації розв’язана важлива наукова проблема – розроблено теоретичні засади, методологічний інструментарій та інституціональне забезпечення економічного механізму природокористування з урахуванням вимог воєнного та повоєнного часу і пріоритетів та наслідків поглиблення децентралізаційних процесів.

Наукові результати дисертації є внеском у розвиток теорії та методології економіки природокористування і охорони навколишнього середовища. Із наукових праць, опублікованих у співавторстві, в дисертації використані лише ті ідеї та положення, які одержані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні наукові положення та результати дисертації апробовано на наукових і науково-практичних конференціях різного рівня, зокрема: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Управління земельними ресурсами в умовах децентралізації влади: стан, проблеми та перспективи їх вирішення» (м. Київ, 2016 р.); IV Міжнародній конференції «Інноваційні екотехнології, підприємництво та регіональний розвиток» (м. Каунас, 2018 р.); Науково-практичній конференції «Визначальні дослідження у сучасному світі економіки» (м. Запоріжжя, 2022 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Етапи змін в економіці: наука, інновації, бізнес-розвиток» (м. Київ, 2022 р.); Науково-практичній конференції «Наукові дослідження в сучасному світі економіки» (м. Дніпро, 2022 р.); Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Використання й охорона земельних ресурсів: актуальні питання науки та практики» (м. Львів, 2022 р.); XX Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку» (м. Бухарест, 2022 р.); Міжнародній науково-

практичній конференції «Економіка, фінанси, облік та право: актуальні проблеми теорії та практики» (м. Полтава, 2022 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Реформування економіки в контексті міжнародного співробітництва: механізми та стратегії» (м. Запоріжжя, 2022 р.); III міжнародній науковій конференції «Проблеми та перспективи реалізації та впровадження міждисциплінарних наукових досягнень» (м. Луцьк, 2022 р.); Всеукраїнській міждисциплінарній науково-практичній конференції «Трансформаційні процеси в умовах війни та післявоєнного періоду» (м. Чернігів, 2022 р.); Міжнародному урбаністичному форумі «Економіка відновлення міст» (м. Київ, 2023 р.); XIV Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток, освіта, культура: інтеграційні тенденції в сучасний світ» (м. Осло, 2023 р.); Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Використання й охорона земельних ресурсів та туристично-рекреаційний потенціал територій» (м. Львів, 2023 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Девелопмент нерухомості: інновації та трансформації» (м. Київ, 2023 р.);

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 45 наукових праць, з яких 29 статей у наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України, 5 статей у періодичних наукових виданнях, включених до категорії «А» Переліку наукових фахових видань України та/або у закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus, 11 тез наукових доповідей.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотацій, вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 524 сторінки комп'ютерного тексту, що містить 5 таблиць і 29 рисунків та 11 додатків. Список використаних джерел складається із 400 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В НОВИХ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ УМОВАХ

1.1. Сутність і генезис економічного механізму природокористування

У сучасних умовах загострення природно-ресурсних та екологічних обмежень, а також виснаження і вичерпання окремих видів природної сировини необхідним є формування сучасної інституціональної конструкції регуляторного впливу на природокористувачів, яка охоплюватиме комплекс методів, інструментів та важелів, що спонукатимуть суб'єктів природно-ресурсного підприємництва ощадливіше використовувати відновні й невідновні природні ресурси, а також мінімізувати негативний вплив на навколишнє природне середовище. Доцільність формування такої інституціональної конструкції регуляторного впливу на природокористувачів випливає з того, що у глобальному масштабі негативні кліматичні зміни значно прискорилися, що вимагає об'єднання зусиль світової спільноти для обмеження обсягів викидів парникових газів в атмосферне повітря. Зменшення таких викидів пов'язується також з необхідними структурними змінами в національних господарствах, коли стимулюватиметься розвиток галузей з мінімальними негативними екстерналіями, та водночас обмежуватиметься розвиток галузей, які є основними операторами викидів парникових газів, що врешті-решт і призводить до глобального потепління.

Структурні зрушення в національній економіці, які відбуваються протягом останніх тридцяти років, характеризуються посиленням техногенного й антропогенного впливу на природні ландшафти. Скорочення потужностей у високотехнологічних галузях супроводжується нарощенням

обсягів виробництва у галузях, які функціонують на основі використання природної сировини [68].

За таких умов важливого значення набуває розроблення комплексу регуляторів, які прямо й опосередковано впливатимуть на природокористувачів з метою попередження їхньої екологодеструктивної та природоруйнівної діяльності. Для забезпечення необхідного рівня компліментарності між такого роду регуляторами вони повинні бути об'єднані в логічно упорядковану сукупність у формі економічного механізму природокористування.

Водночас складність формування мобільного та збалансованого економічного механізму природокористування впливає із багатокomпонентності і складності самого процесу природокористування, який охоплює комплекс взаємовідносин соціально-економічної системи та природних продуктивних сил. Фундатори вітчизняної економіки природокористування О. Балацький, П. Вакулюк, В. Власенко розглядають природокористування як взаємодію людини і природи у всій її багатоманітності та складності. Відносини власності, система економічних законів та інтересів здійснюють вирішальний вплив на тип і рівень природокористування, можливості поглибленого наукового пізнання і розробки шляхів вирішення екологічних проблем [371, с. 11–16]. Класики української економіки природокористування сформулювали наведене твердження ще в умовах командно-адміністративної економіки, де функціонувала централізована система управління природокористуванням і домінувала суспільна форма власності на засоби виробництва. У зв'язку з впровадженням ринкових відносин і переходом до різноманіття форм власності взаємовідносини і взаємовпливи у сфері природокористування ще більше ускладнилися, що вимагає комплексного підходу до формування економічного механізму господарського використання природно-ресурсного потенціалу й охорони довкілля. А в останні роки необхідним є також максимально можливе врахування глобальних викликів у природоохоронній

діяльності та наслідків поглиблення децентралізації влади і реформи місцевого самоврядування.

Здійснення процесу природокористування базується не лише на взаємодії базису та надбудови національного господарства, але й охоплює як процес матеріального виробництва, так і процес користування природними умовами, що вимагає відповідного регулювання як на галузевому, так і на територіальному рівнях. На думку О. Кашенко, природокористування постає як будь-яка господарська діяльність з управління певною еколого-економічною системою. Якщо природокористування розглядати як діяльність, спрямовану на забезпечення потреб суспільства в природних ресурсах, збереження необхідних для виробництва і життєдіяльності людини якості навколишнього середовища і стану природи загалом, то з цієї масштабної і багатопланової сфери господарської діяльності можна виділити господарське використання природного багатства, його охорону та відтворення [167, с. 11]. З викладеного слідує, що сфера природокористування охоплює не лише безпосередньо процес використання матеріально-речової субстанції природної сировини, але і процес захисту та попередження негативного антропогенного й техногенного впливу на довкілля через створення систем обмеження шкідливих викидів і скидів, а також розміщення відходів. Таке твердження має бути закладене в основу формування набору методів, інструментів і важелів економічного механізму природокористування, які будуть здійснювати регуляторний вплив як на процеси спеціального використання природних ресурсів, так і на процеси обмеження забруднення навколишнього природного середовища.

При цьому варто завжди враховувати безпосередній взаємозв'язок сфери природокористування з іншими сферами суспільного відтворення. А. Жулавський та В. Акуленко стверджують, що питання охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів необхідно розглядати в єдності з розвитком продуктивних сил, так само, як і розвиток останніх повинен бути пов'язаним із процесами

відтворення природних умов і факторів [131, с. 64]. Тобто інструментальна база економічного механізму природокористування має охоплювати підйоми, які сприятимуть посиленню позитивного впливу господарського освоєння місцевого природно-ресурсного потенціалу на соціально-економічний розвиток територій. Регуляторний вплив має враховувати те, що природні ресурси і природні умови – це не лише фактори виробництва, але й необхідна умова забезпечення сприятливих умов життєдіяльності населення.

Раціоналізація використання природних ресурсів та охорони довкілля в умовах ринкових відносин напряму пов'язана з результативністю функціонування економічного механізму природокористування як сукупності методів, способів, інструментів і форм бюджетно-податкового та фінансово-кредитного регулювання господарського освоєння і подальшого використання у відтворювальному процесі природної складової національного багатства [81].

Сучасний економічний механізм природокористування в Україні характеризується численними інституціональними «розривами» та інституціональними «пастками» у зв'язку з тим, що не сформована необхідна система противаг між регуляторними природоохоронними органами й суб'єктами природно-ресурсного і природоохоронного підприємництва, що призводить до конфлікту інтересів і не забезпечує належного контролю за процесами використання природних ресурсів та охороною довкілля. Ба більше, в окремих природно-ресурсних секторах господарська діяльність довгий час не була відокремлена від контролю за процесами залучення природних ресурсів у відтворювальний процес.

Удовиця О. Ф. переконує, що економічний механізм природокористування в Україні сьогодні є недосконалим, а саме: він не має достатнього рівня розвитку; не є таким, що викликає інтерес у суб'єктів господарювання, щоб проводити заходи з раціонального природокористування; не має узгодженості з економічними показниками та шляхами покращення результатів діяльності суб'єкта господарювання [333, с. 359].

Тобто вчений негативною стороною існуючого економічного механізму природокористування розглядає відсутність стимулюючої природоохоронної діяльності складової, внаслідок чого екологізація виробництва не належить до пріоритетних видів діяльності суб'єктів господарювання. Це і виступає причиною повільної імплементації домінант ощадливого природокористування в реальний сектор національної економіки. До того ж це консервує ситуацію виснажливого використання складових природно-ресурсного потенціалу у більшості ланок добувної промисловості, сільського та лісового господарства.

Формуванню економічного механізму природокористування в умовах становлення ринкових відносин та з врахуванням галузевих аспектів господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу присвячені праці В. Бардася, Я. Безусяк, І. Бема, І. Бистрякова, І. Білецької, П. Борщевського, О. Веклич, А. Гадзала, П. Гаман, О. Гіндес, В. Голяна, Б. Данилишина, С. Дорогунцова, О. Дребот, Т. Загородньої, А. Карпенко, Д. Клинового, А. Мартина, Л. Мельника, В. Міщенко, О. Сакаль, В. Ткаченко, А. Третяка, А. Федорищевої, С. Харічкова, О. Удовиці та інших [10–14; 17; 38; 43; 57; 60; 69; 71–74; 98; 99; 118; 121; 132; 133; 159; 171; 172; 200; 228; 238; 242; 248; 300; 326; 329; 333; 345], в яких розглядається доцільність інституціоналізації інструментів платності спеціального природокористування, стимулювання раціонального використання природних ресурсів та охорони довкілля, диференціації плати за лімітне й понадлімітне здійснення викидів і скидів шкідливих речовин, а також розміщення відходів. Пропонуються авторські підходи до формування набору методів та інструментів регуляторного впливу на природокористувачів, обґрунтовуються пропозиції щодо вдосконалення системи адміністрування рентних платежів за спеціальне використання природних ресурсів, а також визначаються напрями покращення цінового й тарифного регулювання природокористування.

У 90-х роках минулого століття та на початку 2000-х років в українській економічній літературі почали з'являтися публікації результатів

започаткованих вітчизняними вченими досліджень, присвячених формуванню економічного механізму природокористування. У працях окремих вчених проблема формування механізмів регуляторного впливу на процеси природокористування розглядається як складова політики держави щодо переходу від командно-адміністративної до ринкової економіки. Бем І. та А. Федорищева зазначали, що на характер переорієнтації економіки України до ринкових відносин у перехідний період відчутний вплив справляє ступінь раціоналізації природокористування. Це насамперед стосується заходів з екологізації виробництва. Така проблематика дуже актуальна для України, де природокористування є стрижнем суспільного виробництва і важливим соціально-економічним завданням [14, с. 3]. До того ж на початку 90-х років минулого століття значний виробничо-технічний потенціал України, який характеризувався залученням великих потоків природної сировини і, відповідно, утворенням промислових потоків, вимагав інституціоналізації сучасних механізмів екологізації діяльності промислових підприємств відповідно до вимог природоохоронного законодавства.

Данилишин Б. проаналізував основні тенденції регулювання процесів природокористування в Україні у 90-х роках минулого століття і довів необхідність створення цілісної системи регуляторного впливу на поведінку природокористувачів [99]. Більшість досліджень була присвячена вивченню основних складових економічного механізму природокористування, зокрема економічному механізму охорони навколишнього природного середовища, економічному механізму раціоналізації господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу, зокрема використанню окремих видів природних ресурсів, економічному механізму збереження та примноження біорізноманіття. Зокрема, Л. Мельник розкрив соціально-економічне значення економічного механізму збереження біорізноманіття [228]. Загородня Т. обґрунтувала авторський підхід до удосконалення інструментів економічного механізму охорони навколишнього природного середовища [132]. Ґрунтовним слід вважати підхід І. Білецької до удосконалення

економічного механізму екологічного регулювання. Так, вона констатує, що основними напрямками вдосконалення економічного механізму екологічного регулювання є модернізація існуючих регуляторів, здійснювана одночасно з розробкою і впровадженням у практику нових ринкових інструментів [17].

Гаман П. було розкрито зміст економічного механізму природокористування та природоохоронної діяльності [57]. Фундаментальні засади формування економічного механізму природокористування в Україні на початку формування ринкових відносин були розроблені видатним українським вченим В. Міщенком і опубліковані у його відомій статті «Економічний механізм природокористування в Україні» [242].

Вагомий внесок в обґрунтування пріоритетів трансформації фіскальної складової економічного механізму природокористування в Україні вніс С. Харічков. Зокрема, він виділив такі пріоритети реформування блоку ресурсно-екологічних податків і зборів: посилення дієвості фіскальної функції шляхом розширення податкової бази; мобілізацію регулятивної (стимулюючої) функції ресурсно-екологічних податків і зборів через запровадження експортного мита на вивіз за межі України природних ресурсів, підвищення ставок податків на видобуток корисних копалин до економічно обґрунтованих, перенесення акценту в загальній методології ресурсно-екологічного оподаткування зі сфери виробництва (видобування) природних ресурсів на сферу їх споживання [345]. Підхід С. Харічкова є дуже актуальним і своєчасним, оскільки його застосування дасть змогу на порядок розширити базу ресурсно-екологічного оподаткування, зокрема через інституціоналізацію інструментів фіскального регулювання процесів користування природно-ресурсними об'єктами природно-заповідного фонду, посилення фіскального тиску на експорт природної сировини, що дасть змогу підвищити фіскальну віддачу вивозу продукції з низькою часткою доданої вартості та стимулювати природокористувачів продавати продукцію з високою доданою вартістю. Ключовим моментом підходу С. Харічкова є також те, що «центр тяжіння» у ресурсно-екологічному оподаткуванні

необхідно переносити у сферу виробництва готової продукції, а не видобутку природної сировини, оскільки саме у сфері виробництва створюється левова частка природно-ресурсної ренти, яка трансформується у надприбутки вертикально-інтегрованих підприємницьких об'єднань.

Заслуговують на увагу праці вітчизняних вчених, де було започатковано дослідження, пов'язані з формуванням економічного механізму використання конкретних видів природних ресурсів. Третяк А. та А. Мартин сформуваали авторські підходи до становлення економічного механізму землекористування [200; 329]. Зокрема, ними розроблено засади фінансового регулювання використання та охорони сільськогосподарських земель у процесі ринкового обігу, а також інструментарій економічного регулювання земельних відносин. Мартин А. переконує в тому, що фіскальна політика належить до особливо проблемних питань регулювання земельних відносин. Засади платності землеволодіння та землекористування, закладені ще на початку 1990-х років, у сучасних умовах можуть вважатися такими, що значною мірою не відповідають економічним реаліям. Земельний податок так і не став повноцінною фінансовою основою місцевого самоврядування та не виконує стимулюючу функцію [200]. Однак у зв'язку із інституціоналізацією повноцінного ринку земель сільськогосподарського призначення та дерегуляцією земельних відносин розширюється базис здійснення земельних трансакцій, що, відповідно, вимагає диверсифікації набору методів, інструментів і важелів регуляторного впливу на процеси перерозподілу складових земельно-ресурсного потенціалу.

Огонь Ц. і В. Голян заклали основи становлення економічного механізму водокористування з урахуванням впливу ринкових відносин на процеси господарського освоєння водно-ресурсного потенціалу [70; 257]. Запровадження ринкових відносин у сферу розширеного відтворення та господарського освоєння водно-ресурсного потенціалу дає змогу інституціоналізувати різноманітні форми прав тимчасового користування водними об'єктами та форми купівлі-продажу окремих елементів водної

складової природного багатства. Поглиблення децентралізації влади й розширення територіального базису розвитку місцевого самоврядування сформували передумови для запровадження додаткових інструментів фіскального регулювання водокористування та водоспоживання в системі комунального господарства, що у підсумку сприятиме зростанню надходжень водно-ресурсної ренти до місцевих бюджетів як через рентну плату за спеціальне використання води, так і через орендну плату за користування водними об'єктами місцевого значення.

У працях А. Карпука та Я. Коваля обґрунтовуються основні аспекти формування економічного механізму лісокористування з виокремленням комплексу фінансових методів та інструментів [157; 160; 283; 323]. Нормативно-правова регламентація елементів ринкового господарства у сферу лісокористування вимагає запровадження додаткових інструментів регуляторного впливу, які дадуть змогу забезпечити фіскальне регулювання процесів освоєння сировинної складової лісоресурсного потенціалу, а також екосистемних послуг, які продукуються лісовими біогеоценозами. Поглиблення трансформаційних процесів у сфері лісового господарства дає змогу диверсифікувати виробничо-господарську діяльність постійних лісокористувачів, зокрема щодо використання корисних властивостей лісів, що також зумовило необхідність урізноманітнення набору методів та інструментів економічного механізму лісокористування.

Незважаючи на те, що у ряді праць В. Бардася, А. Бодюка, І. Вахович, О. Веклич, І. Гайдуцького, С. Гасанова, В. Голяна, В. Данилка, М. Дем'яненка, О. Дорош, О. Дребот, Т. Єфименко, А. Карпука, О. Кашенко, Л. Ларіонової, В. Міщенко, І. Опенька та інших детально розглядаються теоретико-методологічні засади фіскального регулювання спеціального використання природних ресурсів, актуальні проблеми вилучення рентних доходів на різних стадіях природно-продуктової вертикалі, міжбюджетні відносини щодо розподілу природно-ресурсних та екологічних платежів, досвід високорозвинених країн щодо диверсифікації інструментів фінансово-

кредитного та бюджетно-податкового регулювання використання і перерозподілу природного капіталу [12; 19; 36; 39; 44; 45; 50; 55; 59; 71; 75; 76; 103; 119; 121; 128; 160; 166; 196; 237], науковцями досі не розвинуто цілісного підходу до формування сучасного економічного механізму природокористування, який би охоплював систему принципів його реформування з урахуванням пріоритетів модернізації глобальної природоохоронної архітекτονіки, поглиблення трансформаційних процесів у природно-ресурсній сфері, прискорення децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування.

Існують підходи, які обґрунтовують необхідність трансформації економічного механізму природокористування з поглибленням ринкових відносин, зокрема у природно-ресурсному секторі національного господарства. Карпенко А. доводить, що сьогодні в Україні назріла потреба встановлення екологічно безпечної моделі ринкових відносин, насамперед через розбудову економічного механізму раціонального природокористування, що вимагає формування і реалізації такого економічного механізму екологічного регулювання, який би гнучко й ефективно впроваджував екологічну складову в ринкову модель розвитку національного господарства через розробку, прийняття та реалізацію необхідних законів і нормативно-правових актів [159, с. 21]. Тобто увага акцентується на вагомій ролі сучасного економічного механізму природокористування у створенні належного інституціонального середовища залучення природної складової національного багатства у відтворювальний процес і підвищенні ефективності функціонування галузей, які здійснюють переробку природної сировини.

Водночас А. Карпенко формування економічного механізму природокористування обґрунтовує через необхідність забезпечення матеріальної зацікавленості та відповідальності, самоокупності й рентабельності витрат на охорону навколишнього середовища, розширення і підвищення ефективності природоохоронної діяльності [159, с. 21]. Тобто

господарський обіг природної сировини має стати складовою традиційного ринкового процесу з урахуванням вимог сучасної системи товарно-грошових відносин.

На переконання В. Ткаченко, удосконалення потребують складові існуючих елементів економічного механізму природокористування: оподаткування, страхування, інвестування в інноваційні технології використання природних ресурсів [326, с. 97]. Такий підхід щодо трансформації економічного механізму природокористування заслуговує на увагу з огляду на те, що в Україні надмірно уніфікована система екологічного оподаткування та рентного регулювання спеціального використання природних ресурсів, повільно відбуваються процеси інвестиційного забезпечення процесів ресурсозбереження і проєктів підвищення енергоефективності. Також у латентному стані перебуває портфельне інвестування процесів відновлення, відтворення та охорони природно-ресурсного потенціалу й захисту навколишнього природного середовища.

У зв'язку з переорієнтацією національної економіки з високотехнологічних секторів на галузі, які працюють на основі залучення у відтворювальний процес природної сировини, доцільність розроблення економічного механізму природокористування на різних таксономічних рівнях стає ще більш актуальною. Зокрема, О. Дребот та А. Гадзало стверджують, що збалансоване природокористування відбувається за допомогою економічного механізму, який охоплює сукупність інструментів, економічних впливів, а також принципів і критеріїв. Ключовим елементом механізму є система платежів природокористування, що створює фінансову основу і стимулює раціональне природокористування та охорону навколишнього природного середовища. Отже, економічний механізм є узагальненим критерієм природокористування [121, с. 190]. Система платежів за спеціальне використання природних ресурсів та охорону довкілля однозначно є ключовим елементом економічного механізму

природокористування, але дієвість його функціонування залежить від того, наскільки цільовим є їх використання. Тому поряд з максимізацією надходжень еколого-ресурсних платежів до публічних бюджетів має забезпечуватися їх спрямованість у спеціальні фонди бюджетів різного таксономічного рівня.

У вітчизняній економічній літературі є різноманітні підходи стосовно дефініції категорії «економічний механізм природокористування», які відрізняються як сутнісними, так і семантичними характеристиками. Безусяк Я. розглядає економічний механізм природокористування як сукупність економічних структур, інститутів, форм і методів господарювання, за допомогою яких реалізуються чинні в конкретних умовах економічні закони та здійснюється погодження і коригування суспільних, групових і приватних інтересів. Економічний механізм відіграє надзвичайно важливу роль у реалізації цілей екологічної політики суб'єкта господарювання на будь-якому рівні: держави, галузі, території, підприємства [13, с. 1934]. Таке визначення більше стосується категорії «організаційно-економічний механізм природокористування», оскільки охоплює економічні структури, які виступають організаційним, а не економічним елементом комплексної архітектоніки регуляторного впливу на темпи, масштаби та пропорції розширеного відтворення та господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу.

Неоднозначність підходів до структуризації складових економічного механізму природокористування на різних таксономічних рівнях вимагає застосування інноваційних підходів, які враховують фундаментальні засади та управлінську конструкцію господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу. Зокрема, В. Голян та І. Андрощук вважають, що економічний механізм природокористування являє собою систему методів, способів, інструментів і прийомів стягнення державою плати за спеціальне використання природних ресурсів і забруднення навколишнього природного середовища, а також розподілу акумульованих таким чином коштів на

природоохоронні та природовідтворювальні заходи; залучення інвестицій в охорону довкілля та розширене відтворення природно-ресурсного потенціалу через використання іпотечно-заставних операцій; використання інструментів стимулювання; формування ринку природної сировини; розробки та реалізації програм природоохоронного спрямування та ресурсозбереження; наповнення спеціальних фондів охорони довкілля; впровадження екологічного страхування [74, с. 167]. Незважаючи на високий рівень охоплення складових економічного механізму природокористування у дефініції, яку запропонували В. Голян та І. Андрощук, потребує уточненої ідентифікації ряд структурних елементів економічного механізму природокористування, які безпосередньо пов'язані з глобальними трендами регулювання природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності, а також інституціоналізацією найбільш сучасних форм капіталізації природних активів, що дасть змогу підвищити дієвість не лише фіскального регулювання природокористування, але і фінансового забезпечення реалізації проєктів природоохоронного спрямування.

Веклич О. центральним елементом економічного механізму природокористування розглядає економічний механізм екологічного регулювання [43] та фінансове забезпечення природоохоронної діяльності [44], що не дозволяє повною мірою врахувати всю специфікацію методів та інструментів регуляторного впливу на природокористувачів, оскільки увага в основному зосереджується на регуляторах, які спрямовані на обмеження негативного впливу на навколишнє природне середовище. Однак поза увагою залишається спектр інструментів, які стосуються оподаткування спеціального використання природної сировини та комерціалізації екосистемних послуг, що продукуються природними біогеоценозами.

Однією з прикметних рис існуючих підходів стосовно формування та структурування економічного механізму природокористування є його зведення до суто фінансової складової. Хвесик М. та І. Бистряков розглядають фінансовий механізм управління природними ресурсами як

сукупність впливів на розроблення, прийняття й реалізацію рішень щодо використання природних ресурсів. Також вони пропонують у складі фінансово-економічного механізму виокремлювати бюджетний, позабюджетний, екологічно-страховий, кредитний і фінансовий механізми природокористувачів [352, с. 41]. Автори виділяють механізми, які охоплюють одні і ті ж інструменти та методи, що може призвести до нееквівалентного перерозподілу акумульованих ресурсно-екологічних платежів як у публічному секторі, так і в корпоративному секторі та секторі домашніх господарств. З огляду на ретроспективу підходів до структурування економічного механізму природокористування доцільним є виокремлення конкретних складових чи елементів, а не окремих механізмів.

Певною мірою звужує методологічну площину дослідження економічного механізму природокористування О. Сакаль, зводячи його до фінансово-економічного механізму природокористування. На її думку, в умовах інституціональних трансформацій ключова роль у переході системи на якісно вищий рівень розвитку відводиться інструментам фінансово-економічного механізму. Такі інструменти регулювання природокористування впливають на затрати і доходи природокористувачів, тим самим непрямим чином змінюючи їх діяльність для досягнення встановлених регулятором цілей і мети розвитку [300, с. 931]. Виходячи з передового вітчизняного й іноземного досвіду, фінансові (бюджетно-податкові та грошово-кредитні) регулятори мають доповнюватися економічними регуляторами, зокрема щодо нормування та лімітування обсягів залучення природної сировини і несировинних природних корисностей у відтворювальний процес.

Також зазначені підходи залишають поза увагою ряд чинників, які дають змогу встановити обґрунтовані ставки рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів та екологічного податку, щоб максимально забезпечити еквівалентне вилучення природно-ресурсної та екологічної ренти, а також екологічної антиренти.

Дослідження показують, що економічний механізм природокористування є комплексом фінансово-економічних, зокрема фіскальних і бюджетних, фінансово-кредитних та управлінсько-економічних регуляторів, які здійснюють вплив як на процеси господарського використання матеріально-речової субстанції природного ресурсу, використання несировинних корисностей природних комплексів та інших природних умов, так і на процеси охорони, відтворення та збереження навколишнього природного середовища.

Загалом економічний механізм природокористування – це логічно упорядкована сукупність методів, способів, інструментів і важелів бюджетно-податкового, фінансово-кредитного й управлінсько-економічного регулювання процесів господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу, а саме розвідки, видобутку, переробки й утилізації природної сировини, та охорони навколишнього природного середовища, зокрема стосовно обмеження шкідливих і небезпечних викидів та скидів, а також оптимізації розміщення відходів.

1.2. Принципи, інституціоналізація та структура сучасного економічного механізму природокористування

Економічний механізм як складна багатокomпонентна сукупність методів, інструментів і важелів регуляторного впливу на природокористувачів потребує створення належного інституціонального підґрунтя, яке дозволить своєчасно включати в його структуру сучасні додаткові регулятори, щоб обмежувати негативні природні й природно-техногенні явища, а також стимулювати процеси ресурсозбереження та примноження біорізноманіття. Саме таке інституціональне підґрунтя дасть змогу сформулювати передумови для формальної та неформальної інституціоналізації методів, інструментів і важелів згідно з передовим

іноземним досвідом та викликами, зумовленими децентралізацією влади й реформою місцевого самоврядування. Поступальність, упорядкованість та цільова направленість інституціоналізації методів, інструментів і важелів стануть можливими за умови врахування комплексу принципів побудови складних регуляторних систем і принципів раціоналізації природокористування.

Значна кількість праць присвячена як фундаментальним засадам формування економічного механізму природокористування, так і прикладним аспектам включення до ряду інституціоналізованих методів та норм сучасних інструментів спонукального та стимулюючого впливу на природокористувачів. У працях Н. Андрєєвої, І. Андрощук, С. Балюка, В. Бардася, І. Бистрякова, В. Борисової, О. Веклич, А. Гадзала, Т. Галушкіної, В. Голяна, Б. Данилишина, Д. Добряка, О. Дребот, О. Кашенко, О. Кривеня, А. Крисак, Т. Коняхіної, В. Кравціва, Г. Лоїка, А. Мартина, М. Пилипчука, О. Савченка, В. Савчука, І. Сотник, Ю. Стадницького, С. Харічкова та інших [1; 6; 8; 10; 22; 38; 54; 73; 74; 98; 100; 111; 121; 122; 155; 166; 180; 181; 185; 187; 204; 274; 295; 297; 298; 313; 316; 352; 354; 355] на достатньо високому теоретико-методологічному рівні сформовано підходи до набору принципів, які покладено в основу формування економічного механізму природокористування в нинішніх умовах, а також до вибору головних напрямів інституціоналізації сучасних регуляторів раціоналізації природокористування.

Зокрема, М. Хвесик та І. Бистряков говорять про важливість і нагальність формування концепту фінансово-економічного самозабезпечення територій на засадах ефективного використання природних ресурсів. А втім, шляхи розв'язання проблеми раціонального, з економічного погляду, використання природних ресурсів повинні спиратися на оновлену, трансформовану систему принципів [352, с. 30]. Підбір окремих складових економічного механізму природокористування однозначно має базуватися на врахуванні принципів, які впливають з того, що відбулися кардинальні

зміни інституціонального середовища господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу, а також поглибилися процеси децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування.

На думку О. Дребот та А. Гадзала, наукова розробка і практичне впровадження економічного механізму природокористування повинні відповідати принципам: системності – передбачає всебічну комплексну оцінку впливу виробництва на довкілля та його відповідні реакції; пропорційності – означає погодженість у використанні природних ресурсів як за територією, так і за галузями національного господарства; плановірності – перспективне й поточне планування раціонального використання природних ресурсів та охорони довкілля зрештою приводить до зростання сукупного суспільного продукту, національного доходу і підвищення життєвого рівня громадян [121, с. 190]. В умовах поглиблення інституціональних трансформацій у природно-ресурсному секторі, децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування, імплементації природоохоронних директив ЄС і кращих практик ощадливого природокористування сформульований О. Дребот та А. Гадзалом перелік принципів є недостатнім, щоб повною мірою використати інституціональний потенціал розроблення сучасного економічного механізму природокористування, який враховуватиме комплекс ендогенних та екзогенних викликів для безпосередніх природокористувачів.

Вагомі здобутки в царині розроблення комплексу принципів формування економічного механізму природокористування, зокрема фіскальної його складової, наявні в наукових працях В. Бардася. Такими принципами вчений розглядає: принцип конвергенції; принцип селективного відбору імпортованих інститутів; принцип диференціації фіскальних платежів на різних стадіях природно-продуктової вертикалі; принцип нівелювання стереотипу «дарованості» природних ресурсів (максимізація бази стягнення природно-ресурсних платежів і плати за трансакції з природними ресурсами); принцип отримання глобальних фінансових

преференцій (інституціоналізація фіскальних регуляторів послаблення парникового ефекту) [12].

Запропоновані В. Бардасем принципи формування економічного механізму природокористування частково мають використовуватися при розробленні регуляторних підойм, але вже з урахуванням основних геополітичних, гео економічних і природоохоронних трендів. Насамперед це стосується принципів, які зорієнтовані на отримання економічних вигод від інтеграції в глобальну природоохоронну архітектуру. Водночас цього можна буде досягти лише за умови, коли національний економічний механізм відповідатиме атрибутивним характеристикам відповідних механізмів, які інституціоналізовані міжнародними природоохоронними конвенціями та високорозвиненими країнами. Тобто принцип конвергенції в нинішніх умовах, коли боротьба з глобальним потеплінням стала одним з основних пріоритетів національних урядів, має бути закладений в основу формування економічного механізму природокористування з урахуванням наслідків масштабних інституціональних трансформацій та екологічних екзогенних викликів.

Певний рівень теоретико-методологічної цінності щодо формування набору принципів формування економічного механізму природокористування в зоні ризикового землеробства становить підхід В. Савчука. Згідно з його підходом у процесі формування регуляторних інструментів впливу на суб'єкти аграрного природокористування необхідно враховувати принцип подолання асиметричності інформації щодо наявності інструментів і методів державної та регіональної підтримки проєктів раціоналізації аграрного природокористування. Також він наголошує на необхідності дотримання принципу адаптованості до вимог міжнародних природоохоронних конвенцій [297]. Саме комплекс вимог Європейського Союзу й тих, які передбачені міжнародними природоохоронними конвенціями, має стати одним із відправних пунктів розширення спектра методів, інструментів і важелів економічного механізму

природокористування в Україні, щоб наша країна поступово інтегрувалася в глобальну архітектоніку економічного регулювання природоохоронної діяльності й діяльності, пов'язаної з використанням запасів природної сировини.

Загалом підходи В. Бардася, І. Бистрякова, А. Гадзала, О. Дребот і В. Савчука щодо комплексу принципів побудови сучасного економічного механізму природокористування є своєчасними та цінними, але за умови їх взаємодоповнюваності та логічного поєднання, оскільки вони були сформульовані у попередні роки, а глобальна інституціональна природоохоронна архітектоніка зазнала значних змін останнім часом. Тому відправним пунктом формування економічного механізму природокористування в сучасних умовах є обґрунтування нового комплексу принципів, які мають бути враховані при здійсненні формальної та неформальної інституціоналізації методів, інструментів і важелів регуляторного впливу на природокористувачів (рис. 1.1).

Однозначно, що в основу формування сучасного економічного механізму природокористування з урахуванням основних природоохоронних трендів необхідно закласти принцип невиснажливості. Цей принцип означає програмування таких темпів і масштабів господарського освоєння окремих видів природної сировини та несировинних корисностей, які даватимуть змогу формувати матеріальну базу для переробних ланок природно-ресурсного сектору, а також для виробництва твердого, рідкого та газоподібного палива і при цьому зберігатимуться достатньо високі темпи відтворення природно-ресурсного потенціалу та примноження деяких складових біорізноманіття. Дотримання такого принципу безпосередніми природокористувачами стане можливим за умови інституціоналізації комплексу стимулів, які спонукатимуть суб'єкти природно-ресурсного підприємництва поряд з освоєнням природної складової національного багатства забезпечувати відтворення та примноження природних активів.

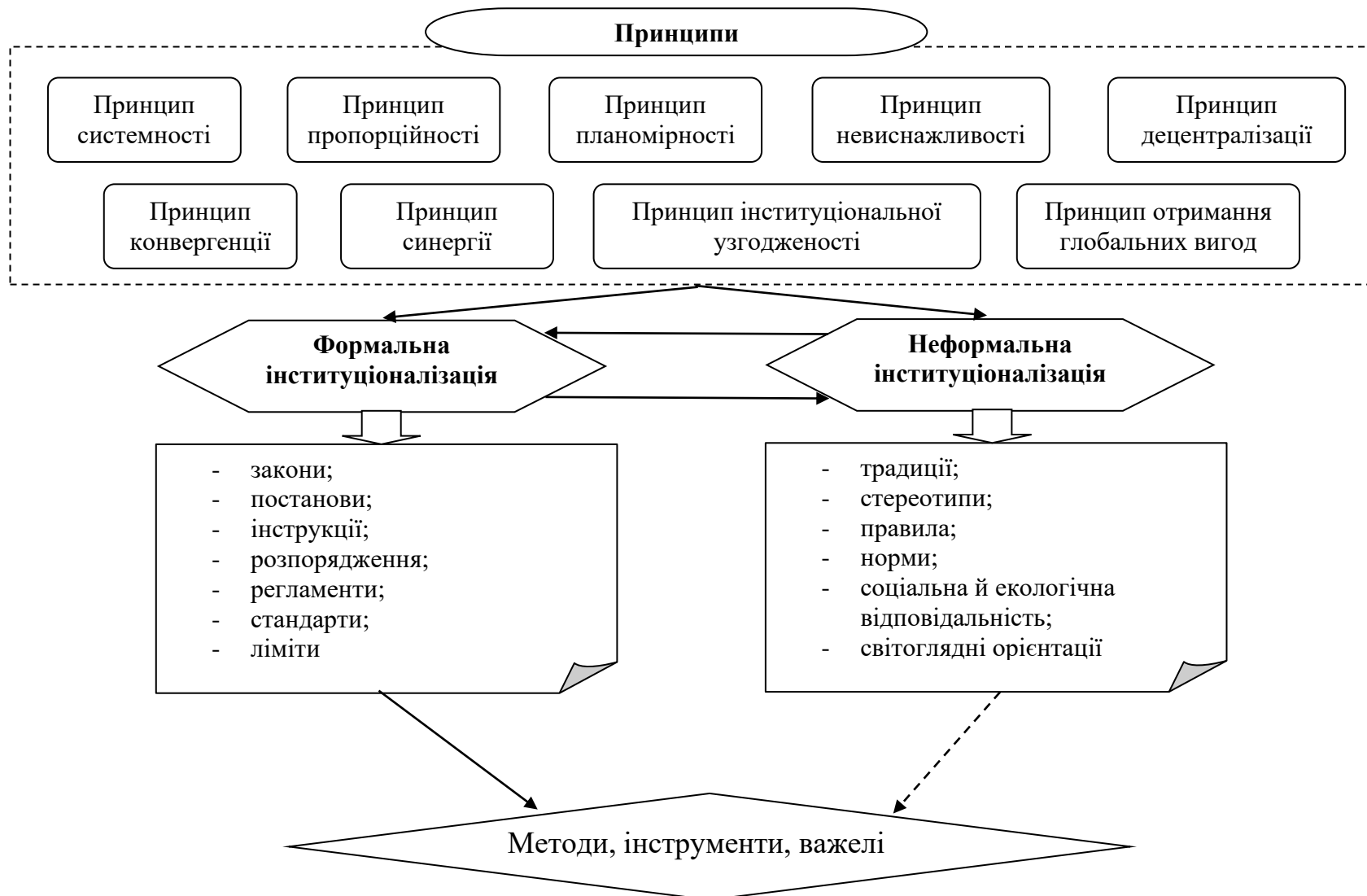

Рис. 1.1. Теоретико-методологічні засади формування економічного механізму природокористування в сучасних умовах*

Примітка. *Розроблено авторкою

Враховуючи основні тренди реалізації політики децентралізації влади і реформи місцевого самоврядування, при виборі пріоритетів інституціоналізації методів та інструментів економічного механізму природокористування варто враховувати принцип децентралізації. Цей принцип дасть змогу повною мірою сформулювати пакет методів, інструментів і важелів регуляторного впливу на природокористувачів на регіональному та місцевому рівнях, щоб поєднати пріоритети господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу з пріоритетами розвитку територіальних громад, насамперед територіальних громад базового рівня.

За таких умов місцеве самоврядування використовуватиме весь наявний арсенал регуляторів для того, щоб процес природокористування максимально відповідав запитам місцевого населення та місцевого бізнесу, що у підсумку сприятиме зростанню синергетичного ефекту як в економічній, так і в природоохоронній площині.

Необхідним принципом формування національного економічного механізму природокористування має стати принцип конвергенції, тобто поступове зближення світової, європейської та української регуляторної природоохоронної конструкції. Найперше необхідно завершити документальну та реальну імплементацію європейських природоохоронних директив, прискорити процес реалізації в національній екологічній політиці Глобальних цілей сталого розвитку та пріоритетів Нової кліматичної угоди, укладеної в кінці 2021 року, а також підготувати національне господарство до запланованого ЄС прикордонного вуглецевого коригування [282].

В умовах урізноманітнення видів господарської діяльності та сфери послуг виникає необхідність узгодження економічних, соціальних та екологічних пріоритетів. І при цьому має бути забезпечена максимізація як економічної вигоди, так і отримання «екологічних» дивідендів. Тобто в процесі програмування перспективного економічного механізму природокористування має враховуватися принцип синергії в межах

господарських, соціально-економічних і природоохоронних пріоритетів. За таких умов стане можливим уникнення традиційних для попередніх років галузевих та екологічних «перегинів», які призводили до виснаження природно-ресурсної основи соціально-економічного розвитку та забезпечували гіпертрофований розвиток енергомістких галузей національного господарства.

Наближення національного економічного механізму природокористування до кращих практик європейського природоохоронного регулювання потребує здійснення значної кількості інституціональних трансформацій як щодо управління природними ресурсами, так і щодо фіскального регулювання процесів залучення природної сировини до господарського обігу. Отже, необхідно враховувати принцип інституціональної узгодженості, тобто зміни в одних нормативно-правових актах мають корелювати зі змінами в інших регуляторних документах, щоб не допустити виникнення комплексу інституціональних пасток та інституціональних «розривів». З огляду на це пропонувані зміни мають проходити ґрунтовну експертизу щодо усунення на початкових етапах інституціонального проектування наявних суперечливих моментів, які стосуються правових основ користування, володіння та розпоряджання природними активами, а також організаційно-правових форм підприємницької діяльності у сфері господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу.

Прикметною рисою економічного механізму природокористування в попередні роки було те, що він не охоплював комплекс норм, методів та інструментів, які давали б змогу нарощувати фінансові потоки у природоохоронну сферу, враховуючи можливості, які створює глобальна природоохоронна архітектоніка для національних урядів. Принцип отримання глобальних вигод має стати одним з основних як при формуванні національної екологічної політики, так і при виборі форм співпраці Уряду та територіальних громад з міжнародними природоохоронними фондами в

межах реалізації екологічних проєктів. Це дасть змогу наявні фінансові ресурси природоохоронного спрямування, які забезпечуються за рахунок коштів публічних бюджетів, а також власні кошти підприємств доповнити значними потоками іноземних природоохоронних інвестицій.

Перерахований комплекс принципів, які виступають ядром теоретико-методологічного забезпечення формування економічного механізму природокористування в сучасних умовах, має також забезпечувати належну формальну та неформальну інституціоналізацію додаткових методів, інструментів і важелів регуляторного впливу на природокористувачів.

Доцільність формальної та неформальної інституціоналізації впливає з того, що природокористування є тією сферою господарських відносин, де формування досконалого інституціонального середовища господарювання є більш важливим, ніж в інших галузях національної економіки, адже саме природні ресурси та природні умови становлять основу життєдіяльності населення. Проблема полягає в тому, щоб сформувати такі інституціональні підвалини природокористування, які б сприяли його раціоналізації та забезпечували соціальну ефективність використання складових природного капіталу у відтворювальному процесі [354].

До того ж формальна та неформальна інституціоналізація регуляторів впливу на природокористувачів необхідна також з огляду на існуючі проблеми природокористування інституціонального характеру. До інституціональних проблем природокористування, на думку В. Голяна, належать: недосконалість владної вертикалі управління природокористуванням; невпорядкованість відносин власності на природно-ресурсну складову національного багатства; нерозвиненість ринків природної сировини; відсутність конкурентного середовища; низька адаптованість існуючих організаційно-правових форм природокористування до коливань макроекономічної кон'юнктури [70]. Останніми роками ряд перерахованих проблем став ще більш актуальним у зв'язку з необхідністю формування інституціонального підґрунтя для здійснення децентралізації як

у системі управління природними ресурсами, так і в системі управління охороною навколишнього природного середовища. За таких обставин виникає необхідність сформувавши й інституціональне середовище для встановлення паритетних умов взаємодії між територіальними громадами і суб'єктами природно-ресурсного й екологічного підприємництва на умовах строковості та платності.

Водночас необхідно враховувати той факт, що в умовах поглиблення інституціональних трансформацій слід відзначити роль інноваційних фінансово-економічних інструментів регулювання природокористування. З огляду на цільові установки застосування фінансово-економічних інструментів регулювання природокористування – стимулювання інноваційної діяльності, інновації вважаються важелем трансформації економічних підойм соціально-економічного зростання в довготривалій перспективі. Ба більше, загострення глобальних екологічних проблем разом із диференційованими кризовими проявами в соціально-економічній сфері суспільних відносин свідчать про глибинні інституціональні трансформаційні процеси. Такі процеси в Україні характеризуються особливою гостротою перебігу в природно-ресурсній сфері [300, с. 930–932].

Формальна інституціоналізація здійснюється через схвалення як нових законів природоохоронного та природно-ресурсного спрямування, так і відповідних постанов, інструкцій та розпоряджень центральних, регіональних і місцевих органів влади. Окрім цього, в умовах природно-ресурсних обмежень вона має реалізуватися через узаконення світових та європейських екологічних регламентів і стандартів, а також встановлення лімітів господарського освоєння природної сировини й розміщення відходів. За таких обставин необхідно враховувати, що вагомою проблемою, яка не дозволяє повною мірою забезпечити результативність фіскальних регуляторів у сфері природокористування, є численні протиріччя між податковим, бюджетним, природно-ресурсним і природоохоронним законодавством [12].

Неформальна інституціоналізація, як показує іноземний досвід, є не менш важливою за формальну, оскільки пов'язана зі світоглядними орієнтаціями керівників природно-господарських структур. Неформальна інституціоналізація методів, інструментів і важелів економічного механізму природокористування, за Т. Коняхіною, охоплює: 1) «екологізацію» структури суспільних потреб і посилення духовної складової в структурі потреб, що дозволить поліпшити задоволення і матеріальних потреб завдяки якісному вдосконаленню розподілу ресурсів, які використовуються для виробництва кінцевого продукту; 2) необхідність освітнього, виховного, ідеологічного та інших видів впливу на суспільство з метою вироблення екологічного світогляду, духовного розвитку членів суспільства [181, с. 310].

Вона реалізується через імплементацію кращих світових та збереження національних традицій, стереотипів, правил і норм природокористування, а також через усвідомлення природокористувачами соціальної та екологічної відповідальності між теперішніми і майбутніми поколіннями. За таких умов важливим є створення системи колективної відповідальності, що являє собою трактування множинних джерел забруднення як єдиної регульованої системи, що забезпечує із застосуванням ринкових механізмів оптимізацію природоохоронних витрат і результатів [181, с. 310].

Одним з основних проблемних моментів у царині дослідження сутнісних характеристик економічного механізму природокористування є визначення його структурних елементів. Саме набір регуляторів у підсумку і визначає результативність функціонування економічного механізму природокористування на різних таксономічних рівнях. Саме надмірна уніфікованість методів та інструментів регуляторного впливу на процеси природокористування і не давала змоги закласти стимули щодо ощадливішого залучення природної сировини у господарський обіг. Окремі інструменти й важелі виконували суто фіскальну функцію, тому природокористувачі не мали необхідного рівня заінтересованості в економії матеріально-речової субстанції природного ресурсу.

Б. Данилишин, М. Хвесик та В. Голян складовими економічного механізму природокористування визначають три блоки: планування раціонального природокористування, фінансове забезпечення природокористування, стимулювання раціонального природокористування. Планування господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу й охорони довкілля охоплює: впровадження лімітів викидів і скидів забруднюючих речовин, розміщення відходів, а також лімітів освоєння природної сировини; встановлення нормативів плати; державне програмування природокористування [100]. За умов природно-ресурсних та екологічних обмежень саме нормування і лімітування використання природної сировини та впливу на довкілля виступають необхідною умовою обмеження природоруйнівного й екологодеструктивного впливу на природні комплекси та створюють необхідний базис для більш комплексного використання природно-ресурсного потенціалу і зниження питомих витрат природної сировини на виробництво готової продукції.

Також вагомою передумовою формування сучасного економічного механізму природокористування загалом та фіскального регулювання використання природних ресурсів зокрема, на думку В. Голяна та І. Андрощук, є створення системи планування раціонального використання природних ресурсів через відпрацювання інструментарію встановлення адекватних реальній вартості природного ресурсу ставок рентної плати, адекватних розміру понесеної шкоди ставок екологічного податку за викиди і скиди забруднюючих речовин, а також розміщення відходів [74, с. 173]. Тобто планування темпів, пропорцій і масштабів споживання природної сировини має стати ключовою функцією управління природокористуванням, а також передумовою урізноманітнення набору методів, інструментів і важелів економічного механізму господарського освоєння окремих складових природно-ресурсного потенціалу та охорони довкілля. У зв'язку з відсутністю впродовж тривалого періоду сучасної системи планування використання природної сировини спостерігалися прояви виснажливого

природокористування. Певний вплив на поширення проявів виснажливого використання природно-ресурсного потенціалу здійснила також і недокапіталізованість природних активів.

Виокремлення наведеного вище блоку є доволі виправданим, оскільки наявність достатньо адекватної інформаційної бази про стан природно-ресурсного потенціалу та рівень техногенного впливу на довкілля якраз і виступають передумовою для прийняття ефективних управлінських рішень стосовно пріоритетів економічного регулювання природокористування. З огляду на це, облік, кадастр, моніторинг природних благ – необхідна складова економічного механізму природокористування, яка дає змогу сформуванню набір обґрунтованих оцінок природної складової національного багатства і встановити еквівалентні ставки рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів і екологічного податку за забруднення навколишнього природного середовища.

Також варто погодитися з твердженням Б. Данилишина, М. Хвесика та В. Голяна щодо виокремлення фактично головного блоку економічного механізму природокористування – блоку «Фінансове забезпечення природокористування», який охоплює: стягнення плати за забруднення навколишнього середовища та рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів; міжбюджетні відносини щодо розподілу екологічних податків та рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів; формування спеціальних фондів охорони довкілля, екологічне страхування, торгівлю ліцензіями; відшкодування збитків [100]. Саме ця складова економічного механізму є основною структуроутворюючою ланкою в системі фінансів природокористування загалом, оскільки забезпечує адміністрування екологічних податків і рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів, що надходять до публічних бюджетів різного таксономічного рівня. Це значною мірою визначає перспективу формування спеціальних фондів охорони довкілля та відтворення природно-ресурсного потенціалу. При нинішньому інституціональному підґрунті

функціонування економічного механізму природокористування саме акумуляція екологічних і природно-ресурсних платежів дає змогу забезпечувати певний рівень перманентності у збереженні та примноженні природно-ресурсних благ. Також варто відмітити і таку складову, як відшкодування збитків, завданих довкіллю, оскільки відсутність мотивації у безпосередніх природокористувачів щодо мінімізації негативного впливу якраз і призводить до зростання порушень природоохоронного законодавства.

За умов надмірної уніфікованості методів та інструментів регуляторного впливу на природокористувачів особливо важливого значення набуває система стимулів, тому виокремлення Б. Данилишиним, М. Хвесиком і В. Голяном блоку «Стимулювання раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища» є достатньо виправданим. Цей блок, за їх версією, охоплює: створення умов для надання на пільгових умовах позик для реалізації природоохоронних проєктів; надання пільг при оподаткуванні заходів з раціоналізації використання природно-ресурсного потенціалу; субсидування і дотування перспективних проєктів залучення природних ресурсів у господарський обіг; розроблення заходів зі стимулювання працівників природно-ресурсного сектору в напрямі посилення екологізації виробництва та ресурсозбереження [100]. Саме через інституціоналізацію іпотечно-заставних операцій та кредитування природоохоронних проєктів і стане можливою перспектива подолання багаторічного фінансового, зокрема інвестиційного, дефіциту у сфері природокористування. Ба більше, сьогодні комплекс природоохоронних і ресурсоощадливих проєктів не реалізується через відсутність належної системи дотування та субсидування державою на кшталт позитивного досвіду високорозвинених країн. Також необхідними є стимули для працівників природно-ресурсного сектору, щоб вони були зацікавлені забезпечувати перманентну економію природної сировини і мінімальний антропогенний та техногенний вплив на довкілля.

Гіндес О. переконує в тому, що складовими елементами економічного механізму природокористування мають бути: плата за спеціальне використання природних ресурсів; плата за забруднення навколишнього природного середовища та інші види шкідливого впливу на довкілля; система фінансування і кредитування природоохоронних заходів (державний і місцеві бюджети, природоохоронні фонди, банки, кошти підприємств, іноземні надходження та інвестиції тощо); підтримка становлення і розвитку екоіндустрії [60, с. 92]. Поглиблення інституціональних трансформацій у природно-ресурсному секторі, а також активізація міжнародної співпраці у природоохоронній сфері значно розширили спектр методів, інструментів і важелів економічного механізму природокористування в галузі як у галузі бюджетно-податкового, так і в галузі фінансово-кредитного забезпечення використання природних ресурсів та охорони довкілля. Проблема полягає в тому, що вітчизняне бюджетне, податкове і природоохоронне законодавство не інституціоналізувало переважну кількість такого роду методів та інструментів, тому вітчизняний економічний механізм природокористування і надалі оперує обмеженим набором регуляторних підойм.

Дослідження показали, що економічний механізм природокористування ефективною дією за сучасних умов має охоплювати значно ширший спектр методів, інструментів і важелів грошово-кредитного та бюджетно-податкового спрямування (рис. 1.2), щоб забезпечити вищий рівень фіскальної віддачі залучених у господарський обіг природних ресурсів і посилити результативність фінансування природоохоронних проєктів. Особливо з огляду на те, що методи, інструменти та важелі, які охоплює економічний механізм природокористування, взаємодіють між собою, доповнюючи один одного і забезпечуючи належну синергію з одночасним чи послідовним застосуванням.

Рис. 1.2. Структурна характеристика економічного механізму природокористування*

Примітка. *Розроблено авторкою

Гіндес О. розглядає необхідність удосконалення методів, інструментів і важелів економічного механізму природокористування через реалізацію таких заходів: обліку й соціально-економічної оцінки природних ресурсів території; розробку і реалізацію регіональних цільових програм із використання, відтворення природних ресурсів та охорони навколишнього середовища; організацію на ліцензійній основі і встановлення природоохоронних та екологічних лімітів використання природних ресурсів; розвиток мережі охоронних природних територій; здійснення міжнародного співробітництва в галузі охорони довкілля на регіональному рівні [60, с. 92].

Коняхіна Т. вважає, що необхідно забезпечити поєднання економічних методів стимулювання охорони навколишнього середовища, виділення цільових державних ресурсів, використання коштів приватного сектору та економічних донорів, нетрадиційних управлінських рішень. На думку авторки, існує досить велика кількість економічних інструментів природокористування та охорони навколишнього середовища: штрафи за забруднення, податки на право користування екологічними ресурсами, субсидії екологічно свідомим виробникам [181, с. 310]. Підхід вченої відзначається високим рівнем комплексності, оскільки фіскальні регулятори господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу й охорони довкілля вона пропонує доповнювати системою купівлі-продажу прав на користування екосистемними послугами, що продукуються природними біогеоценозами. Також пропонується інституціоналізація субсидій для окремих категорій природокористувачів, щоб стимулювати ресурсоощадливі процеси та процеси екологізації виробничо-господарської діяльності.

Хвесик М. та Бистряков І. підходять до специфікації методів, інструментів та важелів загалом спрощено, розглядаючи їх як елементи складової економічного механізму природокористування – фінансово-економічного механізму. Вони переконані у необхідності зорієнтувати фінансово-економічний механізм управління природними ресурсами на формування грошових активів гетерогенного походження, які спрямовуються

у сферу природокористування [352, с. 40]. З позитивного у цьому підході варто відмітити те, що автори виступають за подальше удосконалення системи інституціонального забезпечення диверсифікації інструментів фінансово-економічного впливу на природокористувачів через внесення змін і доповнень до природоохоронного, природно-ресурсного та фінансового законодавства.

Важливою складовою регуляторного набору сучасного економічного механізму природокористування є урізноманітнення набору методів. Методи мають охоплювати два види: фінансово-економічні й управлінсько-економічні. Саме синергія цих видів методів може дати найбільший ефект, оскільки ефективне фіскальне регулювання та сучасне фінансово-кредитне забезпечення є можливими за умови інституціональної оформленості методів визначення реальної цінності та вартості конкретних видів природних активів.

Диверсифікація фінансово-економічних методів регуляторного впливу на сферу природокористування потрібна з огляду на наявність комплексу проблем фінансового характеру, які існують у природно-ресурсному секторі національного господарства. Такими проблемами є: недосконалість міжбюджетних відносин щодо розподілу плати за використання природних ресурсів і плати за забруднення навколишнього природного середовища; нерозвиненість ринкової інфраструктури кредитування природоохоронних проєктів; низька ефективність стимулювання ресурсозбереження [70].

Серед фінансово-економічних методів вагоме значення відводиться оцінюванню натуральних запасів і вартісного їх вираження, щоб можна було належним чином розуміти, якими запасами відповідних складових природного багатства володіє країна чи відповідна територіальна громада.

Більшість попередніх оцінок природного багатства України є неповними, оскільки вони не враховують ринкових реалій розвитку національної економіки, а тому складно визначити реальну вартість природного багатства нашої держави. Виникає необхідність удосконалення

методів оцінки природних ресурсів, насамперед завдяки врахуванню фактора їх капіталізації. Відповідно до такого підходу, методики, що застосовуються, потребують розширення характеристик обґрунтування, включно з дисконтуванням, залежністю вартості природного капіталу від часу, параметрами ризиків тощо [349, с. 4].

Останнім часом пропонується значна кількість методологічних підходів до оцінювання природної складової природного багатства. Але більшість із них однозначно базуються на результатному, затратному та відтворювальному підходах. Методичне забезпечення оцінювання, яке враховує об'єктивні передумови наявності природних запасів, можливість їх промислового освоєння, а також переробки є базою для застосування методів планування та прогнозування як у галузі використання матеріально-речової субстанції природного ресурсу, так і в галузі його капіталізації та комерціалізації.

Адекватне використання наведених вище методів виступає запорукою еквівалентного використання методу оподаткування, чи фіскального регулювання спеціального використання природних ресурсів, який, з одного боку, має забезпечити максимізацію надходжень природно-ресурсних та екологічних платежів до публічних бюджетів, а з іншого – сформуванню надійну основу для фінансового забезпечення процесів збереження та примноження природних благ. Незважаючи на входження у вітчизняну сферу природокористування комплексу ринкових відносин, бюджетне фінансування залишається одним з основних методів економічного механізму природокористування в нинішніх умовах, оскільки приватні джерела фінансування екологічної сфери сьогодні є слабо активованими. Високий рівень спрацювання основних природоохоронних фондів і надмірна уніфікованість джерел фінансування їх оновлення та модернізації вимагають активізації процесів інвестування об'єктів природно-господарської та природоохоронної інфраструктури. Високий рівень впливу

природно-кліматичних факторів на процес природокористування актуалізує проблему подальшої інституціоналізації екологічного страхування.

Водночас перераховані фінансово-економічні методи мають синхронізуватися з управлінсько-економічними методами, які охоплюють: ліцензування природно-господарської та природоохоронної діяльності задля збереження і примноження біорізноманіття; експертну оцінку можливого техногенного впливу природно-господарського об'єкта на навколишнє природне середовище; проведення сертифікації природно-господарських активів у відповідність із міжнародними вимогами та нормами; регламентацію та стандартизацію технологій господарського освоєння і відтворення конкретних видів природної сировини.

Особливо важливим є розроблення комплексу норм якості навколишнього природного середовища, щоб вибудувати систему чітких критеріїв для поведінки природокористувачів як щодо залучення потоків природної сировини до господарського обігу, так і щодо утворення відходів та викидів і скидів. Савченко О. стверджує, що організація раціонального природокористування потребує передусім розробки науково обґрунтованих норм, які давали б змогу визначити якість навколишнього середовища, межі допустимих викидів шкідливих речовин окремими виробництвами, а також норми державного, цивільного і кримінального права [296, с. 68]. Ця проблематика ще більше актуалізувалася в останні роки, коли трансформувалася вся глобальна природоохоронна архітектоніка і вимоги до національних країн значно підвищилися, зокрема щодо мінімізації негативного впливу на кліматичні зміни.

До того ж, як показує передова іноземна практика, застосування перерахованих управлінсько-економічних методів має базуватися на ефективній системі ресурсного й екологічного моніторингу, а також на даних кадастрів природних ресурсів. За умов природно-ресурсних та екологічних обмежень необхідними методами економічного механізму природокористування мають виступати лімітування і нормування

використання природної сировини, щоб унеможливити прояви марнотратного та розбалансованого природокористування.

Досі не існує усталеного в економічній літературі підходу щодо чіткої специфікації інструментів економічного механізму природокористування. Гіндес О. систематизує інструменти економічного механізму природокористування таким чином: 1 тип – інструменти, які змушують природокористувачів дотримуватися природоохоронних вимог; 2 тип – заходи, що спонукають природокористувачів до захисту природи; 3 тип – економічні дії, які підтримують природокористувачів під час здійснення ними природоохоронних заходів (субсидії, кредити, позики під низькі проценти, зниження або звільнення від податків, виплати зі спеціально створених фондів охорони природи) [60, с. 89–90]. Така систематизація відзначається певним рівнем цінності, оскільки охоплює широке коло інструментів регуляторного впливу на природокористувачів, які використовуються у високорозвинених країнах. Однак інституціоналізація перерахованих інструментів потребує суттєвих доповнень у вітчизняне законодавство як в галузі урізноманітнення природно-ресурсних і екологічних платежів, так і в галузі диверсифікації інструментів прямої та непрямой бюджетної підтримки природоохоронної діяльності.

Достатньо ґрунтовно до класифікації фінансово-економічних інструментів (засобів) регулювання природокористування підійшла О. Сакаль. Вона виокремлює: інструменти економічного стимулювання (міжнародні фонди та інвестиційні програми; державні субсидії, дотації і субвенції; податкові пільги; інвестиційні фонди); інструменти економічного гарантування; ринковоутворюючі інструменти (капіталізація; сек'юритизація; хеджування; торгівля правами на використання і забруднення; екологічний маркетинг); кредитно-іпотечні інструменти; фіскально-бюджетні інструменти (ресурсні податки і платежі (ціль – вилучення ренти); плата за використання екосистем; екологічні податки; штрафи, відшкодування втрат [300, с. 935]. З огляду на наведений перелік

фінансово-економічних інструментів необхідно зазначити, що їхня інституціоналізація потребує суттєвої корекції наявного економічного механізму природокористування, щоб традиційні регулятори можна було поєднати з регуляторами, які лише нещодавно з'явилися в національній архітектоніці регулювання природоексплуатаційної та природоохоронної діяльності. Водночас ринковоутворюючі інструменти, як екологічний маркетинг, необхідно застосовувати як один із елементів корпоративної стратегії підприємницьких структур і певною мірою використовувати в діяльності органів місцевого самоврядування, які ініціюють реалізацію проєктів природоохоронного спрямування в межах територіальних громад.

Особливу роль у системі регулювання природокористування відіграють інструменти фінансово-економічного регулювання, оскільки вони передбачають непряму мотиваційно-стимулюючу й компенсаційно-антистимулюючу дію суб'єкта управління на об'єкт управлінського впливу. Належна структура таких інструментів забезпечує системну орієнтацію на досягнення загальної мети розвитку, а також поточних цілей [300, с. 936]. У нинішніх реаліях перелік інструментів стимулювання і мотивації природокористувачів до ощадливого використання природної сировини є дуже обмеженим, що вимагає суттєвих доповнень природно-ресурсного, природоохоронного, бюджетного й податкового законодавства. Компенсаційні механізми в Україні також перебувають у латентному стані, що супроводжується наявним фінансовим дефіцитом суб'єктів природно-ресурсного підприємництва.

Існує підхід, згідно з яким фінансові інструменти формуються з контрактних і партнерських зобов'язань стосовно участі природних ресурсів у реалізації різноманітних проєктів сталого розвитку територій, які фіксують фінансові відносини між територіальними суб'єктами, а також з іншими економічними суб'єктами. До них належать: а) контрактні інструменти – інвестиційні, кредитні, депозитні, платіжні, страхові та ін.; б) партнерські інструменти – інвестиційні проєкти, концесійні угоди, різні форми державно-

приватного партнерства [352, с. 41]. Перераховані інструменти є більше інструментами організаційно-економічного механізму природокористування, а в контексті економічного механізму природокористування варто говорити про інструменти фінансово-економічного впливу на суб'єкти контрактних відносин та учасників угод державно-приватного партнерства.

Розмаїття методів економічного механізму природокористування прямо й опосередковано впливає на специфікацію інструментів регуляторного впливу, де, як і в попередні періоди, домінують бюджетні та податкові інструменти. Бюджетні інструменти не відзначаються високим рівнем результативності через недостатній обсяг бюджетного фінансування природоохоронної сфери, оскільки природно-ресурсні й екологічні платежі останнім часом, як правило, надходять до загальних фондів відповідних бюджетів і, відповідно, не відзначаються цільовою спрямованістю.

Податкові інструменти внаслідок низького рівня обґрунтованості ставок рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів і «символічності» ставок екологічних податків за забруднення навколишнього природного середовища також не відповідають кращим іноземним практикам, тому частка природно-ресурсної та екологічної ренти в загальних надходженнях до державного і місцевих бюджетів є незначною, а в деяких випадках взагалі мізерною.

Щодо диверсифікації податкових інструментів, а також підвищення їх дієвості стосовно наповнення бюджетів різного таксономічного рівня та стимулювання природоохоронної діяльності, цікавим є підхід В. Бардася про обґрунтованість ставок рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів і ставок екологічного податку за забруднення довкілля. Суть методологічного підходу В. Бардася до удосконалення фіскального регулювання природокористування полягає в досягненні фіскального оптимуму Лаффера, що виступає передумовою проведення еколого-трудової реформи та підвищення фіскальної віддачі залучення природних ресурсів у відтворювальний процес і підвищення результативності відшкодування

збитків, завданих довкіллю [12]. Враховуючи це твердження, цілком логічно можна дійти висновку про необхідність реалізації не лише фіскальної, але і стимулюючої та регулюючої функцій природно-ресурсних та екологічних платежів. Фіскальний «перегин» в системі адміністрування рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів та екологічного податку за забруднення навколишнього природного середовища призвів до того, що безпосередні природокористувачі не мають відповідних стимулів щодо розширеного відтворення природно-ресурсного потенціалу й обмеження викидів шкідливих речовин у навколишнє природне середовище.

Митні інструменти, які мали б стимулювати масове завезення в Україну природоохоронного та ресурсозберігаючого обладнання, фактично не використовувалися, що гальмує ділову активність в галузі господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу й охорони довкілля, а також щодо реалізації проектів з примноження біорізноманіття.

Останніми роками сформувалися інституційні передумови для повноцінного входження в систему природно-ресурсних відносин системи іпотечно-заставних операцій, оскільки землі сільськогосподарського призначення стали об'єктом купівлі-продажу і були зняті обмеження щодо їх перерозподілу. Сільськогосподарські землі виступають ареалом концентрації значної кількості видів природної сировини, тому іпотечно-заставні операції – необхідна передумова активізації підприємницької діяльності в гіперодержавленій сфері природокористування.

Тому своєчасним є підхід стосовно необхідності модернізації законодавства у сфері застави, сек'юритизації, включно з капіталізацією активів шляхом перетворення активу на біржовий товар, а також випуск забезпечених цінних паперів. Проблеми в цій сфері обмежують розширення заставної бази та розвиток внутрішнього ринку сек'юритизації [352, с. 35].

Латентний характер класичних форм фондового ринку не дає змоги забезпечити повноцінну капіталізацію природних активів через емісію цінних паперів, як дільових, так і боргових. За таких умов прозорий

перерозподіл природних активів через фондовий ринок фактично унеможлиблюється. Тому варто підтримати думку, що необхідно розглядати фінансові ринки, зокрема фондові ринки, як інструмент, за допомогою якого можна досягати не лише коротко-, а й довгострокових цілей та який із часом стає своєрідним показником турботи про збереження довкілля [352, с. 35]. Запуск фондового ринку в галузі емісії цінних паперів як форми капіталізації природних активів дасть змогу активізувати портфельне інвестування у сфері природокористування і поступово ліквідувати інвестиційний дефіцит оновлення, модернізації та реконструкції об'єктів природно-господарської та природоохоронної інфраструктури.

Надзвичайно неактивно використовуються і на загальнонаціональному, і на регіональному та місцевому рівнях інвестиційні інструменти, що не дає змоги забезпечити диверсифікацію форм фінансування капітальних інвестицій і запустити «маховик» фінансового інвестування. Тому і надалі спостерігається високий рівень спрацювання основних природоохоронних фондів і повільно впроваджуються сучасні засоби природно-господарської та природоохоронної інфраструктури. Галушкіна Т., Є. Гордійчук, К. Костецька стверджують, що вихід України з економіко-екологічної кризи може бути пов'язаний найперше з пошуком і залученням внутрішніх інвестиційних резервів оздоровлення навколишнього середовища. З цією метою необхідно негайно ліквідувати існуючу тенденцію планування дисбалансу між прибутками та витратами всіх рівнів бюджету стосовно ресурсних надходжень і відрахувань на охорону довкілля [54, с. 11]. Тобто вчені виступають за посилення інвестиційної спрямованості надходжень природно-ресурсних платежів до публічних бюджетів. З цим необхідно погодитися, але інвестиційні інструменти мають також сприяти залученню не лише бюджетних коштів, але і коштів вітчизняних та іноземних підприємницьких структур, а також міжнародних фінансово-кредитних організацій і урядів іноземних держав. Водночас в останні десятиліття через недосконалість

економічного механізму природокористування у сфері залучення іноземних інвестицій проривних змін не досягнуто.

Виникає необхідність у підвищенні рівня дієвості використання страхових інструментів, оскільки страхові компанії неохоче реалізують страхові угоди стосовно природно-ресурсних і природно-господарських об'єктів, що гальмує ділову активність у природно-ресурсному секторі через високий рівень ризиків внаслідок безпосереднього впливу природнокліматичних факторів на відтворювальний процес. Публічно-приватні форми природокористування з огляду на те, що державний та комунальний сектори у природно-ресурсних відносинах представлені доволі потужно, застосовуються в одиничних випадках, що не дає змоги використати всі переваги угод публічно-приватного партнерства для підвищення ефективності природно-господарської і природоохоронної діяльності.

Необхідною умовою підвищення дієвості використання перерахованих інструментів є застосування комплексу важелів. У вітчизняній економічній літературі не здійснено належної класифікації важелів економічного механізму природокористування. В окремих підходах навіть не прослідковується чітка відмінність між інструментами та важелями. Деякі вчені називають важелями регулятори, які за своєю суттю є інструментами. Зокрема, М. Хвесик та І. Бистряков переконані, що необхідно сприяти активному застосуванню у сфері природокористування таких фінансових важелів: позикових ставок, орендної плати, фінансових санкцій, економічних фондів цільового призначення, пайових внесків, портфельних інвестицій, дивідендів тощо. Виходи та зв'язки з іншими системами повинні забезпечити зовнішню підтримку проєктів сталого розвитку територій через різні форми державного й приватного фінансування, кредитування, страхування, лізингу, ліцензування, експертизи [352]. Незважаючи на численні авторські підходи стосовно необхідності інституціоналізації перевірених передовою світовою практикою дієвих форм кредитування природно-господарських та

природоохоронних проєктів, на ринку позикового капіталу надто повільно проходять процеси кредитної підтримки природокористувачів як щодо модернізації природоохоронної інфраструктури, так і щодо оновлення виробничо-технічної бази переробки природної сировини. Для подолання пасивності природокористувачів у цьому напрямі необхідно застосування інструментів економічного механізму природокористування доповнити комплексом відповідних важелів.

Враховуючи проведені дослідження, можна констатувати, що важелі економічного механізму природокористування представлені фінансово-економічними стимулами та фінансово-економічними санкціями. Ці два види важелів за певних обставин можуть відзначатися високим рівнем дієвості.

Природно-ресурсне законодавство передбачає хоча незначне, але все ж таки певне інституціональне підґрунтя для використання фіскальних стимулів, які стимулюватимуть природокористувачів до здійснення заходів з відтворення, відновлення та охорони природно-ресурсного потенціалу. Органи місцевого самоврядування та регіональні органи виконавчої влади не використовують навіть цих можливостей, щоб здійснювалась активна природоохоронна та природовідтворювальна діяльність, що дозволило б у короткостроковій перспективі підвищити урожайність сільськогосподарських культур, збільшити ресурсну базу розвитку лісового та рибного господарства, підвищити рівень інвестиційної привабливості прилеглих території для розвитку зеленого туризму [10–12]. Нещодавня дерегуляція земельних відносин створила додаткові можливості для органів місцевого самоврядування, оскільки територіальні громади отримали значний земельний ресурс через передачу у комунальну власність земель сільськогосподарського призначення державної власності поза межами населених пунктів. Саме ці землі через механізми угод публічно-приватного партнерства потенційно можуть забезпечувати залучення додаткових фінансових ресурсів, які використовуватимуться, зокрема, і для

інвестиційного забезпечення розширеного відтворення природно-ресурсного потенціалу та модернізації об'єктів природоохоронної інфраструктури.

В контексті обґрунтування пріоритетів щодо розширення переліку важелів економічного механізму природокористування заслуговує на увагу підхід В. Савчука до інституціоналізації та диверсифікації системи стимулів раціоналізації аграрного природокористування. Так, на його думку, до бюджетно-податкових стимулів належать: запровадження пільгових ставок імпортного мита на ввезення в Україну природоохоронного обладнання; надання пільг при сплаті земельного податку та орендної плати за землю; співфінансування за рахунок коштів місцевих бюджетів проєктів відновлення водно-болотних угідь. Кредитно-майновими стимулами виступають: надання муніципальних гарантій суб'єктам підприємницької діяльності, які разом з комунальними підприємствами реалізують проєкти відтворення та охорони осушених земель; відшкодування частини процентних ставок за кредитні ресурси комерційних банків [297]. Однак перераховані бюджетно-податкові та кредитно-майнові стимули будуть повноцінно використовуватись у системі функціонування економічного механізму природокористування за умови внесення відповідних змін і доповнень у Податковий та Бюджетний кодекси України, а також у законодавство, яке регулює ринок позикового капіталу в галузі капіталізації природних активів.

Серед фінансово-економічних стимулів найбільшого поширення набули податкові пільги та пільгові кредити. В умовах вітчизняної дійсності, де доволі викривленою є етика адміністрування окремих видів податків, податкові пільги у сфері природокористування не набули достатнього рівня дієвості і не здійснюють належного стимулюючого впливу на безпосередніх природокористувачів. Пільгові кредити у природоохоронній сфері теж культивуються лише в поодиноких випадках через низький рівень концентрації вітчизняного банківського капіталу, а також через високий рівень одержавлення природно-господарських і природно-ресурсних активів, які перебувають у користуванні державних підприємств.

Суб'єкти публічного природно-господарського підприємництва внаслідок наявності численних обмежень не мають змоги прискореними темпами здійснювати диверсифікацію виробничо-господарської діяльності, тому дуже рідко використовують такий важіль, як перехресне субсидування. Велика кількість суб'єктів природно-ресурсного підприємництва не використовують свій потенціал для збільшення обсягів виробництва різних видів біологічного палива внаслідок відсутності певного обсягу дотацій від держави, що зробило б вигідною утилізацію некондиційної, зокрема вторинної, природної сировини.

У короткостроковій перспективі необхідною є трансформація системи фінансово-економічних санкцій, які стосуються суб'єктів природно-ресурсного та природоохоронного підприємництва, зокрема щодо підвищення дієвості використання штрафів, відшкодувань, компенсацій, а також введення фінансових обмежень і встановлення фінансових лімітів для державних підприємств і бюджетних організацій.

Незважаючи на те, що за останні 10 років природно-ресурсне, бюджетне та податкове законодавство зазнало численних змін у галузі регуляторного впливу на природокористувачів, економічний механізм природокористування оперує недостатнім набором методів, інструментів і важелів, які дали б змогу підвищити комплексність господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу та посилити дієвість впливу сфери природокористування на темпи соціально-економічного піднесення. Тому вже у воєнний час слід застосовувати додаткові методи, інструменти та важелі як регулятори економічного механізму природокористування, щоб у повоєнний період забезпечити належні темпи збереження та відтворення природного багатства.

1.3. Типи економічного механізму природокористування з урахуванням вимог децентралізації

За умов турбулентності глобального економічного простору та національного господарства формування економічного механізму природокористування ускладнюється з огляду на необхідність врахування ряду чинників та інститутів, які визначають темпи, пропорції і масштаби господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу й охорони навколишнього природного середовища. Певний детермінуючий вплив на набір методів, інструментів і важелів економічного механізму природокористування здійснюють структурні зрушення в господарському комплексі України. Водночас російська агресія вимагає прискорених темпів трансформації економічного механізму природокористування, щоб зберегти нащадкам природне багатство країни й екологічнобезпечне довкілля.

Для обґрунтування перспективних напрямів вибору найбільш адекватного нинішнім реаліям типу економічного механізму природокористування зупинимося на його сутнісній характеристиці. На основі проведених досліджень встановлено, що економічний механізм природокористування являє собою логічно упорядковану сукупність методів, способів, інструментів і важелів бюджетно-податкового, фінансово-кредитного та дозвільного регулювання процесів господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу, зокрема розвідки, видобутку, переробки й утилізації природної сировини, та охорони навколишнього природного середовища, зокрема обмеження шкідливих і небезпечних викидів та скидів, а також розміщення відходів.

Ускладненість формування наближеного до передових іноземних зразків ефективного регуляторного впливу на природокористувачів економічного механізму природокористування полягає в тому, що нинішній економічний механізм в Україні характеризується численними інституціональними «розривами» й інституціональними «пастками» у зв'язку

з тим, що не сформована необхідна система противаг між регуляторними природоохоронними органами, а це призводить до конфлікту інтересів і не забезпечує належного контролю за процесами використання природних ресурсів та охороною довкілля.

Найбільш складною проблемою формування сучасного економічного механізму природокористування в умовах масштабних інституціональних трансформацій у національному господарстві є те, що інституціоналізовані важелі рентного регулювання процесів господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу виконують суто фіскальну функцію, що не закладає належних стимулів щодо ресурсозбереження та культивує споживацький тип природокористування [214].

Ще однією прикметною рисою недостатньої інституціональної сформованості економічного механізму природокористування є надходження останніми роками майже в повному обсязі природно-ресурсної ренти й екологічного податку до загальних фондів бюджетів різного таксономічного рівня, що не забезпечує їх цільову спрямованість. Тобто вони не є частиною фінансування пріоритетів відновлення окремих складових природно-ресурсного потенціалу, реінжинірингу освоєних родовищ, покращення якості навколишнього природного середовища. Це одна з основних причин того, що розвідка корисних копалин проводиться надмірно уповільненими темпами на незначних територіях, що зумовлює незабезпечення експлуатації нових родовищ, найперше вуглеводневої сировини.

Нерозвиненою є також фінансово-кредитна складова економічного механізму природокористування. Надзвичайно неактивно здійснюються процеси банківського та небанківського кредитування процесів екологізації виробничо-господарської діяльності. За таких умов можна констатувати незадовільний рівень результативності функціонування економічного механізму природокористування, що обумовлює необхідність трансформації останнього відповідно до глобальних і національних природоохоронних викликів, а також вимог воєнного часу.

Враховучи наведене, можна стверджувати про важливість трансформації економічного механізму природокористування, щоб усунути названі «вузькі місця» в бюджетно-податковому та фінансово-кредитному регулюванні використання природних ресурсів та охорони довкілля. За таких умов особливо актуальним є вибір типу економічного механізму природокористування, щоб прискореними темпами імплементувати передову практику екологізації виробничо-технічних та організаційно-економічних відносин. Питання полягає в тому, який тип економічного механізму природокористування обрати: наздоганяючий чи випереджальний? Чи ще інший? Це питання вже ставилося на початку 2000-х років, коли почали спостерігатися прояви макроекономічної стабілізації, а потім і економічного зростання. Попит на природну сировину зростає, і більші її обсяги поступали на переробку. І тоді вже виникла необхідність у застосуванні методів та інструментів стимулювання процесів ресурсозбереження і енергоефективного використання вторинної природної сировини, зокрема для виробництва твердого й газоподібного біологічного палива [214]. Останнім часом через прискорення процесів децентралізації влади, коли на рівень територіальних громад була перекладена лєвова частка повноважень, ставляться також нові вимоги до формування економічного механізму природокористування, який максимально враховуватиме специфіку місцевого природно-ресурсного потенціалу, структуру регіонального господарського комплексу та рівень розвитку об'єктів місцевої природоохоронної інфраструктури. При виборі найбільш адекватного місцевим природно-ресурсним та екологічним умовам типу економічного механізму природокористування органи місцевого самоврядування будуть здатні забезпечити проривні зміни в галузі капіталізації природних ресурсів, їх економії і комплексного використанні, а також в галузі мінімізації негативного впливу на навколишнє середовище суб'єктів матеріального виробництва.

Дослідження показали, що в умовах значного переформатування глобальної природоохоронної архітекτονіки, поглиблення процесів децентралізації влади і реформи місцевого самоврядування, трансформації командно-адміністративної системи управління природними ресурсами у ринкову необхідно виокремлювати такі типи економічного механізму природокористування:

- м'який «наздоганяючий»;
- стимулюючий природоохоронні виробництва;
- жорсткий «пригнічуючий»;
- випереджальний (рис. 1.3).

На основі критичного аналізу літературних джерел та передового іноземного досвіду можна констатувати, що сутність м'якого «наздоганяючого» механізму природокористування полягає в тому, що сучасні форми, методи й інструменти регуляторного впливу на природокористувачів у його структуру вводяться поступово, щоб з часом усувати інституціональні «розриви» з передовими зразками макроекономічного регулювання природокористування і покращувати ефективність природоексплуатаційної та природоохоронної діяльності.

Доцільність формування такого типу економічного механізму природокористування була б виправданою в кінці 90-х і на початку 2000-х років, коли публічний характер природно-ресурсних відносин не корелював з прискореними темпами введення ринкових інститутів у систему економічних відносин [214]. На думку Б. Данилишина, М. Хвесика та В. Голяна, м'який «наздоганяючий» тип економічного механізму природокористування – це ліберальний з екологічного погляду тип. Встановлює найбільш загальні екологічні межі для економічного розвитку галузей і секторів, практично не гальмуючи його. Цей тип економічного механізму природокористування спрямований в основному на ліквідацію негативних екологічних наслідків, а не на усунення причини виникнення екологічних деформацій, що несприятливо впливають на темпи і масштаби розвитку [100].

Рис. 1.3. Складові типів економічного механізму природокористування*

Примітка. *Розроблено авторкою

Вирішальною передумовою формування економічного механізму природокористування м'якого «наздоганяючого» типу є розроблення системи планування раціонального використання природних ресурсів через відпрацювання інструментарію встановлення адекватних реальній вартості природного ресурсу ставок рентної плати, адекватних розміру понесеної шкоди ставок екологічного податку за викиди і скиди забруднюючих речовин, а також розміщення відходів [74, с. 173].

Прикметною рисою м'якого «наздоганяючого» типу економічного механізму природокористування виступає його спрямованість на усунення, а не попередження екологічних негараздів. Тому фактично весь арсенал боротьби з екологічними катастрофами та аваріями в Україні зорієнтований на боротьбу з наслідками, а не причинами. Це й стало основою того, що в нашій країні численні екологічні проблеми не отримують роками свого вирішення. Природокористувачі не усвідомлюють необхідності обмеження техногенного й антропогенного негативного впливу на довкілля і зорієнтовані на відшкодування тих збитків, які вони наносять навколишньому природному середовищу. Значною мірою така ситуація пов'язана з тим, що такий тип економічного механізму природокористування не оперує відповідним набором регуляторів, які могли б закладати необхідні стимули щодо активізації природоохоронної діяльності у різних сферах матеріального виробництва та сприяли б підвищенню ефективності використання вторинної природної сировини.

Тому загалом м'який «наздоганяючий» тип економічного механізму природокористування сформував ліберальний характер впливу держави й територіальних громад на природокористувачів, що не сприяє покращенню їх дисципліни щодо дотримання природоохоронного законодавства та максимізації доходів від використання відходів виробництва. Консервація м'якого «наздоганяючого» типу економічного механізму природокористування призвела до того, що різні гілки української влади, а також громадський сектор не зорієнтовані на активізацію діяльності стосовно

входження в глобальну інституціональну природоохоронну архітектуру, тому фактично наша країна є країною із запізнілою реакцією на глобальні природоохоронні тренди.

В умовах, коли екологізація стала світовим трендом, виникла необхідність у розробленні стимулюючого природоохоронні виробництва типу економічного механізму природокористування. Основу функціонування такого механізму становлять ринкові інструменти. Це сприяє збільшенню обсягів виробництва на базі нових технологій, покращенню використання та охорони природних ресурсів [100]. Такий тип економічного механізму природокористування активував би в Україні процес утилізації значних обсягів промислових і побутових відходів, які призвели до складної екологічної обстановки у багатьох регіонах, що негативним чином вплинуло на інвестиційну привабливість великої кількості підприємницьких проєктів. Для інституціоналізації такого типу економічного механізму природокористування в Україні необхідними є масштабні зміни в природоохоронному, податковому та бюджетному законодавстві, які дадуть змогу забезпечити диверсифікацію інструментів стимулювання природоохоронної діяльності.

Саме диверсифікація такого роду інструментів закладе стимули й мотиви для суб'єктів підприємницької діяльності в галузі модернізації та реконструкції природоохоронної інфраструктури, впровадження енергозберігаючих і ресурсощадливих технологій, налагодження утилізації вторинної природної сировини задля виробництва твердого, рідкого й газоподібного біологічного палива. Упровадження стимулів і мотивів для активізації діяльності природоохоронних виробництв дасть змогу левову частку суб'єктів виробничо-господарської діяльності зорієнтувати на впровадження ресурсозберігаючих технологій та на порядки збільшити кількість проєктів ресурсозбереження та енергоефективності. У підсумку примат «зеленого» зростання стане місією значної кількості

підприємницьких структур і процес екологізації стане незворотним, що повною мірою відповідатиме глобальним природоохоронним трендам.

Також важливого значення набуває створення сприятливих інституціональних передумов для залучення інвестицій у природоохоронні виробництва. На думку М. Хвесика та І. Бистрякова, з метою максимізації ефекту від використання природних ресурсів необхідно забезпечити підвищення ефективності капітальних інвестицій на оновлення технологічної бази природоексплуатуючих виробництв, посилення їхньої екологічної безпеки шляхом зменшення негативного впливу на довкілля, введення в дію основних фондів природоохоронного значення тощо [352, с. 41]. Водночас найперше необхідно змінити негативний тренд останніх років, коли фінансування поточних природоохоронних видатків значно випереджає обсяги фінансового забезпечення екологічних інвестицій. Природокористувачам і надалі вигідно фінансувати утримання природоохоронного обладнання, а не забезпечувати його оновлення, модернізацію та реконструкцію. Усунення такого негативного рецидиву пов'язується з інституціоналізацією економічного механізму природокористування, який зорієнтований на стимулювання розвитку природоохоронних виробництв.

Численними особливостями відзначається жорсткий «пригнічуючий» тип економічного механізму природокористування, який являє собою сукупність адміністративних і ринкових інструментів та шляхом жорсткої податкової, кредитної, штрафної політики практично пригнічує, пресингує розвиток певних галузей і комплексів у сфері розширення їхнього природного базису, загалом сприяючи економії використання природних ресурсів. Такий тип передбачає поширення усестороннього лімітування та нормування використання природної сировини й елементів атмосферного повітря. Пріоритетними виступають інструменти карального та спонукального спрямування, які не дозволяють безконтрольно освоювати природно-ресурсний потенціал і забруднювати довкілля. Саме жорсткий

«пригнічуючий» тип економічного механізму природокористування забезпечує високий рівень дієвості штрафних санкцій, а також формує інструментарій оперативного відшкодування втрат природних екосистем. Такий тип економічного механізму природокористування може бути ефективним для країн, де сформована командно-адміністративна система господарювання або для країн із перехідним до ринку періодом. Для українських реалій потрібне поєднання адміністративних, каральних методів з ринковими інструментами, які закладуть стимули для введення додаткових потужностей у сектор природоохоронних виробництв.

На противагу наздоганяючому типу побудова випереджального типу економічного механізму природокористування має базуватися на припущенні про те, що необхідно повною мірою впроваджувати найкращі з погляду вирішення існуючих проблем природокористування регуляторні важелі й інструменти, щоб на порядок підвищити результативність залучення природної складової національного багатства у відтворювальний процес і збільшити частку валової доданої вартості у структурі ВВП, яка створюється у природно-ресурсному секторі національного господарства. Таким чином стане можливим усунення такої інституціональної колізії, як часова відірваність між впровадженням атрибутів ринкової економіки в систему товарно-грошових відносин загалом і систему господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу й охорони навколишнього природного середовища.

Враховуючи попередні дослідження, можна констатувати, що першим кроком у трансформації вітчизняного економічного механізму природокористування і формування його випереджального типу має бути дотримання принципу ієрархічності. Тобто економічний механізм природокористування необхідно формувати на різних таксономічних рівнях, щоб забезпечити взаємодоповнюваність і цілісність регуляторних підойм і усунути тим самим конфлікт інтересів як на рівні контролюючих органів, так і на рівні суб'єктів природо-господарської та природоохоронної діяльності.

У цьому контексті заслуговує на увагу підхід Т. Миклуша, згідно з яким економічний механізм природокористування необхідно формувати на загальнодержавному, муніципальному та внутрішньо-фірмовому рівнях [232, с. 56–58]. В умовах поглиблення децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування саме формування збалансованого економічного механізму природокористування на муніципальному рівні (на рівні територіальних громад) дасть змогу акумулювати кошти бюджетів місцевого самоврядування, приватного бізнесу й іноземних інвесторів для фінансування проєктів раціоналізації використання природних ресурсів та екологізації виробничо-господарської діяльності.

Основними методами економічного механізму природокористування випереджального типу на загальнодержавному рівні мають виступати: оподаткування використання природних ресурсів (стягнення рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів) та викидів і скидів шкідливих речовин і розміщення відходів (стягнення екологічного податку); міжбюджетний розподіл природно-ресурсної ренти, екологічного податку та штрафів за порушення природоохоронного законодавства; банківське та небанківське кредитування природоохоронних і природоексплуатаційних проєктів; бюджетне фінансування процесів дослідження запасів природної сировини й моніторингу, обліку й кадастру природних ресурсів і забруднення довкілля; співфінансування проєктів освоєння родовищ корисних копалин у межах угод про розподіл продукції та інших угод публічно-приватного партнерства; дотування та цільове бюджетне фінансування процесів ресурсозбереження та енергозаміщення; капітальне і фінансове інвестування природоексплуатаційної та природоохоронної діяльності; стимулювання ощадливого і збалансованого природокористування, а також утилізації вторинної природної сировини; програмування, планування і прогнозування запасів природної сировини й потенціалу екосистемних послуг, які продукуються природними біогеоценозами.

Лише за умови, коли методи й інструменти регуляторного впливу на природокористувачів в галузі податкового регулювання, бюджетної підтримки, кредитування та різностороннього стимулювання будуть охоплювати процеси використання природної сировини як фізичного тіла, її первинну переробку, використання несировинних корисностей природних ресурсів, виробництво різних видів біологічного палива, можна говорити про високий рівень адаптованості існуючого економічного механізму природокористування випереджального типу до реальних умов господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу й охорони довкілля.

Тому можна стверджувати, що основною складовою випереджального типу економічного механізму природокористування виступає широкий спектр бюджетно-податкових і фінансово-кредитних інструментів, які забезпечать належні стимули для розвитку різних видів екологічного бізнесу. Характерною рисою випереджального типу є цифрова трансформація управління природокористуванням, що дає змогу на порядок знизити трансакційні і трансформаційні витрати на ринках природної сировини та підвищити ліквідність природного капіталу. Саме випереджальний тип економічного механізму природокористування на загальнонаціональному рівні дасть змогу забезпечити прискорену імплементацію пріоритетів Нової кліматичної угоди, 17 Глобальних цілей сталого розвитку, декарбонізації та прикордонного вуглецевого коригування.

На муніципальному рівні економічний механізм природокористування випереджального типу має охоплювати застосування системи виплат і компенсацій за рахунок коштів місцевих бюджетів для реалізації програм господарського освоєння місцевої природної сировини та використання вживаної природної сировини з метою створення ресурсної бази для виробництва різноманітних видів біологічного палива; диференціацію фіскальних підойм за земельні трансакції, враховуючи те, що землі сільськогосподарського призначення державної власності поза межами

населених пунктів у 2021 році передані у власність територіальних громад. Тобто зміна власнісного статусу земель сільськогосподарського призначення державної власності поза межами населених пунктів [232] створює колосальний територіальний простір для формування потужного комунального сектору в природокористуванні.

З огляду на те, що процес господарського освоєння природних ресурсів відбувається на рівні суб'єкта господарювання і суб'єкти господарювання виступають основними забруднювачами довкілля, формування економічного механізму природокористування на внутрішньофірмовому рівні (на рівні суб'єкта господарювання) є необхідною умовою, з одного боку, підвищення ефективності переробки природної сировини й утилізації вживаної сировини, а з іншого – мінімізації шкідливих викидів і скидів забруднюючих речовин у довкілля, а також розміщення відходів згідно з встановленими стандартами й регламентами. Тому основними методами економічного механізму природокористування на внутрішньофірмовому рівні виступають: планування, нормування, лімітування та проектування. Досвід показує, що випереджальний економічний механізм природокористування буде повноцінним у тому випадку, коли отримає необхідне інституціональне підґрунтя на рівні суб'єкта господарювання, де йде безпосереднє залучення матеріально-речової субстанції природного ресурсу у відтворювальний процес.

На основі злагодженої роботи вищої виконавчої гілки влади та законодавчого органу влади, зокрема профільного комітету українського парламенту, необхідно забезпечити ієрархічну спорідненість економічного механізму природокористування на всіх перерахованих таксономічних рівнях, щоб регулятори макроекономічного рівня отримували необхідне доповнення та конкретизацію на муніципальному та локальному рівнях. За таких умов стане можливим поєднання інструментів стимулюючого та карального спрямування, що орієнтуватиме суб'єкти природо-господарської і природоохоронної діяльності до ощадливішого використання складових

природно-ресурсного потенціалу та зменшення рівня забруднення навколишнього природного середовища.

У працях вітчизняних вчених останнім часом значно поповнився ряд підходів до формування економічного механізму природокористування на місцевому рівні з огляду на те, що внаслідок форсування процесів децентралізації значно розширюються повноваження органів місцевого самоврядування та сформованих ними виконавчих комітетів у сфері володіння, користування та розпоряджання природно-ресурсними активами, урізноманітнюється перелік форм і методів перерозподілу елементів природного багатства між приватними та публічним секторами. Зокрема, перші підсумки фінансово-бюджетної децентралізації екологічного оподаткування як основної складової економічного механізму на місцевому рівні розкрито д. е. н., проф. О. Веклич [42].

Враховуючи необхідність урізноманітнення інструментів і методів впливу на природокористувачів в умовах децентралізації, заслуговує на увагу підхід О. Удовиці. Запропоновані О. Удовицею шляхи удосконалення економічного механізму природокористування в Україні базуються на використанні нового досвіду та позитивного мотивування, а також спрямовані на раціональне природокористування через залучення та заохочення суб'єктів господарювання. Запровадження запропонованих шляхів має забезпечити напрям сталого економічного розвитку, що означає не лише задоволення потреб населення нині, а й турботу про наступні покоління [333, с. 361]. Тобто проєктування пріоритетів удосконалення системи регуляторного впливу на процеси природокористування має синхронізуватися з домінантами соціально-економічного піднесення територій, зокрема територіальних громад базового рівня. Система стимулювання раціонального природокористування має бути зорієнтована на підвищення дієвості впливу природних ресурсів і умов на темпи розширеного відтворення потенціалу місцевого господарського комплексу.

Комплексністю та системністю відзначається підхід Т. Миклуша до формування економічного механізму природокористування на місцевому рівні з огляду на те, що з центру на місця в останні роки передані значні повноваження як у галузі фінансування проєктів оздоровлення довкілля, так і в галузі вилучення природно-ресурсної ренти на користь бюджетів місцевого самоврядування. Учений розглядає економічний механізм природокористування як сукупність форм, методів та інструментів регуляторного, зокрема фіскального та фінансово-кредитного впливу на природокористувачів і внутрішньо-корпоративного застосування інструментів екологічного менеджменту [232, с. 52].

Позитивною стороною підходу Т. Миклуша до формування економічного механізму природокористування на місцевому рівні є те, що автор обґрунтовує доцільність виокремлення окремих етапів такого формування, щоб унеможливити численні інституціональні «розриви» та «пастки», які можуть виникнути у зв'язку з недостатнім рівнем правової урегульованості питань, пов'язаних із фіскальним регулюванням господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу, кредитуванням проєктів природоохоронного спрямування, здійсненням оцінки впливу суб'єктів господарювання на довкілля.

За його версією, формування економічного механізму природокористування має охоплювати три етапи: 1) нормативно-правове забезпечення інституціоналізації інструментів і важелів впливу на природокористувачів; 2) розроблення регуляторного механізму забезпечення комплексного природокористування на регіональному та місцевому рівнях з метою якнайповнішого врахування територіальних особливостей господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу; 3) диверсифікація інструментів фінансово-економічного забезпечення комплексного природокористування [232, с. 53]. Саме такий порядок формування економічного механізму на місцевому рівні дозволить інституціоналізувати й імплементувати в практику регуляторного впливу на природокористувачів

пріоритети невиснажливого та збалансованого використання природно-ресурсного потенціалу територіальних громад, зокрема територіальних громад базового рівня, враховуючи серед іншого Цілі Сталого Розвитку, затверджені ООН, та Нову кліматичну угоду, укладену в м. Глазго у листопаді 2021 року [81].

Особливої уваги потребує формування економічного механізму природокористування на рівні територіальних громад з огляду на те, що саме на місцевий рівень перенесено широкий спектр повноважень, зокрема і в галузі господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу та фінансування природоохоронної діяльності. Органи місцевого самоврядування внаслідок бюджетно-фіскальної децентралізації отримали додаткові фінансові ресурси, частина яких може бути спрямована на реалізацію проєктів раціоналізації природокористування, серед яких і проєкти щодо ресурсозбереження та енергоефективності.

Важливого значення набуває модернізація системи управління природними ресурсами, щоб територіальні громади мали змогу диверсифікувати форми і методи господарського освоєння наявних на підзвітних територіях природних активів з метою підвищення дієвості їх впливу на темпи соціально-економічного піднесення. Водночас таке освоєння має супроводжуватися дотриманням вимог вітчизняного природоохоронного законодавства та тих вимог, які висуваються міжнародними природоохоронними конвенціями насамперед у сфері боротьби з глобальним потеплінням.

Також мають бути розроблені набори обмежувальних і стимулюючих підойм, які даватимуть змогу забезпечувати ощадливе та збалансоване природокористування і попереджуватимуть прояви негативного і шкідливого впливу на довкілля. Такі підойми дадуть найбільш позитивний кумулятивний ефект за умови поєднання у певну логічно упорядковану сукупність. Такою логічно упорядкованою сукупністю виступає економічний механізм природокористування, що в умовах поглиблення децентралізації влади має

отримати оновлення не лише на загальнонаціональному, але і на місцевому рівнях.

Формування такого механізму має базуватися на необхідності логічного взаємоузгодження загальнонаціонального та місцевого рівнів господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу й охорони навколишнього природного середовища, що повинно отримати відображення у специфікації методів, інструментів і важелів регуляторного впливу на природокористувачів. Також у процесі детермінації набору регуляторів необхідно враховувати екзогенні й ендогенні макроекономічні фактори, що дасть змогу сформувавши такий тип економічного механізму природокористування, який найбільшою мірою відповідатиме природно-ресурсним і природоохоронним викликам розвитку країни загалом та окремих територіальних громад зокрема [214].

В умовах воєнного часу поглиблення процесів децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування актуалізувалась необхідність формування економічного механізму природокористування на місцевому рівні, зокрема на рівні територіальних громад, який оперуватиме набором регуляторних важелів та інструментів, суб'єктами використання яких виступатимуть органи місцевої влади, а саме ради громад і сформовані ними виконавчі комітети. За таких обставин надзвичайно важливого значення набуває вирішення проблеми формування на місцевому рівні фінансових фондів природоохоронного спрямування, а також розширення бази наповнення бюджетів місцевого самоврядування за допомогою адміністрування частини природно-ресурсної і екологічної ренти й антиренти.

Нещодавня передача земель сільськогосподарського призначення державної власності поза межами населених пунктів у власність територіальних громад значно розширює територіальний базис для розбудови комунального природно-ресурсного сектору, що також вимагає корекції економічного механізму природокористування, який охоплюватиме

комплекс регуляторів, використання яких забезпечить ефективніше використання місцевих природно-ресурсних і природно-господарських активів. Тому розроблення теоретичного підґрунтя та конкретних напрямів удосконалення економічного механізму природокористування на місцевому рівні з урахуванням комплексу викликів, зумовлених децентралізаційними процесами, виступає актуальним завданням економіки природокористування та охорони навколишнього природного середовища [81].

У нинішніх умовах, коли держава найперше має протистояти країні-агресору глобального масштабу, існують численні обмеження щодо диверсифікації інструментів економічного механізму природокористування. Тому треба виходити з тих вигод і переваг, які утворюються у фінансуванні природоохоронної діяльності у зв'язку з децентралізацією влади та новими глобальними природоохоронними трендами. Незважаючи на те, що вже тривалий період робляться спроби наблизити вітчизняний економічний механізм природокористування до економічних механізмів природокористування високорозвинених країн, так і не вдалося повною мірою диверсифікувати набір його методів, інструментів, способів і форм бюджетно-податкового та фінансово-кредитного регулювання використання природних ресурсів і охорони довкілля. Фінансування природоохоронних заходів за рахунок публічних бюджетів залишається основним інструментом економічного механізму природокористування як на рівні держави, так і на рівні громад. Тому за таких умов особливо важливо забезпечити цільове використання коштів, спрямованих на охорону навколишнього природного середовища. Лише за умови розроблення місцевих програм господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу й охорони довкілля на рівні територіальних громад можна забезпечити позитивний вплив сфери природокористування на темпи соціально-економічного піднесення.

1.4. Вплив глобальної природоохоронної архітекtonіки на формування економічного механізму природокористування в Україні

Глобальний економічний простір останніми роками зазнав численних інституціональних трансформацій і щодо зміни пріоритетів соціально-економічного розвитку, і щодо екологізації відтворювальних пропорцій. Це викликано як значними демографічними зрушеннями, так і рівнем господарської освоєності природного багатства в окремих частинах світу. Останні тренди у світовій економіці свідчать про те, що екологічна та природно-ресурсна компоненти стають одними з основних домінант розвитку передових регіональних торгово-економічних об'єднань та окремих високорозвинених країн. За таких умов нові вимоги щодо забезпечення відповідного рівня екологічності виробництва продукції, виконання робіт і надання послуг прямо чи опосередковано торкнуться українських товаровиробників. У підсумку це призведе до зростання рівня затратності виробництва продукції, що негативним чином вплине на її конкурентоспроможність як на вітчизняному, так і на закордонному ринках.

В умовах воєнного часу Україна має «грати на випередження» стосовно гармонізації вітчизняних екологічних стандартів і регламентів з європейськими і загальносвітовими, щоб повною мірою використати наявні глобальні природоохоронні преференції у власних інтересах.

У вітчизняній економіці природокористування вже протягом двох десятиліть ведуться дослідження, пов'язані з впливом планетарних систем регулювання природокористування на національну екологічну політику та з інтеграцією нашої країни у глобальну природоохоронну архітекtonіку. Міжнародні природоохоронні конвенції визначають екологічні правила гри для всього світу, і їх імплементація в національну екологічну політику є завданням державної ваги. У працях Н. Андрєєвої, І. Бистрякова, О. Веклич, І. Гайдучького, В. Голяна, Б. Данилишина, О. Дребот, П. Жука, В. Кравціва, І. Лицура, І. Опенька, О. Павленка, Ю. Стадницького, С. Харічкова,

Є. Хлобистова, О. Шкуратова та інших [1; 3; 16; 51–53; 100; 121; 122; 259; 270; 283; 362–364] розкриваються стратегічні пріоритети імплементації базових положень міжнародних природоохоронних конвенцій у вітчизняну практику регулювання природокористування, обґрунтовується доцільність запозичення передового іноземного досвіду в галузі бюджетно-податкового та фінансово-кредитного регулювання використання природних ресурсів і охорони довкілля, становлення екологічного підприємництва.

Водночас залишаються в латентному стані теоретико-методологічні підходи до розроблення дорожньої карти модернізації вітчизняного економічного механізму природокористування з урахуванням базових положень основних міжнародних природоохоронних конвенцій. До того ж останніми роками прискореними темпами відзначається міжнародна співпраця у сфері мінімізації негативних наслідків глобального потепління, що фактично зумовило формування глобальної природоохоронної архітекτονіки, головні елементи якої мають бути враховані у процесі розроблення пріоритетів національної екологічної політики, а також у процесі формування вітчизняного економічного механізму природокористування.

Як один із сценаріїв трансформації економічного механізму природокористування в Україні з урахуванням глобальних екологічних і природно-ресурсних викликів слід розглядати підхід вчених Державної установи «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України». Вони акцентують увагу на необхідності застосування економічних механізмів для регулювання рівня екологічної безпеки з огляду на передовий досвід Європейського Союзу. На їхню думку, європейський досвід має бути імплементований у вітчизняну практику, оскільки там податкові механізми поєднуються з екологічними нормативами та стандартами. У європейських країнах застосовується близько 150 видів екологічних податків [122, с. 4]. Саме цей підхід відзначається найвищим рівнем практичної спрямованості та своєчасності, оскільки враховує сучасні тренди формування конструкції екологічного регулювання на європейському континенті. Тому необхідним є

формування належного інституціонального підґрунтя для застосування означеного досвіду у вітчизняній практиці фіскального регулювання господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу й охорони довкілля, щоб усунути національний рецидив надмірної уніфікованості інструментів податкового впливу на природокористувачів.

Однією з основних передумов формування сучасного економічного механізму природокористування в Україні є застосування тих методів та інструментів, які вже тривалий період використовуються у високорозвинених країнах і забезпечують високий рівень ефективності природоохоронної діяльності. У нинішній вітчизняній практиці фінансово-економічного регулювання цей важливий момент не завжди враховується. Системно до констатації низької активності запозичення передового іноземного досвіду щодо удосконалення економічного механізму природокористування підійшов В. Бардась. Він наголошує, що надзвичайно повільно та спорадично у вітчизняну систему фіскального регулювання природокористування адаптовуються апробовані зарубіжною практикою фіскальні інструменти стимулюючого, штрафного і відтворювального спрямування. Така ситуація склалася внаслідок половинчатості й архаїчності інституціонального забезпечення застосування фіскальних регуляторів за використання більшості складових природно-ресурсного потенціалу [12].

Павленко О. говорить про суттєве зростання ролі економічного інструментарію природоохоронної політики в процесі прийняття управлінських і державних рішень, а також зростання кількості, різновидів і масштабів використання цих інструментів. Особливістю розвитку системи екологічного менеджменту 90-х років є висування до рангу пріоритетних серед інших регуляторів природокористування саме податків, пов'язаних із вирішенням проблем навколишнього середовища, розширення та зміцнення бази екологічного оподаткування. Нині в 20 країнах-членах ОЕСР широко застосовується близько 150 таких податків [270]. Чим вищим є рівень диференціації фіскальних інструментів екологічного регулювання, тим

вищою є імовірність розширення реальної бази стягнення екологічних податків загалом. За таких умов однозначно зростає роль екологічних податків як у збільшенні податкових надходжень до публічних бюджетів, так і до спеціальних публічних фондів зокрема.

Про вагомість детермінації глобальними природоохоронними трендами національних пріоритетів формування економічного механізму природокористування на різних таксономічних рівнях говорять М. Хвесик та І. Бистряков. На їхню думку, посилення глобальної економічної відкритості, входження в європейську спільноту, з одного боку, та формування в Україні перспектив постіндустріального суспільства, пов'язаних із ідеєю забезпечення самоорганізації територіального розвитку, з другого, потребує зміни парадигми управління природними ресурсами [352, с. 29]. Зміна парадигми управління природними ресурсами має передбачати використання передового іноземного досвіду як у галузі фіскального регулювання використання матеріально-речової субстанції природного ресурсу, так і інституціоналізації форм його капіталізації та комерціалізації. Це дасть змогу подолати за давню архайчність в управлінні природними ресурсами, яка існує в нашій країні, і забезпечити новий інституціональний формат природокористування загалом.

Цінним є досвід країн постсоціалістичного табору, які тривалий період функціонували в умовах командно-адміністративного регулювання соціально-економічних процесів і половинчастих форм приватної власності в окремих сегментах національного господарства, більшість з яких уже стали повноправними членами Європейського Союзу. Країни Центральної Європи не мають природних ресурсів, достатніх для забезпечення належних темпів соціально-економічного піднесення, тому для них створення умов невиснажливого використання природних благ і мінімізація негативного впливу на довкілля – запорука збереження критично необхідного рівня природозабезпеченості [12].

Відправним пунктом при виборі пріоритетів імплементації кращих практик регулювання природокористування в національну площину

необхідно виходити з того, що існує значна асиметрія між регуляторними природно-ресурсними й екологічними системами країн з рівним рівнем соціально-економічного розвитку. Характерними рисами системи регулювання сфери природокористування високорозвинених країн є: відмова від прямого державного втручання у процес природокористування; державні структури економічно стимулюють і підтримують природоохоронну діяльність приватного сектора; використовуються регулятори, що примушують забруднювачів обмежувати свою екологодеструктивну діяльність і регулятори, що спонукають природокористувачів до поліпшення стану навколишнього середовища [70].

Застосування перерахованих методів та інструментів регулювання природокористування, які апробовані у високорозвинених країнах, у вітчизняній практиці стане можливим за умови формування на загальнонаціональному рівні та на рівні територіальних громад економічного механізму природокористування випереджального типу. Україна вже й так багато втратила у попередні роки через неактивну діяльність відповідних міністерств і відомств у сфері реалізації сучасної природно-ресурсної та екологічної політики, щоб орієнтуватися на «м'який» наздоганяючий чи жорсткий «пригнічуючий» типи економічного механізму природокористування.

Тобто сьогодні визріла необхідність у запуску економічного механізму природокористування випереджального типу. Це вимагає створення умов для гри на випередження стосовно перегляду пріоритетів регуляторного впливу держави на темпи, пропорції та масштаби господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу та захисту довкілля від різноманітних джерел забруднення. Тим більше, що імплементація природоохоронних директив Європейського Союзу є необхідною умовою виконання умов Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС. Поширення пандемії коронавірусу та російська агресія не дали змоги забезпечити своєчасну як документальну, так

і реальну імплементацію природоохоронних директив у більшості секторів національного господарства [224].

Одним з основних світових трендів розвитку планетарної економіки та національних господарств є застосування міжнародними об'єднаннями країн та їх Урядами комплексу регуляторних важелів для мінімізації темпів глобального потепління. Фактично у світі формується нова глобальна природоохоронна архітектоніка, яка охоплює комплекс інститутів-правил та інститутів-організацій і спрямована на створення умов для реалізації «зеленого» курсу країн з огляду на природно-ресурсні й екологічні обмеження розвитку національних господарств.

Основна мета такої архітектоніки – сформувати інституціональне підґрунтя та секторальні пріоритети для національних урядів стосовно імплементації у їх політику пріоритетів низьковуглецевого та ресурсоощадливого розвитку з перманентним відтворенням запасів природної сировини та збереженням придатного для життя людей довкілля. Імперативи такої архітектоніки мають бути закладені в основу формування національного економічного механізму природокористування випереджального типу, щоб сповна і в найкоротші терміни імплементувати пріоритети світової спільноти в галузі мінімізації глобального потепління.

Результативність функціонування глобальної природоохоронної архітектоніки пов'язується з умонтуванням її базових положень в економічні механізми природокористування, які функціонують в окремих країнах. З огляду на це, розроблення пріоритетних напрямів формування економічного механізму природокористування з урахуванням комплексу вимог, які висуваються новою глобальною природоохоронною архітектонікою, є важливою складовою національної економічної та екологічної політики в Україні [224].

Позитивних результатів у цьому напрямі можна досягти через формування сучасного економічного механізму природокористування, який охоплюватиме широкий спектр методів, інструментів і важелів впливу на

природокористувачів, враховуючи глобальні тренди регулювання процесів екологізації сфери матеріального виробництва та сервісної економіки. Фактично глобальні тренди в інституціоналізації нової архітекτονіки природоохоронної діяльності становлять надзвичайно сприятливе підґрунтям для суттєвого оновлення методологічної та інструментальної бази економічного механізму природокористування в Україні. Український уряд, взявши на себе зобов'язання в межах приєднання до міжнародних природоохоронних конвенцій, несе відповідальність за забезпечення диверсифікації методів, інструментів і важелів регуляторного впливу на суб'єкти підприємницької діяльності та на домогосподарства.

Аналіз основних фаз модернізації планетарної системи регулювання природоохоронної діяльності дає підстави стверджувати, що нинішню Глобальну природоохоронну архітектоніку становлять: Цілі сталого розвитку, затвержені ООН; Нова кліматична угода, схвалена у м. Глазго (Великобританія) у листопаді 2021 року; анонсоване вуглецеве коригування Європейським Союзом імпорту третіх країн з метою досягнення індикаторів вуглецевої нейтральності на європейському континенті. Перераховані міжнародні природоохоронні конвенції, а особливо прогнозоване вуглецеве коригування, можуть суттєво змінити не лише пріоритети в національній екологічній політиці, але і в поведінці суб'єктів господарської діяльності щодо здійснення викидів і скидів шкідливих речовин, а також розміщення відходів. Це також буде супроводжуватися диверсифікацією джерел інвестиційного забезпечення процесів модернізації природоохоронної інфраструктури як у державному і муніципальному, так і в корпоративному секторах.

У високорозвинених країнах Глобальні цілі сталого розвитку, затвержені ООН, вже стали детермінантом корекції політики охорони навколишнього природного середовища, а також державної економічної та енергетичної політики, що дало змогу сформувати в цих країнах новий формат екологічної поведінки як суб'єктів підприємницької діяльності, так і

домогосподарств. Серед Глобальних цілей сталого розвитку, які мають виступати відправним пунктом та основним детермінантом у процесі формуванні комплексу методів, інструментів і важелів вітчизняного економічного механізму природокористування, необхідно виділити: Ціль 6 «Чиста вода та належні санітарні умови», Ціль 7 «Відновлювана енергетика», Ціль 11 «Сталий розвиток міст та спільнот», Ціль 12 «Відповідальне споживання», Ціль 13 «Боротьба зі зміною клімату», Ціль 14 «Збереження морських екосистем», Ціль 15 «Збереження екосистем суші». Інші Глобальні цілі сталого розвитку теж корелюють з перерахованими, але пов'язані з формуванням економічного механізму природокористування опосередковано.

Сьогодні проблема забезпеченості господарського комплексу та домогосподарств якісними водними ресурсами надзвичайно актуалізує доцільність імплементації у регуляторний механізм охорони довкілля Цілі 6. Якщо розглядати формування економічного механізму природокористування через призму досягнення Цілі 6, то його склад має бути допевнений методами, інструментами та важелями посиленого впливу на процеси очищення зворотних вод, а також їх відведення, повторне використання вживаних вод, економію свіжої води, розбудову систем водоочистки й водопідготовки, захист природних водних об'єктів від забруднення шкідливими і небезпечними речовинами, зокрема нітратними сполуками. З огляду на це необхідно посилити диференціацію ставок рентної плати за спеціальне використання підземних і поверхневих вод та ставок екологічного податку за скиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти.

Як показує практика економічного регулювання водокористування у попередні роки, певний стимулюючий вплив на процеси екологізації водоспоживання та водовідведення справить урізноманітнення штрафних санкцій за забруднення природних і штучних водних об'єктів внаслідок аварійних ситуацій на водопровідно-каналізаційних та колекторно-дренажних системах. Це також стимулюватиме процеси інвестування

модернізації і реконструкції систем водопостачання та водовідведення, оскільки великі втрати води пов'язуються якраз із тим, що значна кількість таких мереж відпрацювала нормативний термін експлуатації. Йдеться як про комунальні водопровідні мережі, так і про системи водопостачання промислових і сільськогосподарських підприємств.

Для енергомісткої української економіки створення умов для нарощення обсягів виробництва енергії з відновних джерел – це не лише екологічна, але і господарська вимога з огляду на те, що дуже велика маса промислових та побутових відходів може бути трансформована у різноманітні види біологічного палива. В умовах воєнного часу це також виступає запорукою зміцнення енергетичної самодостатності країни загалом. Досягнення Цілі 7 має передбачати введення в систему регуляторів впливу на природокористувачів важелів та інструментів, які мотивуватимуть суб'єктів господарської діяльності до максимізації процесів утилізації вторинної сировини з метою виробництва різноманітних видів біологічного палива, зокрема паливних брикетів і пелет, а також біогазу.

Особливо доцільним застосування важелів-стимуляторів стосовно виробництв енергії з відновних джерел є щодо комунальних підприємств, які реалізують проекти поводження з відходами, а також щодо суб'єктів лісогосподарського й аграрного підприємництва, де створюються значні маси деревних відходів і відходів сільськогосподарського виробництва. Сьогодні значні обсяги відходів лісогосподарського та сільськогосподарського підприємництва спалюються у місцях утворення у зв'язку з відсутністю системи бюджетних дотацій, які зробили б їх утилізацію вигідною.

Прискорення процесів поглиблення децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування вимагає розроблення напрямів більш результативного використання місцевого природно-ресурсного потенціалу, зокрема природних умов, для прискорення темпів соціально-економічного піднесення територіальних громад, які виступають ареалами концентрації

природно-ресурсних благ. Пріоритети Цілі 11, які передбачають забезпечення сталого розвитку міст і спільнот, вимагають доповнення економічного механізму природокористування інструментами, які забезпечуватимуть використання місцевого природно-ресурсного потенціалу в інтересах розвитку територіальних громад як через реалізацію угод публічно-приватного партнерства, так і через створення спеціалізованих комунальних підприємств. Такого роду спеціалізовані комунальні підприємства вже функціонують в окремих регіонах України.

Ціль 12, яка передбачає відповідальне споживання наявних природних благ, має бути зорієнтована на те, щоб господарське освоєння окремих складових природно-ресурсного потенціалу супроводжувалося їхнім розширеним відтворенням. Сьогодні більшість проблем у системі природокористування виникає якраз тому, що природоексплуатаційна діяльність не корелює з відновленням природної складової продуктивних сил. Стосовно досягнення Цілі 12, то мають бути інституціоналізовані методи й інструменти прямого бюджетного та непрямого фінансового впливу на природокористувачів щодо забезпечення ними перманентної економії природної сировини через введення системи дотацій і компенсаційних виплат за впровадження технологій ресурсоощадного й енергоефективного використання матеріально-речової субстанції природних ресурсів, а також несировинних корисностей природних умов. Одним із прикладів ефективного використання несировинних корисностей природних умов є розбудова мережі об'єктів рекреаційного лісокористування та розвитку індустрії зеленого і сільського туризму [224].

Відправним пунктом у формуванні сучасного вітчизняного економічного механізму природокористування мають бути базові положення Нової кліматичної угоди, оскільки боротьба зі зміною клімату стала складовою частиною економічної політики урядів розвинених країн. Що стосується досягнення Цілі 13 «Боротьба зі зміною клімату», потребують закріплення в законодавчих актах інструменти, які стимулюватимуть

процеси впровадження ґрунтозахисних систем землеробства, проєктів низьковуглецевого розвитку, зокрема зменшення площ просапних культур і забезпечення належної годівлі тварин, систем наближеного до природи лісівництва, максимізації використання екосистемних послуг, які продукуються природними біогеоценозами. Тобто імплементація цієї цілі має торкнутися пріоритетів державної політики підтримки виробників промислової, сільськогосподарської та лісогосподарської продукції.

Останніми роками спостерігається збільшення кількості техногенних аварій поблизу Чорного й Азовського морів, що несе значну загрозу не лише здоров'ю населення, але і перспективам нарощення біологічних ресурсів у морських екосистемах. Реалізація Цілі 14 «Збереження морських екосистем» напряду пов'язана з екологізацією процесів природокористування в зоні Українського Причорномор'я. Тому необхідною є інституціоналізація додаткових інструментів регуляторного впливу на природокористувачів і спрямованих на зменшення забруднення морського середовища, забезпечення ефективнішого використання та захисту морських і прибережних екосистем, забезпечення ефективного еколого-економічного регулювання видобутку морських біоресурсів.

Внаслідок виснажливого використання природно-ресурсного потенціалу у сфері сільськогосподарського виробництва та неактивної утилізації промислових і побутових відходів звужується просторовий базис продуктивної господарської діяльності підприємницького сектору і життєдіяльності людей. Вдале досягнення пріоритетів Цілі 15 «Збереження екосистем суші» залежить від створення блоку стимулів у структурі економічного механізму природокористування, які мають бути спрямовані на запобігання процесам знищення лісового покриву, примноження біорізноманіття, збереження торфовищ і водно-болотних угідь, що даватиме змогу ефективніше поглинати вуглекислий газ, а також більше продукувати кисень. Застосування такого роду інструментів дозволить забезпечити екологічний реінжиніринг територій, які були виведені з продуктивного

господарського обороту через руйнацію природно-господарської інфраструктури, зокрема мереж гідротехнічних споруд у зоні осушення, зрошення та на гірських територіях. Реалізація Цілі 15 має створити умови для того, щоб зона осушення та зрошення із зон ризикового землеробства та депресивних територій трансформувалася у полюси росту територіальних соціально-економічних систем.

Домінанта боротьби із кліматичними змінами рано чи пізно стане провідною ланкою державної економічної політики в Україні, оскільки схвалення Нової кліматичної угоди в м. Глазго у листопаді 2021 року вимагає масштабної модернізації системи фіскального регулювання розвитку національного господарства через узаконення комплексу регуляторів, які дадуть змогу прямо чи опосередковано впливати на окремі сектори економіки в напрямі мінімізації процесів глобального потепління, зокрема обмеження викидів парникових газів. У поствоєнний період це також стане одним із чинників соціально-економічного піднесення загалом.

Враховуючи передовий іноземний досвід і кращі практики боротьби із глобальним потеплінням, базові положення Нової кліматичної угоди мають корелювати з пріоритетами національної аграрної політики та діяльності Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів. Ба більше, від темпів імплементації базових положень Нової кліматичної угоди залежить інтенсивність зовнішніх інвестиційних потоків у сферу раціонального використання природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища України, оскільки глобальні екологічні фонди надто прискіпливо ставляться до здатності національних урядів визначати пріоритети боротьби з глобальним потеплінням і дотримуватися їх у межах державної економічної та екологічної політики. До того ж саме в разі підвищення рівня зацікавленості глобальних екологічних фондів в інвестуванні екологічних пріоритетів можна забезпечити нову якість природоохоронної діяльності в Україні.

Враховуючи те, що Європейський Союз у короткостроковій перспективі буде робити все можливе для того, щоб досягти вуглецевої нейтральності, можна прогнозувати, що очікуване запровадження механізму прикордонного вуглецевого коригування (Carbon Border Adjustment Mechanism – CBAM) суттєво вплине на структурні зрушення в економіці України, особливо в експортоорієнтованих на старий континент галузях. Механізм вуглецевого коригування передбачає введення Європейським Союзом додаткових обмежувальних заходів для виробників продукції з підвищеним рівнем вуглецевих викидів, яка реалізується на ринки цього регіонального економічного об'єднання. Введення вуглецевого коригування найбільш негативно відобразиться на країнах, у структурі експорту яких домінує продукція, виробництво якої супроводжується підвищеним рівнем викидів вуглецю. Це особливо актуально для промислових секторів України, яким характерна застаріла система енергетичного забезпечення і підвищені рівні викидів шкідливих і небезпечних речовин. Тому перспектива введення вуглецевого коригування має обов'язково враховуватися в Україні у процесі формування економічного механізму природокористування як на загальнонаціональному рівні, так і на рівні суб'єктів господарювання. Отож, стимулювання низьковуглецевого розвитку – необхідна передумова подальшої інтеграції вітчизняних товаровиробників в європейський економічний простір [224].

Дослідження показали, що в сучасних умовах основним детермінантом формування економічного механізму природокористування випереджального типу в Україні мають стати базові положення модернізованої глобальної природоохоронної архітектоники, основними ланками якої виступають: Глобальні цілі сталого розвитку, Нова кліматична угода та майбутнє вуглецеве коригування в Європейському Союзі. Набір методів, інструментів і важелів економічного механізму природокористування на загальнонаціональному та муніципальному рівнях має відштовхуватися від вимог, які передбачають здійснення заходів, спрямованих на запобігання

глобальному потеплінню, розширеному відтворенню водно-ресурсного потенціалу, відновленню морських екосистем та екосистем суші. Врахування вимог вуглецевого коригування сприятиме поступовим структурним зрушенням у національній економіці, що дасть змогу скоротити питому вагу енергомістких і шкідливих видів діяльності і досягти тим самим успіхів у попередженні зростання викидів вуглецевих сполук. У підсумку це сприятиме підвищенню рівня привабливості природоохоронних проєктів для глобальних екологічних фондів і суб'єктів приватного бізнесу. У поствоєнний період необхідно максимальною мірою використати фінансові можливості модернізованої глобальної природоохоронної архітектури для збільшення припливу в національну економіку «зелених» інвестицій.

Висновки до розділу 1

1. Дослідження показали, що за умов наявності природно-ресурсних та екологічних обмежень, а також зростання вагомості природної складової національного багатства у забезпеченні розширеного відтворення господарського комплексу країни актуалізується доцільність формування сучасного економічного механізму природокористування, який охоплюватиме комплекс методів, інструментів і важелів регуляторного впливу на процеси розширеного відтворення та господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу, охорони навколишнього природного середовища, утилізації вторинної природної сировини та використання корисних властивостей природних комплексів у господарському обігу.

2. Встановлено, що тривалий період потенціал природного багатства та навколишнього природного середовища раціонально не використовувався через надмірну звуженість методів, інструментів і важелів економічного механізму природокористування, що не давало змоги закласти належні стимули для природокористувачів щодо підвищення результативності використання природної сировини у відтворювальному процесі, активнішого залучення екосистемних послуг природних біогеоценозів у відтворювальні

ланцюги, економії цінних видів природного багатства, ефективної утилізації вторинної природної сировини і виробництва на цій основі різноманітних видів біологічного палива.

3. Обґрунтовано, що економічний механізм природокористування являє собою логічно впорядковану сукупність інституціоналізованих методів, способів, інструментів і важелів бюджетно-податкового, грошово-кредитного та регламентно-дозвільного регулювання процесів розширеного відтворення та господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу, охорони навколишнього природного середовища (обмеження викидів і скидів шкідливих речовин і розміщення відходів), вторинного ресурсокористування, виробництва різноманітних видів біологічного палива, рекреаційного природокористування.

4. Виявлено, що формування економічного механізму природокористування в нинішніх умовах, коли посилилась вагомість впливу міжнародної природоохоронної архітекτονіки та місцевого самоврядування на темпи, пропорції та масштаби господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу та охорону довкілля, має базуватися на комплексі принципів: системності, пропорційності, планомірності, невиснажливості, децентралізації, конвергенції, синергії, інституціональної узгодженості та отримання глобальних вигод. Зазначені принципи мають також виступати відправним пунктом формальної та неформальної інституціоналізації методів, інструментів і важелів регуляторного впливу на природокористувачів, щоб повною мірою уникнути появи інституціональних «розривів» та інституціональних «пасток» у модернізованій національній архітектоніці управління природними ресурсами й охороною довкілля.

5. Встановлено, що економічний механізм природокористування в сучасних умовах активізації міжнародної природоохоронної діяльності та поглиблення децентралізації влади охоплює комплекс бюджетних, податкових, митних, кредитних, іпотечно-заставних, фондкових, інвестиційних, страхових інструментів та інструментів публічно-приватного

партнерства, фінансово-економічних та управлінсько-економічних методів і важелів (фінансово-економічних стимулів і фінансово-економічних санкцій). Поєднання таких методів, інструментів і важелів забезпечує акумуляцію рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів, екологічного податку та інших податкових і неподаткових платежів у публічних бюджетах, а також їх перерозподіл в галузі формування фондів фінансування природоексплуатаційних та природоохоронних проєктів.

6. Доведено, що в умовах поглиблення інституціональних трансформацій (децентралізації влади, модернізації системи управління природокористуванням, трансформації глобальної природоохоронної архітекτονіки) варто виокремлювати такі типи економічного механізму природокористування: м'який «наздоганяючий», стимулюючий природоохоронні виробництва, жорсткий «пригнічуючий», випереджальний. Негативною стороною м'якого «наздоганяючого» економічного механізму природокористування виступає те, що він спрямований на усунення наслідків, а не на попередження причин виникнення кризових і катастрофічних явищ екологічного спрямування. Для запровадження економічного механізму природокористування, який стимулює природоохоронні виробництва, не створено інституціональних передумов через надмірну уніфікованість інструментів стимулювання природоохоронної діяльності. Жорсткий «пригнічуючий» економічний механізм природокористування не є адекватним існуючим реаліям, оскільки не відпрацьований інструментарій оперативного відшкодування втрат природних екосистем.

7. Дослідження показали, що для подолання значного інституціонального «розриву» між вітчизняною практикою регуляторного впливу на природокористувачів і передовими іноземними практиками необхідною є імплементація випереджального економічного механізму природокористування. Такий механізм передбачає урізноманітнення спектра бюджетно-податкових і фінансово-кредитних інструментів, усесторонню

цифрову трансформацію управління природокористуванням, узаконення додаткових інструментів стимулювання розвитку екологічного бізнесу, доповнення переліку пріоритетів національної екологічної політики базовими резолюціями Нової кліматичної угоди, 17-ма Глобальними цілями сталого розвитку, пріоритетами декарбонізації виробничо-господарської діяльності. Лише за умови інституціоналізації випереджального економічного механізму природокористування буде змога у повоєнний період розпочати призупинене впродовж років вирішення проблем природоохоронного та природно-ресурсного спрямування.

8. Доведено, що вітчизняний економічний механізм природокористування у повоєнний період відзначатиметься найвищим рівнем результативності функціонування за умови, коли систему його методів, інструментів і важелів буде розширено за допомогою підойм, які дадуть змогу упровадити в національну та регіональну екологічну політику Глобальні цілі сталого розвитку, затверджені ООН, що сприятиме збільшенню фінансових потоків у проекти ресурсозбереження та енергоефективності і підвищенню ефективності боротьби з кліматичними змінами. Доповнення базовими положеннями Нової кліматичної угоди ряду регуляторів економічного механізму природокористування дасть змогу залучити кошти міжнародних фінансово-кредитних організацій у проекти, що пов'язані зі зменшенням негативного впливу виробничої сфери на процеси глобального потепління, а також зі зміцненням енергетичної самодостатності країни.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ ТА ОЦІНКА ДІЄВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ

2.1. Аналіз результативності нарахування та адміністрування рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів у системі функціонування економічного механізму природокористування

Посилення екологодеструктивних процесів у системі суспільного відтворення певною мірою зумовлено недосконалістю існуючого економічного механізму природокористування. Такий механізм оперує надто уніфікованим набором методів та інструментів впливу на процеси використання природних ресурсів і охорону навколишнього природного середовища, щоб закласти усі необхідні стимули для попередження виникнення проявів виснажливого та марнотратного природокористування. При цьому фундаментальним моментом є те, що економічний механізм природокористування забезпечує взаємозв'язок між методами й інструментами фіскального впливу на природокористувачів і видатками на фінансування конкретних завдань природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності. Ключовим інструментом фіскального впливу на природокористувачів, зокрема на темпи та масштаби господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу, виступають рентна плата і плата за використання інших природних ресурсів, які нараховуються на основі законодавчо встановлених нормативів плати за використання матеріально-речової субстанції природної сировини, а також несировинних складових природного багатства. Рентна плата покликана виконувати регулюючу, фіскальну та стимулюючу функції.

Саме недостатнє виконання стимулюючої функції рентною платою за спеціальне використання природних ресурсів не дає змоги забезпечити необхідний рівень ефективності функціонування економічного механізму

природокористування, а зокрема і сформувати повноцінні фонди фінансового забезпечення розширеного відтворення природно-ресурсного потенціалу. З огляду на це, ключовою ланкою трансформації економічного механізму природокористування в умовах децентралізації і з урахуванням вимог воєнного часу виступає формування сучасного інструментарію рентного регулювання процесів господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу.

Ще на початку 90-х років минулого століття С. Дорогунцов, П. Борщевський і Б. Данилишин, говорячи про необхідність розробки чіткої стратегії природокористування, наголошували на формуванні відповідного механізму, який регулював би взаємодію людини і природи [118, с. 3]. Йдеться насамперед про економічний механізм природокористування як інтегровану сукупність методів та інструментів впливу на темпи, способи та масштаби господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу та на рівень техногенного й антропогенного впливу на навколишнє середовище.

У 2001 році д. е. н., професор О. Веклич пов'язувала вітчизняний економічний механізм природокористування зі створенням можливостей виходу на якісніший, ефективніший та екологічнобезпечний рівень виробництва; захистом навколишнього середовища через створення більш екологічних і менш ресурсоємних технологій; реструктуризацією промислового виробництва за інноваційним, екологічнобезпечним типом. Вона наголошувала на необхідності комбінації командно-контролюючих методів екологічного регулювання з власне економічними механізмами природокористування [38]. Загалом підтримуючи підхід О. Веклич, вважаємо, що набір інструментів екологічного регулювання, тобто впливу на суб'єкти господарської діяльності, які генерують викиди, скиди та розміщення відходів, є разом із інструментами фіскального регулювання спеціального використання природних ресурсів складовою економічного механізму природокористування. Саме удосконалення застосування інструментів фіскального впливу на природокористувачів, найперше рентної

плати за спеціальне використання природних ресурсів, становить одну з найбільш актуальних проблем у системі економічного механізму природокористування, яка потребує подальшого вивчення.

Економічний механізм природокористування являє собою систему методів, способів, інструментів і прийомів стягнення державою плати за спеціальне використання природних ресурсів і забруднення навколишнього природного середовища, а також розподілу акумульованих таким чином коштів на природоохоронні та природовідтворювальні заходи; залучення інвестицій в охорону довкілля та розширене відтворення природно-ресурсного потенціалу через використання іпотечно-заставних операцій та інших відносин на ринку позикового капіталу; використання інструментів стимулювання стосовно економії природної сировини та обмеження негативного впливу на навколишнє природне середовище; формування ринку природної сировини та продажу прав на забруднення; розробки та реалізації програм природоохоронного спрямування та ресурсозбереження; наповнення спеціальних фондів охорони довкілля та відтворення природно-ресурсного потенціалу, а також використання коштів цих фондів; впровадження екологічного страхування в господарську діяльність природокористувачів, зокрема під час реалізації інвестиційних проєктів природоохоронного та природоексплуатаційного спрямування.

Секторальний підхід до структуризації економічного механізму природокористування використала О. Будзьяк. Відповідно, до його складових належать: економічний механізм землекористування, економічний механізм лісокористування, економічний механізм водокористування, економічний механізм використання мінеральних ресурсів, економічний механізм використання рослинних і тваринних ресурсів, економічний механізм регулювання забруднення повітря, інші економічні механізми сфери природокористування [25, с. 66]. Такий підхід має право на існування, оскільки природокористування являє собою виробничо-технічну та соціально-економічну сторони господарського освоєння окремих видів

ресурсів, і регулювання використання цих ресурсів має і спільні, і відмінні ознаки як у галузі фіскального регулювання, так і в галузі фінансування розширеного відтворення природно-ресурсного потенціалу.

Для всіх виокремлених О. Будзяк у структурі економічного механізму природокористування складових спільною ознакою є наявність інструментів стягнення плати за спеціальне використання того чи іншого природного ресурсу. Для використання ресурсів атмосферного повітря фіскальним регулятором виступає екологічний податок за викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря, який спрямований на формування фінансових фондів стосовно відшкодування втрат, пов'язаних із забрудненням повітря (це свого роду теж платіж за користування природним ресурсом).

Щодо питань структуризації економічного механізму природокористування, то уже протягом багатьох років серед науковців так і немає однозначної позиції. Цікавим є підхід вчених Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України (ІПРЕЕД НАН України) стосовно побудови економічного механізму екологізації продовольчого комплексу, який можна вважати прийнятним і для структуризації економічного механізму природокористування загалом, оскільки екологізація продовольчого комплексу пов'язана зі значним спектром відносин у галузі використання різноманітних видів природних ресурсів, що вирішальною мірою впливає на збалансованість природокористування на певній території.

Вчені ІПРЕЕД НАН України в структурі економічного механізму екологізації продовольчого комплексу виділяють стимулюючий механізм, комплексний механізм і стримуючий механізм [155].

Васюта О. переконує в тому, що економічний механізм природокористування не може охоплювати тільки експлуатуючі природу комплекси й галузі. Він повинен бути узгоджений з іншими економічними механізмами, які діють на наступних після «природно-видобувного» етапах природно-продуктової вертикалі, що з'єднують первинні природні ресурси з кінцевим продуктом суспільного виробництва [35, с. 184].

Саме відсутність узгодженості між економічним механізмом господарського освоєння природної сировини й економічним механізмом її використання в переробному сегменті національного господарства призвела до поширення проявів марнотратного використання природної субстанції матеріального виробництва, що знаходить свій прояв у надмірно високому рівні ресурсомісткості готової продукції і культивує екстенсивні процеси в природокористуванні. Відсутність такої узгодженості гасамперед пов'язана з неадекватністю ставок рентної плати та плати за спеціальне використання інших природних ресурсів, що породжує «синдром дешеvizни» природної сировини вже і в переробному сегменті продуктової вертикалі та не закладає дієвих стимулів стосовно впровадження ресурсозберігаючих технологій і забезпечення безвідходного виробництва.

Проявом низької ефективності функціонування економічного механізму природокористування є зростання експорту первинних сировинних ресурсів України, що об'єктивно призводить до марнотратства природних багатств, виснаження їхніх запасів, перетворення держави на мінерально-сировинну периферію з економікою напівколоніального типу і становить загрозу екологічній та економічній безпеці [38]. Це значною мірою пов'язано з тим, що ставки рентної плати за спеціальне використання переважного обсягу природної сировини не відповідають середньоєвропейському рівню, а за окремими позиціями навіть нижчі за відповідні показники в країнах СНД. Враховуючи те, що основними природокористувачами виступають підприємства, які спеціалізуються на експорті сировинних товарів, занижені ставки рентної плати є свого роду прихованою преференцією для цих суб'єктів господарювання, яка демотивує їх стосовно економії природної сировини і впровадження проєктів утилізації відходів виробництва.

Усунення численних проявів штучного звуження бази стягнення рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів [246; 248] – необхідна складова удосконалення економічного механізму

природокористування загалом. Від адекватності розміру ставок рентної плати реальній цінності залученої в господарський обіг природної сировини залежить формування фінансових фондів розширеного відтворення природно-ресурсного потенціалу й охорони довкілля, мотивація природокористувачів стосовно ресурсозбереження та повторного використання вторинної сировини, зміцнення фінансової самодостатності територіальних громад, територія яких є ареалом концентрації залучених у процес відтворення природних ресурсів.

Виходячи з наведених міркувань і результатів узагальнення існуючих підходів вітчизняних вчених стосовно формування економічного механізму природокористування, доходимо до висновку, що однією з основних його складових виступає рентний інструментарій регулювання спеціального використання природних ресурсів, який, з одного боку, має відповідну фіскальну спрямованість і є джерелом наповнення фінансових фондів держави, регіонів, територіальних громад, а з іншого – є стимулом щодо економії природної сировини і чинником, що стримує виснажливе й марнотратне використання природного багатства країни.

Рентна плата і плата за використання інших природних ресурсів є фіскальним інструментом, який покликаний забезпечити вилучення природно-ресурсної ренти на користь власника природних ресурсів і стимулювати природокористувачів зводити до мінімуму втрати природної сировини у процесі її видобутку та залучення в господарський обіг. Системні й структурні крайнощі в національній економіці призвели до того, що основними природокористувачами виступають інтегровані підприємницькі об'єднання, які використовують у відтворювальному процесі більшість природних ресурсів.

Відсутність адекватних реальній цінності природної сировини ставок рентної плати довгий час не забезпечувало справедливого її вилучення на користь Державного та місцевих бюджетів. Підприємницькі інтегровані утворення, маючи мільярдні обороти, сплачували символічну величину

рентної плати, що не змушувало і не змушує їх забезпечувати усесторонню раціоналізацію використання природних ресурсів.

У зв'язку з проголошенням курсу на децентралізацію влади та реформу місцевого самоврядування зростає роль природних ресурсів у розвитку територіальних громад. Одним з основних чинників господарської та фінансової самодостатності утворень базового рівня виступають надходження до місцевих бюджетів фіскальних платежів за спеціальне використання природних ресурсів і користування природними й природно-господарськими активами.

Для більшості природних ресурсів нормативи плати за їхнє спеціальне використання не відображають реальної цінності тієї частини природного багатства, яка залучається у відтворювальний процес. Ба більше, лєвова частка природно-ресурсної ренти присвоюється вертикально інтегрованими підприємницькими структурами, а не перерозподіляється, як у передових країнах, в інтересах громадян, які проживають на територіях, що є ареалами концентрації природних ресурсів, як відновних, так і невідновних [68].

У 2015 році були внесені суттєві зміни до системи фіскального регулювання природокористування, зокрема інституціоналізовано рентну плату за використання лісових, водних і мінерально-сировинних ресурсів. При цьому зберігаються значні відмінності у встановленні нормативів плати за спеціальне використання природних ресурсів. Так, зокрема, встановлення рентної плати за спеціальне використання води базується на територіально-басейновому підході, за спеціальне використання лісових ресурсів – на основі встановлення лісових такс. Ці підходи є рудиментами як командно-адміністративної моделі централізованого управління природними ресурсами та охороною довкілля, так і тієї моделі, яка сформувалася в 90-ті роки минулого століття і функціонує донині. Це не дає змогу повною мірою вилучати на користь українського народу ту частину ренти, яка утворюється під дією природного чинника, а також формувати фонди відтворення природно-ресурсного потенціалу.

Ідеться про нарощення обсягів інвестиційного забезпечення відновлення, відтворення та охорони природних ресурсів і модернізації природно-господарської та природоохоронної інфраструктури за допомогою акумуляції частини рентної плати за спеціальне природокористування. В умовах децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування, коли центр тяжіння в управлінні соціально-економічними процесами поступово переміщується на рівень територіальної громади, удосконалення методологічного забезпечення стягнення плати (зборів) за спеціальне природокористування виступає однією з передумов зміцнення фінансової самодостатності територіальних утворень, особливо у сільській місцевості.

Проблематика платності спеціального природокористування вже тривалий період розглядається в працях вітчизняних вчених, зокрема у працях О. Веклич і В. Міщенко [40; 242], як щодо методологічного та методичного забезпечення стягнення плати за спеціальне використання природних ресурсів, так і ідентифікації бази нарахування нормативів плати за спеціальне використання природних ресурсів і ставок екологічних податків. В окремих публікаціях порушуються питання удосконалення стягнення рентної плати (зборів) за спеціальне використання води [76] та спеціальне використання лісових ресурсів [87]. У першому випадку аналізуються переваги й недоліки територіально-басейнового підходу до встановлення нормативів плати за спеціальне використання поверхневих і підземних вод, а в другому – наголошується на необхідності поглиблення диференціації ставок рентної плати (зборів) за спеціальне використання лісових ресурсів, зокрема і місцевого значення. З огляду на євроінтеграційні пріоритети, закладені в Угоді про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом, а саме в природоохоронних директивах, постає необхідність конвергенції вітчизняної та передових іноземних систем фіскального регулювання природокористування найперше у галузі стягнення плати за спеціальне використання природних ресурсів.

Враховуючи наведене, вже запропоновано систему принципів удосконалення фіскального регулювання природокористування з метою імплементації передового іноземного досвіду та впровадження сучасних механізмів вилучення природно-ресурсної ренти та її перерозподілу в інтересах населення тих територій, які виступають ареалом розміщення природних ресурсів, що залучаються у відтворювальний процес [38]. Особливо актуалізувалась проблема ідентифікації реальної бази стягнення плати за спеціальне використання природних ресурсів в умовах децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування, які вимагають використання всіх наявних резервів наповнення місцевих бюджетів, зокрема за допомогою сучасного рентного регулювання господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу. В умовах воєнного часу актуальність удосконалення системи рентних регуляторів ще більш актуалізувалась у зв'язку з необхідністю зміцнення господарської самодостатності територіальних громад.

Говорячи про результативність рентного регулювання природокористування, необхідно виходити з того, що збори (рентна плата) за спеціальне використання природних ресурсів є вагомим складовою доходною частини бюджетів різного таксономічного рівня. За період з 1999 по 2021 рік у динаміці надходжень рентної плати (зборів) за спеціальне використання природних ресурсів до Зведеного бюджету України спостерігалась висхідна тенденція. Водночас не кореспондувалась із динамікою надходжень цього виду фіскальних платежів динаміка їх частки в загальних доходах Зведеного бюджету України (дод. А1). Це пов'язано з відсутністю суттєвих зрушень у розширенні реальної бази стягнення рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів.

За період 1999–2021 років питома вага рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів у загальних надходженнях до публічних бюджетів не перевищувала показник 7,4 %. Якщо в 1999 році частка зборів за спеціальне використання природних ресурсів у доходах Зведеного бюджету

України становила 4,61 %, у 2002 – 3,96 %, у 2007 – 2,71 %, у 2010 – 4,0 %, у 2014 – 7,4 %, у 2018 – 4,2 %, то у 2021 – 4,0 %. Така динаміка питомої ваги рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів у доходах публічних бюджетів пов'язана з тим, що період з 2000 по 2007 рік був періодом макроекономічної стабілізації і в окремі часові інтервали відзначався позитивною динамікою реального ВВП, що супроводжувалося зростанням надходжень прямих і непрямих податків до бюджетів різного рівня, пов'язаних з веденням підприємницької діяльності та створенням доданої вартості. Тому це й призвело до зменшення питомої ваги надходжень фіскальних платежів до Зведеного бюджету України, пов'язаних із перерозподілом природно-ресурсної ренти та відшкодуванням величини утвореної екологічної антиренти.

Починаючи з 2007 року і завершуючи 2009 роком, частка природно-ресурсних платежів до Зведеного бюджету України збільшилася від 2,71 % до 4,12 %. Збільшення частки цього виду податкових надходжень пов'язується з негативними наслідками світової фінансової кризи для національної економіки, що призвело до згортання ділової активності і зменшення прибуткових надходжень більшості суб'єктів підприємницької діяльності. Також на це вплинули і структурні чинники.

За період з 2010 по 2014 рік, за винятком 2011 року, питома вага надходжень зборів за спеціальне використання природних ресурсів до Зведеного бюджету України різко збільшилася (з 4,0 % до 7,37 %). Зростання частки природно-ресурсних платежів у загальній величині доходів Зведеного бюджету України зумовлено подальшим «сповзанням» національної економіки в стагнаційну фазу та різким збільшенням абсолютної величини зборів за спеціальне використання природних ресурсів у зв'язку з віднесенням до їх складу рентної плати за нафту, природний газ і газовий конденсат, що видобувається в Україні. Зростання питомої ваги рентної плати у доходах публічних бюджетів у 2014 році, порівнюючи з попередніми роками, пов'язано з тим, що відбулося зниження ділової активності внаслідок

політичної нестабільності і зменшився потік бюджетних доходів, пов'язаних зі стягненням прямих і непрямих податків.

Схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні (*Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р «Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні»*) [291] започаткувало здійснення процесу децентралізації влади з метою створення мережі самодостатніх і фінансово стійких територіальних громад і результативнішого використання ресурсно-виробничого потенціалу територіальних утворень.

Однією з основних складових зміцнення фінансової самодостатності місцевого самоврядування виступає нарощення податкових і неподаткових надходжень до бюджетів територіальних громад. Одним із резервів зростання доходів місцевих бюджетів є збільшення надходжень у ці бюджети рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів. Водночас у розподілі рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів між державним і місцевими бюджетами у 1999–2021 роках не спостерігається проривних позитивних змін щодо нарощення обсягів акумуляції природно-ресурсної ренти на регіональному та місцевому рівнях.

Якщо у 1999–2012 роках спостерігалось переважання частки надходжень природно-ресурсної ренти до місцевих бюджетів над часткою такого виду платежів, який спрямовувався до державного бюджету, то у 2013–2021 роках був зворотний розподіл. Зокрема, у 1999–2012 роках питома вага надходжень рентної плати і плати за використання інших природних ресурсів (*до 2015 року – зборів за спеціальне використання природних ресурсів*) до місцевих бюджетів у загальній структурі надходжень такого виду платежів до публічних бюджетів коливалася в інтервалі 71,6–87,1 %.

Такий високий відсоток надходжень природно-ресурсних платежів до місцевих бюджетів забезпечувався тому, що плата за землю до 2015 року

була складовою зборів за спеціальне використання природних ресурсів, а рентна плата за видобуток нафти, природного газу та газового конденсату до 2013 року надходила до держбюджету за іншим кодом бюджетної класифікації. Починаючи з 2013 року, відбулася зміна тренду питомої ваги природно-ресурсних платежів до місцевих бюджетів. Так, у 2013–2021 роках частка надходжень рентної плати і плати за використання інших природних ресурсів до місцевих бюджетів коливалася в інтервалі 4,8–52,0 % (рис. 2.1).

Особливо інтенсивно така частка зменшувалася у 2013–2015 роках, коли рентна плата за видобуток нафти, природного газу й газового конденсату стала складовою загальної величини рентної плати і плати за спеціальне використання природних ресурсів, яка надходила, як правило, до державного бюджету. До того ж із 2015 року плата за землю стала складовою податку на майно, що відповідним чином вплинуло на величину надходжень рентної плати і плати за спеціальне використання природних ресурсів до бюджетів територіальних громад. Тому децентралізація влади, що розпочалася у 2014 році щодо акумуляції рентної плати і плати за використання інших природних ресурсів на місцевому рівні, не призвела до позитивних проривних змін. Окрім того, якщо у 2013 році питома вага надходжень природно-ресурсної ренти до державного бюджету становила 48,0 %, то у 2015 році вона виросла до 94,9 %.

У 2016–2021 роках питома вага надходжень рентної плати і плати за використання інших природних ресурсів до державного бюджету у загальних надходження цього виду платежів до публічних бюджетів загалом не опускалася нижче 90 %. Зокрема, у 2021 році до державного бюджету надходило 80 749,4 млн грн рентної плати і плати за використання інших природних ресурсів, а до місцевих бюджетів – 8569,1 млн грн.

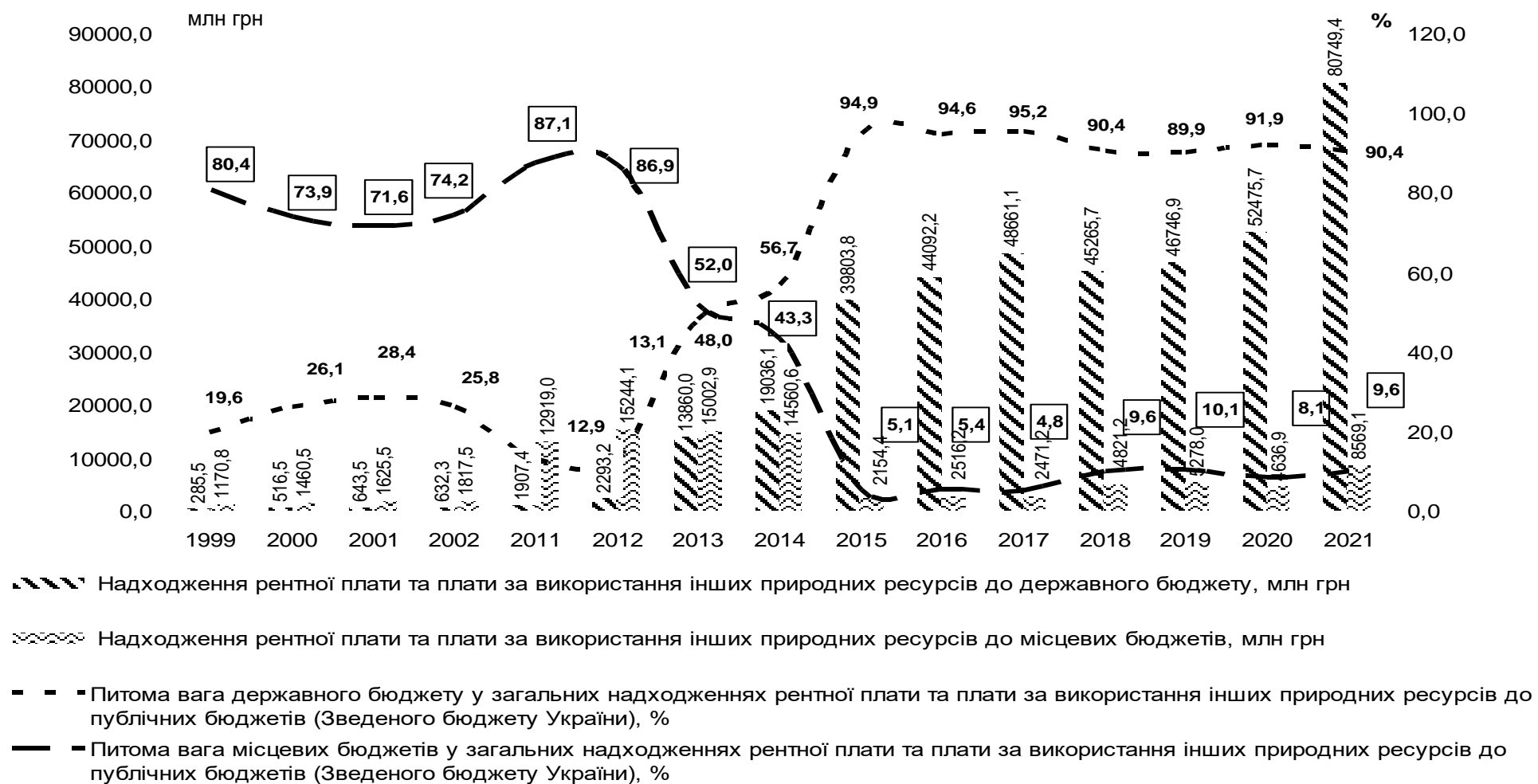

Рис. 2.1. Розподіл рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів між державними й місцевими бюджетами в загальній структурі публічних бюджетів*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за оперативними даними Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України, Державної служби статистики України

Тобто у 2021 році до державного бюджету надходило рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів у 9,4 раза більше, ніж до місцевих бюджетів. Така ситуація склалася у зв'язку з тим, що у вітчизняній практиці фіскального регулювання природокористування продовжують спостерігатися невідповідності як щодо встановлення нормативів плати за спеціальне використання природних ресурсів, так і щодо перерозподілу природно-ресурсних платежів між бюджетами різного таксономічного рівня.

Найбільшою мірою наявні невідповідності у розподілі рентної плати і плати за використання інших природних ресурсів між бюджетами різних таксономічних рівнів спостерігаються у співвідношеннях між державним бюджетом та місцевими бюджетами. Аналізуючи структуру надходжень рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів до публічних бюджетів України у 1999, 2013, 2018 та 2021 роках (дод. А2–А5), можна сформулювати декілька ключових висновків стосовно наявності невідповідності між задекларованими пріоритетами децентралізації і бюджетно-фіскальної дерегуляції стосовно акумуляції природно-ресурсної ренти на регіональному та місцевому рівнях: 1) загалом у 1999–2021 роках спостерігається домінанта посилення централізації в акумуляції природно-ресурсної ренти; 2) сільські території, які виступають основними ареалами концентрації природно-ресурсних благ, не отримують належної фіскальної віддачі від надходжень рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів до своїх бюджетів (у 1999 році питома вага сільських бюджетів у загальних надходженнях природно-ресурсної ренти до публічних бюджетів України становила 7 % (104,2 млн грн); у 2013 році – 10 % (2 867,1 млн грн, у 2018 році – 1 % (599,4 млн грн); у 2021 році – 2 % (1 415,4 млн грн); 3) високий відсоток надходжень рентної плати і плати за використання інших природних ресурсів до бюджетів міст республіканського й обласного підпорядкування спостерігався в періоди, коли плата за землю була складовою природно-ресурсних зборів, оскільки нормативна грошова оцінка земель мала найвищі значення саме у великих містах (у 1999 році –

45 % (654,0 млн грн); у 2013 році – 24 % (6 858,8 млн грн); обласні бюджети продовжують займати, порівнюючи з більшістю бюджетів інших таксономічних рівнів, високу частку в загальних надходженнях рентної плати і плати за використання інших природних ресурсів до публічних бюджетів загалом (у 1999 році – 14 % (197,4 млн грн); у 2013 році – 14 % (3 931,5 млн грн); у 2018 році – 5 % (3 131,2 млн грн).

Оскільки основним ареалом концентрації природно-ресурсних благ виступають сільські території, саме наповнення бюджетів сільських територій (сільських територіальних громад) за рахунок вилучення рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів виступає одним із основних завдань фіскально-бюджетної децентралізації. На сільських територіях, як правило, відсутні потужні центри ділової активності, тому ідентифікація реальної бази вилучення природно-ресурсної ренти – необхідна умова зміцнення бюджетної самодостатності сільських територіальних громад. В умовах воєнного стану удосконалення адміністрування природно-ресурсної ренти – одна з необхідних умов попередження проявів депресивності сільських населених пунктів.

У певні періоди початку 2000-х років спостерігалася висока частка природно-ресурсних платежів у загальній структурі доходів сільських бюджетів. Тобто перспективи соціально-економічного піднесення сільських територій значною мірою були пов'язані з ефективністю справедливого перерозподілу природно-ресурсної ренти, яка виникає у зв'язку з освоєнням та використанням природного багатства країни. Водночас національне законодавство відзначалося надмірною уніфікацією методологічно-інструментальної бази, що фактично уповільнювало позитивний вплив надходжень рентної плати до місцевих бюджетів на рівень соціально-економічного піднесення сіл і селищ. Треба виходити з того, що основним активом, який забезпечує відтворення сільської економіки, є природні ресурси як у межах, так і поза межами населених пунктів. Вони також виступають одним із основних бюджетонаповнюючих чинників соціально-

економічного розвитку села. У структурі доходів сільських бюджетів України у 2000 році частка збору за спеціальне використання природних ресурсів становила 39,57 %, у 2013 році – 43,93 % (дод. А6–А7).

Враховуючи структуру доходів сільських бюджетів, можна стверджувати, що така висока питома вага природно-ресурсних платежів зумовлена не ефективною та збалансованою системою перерозподілу природно-ресурсної ренти, а незначною величиною інших статей доходів сільських бюджетів, зокрема податку з доходів фізичних осіб.

Водночас передовий іноземний досвід і поодинокі вітчизняні позитивні прецеденти сільського розвитку підтверджують припущення про те, що природні ресурси потенційно можуть на декілька порядків приносити більше доходів у фінансові фонди села, за умови, коли сільська територіальна громада отримує реальні права володіння та користування природними активами як у межах, так і поза межами населених пунктів [71]. У 2021 році внаслідок дерегуляції земельних відносин територіальні громади, зокрема сільські територіальні громади, отримали можливість трансформувати у комунальну власність землі сільськогосподарського призначення державної власності поза межами населених пунктів, що сформувало додаткові можливості для нарощення потенціалу стягнення рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів.

Загалом навіть за умови поглиблення бюджетно-фіскальної децентралізації в Україні не сформовано належної системи податкового регулювання використання окремих видів природних ресурсів, насамперед це стосується видобутку бурштину й заготівлі деревини, оскільки в першому випадку немає політичної волі центральних і регіональних органів виконавчої та представницької гілок влади, а в другому – не сформовано належне методологічне забезпечення ідентифікації бази стягнення земельного податку за користування землями лісогосподарського призначення та фіскальних платежів за використання деревних і недеревних

ресурсів лісу, що не дає змоги використати усі наявні резерви збільшення надходжень природно-ресурсної ренти до сільських бюджетів [71].

У зв'язку з уповільненими темпами удосконалення системи рентного регулювання господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу й охорони навколишнього природного середовища в неіндустріальних районах не сформовано інституціональне підґрунтя для суттєвого збільшення надходжень рентних платежів до місцевих бюджетів. Для депресивних сільських територій Поліської зони впровадження апробованих світовою практикою методів податкового регулювання видобутку корисних копалин та користування лісовими і лісогосподарськими активами може вирішити комплекс проблем соціально-економічного розвитку і сформувати підґрунтя для диверсифікації економіки сільських громад [63; 83]. Тому одне з основних завдань місцевого самоврядування на сільських територіях – це ідентифікація реальної бази стягнення рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів, що виступить базовою детермінантою нарощення податкових потоків у бюджети сільських територіальних громад. Запорукою успішної реалізації означеного завдання виступає налагодження співпраці місцевого самоврядування, органів фіскального регулювання, органів охорони навколишнього природного середовища та суб'єктів природно-ресурсного підприємництва.

Програмування процесів трансформації економічного механізму природокористування в галузі удосконалення рентного регулювання господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу й охорони довкілля має базуватися на розумінні того, що фіскальне регулювання залучення природних ресурсів у відтворювальний процес є складним багатокомпонентним процесом, оскільки встановлення нормативів плати за спеціальне використання природних ресурсів має свої відмінні риси стосовно окремих видів природної сировини. Це значною мірою також пов'язано з рівнем диференціації нормативів плати, беручи до уваги рівень запасів природної сировини й умов природокористування. Інфраструктурні

поліпшення виступають запорукою утворення додаткової величини природно-ресурсної ренти, яка може присвоюватися природокористувачами і частина якої має спрямовуватися у бюджети місцевого самоврядування.

Передова іноземна практика демонструє, що лівову частку у доходах публічних бюджетів за рахунок рентних платежів займає рентна плата за користування надрами для видобутку корисних копалин. Особливо вагомою є роль мінерально-сировинної ренти для бюджетної збалансованості країн, які відзначаються значними запасами вуглеводневої сировини, а також країн, де є великі поклади гірничо-рудної сировини. Водночас високий рівень залежності центральних і регіональних публічних фінансових фондів від рентних платежів за використання корисних копалин дестимулюють інноваційний розвиток ключових секторів національного господарства.

Загалом мінерально-сировинні ресурси становлять вагому складову природно-ресурсного потенціалу та природного багатства країни. Враховуючи те, що більшість країн так і не змогли трансформувати національні економіки до вимог інформаційної фази соціально-економічного розвитку, мінерально-сировинні ресурси й надалі виступають чи не основним фактором господарської самодостатності й економічної могутності тих чи інших держав.

Мінерально-сировинні ресурси є матеріальною базою виникнення двох феноменів у розвитку світової економіки – феномену «голландської хвороби» та феномену «ресурсного прокляття». Перший феномен полягає в залежності темпів соціально-економічного розвитку від використання, зокрема експорту, якогось одного виду природних ресурсів, а другий – у гальмуванні процесів інноваційно-технологічної модернізації внаслідок значних запасів природних, насамперед мінерально-сировинних, ресурсів.

Специфічними особливостями відзначається сфера надрокористування (користування надрами для видобутку корисних копалин та користування надрами, що не пов'язано з видобутком корисних копалин) в Україні. Незважаючи на те, що Україна не належить до переліку країн, які займають

домінуюче положення в планетарному масштабі щодо обсягів видобутку нафти та газу, в нашій країні сформувалася досить розгалужена архітектура торгівлі імпортованою мінеральною сировиною та продуктами її переробки, в якій домінують непрозорі схеми державних закупівель, оптової торгівлі нафтопродуктами та природним газом [68].

Важливим чинником регулювання процесів видобутку мінерально-сировинних ресурсів і вагомим бюджетонаповнюючим фактором є система фіскального регулювання надрокористування, яка представлена була спочатку платою, а з 2015 року рентною платою за користування надрами. Цей платіж сьогодні є синтетичним платежем, який фактично акумулював і збір за геологорозвідувальні роботи, проведені за рахунок Державного бюджету України, і рентну плату за видобуток вуглеводневої сировини.

Стягнення рентної плати за користування надрами є важливою складовою економічного механізму природокористування як з огляду на необхідність комплекснішого використання мінерально-сировинної бази, так і з погляду доцільності наповнення публічних бюджетів. Тому модернізація економічного механізму природокористування у працях вітчизняних вчених пов'язується із удосконаленням інституціонального підґрунтя рентного регулювання надрокористування, особливо в умовах воєнного часу та поглиблення бюджетно-фіскальної децентралізації, коли еквівалентне вилучення мінерально-сировинної ренти виступає запорукою фінансової самодостатності територіальних громад [12; 71; 73; 99; 209; 210; 241; 244; 281].

Оцінюючи вітчизняну систему рентного регулювання надрокористування, В. Міщенко зазначає, що система платежів за надра, яка склалася в Україні, відображає початковий – перехідний – етап ринково-економічного реформування відносин у сфері надрокористування. Вона засвідчила певні здобутки, але з еволюцією перехідної економіки почали все більше проявлятися її недоліки і функціональні суперечності, пов'язані передусім з нівелюванням регулюючої та акумулюючої ролі платежів і з

несистемністю запровадження відповідних фінансових механізмів загалом [241, с. 55]. Погоджуючись із думкою вченого, необхідно уточнити, що регулююча функція рентної плати за користування надрами втрачається через надмірну уніфікованість платежів за видобуток корисних копалин, а акумулююча – через інституціональну несформованість регуляторного впливу держави та місцевого самоврядування на процеси фіскального регулювання господарського освоєння мінерально-сировинного потенціалу як щодо надання ліцензій на видобуток відповідного виду мінеральної сировини, так і щодо розподілу мінерально-сировинної ренти між державним бюджетом і місцевими фінансовими фондами.

На думку В. Голяна та І. Андрощук, відсутність відповідних стимулів стосовно модернізації виробничо-технічної бази господарського освоєння мінерально-сировинного потенціалу пов'язана з недосконалістю вітчизняної системи стягнення рентної плати за користування надрами для видобутку корисних копалин, прикметними рисами якої є відсутність навіть критично необхідного рівня диференціації ставок і наближеності розміру плати за окремі види корисних копалин до середньоєвропейського рівня, заниженість ставок за видобуток окремих видів гірничорудних ресурсів і надмірне завищення ставок за видобуток нерудних корисних копалин, зокрема будівельної мінеральної сировини [73, с. 158]. Тобто автори розглядають недосконалість рентного регулювання надрокористування як один із чинників відсутності стимулів раціональнішого використання корисних копалин, але не пов'язують цей фактор із формуванням податкової бази наповнення публічних фінансових фондів, зокрема бюджетів місцевого самоврядування.

Високим рівнем інституціональної обґрунтованості та фіскальної системності стосовно трансформації системи стягнення ренти за користування надрами в контексті зміцнення фінансової самодостатності територіальних громад виступає підхід В. Матюхи та О. Сухіної, які вважають, що необхідно надати повноваження органам місцевого

самоврядування самостійно встановлювати розмір рентних платежів за використання надр для видобування корисних копалин місцевого значення і таким чином зміцнювати інститут місцевого самоврядування в контексті децентралізації владних повноважень [210, с. 93]. Такий підхід в умовах поглиблення бюджетно-фіскальної децентралізації однозначно підвищить дієвість рентного регулювання господарського освоєння корисних копалин місцевого значення і позитивним чином відобразиться як на зацікавленості органів місцевого самоврядування ефективніше використовувати мінерально-сировинний потенціал підзвітних територій, так і на наповнюваності бюджетів територіальних громад базового рівня.

Оскільки рентна плата за користування надрами в Україні не має такої питомої ваги у доходах Зведеного бюджету як у багатих на вуглеводневу сировину країнах, вітчизняна система фіскального регулювання надрокористування має бути зорієнтована на посилення місцевої спрямованості розподілу мінерально-сировинної ренти, що дасть змогу наростити доходну частину бюджетів місцевого самоврядування та сформувати спеціальні фінансові фонди примноження і відтворення корисних копалин на відповідних територіях. Тому удосконалення інституціонального забезпечення стягнення рентних платежів за користування надрами і їх спрямування у місцеві бюджети виступає вагомим складовою модернізації економічного механізму природокористування як на загальнонаціональному, так і на місцевому рівні.

За період з 1999 по 2021 рік у динаміці плати (рентної плати) за користування надрами можна виділити декілька основних фаз. Перша фаза (період 1999–2003 років), друга фаза (період 2004–2010 років), третя фаза (період 2011–2021 років) (дод. Б1). При цьому в динаміці плати (рентної плати) за користування надрами у фактичних цінах загалом спостерігався висхідний тренд. Суттєве зростання відбулося у 2011 році, коли до складу плати за користування надрами увійшов збір за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок Державного бюджету України. Ще більш інтенсивне

зростання спостерігалось у 2013 році, порівнюючи з 2012 роком, – на 10 953 млн грн. Це відбулося внаслідок того, що рентна плата за видобуток вуглеводневої сировини з 2013 року зараховується до загальної суми зборів за спеціальне використання природних ресурсів.

Тобто фактично таке зростання пов'язане з інституціоналізацією єдиного платежу за спеціальне використання мінерально-сировинних ресурсів – плати за користування надрами, куди увійшла рентна плата за видобуток вуглеводневої сировини. Квінтесенцією висхідного тренду в динаміці плати (рентної плати) за користування надрами за аналізований період є те, що у 2014 році надходження номінальної величини цього платежу до Зведеного бюджету України, порівнюючи з 1999 роком, зросло в 456 разів.

Якщо аналізувати надходження плати (рентної плати) за користування надрами до Зведеного бюджету України у порівнянних цінах 1999 року, то такого значного зростання як в динаміці номінальної величини не спостерігається, оскільки враховано девальваційно-інфляційні коливання, які виступали передумовою механічного зростання нормативів плати за спеціальне використання окремих видів мінерально-сировинних ресурсів на основі індексації [71].

Загалом у 2014 році, якщо порівняти з 1999 роком, надходження плати (рентної плати) за користування надрами у порівнянних цінах до Зведеного бюджету України збільшилося у 65 разів. Враховуючи те, що фактор інфляції внаслідок ділення на кумулятивний індекс цін виробників було знівельовано, таке зростання забезпечувалося також значною мірою розширенням бази оподаткування користування надрами для видобутку корисних копалин. Водночас нормативи (ставки) рентної плати за спеціальне використання окремих видів гірничорудної сировини й інших мінерально-сировинних ресурсів є нижчими від рівня аналогічних показників не лише передових країн, а й країн постсоціалістичного та пострадянського простору.

За період з 1999 по 2014 рік відбулися значні зміни в динаміці питомої ваги плати (рентної плати) за користування надрами в структурі зборів за спеціальне використання природних ресурсів. Якщо у 1999 році питома вага плати за користування надрами в загальних надходженнях зборів за спеціальне використання природних ресурсів до Зведеного бюджету становила 3,0 %, у 2004 – 8,9 %, у 2008 – 12,8 %, то у 2014 році вона виросла до рівня 58,4 % [71]. У 2015–2021 роках спостерігалось подальше зростання номінальної величини рентної плати за користування надрами до публічних бюджетів. Водночас у динаміці рентної плати за користування надрами у порівнянних цінах не спостерігається висхідного тренду.

У 2015–2021 роках питома вага мінерально-сировинної ренти в загальних надходженнях природно-ресурсної ренти до публічних бюджетів виросла до рівня 80–90 %. Тобто плата (рентна плата) за користування надрами є основним природно-ресурсним платежем, питома вага якого в структурі надходжень зборів за спеціальне використання природних ресурсів до Зведеного бюджету України є найвищою. І це при тому, що реальна база стягнення плати за користування надрами є штучно звуженою через відсутність відповідної реакції фіскальних органів на дані природно-ресурсного моніторингу і недостатню увагу до проблем еквівалентного перерозподілу ренти, яка виникає у зв'язку з освоєнням мінерально-сировинної бази.

До того ж ситуація щодо удосконалення економічного механізму природокористування в галузі регулювання користування надрами для видобування корисних копалин є особливо ускладненою, оскільки саме щодо видобутку цього виду природних ресурсів найбільшою мірою пересікаються інтереси держави, територіальних громад і корпоративного сектору. Донедавна інтереси територіальних громад у процесі розподілу рентної плати за користування надрами для видобування найбільш ліквідних корисних копалин майже не враховувалися. Поглиблення бюджетно-фіскальної децентралізації створило передумови для того, щоб підвищити питому вагу

рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин, яка спрямовуватиметься до місцевих бюджетів. В умовах воєнного стану це важлива детермінанта бюджетної самокупності, особливо сільських територіальних громад.

Водночас передувати зміні принципів розподілу мінерально-сировинної ренти між публічними бюджетами різного таксономічного рівня має удосконалення інституціонального забезпечення та методології встановлення ставок рентної плати за господарське освоєння окремих складових мінерально-сировинного потенціалу. На фоні постійної зміни кон'юнктури ринку мінеральної сировини й динаміки витрат на її видобування виникає потреба постійного удосконалення економічного механізму сфери надрокористування відповідно до національних інтересів, завдань сталого розвитку вітчизняного мінерально-сировинного комплексу та вимог екологічної політики [209, с. 55]. В умовах поглиблення бюджетно-фіскальної дерегуляції виникає необхідність не лише у централізації, а й у децентралізації частки рентної плати за користування надрами, тобто її концентрації у місцевих бюджетах. За таких умов забезпечується зростання надходжень до публічних фінансових фондів територій, підвищується імовірність створення у місцевих бюджетах спеціальних фондів відтворення мінерально-сировинного потенціалу, а це у підсумку посилює вплив запасів корисних копалин на темпи соціально-економічного піднесення територіальних громад.

Тому удосконалення інституціонального та методологічного забезпечення рентного регулювання надрокористування та міжбюджетного розподілу рентної плати за користування надрами є одними з найбільш «вузьких місць» в системі економічного механізму природокористування, які потребують першочергового усунення. Від цього залежить адекватність ставок рентної плати реальній цінності запасів корисних копалин, які залучаються у господарський обіг, своєчасне здійснення рекультиваційних і геологорозвідувальних робіт, поширення практики утилізації вторинної

сировини, зміцнення фінансової самодостатності територіальних громад, які є ареалом концентрації мінерально-сировинного потенціалу [73, с. 149].

Для розроблення перспективних напрямів удосконалення інструментарію вилучення мінерально-сировинної ренти і часткової її концентрації у бюджетах місцевого самоврядування необхідно виявити тренди надходжень рентної плати за користування надрами до місцевих бюджетів в останні десятиліття. З метою порівняння надходжень цього виду рентної плати за часові інтервали, які відзначалися неоднаковим станом макроекономічної ситуації, проаналізуємо період за 2007 рік – 9 місяців 2021 року (рис. 2.2).

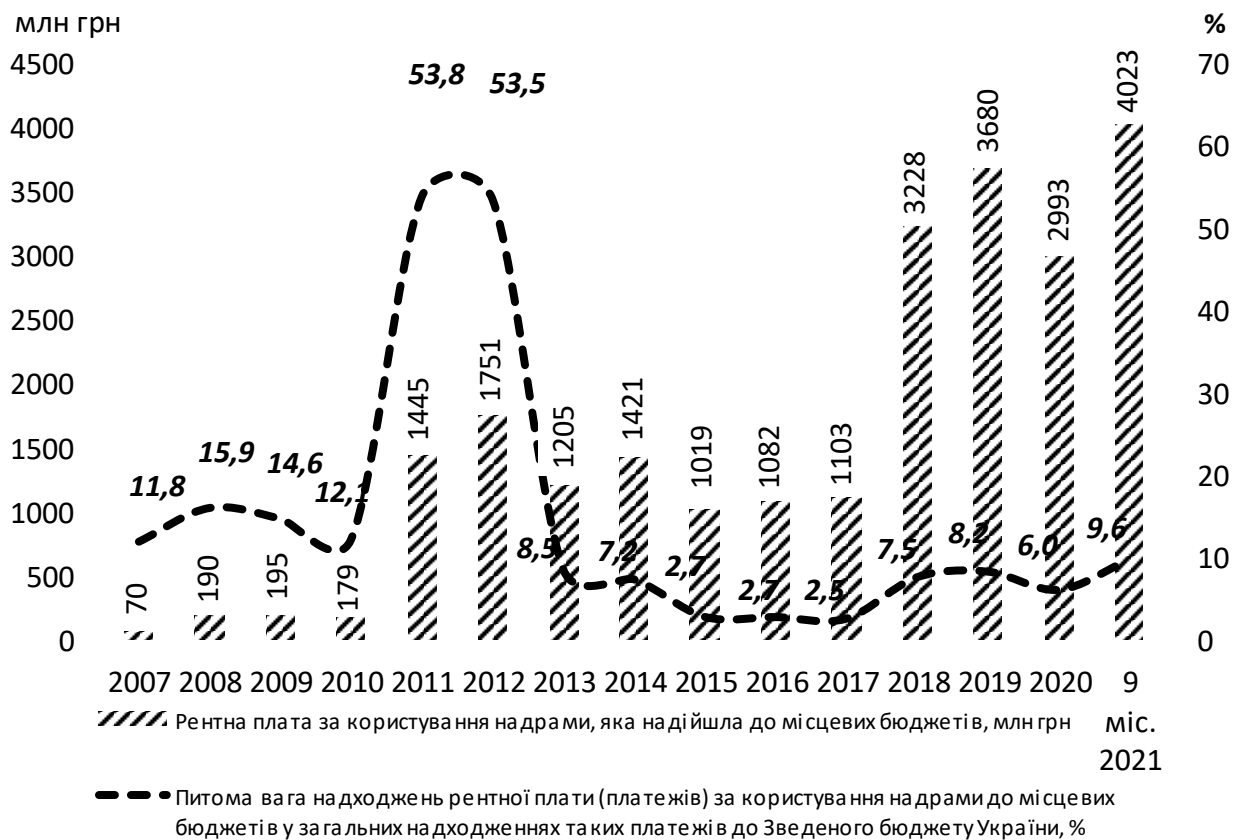

Рис. 2.2. Надходження рентної плати за користування надрами до місцевих бюджетів*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за даними Державної казначейської служби України

За аналізований період спостерігалось фактично три основних фази надходжень рентної плати за користування надрами. Перша фаза – сума

надходжень мінерально-сировинної ренти до місцевих бюджетів коливалася в інтервалі 70–195 млн грн. Надходження такого платежу до місцевих бюджетів суттєво збільшилося у 2011 році, порівнюючи з 2010 роком (у 8 разів).

Причиною такої ситуації стало підвищення частки рентної плати за користування надрами, яка спрямовувалася у місцеві бюджети. Якщо у 2010 році питома вага місцевих бюджетів у загальних надходженнях рентної плати за користування надрами до Зведеного бюджету України становила 12,1 %, то у 2011 році – 53,8 %.

Така ситуація склалася також у зв'язку з переформатуванням інституціонального формату рентного регулювання надрокористування. Певний вплив також справило і пожвавлення тенденцій соціально-економічного піднесення (економіка почала поступово відновлюватися після глобальної фінансової кризи 2008 року, і збільшилася потреба у мінеральній сировині). У 2013 році, порівнюючи з 2012 роком, знову відновився низхідний тренд у динаміці надходжень рентної плати за користування надрами до місцевих бюджетів, який фактично тривав до 2017 року включно. У 2018 році, якщо порівняти з 2017 роком, надходження рентної плати за користування надрами до публічних фінансових фондів окремих територій збільшилися на 2125 млн грн.

Такий різкий ріст сумарних надходжень пов'язаний з тим, що була збільшена частка відрахувань рентної плати за спеціальне користування надрами для видобування окремих видів вуглеводневої сировини. Позитивним моментом слід вважати те, що за 9 місяців 2021 року надходження мінерально-сировинної ренти до місцевих бюджетів перевищило показник 2018 та 2019 років. У 2017–2021 роках також спостерігався вищий рівень питомої ваги місцевих бюджетів, порівнюючи з періодом 2013–2017 років. Якщо у 2013–2017 роках питома вага місцевих бюджетів у загальних надходженнях мінерально-сировинної ренти до

публічних бюджетів загалом коливалася в інтервалі 2,5–7,2 %, то у 2018–2021 роках – в інтервалі 6,0–9,6 %.

Незважаючи на те, що у 2018–2021 роках, якщо порівняти з іншими часовими періодами, починаючи з 2007 року (за винятком 2011–2012 років), питома вага місцевих бюджетів у загальних надходженнях рентної плати за користування надрами до Зведеного бюджету України виросла, вона, порівнюючи з іншими країнами, залишається критично низькою. Тобто, незважаючи на те, що з початком 2015 року в Україні форсується децентралізація влади та реформа місцевого самоврядування, зокрема завершився процес об'єднання територіальних громад, суттєвих зрушень щодо посилення місцевої спрямованості рентних платежів за користування надрами не відбулося. Це пов'язано із затягуванням реформування системи фіскального регулювання надрокористування загалом, відсутністю конкретного плану дій стосовно капіталізації мінерально-сировинного потенціалу як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівні, повільним упровадженням передового іноземного досвіду вилучення мінерально-сировинної ренти. Водночас спостерігається значний потенціал зростання надходжень рентної плати за користування надрами до місцевих бюджетів, зокрема завдяки покращенню адміністрування рентної плати за користування надрами загальнодержавного та місцевого значення, а також удосконалення вилучення бурштинової ренти.

Оцінюючи дієвість функціонування економічного механізму природокористування в галузі фіскального регулювання господарського освоєння лісоресурсного потенціалу, треба виходити з територіальної неоднорідності лісового багатства України. Україна належить до малозабезпечених лісовими ресурсами європейських держав, адже площа лісових ділянок, згідно з даними обліку лісів (станом на 01.01.2011 р.), дорівнює 10 378,7 тис. га, а фактична лісистість території – 15,9 %, що є найменшим показником у Європі [160; 161]. Темпи нарощення

лісоресурсного потенціалу значною мірою залежать від стимулюючого впливу фіскальних регуляторів на суб'єкти лісівництва.

Збір (рентна плата) за спеціальне використання лісових ресурсів є основним природно-ресурсним платежем, спрямованим на фіскальне регулювання процесів господарського освоєння лісоресурсного потенціалу. Методологія нарахування ставок рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів передбачає їхню диференціацію за двома поясами (дод. В1, В2). Також спостерігається значний «розрив» між величиною ставок, враховуючи діаметр деревини, а також основні та неосновні породи. Чинна методологія нарахування ставок рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів фактично стимулює лісокористувачів заготовляти деревину меншого діаметра, що призводить до максимальної заготівлі деревини під час прохідних рубок, а це є причиною недобору деревної біомаси у віці стиглості.

У динаміці надходжень збору (рентної плати) за спеціальне використання лісових ресурсів у фактичних цінах за період з 1999 по 2014 рік загалом спостерігається висхідна тенденція. Якщо у 1999 році до Зведеного бюджету України надходило 44 млн грн такого збору, у 2002 – 58 млн грн, у 2008 – 213 млн грн, то у 2014 – 624 млн грн (дод. В3). Водночас у динаміці надходжень збору (рентної плати) за спеціальне використання лісових ресурсів у порівнянних цінах висхідного тренду не спостерігається (база порівняння – 1999 рік), оскільки в окремі часові інтервали зростання надходжень цього виду природно-ресурсних платежів забезпечувалося механічним зростанням нормативів плати у зв'язку з індексацією, зумовленою інфляційними процесами. У 2014 році надходження збору (рентної плати) за спеціальне використання лісових ресурсів до Зведеного бюджету України у порівнянних цінах, порівнюючи з 2008 роком, зросло всього на 22 млн грн, порівнюючи з 2002 – на 38 млн грн. У 2015–2021 роках спостерігалось зростання номінальної величини рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів, яка надходила до публічних

бюджетів. У динаміці надходжень рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів до Зведеного бюджету України у порівнянних цінах не спостерігається висхідної тенденції.

Збір (рентна плата) за спеціальне використання лісових ресурсів потребує подальшого удосконалення як у напрямі диференціації нормативів плати, так і в напрямі розширення бази оподаткування. Потенційно вже сьогодні надходження збору за спеціальне використання лісових ресурсів може бути на порядок збільшено, якщо розшириться перелік лісоресурсних об'єктів, використання яких буде оподатковуватися.

Порівнюючи з розподілом рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів загалом і рентної плати за користування надрами, розподіл рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів певною мірою корелює з пріоритетами поглиблення бюджетно-фіскальної децентралізації. Це є позитивним моментом з огляду на те, що території концентрації основної складової лісового багатства країни не відзначаються високим рівнем ділової активності через відсутність розгалуженої мережі об'єктів промислового виробництва.

У період 1999–2021 років загалом спостерігається тенденція зменшення питомої ваги державного бюджету в загальних надходженнях рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів до публічних бюджетів України. Зокрема, у 1999 році питома вага державного бюджету в загальних надходженнях лісоресурсної ренти до публічних бюджетів країни становила 77 % (33,761 млн грн), у 2013 році – 32 % (113,1 млн грн), у 2018 році – 34 % (387,0 млн грн), у 2021 році – 39 % (695,4 млн грн) (дод. В4–В7). Якщо у 1999 році до обласних бюджетів рентна плата за спеціальне використання лісових ресурсів взагалі не надходила, то у 2013 році вона становила 32 % (114,2 млн грн), у 2018 році – 33 % (388,6 млн грн). Це давало змогу підвищувати заінтересованість керівництва багатолісних областей у забезпеченні адекватної ідентифікації реальної бази стягнення лісоресурсної ренти й еквівалентного її вилучення.

Позитивним моментом у розподілі лісоресурсної ренти у 2000-х роках, якщо порівняти з кінцем 90-х років минулого століття, стало зростання відсотків рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів у сільські бюджети, оскільки саме сільські території є основним ареалом розширеного відтворення лісоресурсного потенціалу. Якщо у 1999 році питома вага сільських бюджетів у надходженнях лісоресурсної ренти до публічних бюджетів України становила 1 % (0,497 млн грн), то у 2013 році – 30 % (105,4 млн грн), у 2018 році – 21 % (250,3 млн грн), у 2021 році (*авт.: надходження до бюджетів сільських територіальних громад*) – 22 % (392,3 млн грн).

Збільшення надходжень рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів до бюджетів сільських територіальних громад свідчить про формування фінансової основи соціально-економічного піднесення територій, де в основному концентрується лісова складова природного багатства країни. Також зростання надходжень рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів до бюджетів сільських територіальних громад мотивуватиме місцеве самоврядування та громадський сектор цих територій забезпечувати розширене відтворення лісоресурсного потенціалу та підвищувати рівень лісистості.

Плата за спеціальне використання води вже тривалий період є одним з найбільш резонансних питань податкового регулювання господарського освоєння природної складової національного багатства. До того ж є багато вузьких місць щодо встановлення нормативів плати за спеціальне використання поверхневих і підземних вод, особливо для великих водокористувачів, якими виступають підприємства, що входять у горизонтально та вертикально інтегровані підприємницькі об'єднання.

Існуюча система фіскального регулювання використання та охорони водних ресурсів представлена обмеженим набором регуляторів: рентною платою за спеціальне використання води, екологічним податком за скиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти та штрафами за

порушення природоохоронного законодавства в галузі забруднення водно-ресурсних джерел. Надмірна уніфікованість фіскальних регуляторів, а також відірваність нормативів плати від реальної цінності водних ресурсів, які залучаються у відтворювальний процес, не дозволяють повною мірою закладати дієві стимули в поведінку водокористувачів, які сприяли б їхньому переходу на ощадливі способи господарського освоєння водно-ресурсного потенціалу та спонукали до мінімізації збитків, завданих водним джерелам.

Існуючі нормативи плати за спеціальне використання поверхневих і підземних вод є на порядок нижчими, ніж середньоєвропейські, а в окремих випадках і поступаються нормативам, що функціонують у країнах СНД. Рентна плата за спеціальне використання водних ресурсів місцевого значення та орендна плата за надання в користування природних і штучних водних об'єктів так і не стали вагомим джерелом надходжень до місцевих бюджетів [75].

База оподаткування є звуженою, оскільки впродовж тривалого періоду більшість водних ресурсів, залучених у господарський оборот, підлягала наданню пільг і преференцій при стягненні водно-ресурсних платежів; спостерігається поступове наближення обсягу втрат водних ресурсів до об'єму водних ресурсів, які підлягають оподаткуванню на загальних підставах; наявні прецеденти невідповідності норм податкового й природоохоронного законодавства в галузі встановлення і затвердження нормативів збору за спеціальне використання водних ресурсів і його справляння [257].

Основними фіскальними регуляторами залучення водних ресурсів у господарський оборот є збір (рентна плата) за спеціальне використання водних ресурсів та екологічний податок за скиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти (рис. 2.3). Ставки рентної плати за спеціальне використання води диференціюються як для поверхневих, так і для підземних вод. Ставки рентної плати за спеціальне використання поверхневих вод диференціюються в розрізі найбільших басейнів рік.

Найвищі ставки спостерігаються у басейнах рік, де є дефіцит свіжої води (басейн річок Приазов'я та Причорномор'я). Найнижчі ставки встановлено для водокористувачів у басейнах, де спостерігається найбільший запас водних ресурсів (басейн річок Дунай і Дністер). Ставки рентної плати за спеціальне використання підземних вод диференційовано в розрізі адміністративних областей, АРК, м. Києва та м. Севастополя (дод. Д1, Д2).

Рис. 2.3. Складові фіскального регулювання використання та охорони водних ресурсів*

Примітка. *Сформовано авторкою на основі джерел [75; 76]

Для поглибленого аналізу основних тенденцій надходжень збору (рентної плати) за спеціальне використання водних ресурсів до Зведеного бюджету України порівнюємо номінальні надходження (надходження у фактичних цінах) з надходження в цінах 2000 року (порівнянних цінах), які

розраховувалися діленням номінальних надходжень за відповідний рік на кумулятивний коефіцієнт індексу цін виробників.

Таким чином стане можливим показати реальні зрушення в динаміці надходжень збору (рентної плати) за спеціальне використання водних ресурсів, оскільки буде знівельовано фактор механічного зростання нормативів плати у зв'язку з інфляційними процесами.

За період з 1999 по 2014 рік в динаміці надходжень збору (рентної плати) за спеціальне використання води до Зведеного бюджету України, як правило, спостерігалась висхідна тенденція, що пов'язано з індексацією нормативів плати у зв'язку з «розкручуванням маховика інфляції» (дод. ДЗ). Зменшення відбулося у 2014 році, порівнюючи з 2013 роком, оскільки не враховано потенційні надходження цього виду природно-ресурсних платежів від водокористувачів на тимчасово окупованих територіях Луганської та Донецької областей, а також анексованого Криму.

На тлі висхідного тренду в динаміці абсолютної величини збору (рентної плати) за спеціальне використання води контрастує динаміка його частки в загальній величині надходжень природно-ресурсних платежів до Зведеного бюджету України. Якщо у 2001 році його частка складала 13,42 %, то у 2014 році вона знизилася до 3,77 %. У 2015–2021 роках висхідного тренду не спостерігалось як у динаміці номінальної, так і реальної (у порівнянних цінах) величини надходжень рентної плати за спеціальне використання води до публічних бюджетів. Причиною таких структурних «перегинів» стало відставання темпів зростання ставок рентної плати за спеціальне використання води від темпів зростання ставок плати за спеціальне використання інших видів природних ресурсів, особливо мінерально-сировинних.

Кроком для усунення «перегинів» у системі стягнення зборів (рентної плати) за спеціальне використання води стане перехід від територіально-басейнового принципу встановлення нормативів плати за спеціальне використання поверхневих і підземних вод до принципу нарахування, який

базуватиметься на врахуванні ролі водного ресурсу в господарському обігу. Тобто враховуватиметься, чи вода виступає необхідним елементом життєдіяльності (питна вода), чи обслуговуючим виробничий процес компонентом (миття коренеплодів, використання води в гідроенергетиці), чи матеріально-речовою складовою готової продукції (виробництво безалкогольних напоїв). Це дасть змогу перекласти фіскальний тиск за використання води з пересічного громадянина на великих водокористувачів, як правило, підприємств-експортерів, а також виробників безалкогольних напоїв.

Прикметною рисою, порівнюючи з розподілом інших видів рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів, вирізняється міжбюджетний розподіл рентної плати за спеціальне використання води. Переломним моментом у встановленні міжбюджетних співвідношень щодо розподілу водно-ресурсної ренти став 2011 рік, коли фактично рентна плата за спеціальне використання води порівну розподіляється між державними й обласними бюджетами.

У 1999 році питома вага державного бюджету в загальних надходженнях рентної плати за спеціальне використання води до публічних бюджетів України загалом становила 70,8 % (93,9 млн грн), питома вага бюджетів міст республіканського й обласного підпорядкування – 20,0 % (26,6 млн грн), районних бюджетів – 6,6 % (8,7 млн грн). Значна питома вага бюджетів міст республіканського й обласного підпорядкування в загальних надходженнях рентної плати за спеціальне використання води до публічних бюджетів України пояснювалася тим, що саме в цих населених пунктах функціонують найпотужніші системи забору та споживання свіжої води.

У 2013 році, порівнюючи з 1999 роком, відбулися значні зрушення в структурі надходжень рентної плати за спеціальне використання води в розрізі публічних бюджетів. Зокрема, питома вага державного бюджету й питома вага обласних бюджетів, бюджету АРК, бюджетів міст Києва та Севастополя в загальних надходженнях до публічних бюджетів становила

49,3 % (726,7 млн грн) (дод. Д4–Д6). Питома вага інших бюджетів становила менше 1 %. Висока частка відрахувань рентної плати за спеціальне використання води до обласних бюджетів пояснюється тим, що велика кількість водних об'єктів розміщена на території декількох територіальних громад, що потребує регуляторного впливу як на обласному, так і на міжобласному рівні. Тим більше, що у 2017 році Верховна Рада підтримала створення Державного фонду розвитку водного господарства. На його фінансування спрямовуватиметься 10 % рентної плати за спеціальне використання води (окрім рентної плати за спеціальне використання води водних об'єктів місцевого значення).

Створення такого фонду дає змогу акумулювати частину водно-ресурсної ренти, яка матиме цільове призначення, тобто спрямовуватиметься на охорону, захист і відтворення водно-ресурсного потенціалу та модернізацію мережі об'єктів водогосподарської та водоохоронної інфраструктури. У 2021 році певною мірою розподіл водно-ресурсної ренти, який здійснювався з 2011 року, було змінено. Такі зміни зумовлені завершенням процесу об'єднання територіальних громад і поглибленням бюджетно-фіскальної децентралізації. Зокрема, у 2021 році питома вага державного бюджету в загальних надходженнях рентної плати за спеціальне використання води до публічних бюджетів становила 55,0 % (851,2 млн грн), питома вага обласних бюджетів та міст Києва і Севастополя складала 43,4 % (671,9 млн грн), питома вага міських територіальних громад становила 1,6 % (24,5 млн грн).

Результативність децентралізаційних процесів у сфері фіскального регулювання водокористування буде значно вищою за умови створення в структурі місцевих бюджетів фондів розвитку водного господарства, що дасть змогу поєднати надходження водно-ресурсної ренти з потребою у фінансуванні заходів водогосподарського і водоохоронного спрямування.

Першочерговими заходами, які необхідно здійснити, щоб забезпечити поступову конвергенцію вітчизняної системи фіскального регулювання

використання та охорони водних ресурсів до аналогічних систем високорозвинених країн, мають бути: існуючий територіально-басейновий підхід до встановлення нормативів плати за спеціальне використання поверхневих і підземних вод необхідно доповнити підходами, які враховують роль водних ресурсів у виробництві готової продукції та наданні послуг; переорієнтація системи фіскального регулювання за допомогою запровадження інструментів, які стимулюватимуть водокористувачів до дотримання вимог, встановлених водоохоронними директивами Європейського Союзу; удосконалення методики нарахування орендної плати за користування водними та водогосподарськими об'єктами [75; 76].

Незважаючи на те, що плата за землю з 2015 року віднесена до місцевих податків, цей синтетичний фіскальний платіж теж варто відносити до інструментів рентного регулювання природокористування. Плата за землю представлена земельним податком та орендною платою. За період 1999–2013 років у динаміці надходжень плати за землю до Зведеного бюджету України чітко прослідковувалась висхідна тенденція. Якщо в 1999 році до Зведеного бюджету України надходило 1090,3 млн грн, у 2004 – 2293,2 млн грн, у 2008 році – 6681,4 млн грн, то у 2014 році до місцевих бюджетів різного рівня було акумульовано 12083,4 млн грн (дод. Ж1). У 2015–2021 роках у динаміці надходжень плати за землю до публічних бюджетів висхідного тренду в реальному вимірі не спостерігається.

Така динаміка надходжень плати за землю зумовлена фактично щорічною індексацією ставок земельного податку у зв'язку з галопуючою інфляцією, припиненням дії Закону України «Про плату за землю», що звузило перелік землевласників і землекористувачів, яким надавалися різного роду пільги, а також тривалим періодом існування сурогатного податкового інструменту – фіксованого сільськогосподарського податку.

Використання фіксованого сільськогосподарського податку впродовж тривалого періоду не давало змоги ідентифікувати реальну базу стягнення фіскальних платежів за володіння і використання сільськогосподарських

земель, що стимулювало виникнення землекористувачів з надмірно високим рівнем концентрації земельних активів.

Одним із резервів нарощення надходжень плати за землю до місцевих бюджетів є удосконалення системи адміністрування орендної плати, що виплачується власникам землі сільськогосподарськими підприємствами, які входять у вертикально інтегровані підприємницькі утворення холдингового типу. Значний потенціал нарощення надходжень плати за землю до місцевих бюджетів пов'язаний з оновленням нормативної грошової оцінки різних категорій земель на основі врахування глобальних трендів їх вартості, передусім земель сільськогосподарського призначення. Підвищення рівня капіталізації їх залучення в господарський обіг безпосередньо пов'язане із завершенням формування повноцінного ринку цієї категорії земель. Це дасть змогу визначити реальну цінність сільськогосподарських угідь, що відповідним чином позначиться на ставках земельного податку й орендної плати.

Значні резерви збільшення надходжень плати за землю пов'язуються з розширенням бази її стягнення, а саме за рахунок земель водного фонду та земель лісогосподарського призначення, де не проведено повноцінної грошової оцінки. Введення класичного земельного податку за використання земель водного фонду та земель лісогосподарського призначення і відповідна корекція ставок орендної плати за використання цих земель дадуть змогу на порядок підвищити надходження до місцевих бюджетів окремих економічних районів і збільшити обсяги фінансування проєктів відродження найбільш депресивних територій [12; 71].

Збори (рентна плата) за спеціальне використання природних ресурсів є основним інструментом фіскального регулювання природокористування, який спрямований на забезпечення перерозподілу природно-ресурсної ренти в інтересах власника природних ресурсів, як правило, українського народу, у зв'язку з господарським освоєнням природно-ресурсного потенціалу.

При цьому надходження природно-ресурсних платежів до сільських бюджетів є однією з основних статей доходів, що пов'язано з незначною діловою активністю підприємницьких структур у сільській місцевості, а це відповідним чином відображається на величині традиційних податків, зокрема податку на доходи фізичних осіб, які надходять до бюджетів сільських територіальних громад.

Збільшення надходжень природно-ресурсної ренти до Зведеного бюджету України стане можливим за умови кардинального перегляду методологічних підходів та соціального підґрунтя нарахування окремих видів зборів (рентної плати) за спеціальне використання природних ресурсів. Зокрема у фіскальному регулюванні спеціального використання водних ресурсів необхідно перейти від рудимента командно-адміністративної економіки – територіально-галузевого підходу до підходу, який враховує роль води у відтворювальному процесі. Доцільно суттєво розширити базу нарахування плати за землю через оподаткування земель водного фонду. Нормативи плати за використання надр для видобутку корисних копалин мають враховувати світові тренди на ринку мінеральної сировини та рівень рентабельності діяльності гірничовидобувних підприємств.

2.2. Екологічне оподаткування як складова економічного механізму природокористування

Світова та вітчизняна практика господарювання доводять, що виробничий процес промислових підприємств супроводжується забрудненням навколишнього природного середовища. Інтенсивність негативного впливу на довкілля залежить від того, наскільки дієвим є вплив держави на забруднювачів через застосування фіскальних інструментів. Такі фіскальні інструменти повинні або змушувати природокористувачів обмежувати екологодеструктивну діяльність через високі ставки

оподаткування, або ж стимулювати впровадження сучасних технологій, що на порядок зменшуватимуть викиди і скиди шкідливих речовин, а також розміщення відходів. В Україні екологічне оподаткування застосовується до суб'єктів господарювання, які продукують викиди, скиди забруднюючих речовин, а також розміщують промислові та побутові відходи. Внаслідок невисоких ставок екологічних податків, порівнюючи з передовими країнами, в структурі публічних бюджетів не вдається сформувати повноцінні фінансові фонди охорони навколишнього природного середовища.

Водночас декілька років тому екологічний податок спрямовувався у спеціальні фонди бюджетів відповідного таксономічного рівня, а надалі названий фіскальний платіж направлявся у загальні фонди публічних бюджетів, що ще більше поглибило колізії у фінансовому забезпеченні процесів охорони довкілля. Особливо деструктивно це вплинуло на процеси інвестиційного забезпечення процесів модернізації природоохоронної інфраструктури, що знайшло свій прояв у загальному підвищенні рівня спрацьованості основних засобів екологічної спрямованості як у державному, так і в комунальному, і корпоративному секторах. Тому розроблення перспективних напрямів трансформації екологічного оподаткування в контексті нарощення обсягів інвестиційного забезпечення модернізації природоохоронної інфраструктури виступає головною проблемою удосконалення економічного механізму природокористування в умовах воєнного часу, повоєнного відновлення національної економіки та поглиблення децентралізаційних процесів.

Розгляду теоретико-методологічних підходів до формування сучасної системи екологічного оподаткування та розподілу акумульованих у публічних бюджетах екологічних податків присвячені праці вітчизняних вчених В. Булавинець, О. Веклич, Т. Галушкіної, Л. Захаркіної, Л. Кравцової, С. Ніколи, Н. П'ятки та інших [27; 39–41; 55; 148; 256; 269], де висвітлюються інституціональна природа запровадження екологічних податків і необхідність імплементації передового іноземного досвіду, а також

розглядається система екологічного оподаткування як інструмент «зелених» фінансів, державного впливу на економіку природокористування та інвестиційну діяльність.

Булавинець В. стверджує, що екологічні податки в сучасному світі стають важливим економічним інструментом екологічного регулювання, який розвинуті країни використовують для заохочення населення, підприємств та організацій до скорочення утворюваних ними обсягів забруднення, раціонального використання природних ресурсів та акумуляції коштів у вигляді податкових надходжень на фінансування програм з поліпшення стану довкілля [27]. Вагомість екологічних податків підвищується у міру активізації міжнародної співпраці в напрямі зменшення проявів глобального потепління, оскільки досягнення позитивних результатів у цій сфері діяльності вимагає обмеження масштабів окремих видів діяльності, які продукують значну кількість викидів і скидів шкідливих речовин. Тому на часі розроблення нового теоретичного підґрунтя для диверсифікації інструментів фінансового впливу на забруднювачів навколишнього природного середовища через розширення об'єктної бази адміністрування екологічних податків.

Одним з найдієвіших інструментів підтримки екологічної рівноваги, на думку Л. Захаркіної та В. Новікова, є екологічне оподаткування. Існуючі в Україні податкові механізми, які мають бути спрямовані пердусім на попередження забруднення довкілля, не є достатньо ефективними [148, с. 129]. Недостатній рівень дієвості екологічних податків, які узаконені в Україні, пояснюється тим, що ставки цих податків не є достатньо диференційованими за ступенем шкідливості речовин, що містяться у скидах та викидах забруднюючих речовини, а також у побутових і промислових відходах. Більш активне входження України у глобальну конструкцію регуляторного впливу на забруднювачів довкілля у середньостроковій перспективі призведе до кардинального переформатування вітчизняної системи екологічного оподаткування.

Вітчизняна система екологічного оподаткування здійснює прямий вплив на природокористувачів, які продукують викиди та скиди шкідливих речовин, а також здійснюють розміщення відходів. Водночас вона не закладає належних стимулів для масштабної екологізації виробничо-господарської діяльності як в галузі використання екологічно безпечних матеріалів, так і в галузі переходу на ресурсозберігаючі та безвідходні технології. На переконання С. Ніколи та А. Гусєва, найбільш поширеним інструментом державного стимулювання екологізації виробництва є впровадження системи екологічного оподаткування [256, с. 108]. Тобто перегляд пріоритетів трансформації екологічного оподаткування має базуватися на припущенні про необхідність посилення його стимулюючої функції щодо мінімізації негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Існують також авторські підходи, які побудовані на твердженні про необхідність механічного зростання ставок екологічних податків, що дасть змогу посилити фіскальний тиск на забруднювачів і водночас забезпечити зростання надходжень екологічних платежів до публічних бюджетних фондів різного таксономічного рівня. П'ятка Н. стверджує, що дієвість екологічних податків полягає у високих ставках [269, с. 175]. При цьому підвищення ставок екологічних податків має супроводжуватися зниженням рівня окремих видів прямих і непрямих податків та обов'язкових платежів соціальної спрямованості, щоб уникнути надмірного фіскального навантаження на діяльність суб'єктів господарювання.

Галушкіна Т. і Л. Кравцова переконані, що екологічне та ресурсне оподаткування, окрім стимулювання природокористувачів до зменшення шкідливого впливу на довкілля (менше забруднюєш – менше платиш податків), дає змогу створити джерело фінансування природоохоронної діяльності за рахунок коштів, отриманих від екологічних податків [55, с. 64]. Тобто вчені розглядають ефективність використання екологічних податків не лише через призму посилення регуляторного впливу на забруднювачів, але і

через призму їх акумуляції у відповідних публічних фінансових фондах, що сприятиме нарощенню обсягів інвестиційного забезпечення проєктів модернізації об'єктів природоохоронної інфраструктури. Результативність інвестиційного забезпечення модернізації об'єктів природоохоронної інфраструктури за рахунок видатків публічних бюджетів буде значно вищою за умови акумуляції екологічних податків у спеціальних фондах, основним призначенням яких має стати фінансування проєктів екологічної спрямованості.

У нинішніх умовах поглиблення інституціональних трансформацій, зокрема децентралізації влади, першочергового значення набуває завдання посилення інвестиційної спрямованості системи екологічного оподаткування, щоб поступово усувати наявний дефіцит капітальних інвестицій у природоохоронній індустрії і тим самим наближати вітчизняну інституціональну природоохоронну архітектуру до кращих іноземних практик екологічного регулювання.

У зв'язку з другорядністю екологічних регуляторів у загальній архітектоніці фіскального регулювання економічних відносин, що супроводжується встановленням відносно невисоких ставок екологічного податку, не вдається повноцінно реалізовувати як стимулюючу, так і фіскальну функції екологічних податків. Стимулююча до мінімізації негативного впливу на довкілля функція не виконується повною мірою через символічний характер величини екологічних платежів, оскільки виробнику вигідніше сплатити невелику суму коштів, аніж фінансувати капіталомісткі проєкти модернізації об'єктів природоохоронної інфраструктури. Також не виконується у класичному розумінні і фіскальна функція, оскільки суми екологічного податку, які надходять до Зведеного бюджету України, є недостатніми для того, щоб сформувати надійне публічне джерело фінансування капітальних інвестицій у модернізацію та реконструкцію об'єктів природоохоронної інфраструктури.

Тобто вітчизняна система екологічного регулювання є надмірно уніфікованою та спрощеною, що не дозволяє охопити значну частину забруднень довкілля. Це, з одного боку, позбавляє публічні бюджети додаткових надходжень, а з іншого – не забезпечує фіскального контролю за окремими шкідливими впливами на навколишнє природне середовище. У зарубіжних країнах система екологічного оподаткування є більш розвиненою. Так, сукупність податків і зборів екологічного характеру в розвинених країнах світу складається з таких груп: екологічні податки і збори фіскального характеру; екологічні податки і збори компенсаційного характеру; екологічні податки і збори стимулюючого характеру [256, с. 110]. Саме за умови, коли в Україні будуть інституціоналізовані екологічні податки, які даватимуть змогу компенсувати суб'єктам господарювання втрати, пов'язані з відтворенням ресурсів довкілля, а також стимулюватимуть прискорене оновлення основних природоохоронних засобів, буде досягнуто позитивних результатів у трансформації всієї системи екологічного регулювання, що у підсумку забезпечить принципово іншу, ніж зараз, концентрацію «зелених» коштів у спеціальних фондах публічних бюджетів.

Тривалий період ставки екологічного податку в Україні мали символічний характер і не закладали необхідних стимулів щодо прискореного оновлення природоохоронної інфраструктури та зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище. Також занижені ставки екологічного податку за викиди, скиди шкідливих і небезпечних речовин, а також за розміщення відходів не давали змогу формувати в достатніх обсягах фінансові фонди відтворення навколишнього природного середовища. До того ж перенаправлення екологічного податку зі спеціальних фондів у загальні фонди бюджетів різного таксономічного рівня призвело до зниження результативності публічного фінансування природоохоронних заходів. Ситуація вимагала змін і тому, що поглиблення процесів децентралізації призвело до перенесення комплексу природоохоронних

завдань на рівень територіальних громад, що потребує формування екологічних фондів на регіональному та місцевому рівнях. Територіальні громади, отримавши значний територіальний ресурс у вигляді земель сільськогосподарського призначення державної власності поза межами населених пунктів [386], здатні за умов нарощення фінансування природоохоронних заходів модернізувати індустрію поводження з відходами, зокрема через застосування аутсорсингових і реінжинірингових технологій.

У зв'язку з надмірною уніфікованістю екологічного оподаткування в динаміці надходжень екологічного податку до Зведеного бюджету України у 2002–2021 роках не спостерігається прискорених темпів зростання, що не дало змоги забезпечити останніми роками реального збільшення надходжень названого фіскального інструменту до публічних фінансових фондів. Зокрема, у 2002 році номінальні надходження екологічного податку до Зведеного бюджету України становили 189,1 млн грн, у 2008 році – 1182,0 млн грн, у 2013 році – 3916,5 млн грн, у 2018 році – 4922,5 млн грн, у 2020 році – 5397,6 млн грн (рис. 2.4).

Так, у динаміці номінальних надходжень екологічного податку до усіх публічних бюджетів у період 2002–2021 років чітко сформувався висхідний тренд, однак темпи зростання не дали змоги у 2015–2021 роках перевищити величину екологічного податку у порівнянних цінах на початок 2002 року, яка фіксувалася у 2012–2014 роках. Найвищий рівень реальних (у порівнянних цінах на початок 2002 року) надходжень екологічного податку до Зведеного бюджету України у 2012–2014 роках забезпечив також і найвищу частку цього фіскального інструменту в загальних доходах усіх публічних бюджетів саме в ці роки.

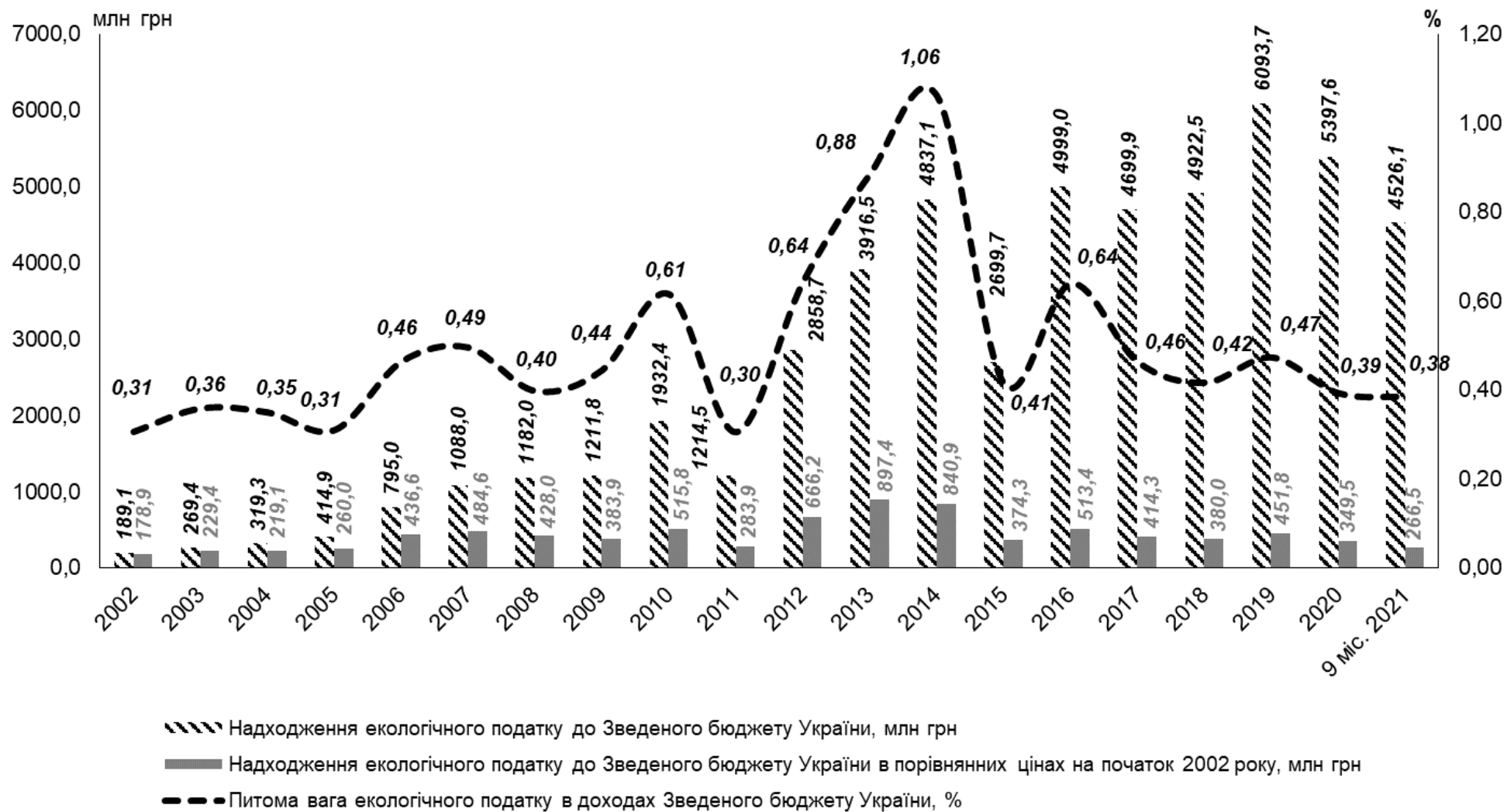

Рис. 2.4. Надходження екологічного податку до Зведеного бюджету України*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за даними Державної казначейської служби України

У цей період частка екологічного податку в доходах Зведеного бюджету України становила 0,64–1,06 %. Для порівняння: у 2002–2008 роках цей показник коливався в інтервалі 0,31–0,49 %, у 2015–2021 роках – 0,38–0,64 %. За такої динаміки надходжень екологічного податку до публічних бюджетів України сформуванню надійне джерело інвестиційного забезпечення проєктів модернізації природоохоронної інфраструктури надто проблематично.

В останні десять років (2012–2021 роки) спостерігаються певні зрушення у структурі надходжень екологічного податку в розрізі об'єктів стягнення фіскальних платежів на різноманітні види забруднень навколишнього природного середовища. Зокрема, у 2012 році 45 % (1276,3 млн грн) у структурі загальних надходжень екологічного податку до Зведеного бюджету України становив екологічний податок від викидів шкідливих речовин, 21 % (598,4 та 598,3 млн грн) становили екологічні податки за утворення радіоактивних відходів та від розміщення відходів відповідно.

У 2016 році екологічний податок від викидів шкідливих речовин становив 62 % (3132 млн грн), екологічний податок від розміщення відходів – 19 % (936 млн грн), екологічний податок за розміщення радіоактивних відходів – 16 % (777,1 млн грн). За підсумками 9 місяців 2021 року питома вага екологічних податків від викидів шкідливих речовин у загальних надходженнях екологічного податку до Зведеного бюджету України дорівнювала 38 % (1727,6 млн грн), питома вага екологічних податків від розміщення відходів складала 22 % (976,6 млн грн), питома вага екологічних податків за утворення радіоактивних відходів становила 17 % (781,6 млн грн) (дод. 31–33).

Прикметною рисою структури стягнення екологічного податку у 2012–2021 роках є те, що найбільшу питому вагу займав екологічний податок від викидів шкідливих речовин. Незважаючи на значні обсяги скидів забруднюючих зворотних вод питома вага екологічного податку від скидів

забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти була незначною. У 2012 році вона дорівнювала 3 % (72,1 млн грн), у 2016 році – 3 % (142,3 млн грн), за підсумками 9 місяців 2021 року – 3 % (120,4 млн грн).

Як показує передова іноземна практика, ефективна природоохоронна політика є можливою за умови раціонального використання акумульованих у публічних бюджетах екологічних платежів, які пред'являються за викиди і скиди шкідливих речовин, а також за інші види екологодеструктивного впливу на довкілля. Децентралізація влади та реформа місцевого самоврядування, які реалізуються в Україні, починаючи з 2014 року, вимагають також перенесення центру тяжіння в реалізації пріоритетів оздоровлення довкілля на регіональний і місцевий рівень. Визначальною складовою децентралізації в системі оздоровлення довкілля є також збільшення обсягів акумуляції екологічних податків у місцевих бюджетах.

У 1999–2021 роках спостерігається значний варіаційний розмах питомої ваги екологічних податків, що акумулюються відповідно в центральних публічних фінансових фондах і місцевих бюджетах. Зокрема, в 1999–2012 роках більша половина екологічних податків спрямовувалася в місцеві бюджети (рис. 2.5).

Так, питома вага місцевих бюджетів у загальних надходженнях екологічних податків до Зведеного бюджету України у 1999 році становила 81,6 %, у 2000 році – 69,5 %, у 2001 році – 67,9 %, у 2002 році – 65,1 %, у 2011 році – 52,3 %, у 2012 році – 55,1 %. Також перші роки поглиблення бюджетно-фіскальної децентралізації у 2015–2017 роках характеризувалися надходженнями більшої половини екологічних податків до місцевих бюджетів. У 2015 році питома вага місцевих бюджетів у загальних надходженнях екологічних податків до Зведеного бюджету України становила 58,9 %, у 2016 році – 67,5 %, у 2017 році – 63,4 %.

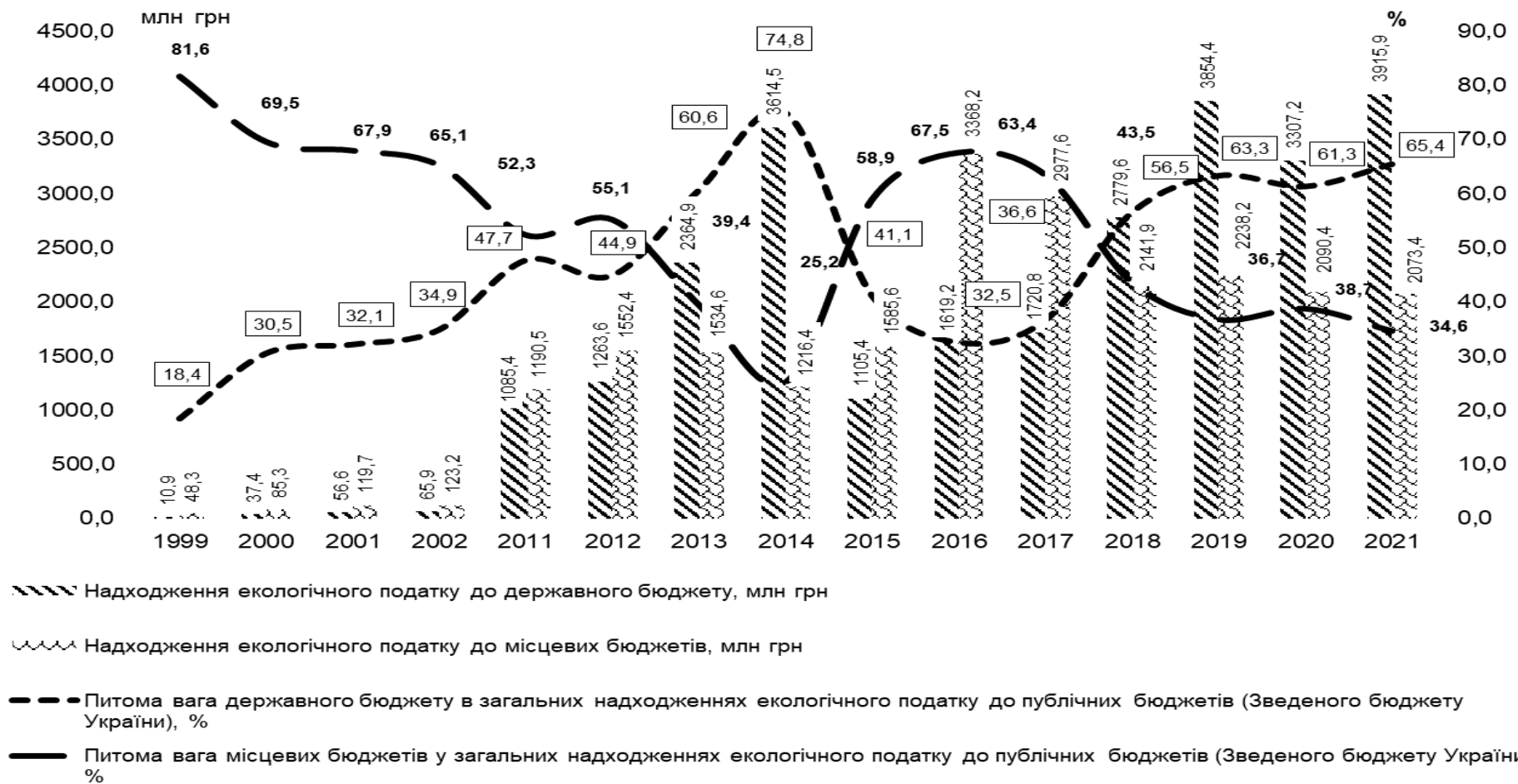

Рис. 2.5. Розподіл екологічних податків між державними та місцевими бюджетами в загальній структурі публічних бюджетів України*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за оперативними даними Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України, Державної служби статистики України

У 2018–2021 роках відбувся перерозподіл екологічних податків більшою мірою в бік акумуляції у державному бюджеті. Зокрема, питома вага місцевих бюджетів у загальних надходженнях екологічних податків до публічних бюджетів загалом у 2018 році становила 43,5 %, у 2019 році – 36,7 %, у 2020 році – 38,7 %, у 2021 році – 34,6 %. Загалом у 2021 році величина акумульованих у державному бюджеті екологічних податків була більшою за суму аналогічних платежів у місцевих бюджетах на 1842,5 млн грн.

Позитивно вирішити проблему залучення інвестицій у модернізацію основних природоохоронних засобів у короткостроковій перспективі можна за допомогою стимулювання приватних підприємницьких структур до фінансування проєктів екологізації та ресурсозбереження, а також за рахунок коштів іноземних інвесторів (підприємницьких структур-нерезидентів, міжнародних екологічних фондів, урядів іноземних держав). Водночас акумуляція екологічного податку в спеціальних фондах публічних бюджетів має бути спрямована на фінансування пріоритетних напрямів природоохоронної діяльності, зокрема щодо реалізації проєктів, які дадуть змогу виконати вимоги Нової кліматичної угоди та Глобальних цілей сталого розвитку, затверджених ООН. Також ці кошти можна використати як частку державного партнера у процесі реалізації угод публічно-приватного партнерства, які стосуються модернізації інфраструктури природно-заповідного фонду, розбудови комунальної індустрії поводження з відходами, запровадження систем ґрунтозахисного землеробства з метою реалізації пілотних проєктів мінімізації проявів глобального потепління. Важливим при цьому має стати застосування державою стимулів за рахунок акумульованого екологічного податку для дорадницьких служб, щоб вони доносили інформацію до суб'єктів природокористування щодо перспектив реалізації проєктів з мінімізації глобального потепління.

Таким чином, використовуючи обмежені фінансові ресурси публічних бюджетів, які формуються за рахунок екологічного податку, можна на

порядок підвищити інвестиційну привабливість проєктів модернізації та реконструкції природоохоронної інфраструктури. Підвищення рівня інвестиційної привабливості стане можливим за умови, коли держава і територіальні громади продемонструють свою здатність реалізовувати проєкти модернізації основних природоохоронних засобів та екологізації виробничо-господарської діяльності, а також утилізації промислових і побутових відходів.

Першим кроком у напрямі трансформації екологічного оподаткування має стати перегляд ставок екологічних податків, щоб цей фіскальний інструмент почав повною мірою виконувати стимулюючу та фіскальну функцію. Це й стало причиною того, що було прийнято рішення про підвищення ставок екологічного податку шляхом схвалення Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень» [140]. З огляду на те, що цей законодавчий акт вступив у силу в Україні, від початку 2022 року зросли деякі ставки екологічного податку. Зокрема, ставка податку за викиди забруднювальних речовин у водні об'єкти збільшилася на 30 %, за викиди в атмосферне повітря – на 5 %, розміщення відходів – на 10 %. До того ж утричі зросла ставка за викиди двоокису вуглецю [309].

Основними шляхами вдосконалення поточної системи екологічного оподаткування в Україні є: впровадження прогресивної шкали оподаткування екологічним податком; надання податкових пільг суб'єктам господарювання, які використовують ресурсозберігаючі технології; впровадження податку на продукцію, що містить екологічно шкідливі речовини [256, с. 110]. Для створення надійного джерела фінансування природоохоронної діяльності та стимулювання впровадження у виробництво ресурсозберігаючих і екологічно чистих технологій необхідно удосконалити існуючу систему екологічного оподаткування через запровадження: пільгового оподаткування для підприємств, які зменшують обсяги викидів, скидів і розміщення відходів;

переорієнтації екологічного регулювання з контролю за рівнем забруднення довкілля на оподаткування енергоносіїв; зміни структури екологічних податків у країні на користь енергетичних і транспортних екологічних податків; закріплення у Бюджетному кодексі України вимоги цільового використання надходжень екологічних податків [27].

Водночас механічне збільшення ставок екологічного податку за викиди та скиди шкідливих речовин, а також за розміщення відходів не забезпечить швидкої переорієнтації суб'єктів виробничо-господарської діяльності в напрямі екологізації ланцюгів доданої вартості, оскільки зростання ставок – це лише одна складова комплексу заходів, який має бути інституціоналізований в галузі адміністрування податків за забруднення навколишнього природного середовища. Необхідною є ідентифікація реальної бази стягнення екологічного податку відповідно до реальної економічної ситуації, зокрема наявності викидів і скидів шкідливих речовин на підприємствах хімічної, нафтохімічної та гірничо-металургійної промисловості, а також ідентифікація наявних звалищ промислових і побутових відходів. Наявність промислових і побутових відходів необхідно розглядати не лише з погляду бази адміністрування екологічного податку, але і з погляду ресурсної бази виробництва біологічного палива, зокрема біогазу. Тим більше, що нарощення обсягів виробництва біологічного палива в умовах воєнного стану – це стратегічне завдання державної економічної політики та політики органів місцевого самоврядування.

Необхідно переглянути принципи міжбюджетного перерозподілу екологічного податку в бік збільшення частки цього фіскального інструменту, яка буде акумулюватися у спеціальних фондах бюджетів місцевого самоврядування, що дасть змогу максимальною мірою наблизити цільову спрямованість використання екологічного податку до вирішення конкретних проблем охорони довкілля на підзвітних територіях.

Україна приєдналася до численних міжнародних природоохоронних конвенцій, які передбачають корекцію національної економічної та

екологічної політики в сторону обмеження екологодеструктивного впливу на довкілля, відмови від використання у господарському обігу небезпечних і шкідливих матеріалів, застосування різноманітних технологій, які сприяють зменшенню викидів в атмосферне повітря парникових газів. Значною мірою отримання позитивного ефекту в цьому напрямі можна досягти через застосування фіскальних регуляторів, насамперед екологічного податку за викиди та скиди шкідливих речовин і розміщення відходів, а також штрафних санкцій за порушення природоохоронного законодавства.

Вибір пріоритетів трансформації екологічного оподаткування має базуватися на розумінні того, що Нова кліматична угода, яка була укладена у м. Глазго (Великобританія) в кінці 2021 року, ставить нові вимоги до країн світу щодо трансформації системи регуляторного впливу на забруднювачів довкілля, які вирішальною мірою впливають на процеси глобального потепління. Загальновизнаними є також пропоновані заходи щодо мінімізації впливу окремих ланок національних господарств на навколишнє природне середовище, які потребують відповідного фінансового забезпечення та фіскального стимулювання, щоб суб'єкти підприємницької діяльності почали їх застосовувати.

Тому удосконалення системи нарахування та адміністрування екологічного податку в контексті виконання вимог Нової кліматичної угоди дасть змогу підвищити інвестиційну привабливість природоохоронних проєктів, що сприятиме нарощенню фінансових потоків у сферу охорони навколишнього природного середовища, зокрема в індустрію зниження проявів глобального потепління, індустрію поводження з відходами, а також в індустрію їх утилізації і виробництва твердого й газоподібного біологічного палива.

2.3. Фінансове забезпечення охорони навколишнього природного середовища в системі функціонування економічного механізму природокористування

Нові глобальні виклики, які пов'язані з модернізацією світової природоохоронної архітектури і передбачають інституціоналізацію та імплементацію сучасних форм фінансування природоохоронної діяльності, значною мірою детермінують формування національних систем фінансового забезпечення охорони навколишнього природного середовища. Наявна система фінансування охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів не забезпечує достатніх обсягів інвестиційних вливань і фінансового забезпечення поточних природоохоронних витрат, тому накопичені десятиліттями екологічні проблеми не отримують належного вирішення. Невирішеність екологічних проблем водночас також пов'язана з повільним нарощенням виробництва різноманітних видів біологічного палива, що дало б змогу поступово знижувати залежність економіки від викопних вуглеводнів.

Внаслідок відсутності дієвого інструментарію впровадження базових положень Нової кліматичної угоди, Глобальних цілей сталого розвитку, Єдиної сільськогосподарської політики Європейського Союзу й інших міжнародних природоохоронних конвенцій у вітчизняну систему фінансування охорони навколишнього природного середовища спостерігається перманентний дефіцит «зелених» коштів, освоєння яких дало б змогу запуснути всередині країни, зокрема на рівні територіальних громад, «маховик» впровадження методів боротьби з кліматичними змінами, застосування передових технологій очищення зворотних вод, модернізації індустрії поводження з відходами, зокрема утилізації побутового сміття з метою виробництва різноманітних видів біологічного палива, відтворення та примноження біорізноманіття, оновлення інфраструктурного облаштування природно-заповідних територій. При цьому необхідно повною мірою

враховувати особливості фінансування окремих природоохоронних заходів, що дасть змогу обґрунтовано підійти до вибору пріоритетів і форм інвестиційного забезпечення модернізації мережі об'єктів природоохоронної та природно-господарської інфраструктури та фінансування поточних природоохоронних витрат.

У працях вітчизняних вчених, починаючи з початку 90-х років минулого століття, розкривається зміст фінансів природокористування, обґрунтовується доцільність поглиблення ринкових перетворень в екологічній сфері як базової передумови диверсифікації джерел фінансування екологічних проєктів, аналізуються механізми імплементації кращих практик природоохоронної діяльності, а також систематизуються глобальні тренди фінансування охорони навколишнього природного середовища та встановлюється вплив глобальної природоохоронної архітекτονіки на національні системи фінансово-економічного регулювання раціонального використання природних ресурсів та охорони довкілля.

Прикметною рисою наукових підходів щодо трансформації фінансування охорони навколишнього природного середовища є обґрунтування перегляду пріоритетів використання публічних коштів на потреби екології, а також підвищення рівня мотивації підприємств стосовно фінансування природоохоронної діяльності. Ковшун Н. і П'ятка Н. переконані, що в Україні орієнтування у фінансовому забезпеченні природоохоронних заходів на бюджетні ресурси є неперспективним. Поряд з цим підприємства реалізують природоохоронні заходи лише за умови, що це економічно вигідно для них. Водночас для реалізації міжнародних зобов'язань України у сфері охорони навколишнього природного середовища підприємства, яким необхідно привести свою діяльність до високих європейських стандартів, що потребує значних витрат, очікують від держави на допомогу [176, с. 248]. За таких обставин дуже важливо забезпечити конвергенцію вітчизняних та європейських екологічних регламентів і стандартів, щоб отримати можливість нарощувати присутність на ринках

Європи та мати змогу співпрацювати з європейськими екологічними фондами. З цією метою необхідною є інституціоналізація комплексу стимулів для того, щоб підприємства були зацікавлені якнайповніше здійснювати екологізацію виробничого процесу.

Заслуговують на увагу підходи, які стосуються перегляду інституціональних засад участі іноземного капіталу в інвестиційному забезпеченні відновлення природоохоронної інфраструктури, відтворення запасів природної сировини й охорони навколишнього природного середовища. Як стверджує А. Кумачова, незважаючи на існуючий потенціал, рівень залученості приватного капіталу та місцевих бюджетів до сфер, які так чи інакше стосуються «озеленення» економіки України, є низьким. Водночас з боку державної влади не створено умов для запровадження дієвих механізмів з метою виправлення такої ситуації. У підсумку, існуючий розподіл фінансування між основними маркерами «зеленої» економіки створює ряд загроз, серед яких основними є: загроза національній безпеці; високий рівень ризику через низький ступінь диверсифікації вітчизняного фінансування; відтік приватного капіталу до менш пріоритетних сфер [189, с. 78].

Останніми роками надзвичайно актуалізувалася проблема розроблення інструментарію фінансування охорони навколишнього природного середовища на рівні територіальних громад через поглиблення децентралізації. На думку Л. Довгої, існуючі механізми фінансування захисту навколишнього середовища не є достатньо ефективними. У 2015 році прийнято закон про бюджетну децентралізацію. Це вплинуло на перерозподіл бюджетних коштів, а отже, і на способи фінансування заходів екологічної безпеки в регіонах [112, с. 130]. Однак запуск формальної бюджетної децентралізації не дав змоги забезпечити суттєве зростання обсягів фінансування природоохоронних заходів на рівні територіальних громад. Так і не було здійснено якісних проривних змін щодо фінансування процесів раціоналізації використання природних ресурсів і охорони

навколишнього природного середовища як за рахунок коштів бюджетів місцевого самоврядування, так і за рахунок коштів корпоративного сектору. Значною мірою це зумовлено тим, що децентралізація управління природними ресурсами й охороною довкілля не корелює зі стратегією публічного фінансування природоохоронної та природно-експлуатаційної діяльності.

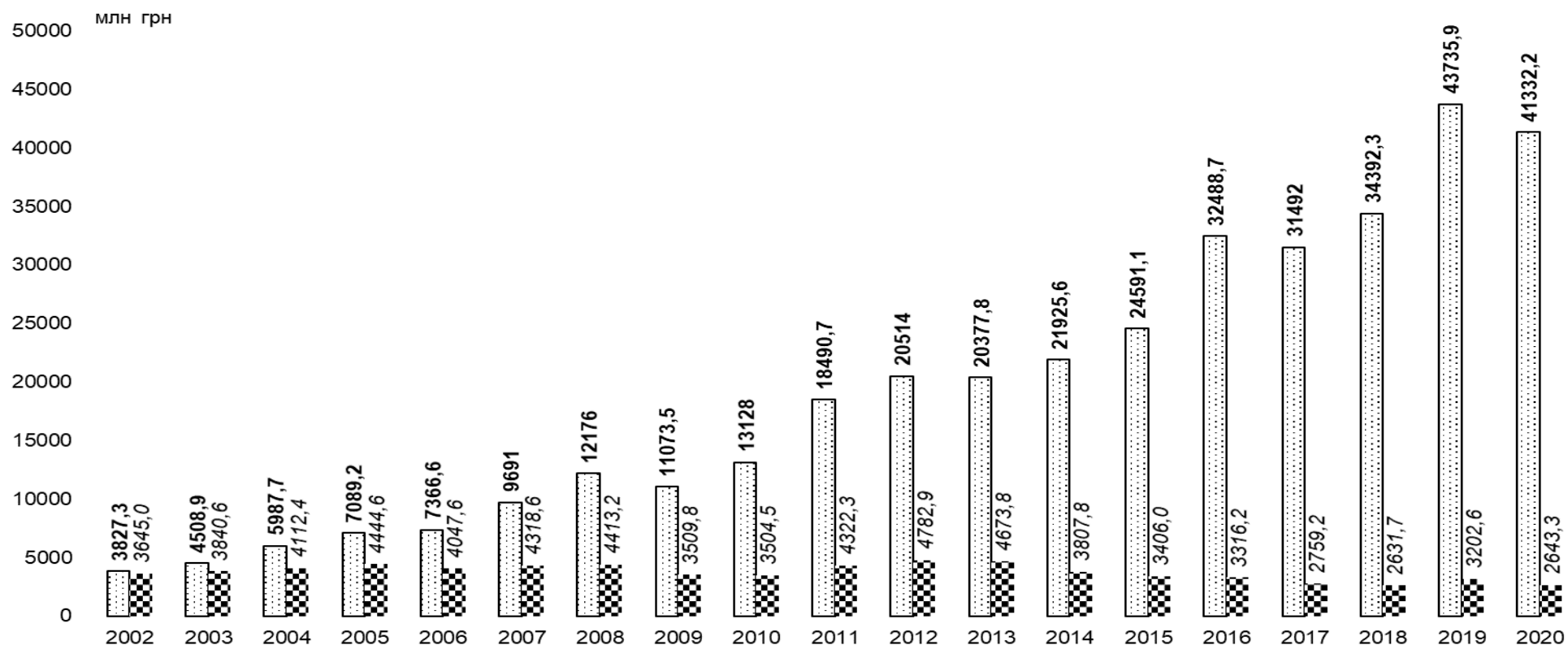
Також існують авторські підходи, які передбачають нові методи територіальної співпраці в галузі фінансування проєктів природоохоронного спрямування. Більш ефективним, на думку Н. Котенко та Т. Ілляшенко, якщо порівняти з фінансуванням масштабних проєктів коштами обласних бюджетів, способом забезпечення публічних екологічних послуг на засадах компліментарності є співробітництво територіальних громад. Серед переваг такого співробітництва запропоновано розглядати можливості самооподаткування, що як добровільний фіскальний інструмент може стати у європейському майбутньому України стійким джерелом фінансування публічних екологічних послуг [183, с. 274]. Необхідно формувати інституціональні підвалини для співпраці територіальних громад в галузі розбудови об'єктів природоохоронної та природно-господарської інфраструктури. Саме така співпраця призведе до підвищення концентрації коштів, що дасть змогу реалізувати надмірно капіталомісткі проєкти, на кшталт проєктів щодо створення сміттєпереробних заводів та інших біоенергетичних виробництв.

Дуже важливим моментом системи фінансування охорони навколишнього природного середовища має стати врахування основних тенденцій у глобальному природоохоронному середовищі, щоб привести в дію процеси диверсифікації джерел фінансування природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності, і власні кошти суб'єктів господарювання та кошти державного та місцевих бюджетів були доповнені фінансовими ресурсами урядів інших країн, міжнародних природоохоронних фондів і суб'єктів приватного бізнесу-нерезидентів.

Важливою передумовою ефективного здійснення природоохоронної діяльності виступає величина витрат на охорону навколишнього природного середовища. Основними джерелами фінансування охорони навколишнього природного середовища в Україні є власні кошти підприємств, установ та організацій, а також кошти державного і місцевих бюджетів. Інші джерела фінансування займають незначну частку в структурі сукупних витрат на охорону навколишнього природного середовища. Це пов'язано з низьким рівнем привабливості природоохоронних заходів для потенційних інвесторів, незважаючи на те, що кращі практики високорозвинених країн свідчать про високу ефективність реалізації проєктів екологічного спрямування.

У 2002–2020 роках у динаміці витрат на охорону навколишнього природного середовища загалом спостерігається висхідна тенденція (рис. 2.6). В основному це пов'язано з тим, що традиційно високий рівень інфляції вимагав індексації величини витрат на конкретні види природоохоронних заходів. Тому у підсумку з року в рік і забезпечувалося номінальне зростання витрат на охорону навколишнього природного середовища.

Якщо у 2002 році величина витрат на фінансування природоохоронних заходів за всіма джерелами становила 3827,3 млн грн, у 2004 році – 5987,7 млн грн, у 2008 році – 12176 млн грн, у 2013 році – 20377,8 млн грн, у 2016 році – 32488,7 млн грн, то у 2020 році – 41332,2 млн грн. Загалом у 2020 році, якщо порівняти з 2002 роком, сукупні витрати на охорону навколишнього природного середовища збільшилися у 10,7 раза, порівнюючи з 2008 роком – у 3,4 раза. Водночас у динаміці витрат на охорону навколишнього природного середовища за всіма джерелами фінансування у порівнянних цінах 2001 року не спостерігається висхідного тренду.

▣ Витрати на охорону навколишнього природного середовища за всіма джерелами фінансування, млн грн

▣ Витрати на охорону навколишнього природного середовища за всіма джерелами фінансування в порівнянних цінах 2001 року, млн грн

Рис. 2.6. Динаміка витрат на охорону навколишнього природного середовища в Україні за всіма джерелами фінансування у 2002–2020 роках*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за даними Державної казначейської служби України та Державної служби статистики України

Сума витрат на охорону навколишнього природного середовища за всіма джерелами фінансування у порівнянних цінах 2001 року визначалася діленням відповідної номінальної суми цих витрат на кумулятивний індекс цін виробників промислової продукції. Незважаючи на кількаразове збільшення номінальної величини витрат на охорону навколишнього природного середовища за період 2002–2020 в динаміці природоохоронних витрат у порівнянних цінах 2001 року загалом не спостерігається висхідної тенденції, а починаючи з 2014 року і завершуючи 2020 роком, за винятком 2019 року, прослідковується спадна тенденція. Враховуючи динаміку сукупних витрат на охорону навколишнього природного середовища у порівнянних цінах 2001 року, можна зробити висновок про те, що реального збільшення обсягів фінансування реалізації природоохоронних проєктів не відбувається.

Причинами такої ситуації є: надмірно звужена специфікація джерел фінансового забезпечення природоохоронної діяльності; низький рівень привабливості природно-ресурсної та екологічної сфери для суб'єктів приватного бізнесу; низька мотивація співробітників центральних і регіональних підрозділів Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України щодо залучення приватного капіталу в публічний природоохоронний сектор; нерозвиненість інституту публічно-приватного партнерства; латентний характер системи стимулювання залучення приватних інвестицій у природоохоронну сферу; домінування поточної, а не інвестиційної спрямованості публічних природоохоронних витрат; низький рівень результативності регуляторного впливу держави на рівень соціально-екологічної відповідності суб'єктів підприємницької діяльності.

У 2000–2020 роках спостерігаються прикметні риси в динаміці фінансування капітальних інвестицій і поточних витрат в охорону навколишнього природного середовища за конкретними напрямками природоохоронних заходів. У 2000–2020 роках у динаміці капітальних інвестицій в охорону навколишнього природного середовища за основними

видами природоохоронних заходів загалом спостерігається висхідний тренд. Зокрема, у 2000 році сума капітальних інвестицій в охорону навколишнього природного середовища за основними видами природоохоронних заходів і за всіма джерелами фінансування склала 605,9 млн грн, у 2004 році – 1835,5 млн грн, у 2007 році – 3 080,7 млн грн, у 2008 році – 3731,4 млн грн, у 2009 році – 3040,7 млн грн, у 2010 році – 2761,5 млн грн, у 2012 році – 6589,3 млн грн, у 2013 році – 6038,8 млн грн, у 2014 році – 7959,9 млн грн, у 2017 році – 11025,6 млн грн, у 2020 році – 13239,6 млн грн. Загалом у 2020 році, порівнюючи з 2000 роком, сума капітальних інвестицій на охорону навколишнього природного середовища за всіма джерелами фінансування збільшилася на 12633,7 млн грн (у 21,9 раза) (табл. 2.1).

Зокрема, у 2000–2020 роках у динаміці капітальних інвестицій в очищення зворотних вод також спостерігається тренд до зростання. Так, у 2000 році сума капітальних інвестицій в очищення зворотних вод склала 316,9 млн грн, у 2004 році – 759,9 млн грн, у 2007 році – 810,2 млн грн, у 2008 році – 925,4 млн грн, у 2009 році – 881,8 млн грн, у 2010 році – 731,8 млн грн, у 2012 році – 843,4 млн грн, у 2013 році – 833,4 млн грн, у 2014 році – 1122,3 млн грн, у 2017 році – 1276,5 млн грн, у 2019 році – 1753,9 млн грн, у 2020 році – 1578,2 млн грн. Загалом у 2020 році, якщо порівняти з 2000 роком, сума капітальних інвестицій на очищення зворотних вод збільшилася на 1261,3 млн грн (у понад 5 разів).

У динаміці капітальних інвестицій в охорону атмосферного повітря і проблем зміни клімату у 2000–2020 роках також загалом спостерігається тренд стрімкого щорічного зростання. Так, у 2000 році сума капітальних інвестицій в охорону атмосферного повітря і проблем зміни клімату склала 103,0 млн грн, у 2004 році – 708,5 млн грн, у 2007 році – 1380,2 млн грн, у 2008 році – 1477,6 млн грн, у 2009 році – 1274,1 млн грн, у 2010 році – 1140,5 млн грн, у 2012 році – 2464,4 млн грн, у 2013 році – 2415,5 млн грн.

Таблиця 2.1

**Капітальні інвестиції в охорону навколишнього природного середовища
за основними видами природоохоронних заходів у 2000–2020 роках***

Показник / Рік	2000	2004	2007	2008	2009	2010	2012	2013	2014	2017	2019	2020	2020– 2000	2020/2000, рази
Капітальні інвестиції загалом, млн грн	605,9	1835,5	3080,7	3731,4	3040,7	2761,5	6589,3	6038,8	7959,9	11025,6	16255,7	13239,6	12633,7	21,9
Капітальні інвестиції в очищення зворотних вод, млн грн	316,9	759,9	810,2	925,4	881,8	731,8	843,4	833,4	1122,3	1276,5	1753,9	1578,2	1261,3	5
Капітальні інвестиції в охорону атмосферного повітря і проблеми зміни клімату, млн грн	103,0	708,5	1380,2	1477,6	1274,1	1140,5	2464,4	2415,5	1918,3	2608,1	4276,8	5595,3	5492,3	54,3
Капітальні інвестиції в поводження з відходами, млн грн	17,0	112,0	388,2	421,6	401,4	475,0	731,4	712,6	788,0	2471,0	5754,7	2899,8	2882,8	171
Капітальні інвестиції на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод, млн грн	161,2	227,6	394,3	787,3	401,4	320,3	540,3	326,1	358,2	1284,5	1721,9	2554,2	2393,0	15,9
Капітальні інвестиції на збереження біорізноманіття і середовища існування, млн грн	3,0	12,8	18,5	33,6	33,4	19,3	13,2	24,2	8,0	177,3	211,6	371,1	368,1	12,3
Інші види природоохоронної діяльності, млн грн	4,8	14,6	89,3	85,9	48,6	74,5	1996,6	1727,1	3765,1	3208,2	2536,8	241,0	236,2	50,1

Примітка. *Розраховано авторкою за даними Державної служби статистики України

У 2014 році обсяги дещо знизилися до рівня 1918,3 млн грн через валютні коливання, але у 2017 році знову відбулося зростання цього показника – до 2608,1 млн грн, у 2019 році – до 4276,8 млн грн, у 2020 році – до 5595,3 млн грн. Загалом у 2020 році, порівнюючи з 2000 роком сума капітальних інвестицій в охорону атмосферного повітря і проблем зміни клімату збільшилася на 5492,3 млн грн (у понад 54,3 раза).

Позитивні тенденції спостерігаються також стосовно фінансування капітальних інвестицій у сферу поводження з відходами. Зокрема, у 2000–2020 роках у динаміці капітальних інвестицій у поводження з відходами спостерігається тренд до зростання, але з різким падінням у 2020 році. Так, у 2000 році сума капітальних інвестицій у поводження з відходами склала 17,0 млн грн, у 2004 році – 112,0 млн грн, у 2007 році – 388,2 млн грн, у 2008 році – 421,6 млн грн, у 2009 році – 401,4 млн грн, у 2010 році – 475,0 млн грн, у 2012 році – 731,4 млн грн, у 2013 році – 712,6 млн грн, у 2014 році – 788,0 млн грн, у 2017 році – 2471,0 млн грн, у 2019 році – 5754,7 млн грн, у 2020 році – 2899,8 млн грн. Загалом у 2020 році, якщо порівняти з 2000 роком, сума капітальних інвестицій у поводження з відходами збільшилася на 2882,8 млн грн.

У 2000–2020 роках у динаміці капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод спостерігається загалом висхідний тренд. Так, у 2000 році сума капітальних інвестицій за цим напрямом природоохоронних заходів склала 161,2 млн грн, у 2004 році – 227,6 млн грн, у 2007 році – 394,3 млн грн, у 2008 році – 787,3 млн грн, у 2009 році – 401,4 млн грн, у 2010 році – 320,3 млн грн, у 2012 році – 540,3 млн грн, у 2013 році – 326,1 млн грн, у 2014 році – 358,2 млн грн, у 2017 році – 1284,5 млн грн, у 2019 році – 1721,9 млн грн, у 2020 році – 2554,2 млн грн. Загалом у 2020 році, порівнюючи з 2000 роком, сума капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод збільшилася на 2393,0 млн грн (у 15,9 раза).

Враховуючи передовий іноземний досвід, можна стверджувати, що високим рівнем інвестиційної привабливості відзначаються проекти збереження та примноження біорізноманіття. У 2000–2020 роках у динаміці капітальних інвестицій на збереження біорізноманіття і середовища існування спостерігається висхідний тренд із різким зростанням після 2014 року. Так, у 2000 році сума капітальних інвестицій на збереження біорізноманіття і середовища існування склала 3,0 млн грн, у 2004 році – 12,8 млн грн, у 2007 році – 18,5 млн грн, у 2008 році – 33,6 млн грн, у 2009 році – 33,4 млн грн, у 2010 році – 19,3 млн грн, у 2012 році – 13,2 млн грн, у 2013 році – 24,2 млн грн, у 2014 році – 8,0 млн грн, у 2017 році – 177,3 млн грн, у 2019 році – 211,6 млн грн, у 2020 році – 371,1 млн грн. Загалом у 2020 році, порівнюючи з 2000 роком, сума капітальних інвестицій на збереження біорізноманіття і середовища існування зросла на 368,1 млн грн.

Основною відмінністю у фінансуванні капітальних інвестицій і поточних витрат в охорону навколишнього природного середовища є те, що суми на фінансове забезпечення поточних видатків є на порядок вищими, ніж капітальні видатки. Це пов'язано з надмірною уніфікованістю джерел фінансово-інвестиційного забезпечення розбудови об'єктів природоохоронної інфраструктури. У динаміці поточних витрат на охорону навколишнього природного середовища за основними видами природоохоронних заходів у 2000–2020 роках загалом спостерігається висхідна тенденція (табл. 2.2). Зокрема загальна сума поточних природоохоронних витрат у 2000 році становила 2618,4 млн грн, у 2004 році – 4152,2 млн грн, у 2007 році – 6610,3 млн грн, у 2008 році – 8444,6 млн грн, у 2009 році – 8032,8 млн грн, у 2010 році – 10366,6 млн грн, у 2012 році – 13924,7 млн грн, у 2013 році – 14339,0 млн грн, у 2014 році – 13965,7 млн грн, у 2017 році – 20466,4 млн грн, у 2019 році – 27480,2 млн грн, у 2020 році – 28092,6 млн грн. Загалом у 2020 році, якщо порівняти з 2000 роком, сума поточних природоохоронних витрат зросла на 25474,2 млн грн (в 10,7 раза).

**Поточні витрати на охорону навколишнього природного середовища
за основними видами природоохоронних заходів у 2000–2020 роках***

Показник / Рік	2000	2004	2007	2008	2009	2010	2012	2013	2014	2017	2019	2020	2020– 2000	2020/2000, рази
Поточні витрати загалом, млн грн	2618,4	4152,2	6610,3	8444,6	8032,8	10366,6	13924,7	14339,0	13965,7	20466,4	27480,2	28092,6	25474,2	10,7
Поточні витрати на очищення зворотних вод, млн грн	1715,1	2350,1	3093,6	3985,9	4305,6	5038,2	6196,5	6180,1	5614,2	8065,3	10872,7	10746,8	9031,7	6,3
Поточні витрати на охорону атмосферного повітря і проблеми зміни клімату, млн грн	350,9	606,2	1143,6	1351,1	1036,2	1316,6	1336,8	1419,6	1242,9	2104,3	2963,9	2375,8	2024,9	6,7
Поточні витрати у поводження з відходами, млн грн	277,5	747,4	1771,6	2313,8	1927,9	2599,6	4762,2	4846,6	5418,7	7508,2	10227,1	11197,2	10919,7	40,4
Поточні витрати на захист і реабілітацію грунту, підземних і поверхневих вод, млн грн	230,4	311,4	224,8	287,1	241,0	476,3	738,0	917,7	964,7	983,8	1583,9	1577,0	1346,6	6,8
Поточні витрати на збереження біорізноманіття і середовища існування, млн грн	28,8	108,0	119,3	177,3	192,8	238,4	389,9	415,8	349,1	767,3	959,5	968,0	939,2	33,6
Інші види природоохоронної діяльності, млн грн	15,8	29,0	257,4	329,4	329,3	697,6	501,3	559,2	376,0	-	873,1	1227,8	1212,0	77,8

Примітка. *Розраховано авторкою за даними Державної служби статистики України

У динаміці поточних витрат на очищення зворотних вод у 2000–2020 роках загалом спостерігається висхідна тенденція. Зокрема сума поточних витрат на очищення зворотних вод у 2000 році становила 1715,1 млн грн, у 2004 році – 2350,1 млн грн, у 2007 році – 3093,6 млн грн, у 2008 році – 3985,9 млн грн, у 2009 році – 4305,6 млн грн, у 2010 році – 5038,2 млн грн, у 2012 році – 6196,5 млн грн, у 2013 році – 6180,1 млн грн, у 2014 році – 5614,2 млн грн, у 2017 році – 8065,3 млн грн, у 2019 році – 10872,7 млн грн, у 2020 році – 10746,8 млн грн. Загалом у 2020 році, якщо порівняти з 2000 роком, сума поточних витрат на очищення зворотних вод зросла на 9031,7 млн грн (в 6,3 раза).

Високими темпами відзначається зростання суми поточних витрат у поводження з відходами у зв'язку з інфляційно-девальваційними процесами та наявністю надмірної мережі переповнених звалищ побутових відходів. Загалом у динаміці поточних витрат на поводження з відходами у 2000–2020 роках відбувається зростання. Зокрема, сума поточних витрат на поводження з відходами у 2000 році становила 277,5 млн грн, у 2004 році – 747,4 млн грн, у 2007 році – 1771,6 млн грн, у 2008 році – 2313,8 млн грн, у 2009 році – 1927,9 млн грн, у 2010 році – 2599,6 млн грн, у 2012 році – 4762,2 млн грн, у 2013 році – 4846,6 млн грн, у 2014 році – 5418,7 млн грн, у 2017 році – 7508,2 млн грн, у 2019 році – 10227,1 млн грн, у 2020 році – 11197,2 млн грн. Загалом у 2020 році, порівнюючи з 2000 роком, сума поточних витрат на поводження з відходами зросла на 10919,7 млн грн (в 40,4 раза).

Спостерігається висхідний тренд і в динаміці поточних витрат на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод за період 2000–2020 років. Так, сума поточних витрат на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод у 2000 році становила 230,4 млн грн, у 2004 році – 311,4 млн грн, у 2007 році – 224,8 млн грн, у 2008 році – 287,1 млн грн, у 2009 році – 241,0 млн грн, у 2010 році – 476,3 млн грн, у 2012 році – 738,0 млн грн, у 2013 році – 917,7 млн грн, у 2014 році – 964,7 млн грн, у 2017 році – 983,8 млн грн, у 2019 році – 1583,9 млн грн, у 2020 році –

1577,0 млн грн. Загалом у 2020 році, якщо порівняти з 2000 роком, сума поточних витрат на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод зросла на 1346,6 млн грн (у 6,8 раза).

Глобальний тренд нарощення обсягів фінансування проєктів збереження та примноження біорізноманіття отримав певні прояви і в Україні. Зокрема, у динаміці поточних витрат на збереження біорізноманіття і середовища існування у 2000–2020 роках загалом спостерігається висхідний тренд. Зокрема, сума поточних витрат на збереження біорізноманіття і середовища існування у 2000 році становила 28,8 млн грн, у 2004 році – 108,0 млн грн, у 2007 році – 119,3 млн грн, у 2008 році – 177,3 млн грн, у 2009 році – 192,8 млн грн, у 2010 році – 238,4 млн грн, у 2012 році – 389,9 млн грн, у 2013 році – 415,8 млн грн, у 2014 році – 349,1 млн грн, у 2017 році – 767,3 млн грн, у 2019 році – 959,5 млн грн, у 2020 році – 968,0 млн грн. Загалом у 2020 році, порівнюючи з 2000 роком, сума поточних витрат на збереження біорізноманіття і середовища існування зросла на 939,2 млн грн (у 33,6 раза). Дотримання вимог ЄС щодо збільшення площі територій природно-заповідного фонду в Україні однозначно призведе до ще більш прискорених темпів зростання поточних витрат на відтворення біорізноманіття та середовища існування.

У динаміці поточних витрат на інші види природоохоронної діяльності у 2000–2020 роках також спостерігається висхідний тренд. Зокрема сума поточних витрат на інші види природоохоронної діяльності у 2000 році становила 15,8 млн грн, у 2004 році – 29,0 млн грн, у 2007 році – 257,4 млн грн, у 2008 році – 329,4 млн грн, у 2009 році – 329,3 млн грн, у 2010 році – 697,6 млн грн, у 2012 році – 501,3 млн грн, у 2013 році – 559,2 млн грн, у 2014 році – 376,0 млн грн, у 2019 році – 873,1 млн грн, у 2020 році – 1227,8 млн грн. Загалом у 2020 році, якщо порівняти з 2000 роком, сума поточних витрат на інші види природоохоронної діяльності зросла на 1212,0 млн грн (у 77,8 раза).

У 2002–2020 роках у системі фінансування охорони навколишнього природного середовища за рахунок коштів публічних бюджетів спостерігалась така закономірність: незважаючи на переважно перманентне зростання з року в рік фактичної величини видатків Зведеного бюджету України на охорону довкілля, в динаміці цих видатків у порівнянних цінах не спостерігається висхідного тренду. До того ж відсутність позитивної тенденції в динаміці реальної величини видатків Зведеного бюджету України на охорону навколишнього природного середовища відбувалася на фоні поглиблення інституціональних трансформацій, зокрема фіскально-бюджетної децентралізації, які створювали можливості для нарощення обсягів публічного фінансування заходів щодо відтворення природно-ресурсного потенціалу та захисту довкілля.

Це свідчить про те, що органи центральної та регіональної державної влади, а також органи місцевого самоврядування неактивно використовували наявні інституціональні й адміністративні можливості для покращення ситуації, пов'язаної з використанням резервів нарощення обсягів фінансового забезпечення природоохоронної діяльності. Водночас поступове входження України у планетарну природоохоронну архітектуру створювало «люфти» для залучення разом із бюджетними коштами фінансових ресурсів міжнародних фінансово-кредитних організацій, зокрема міжнародних природоохоронних інституцій, а також коштів урядів іноземних держав.

У 2002 році сума видатків Зведеного бюджету України на охорону навколишнього природного середовища становила 661,6 млн грн, у 2004 році – 1183,3 млн грн, у 2008 році – 2764,7 млн грн (рис. 2.7). У 2009 році сума видатків публічних бюджетів на фінансування природоохоронної діяльності склала 2538,8, що на 225,9 млн грн менше відповідного показника 2008 року. Низхідна динаміка у 2009 році, порівнюючи з 2008 роком, зумовлена впливом на національну економіку глобальної фінансової кризи, що негативним чином відобразилося на величині бюджетного фінансування природоохоронної діяльності. У 2010–2013 роках відновилася висхідна

тенденція у фінансуванні природоохоронних заходів за рахунок державного та місцевих бюджетів. Зокрема, у 2013 році, якщо порівняти з 2010 роком, збільшення величини бюджетного фінансування охорони навколишнього природного середовища склало 2721,8 млн грн.

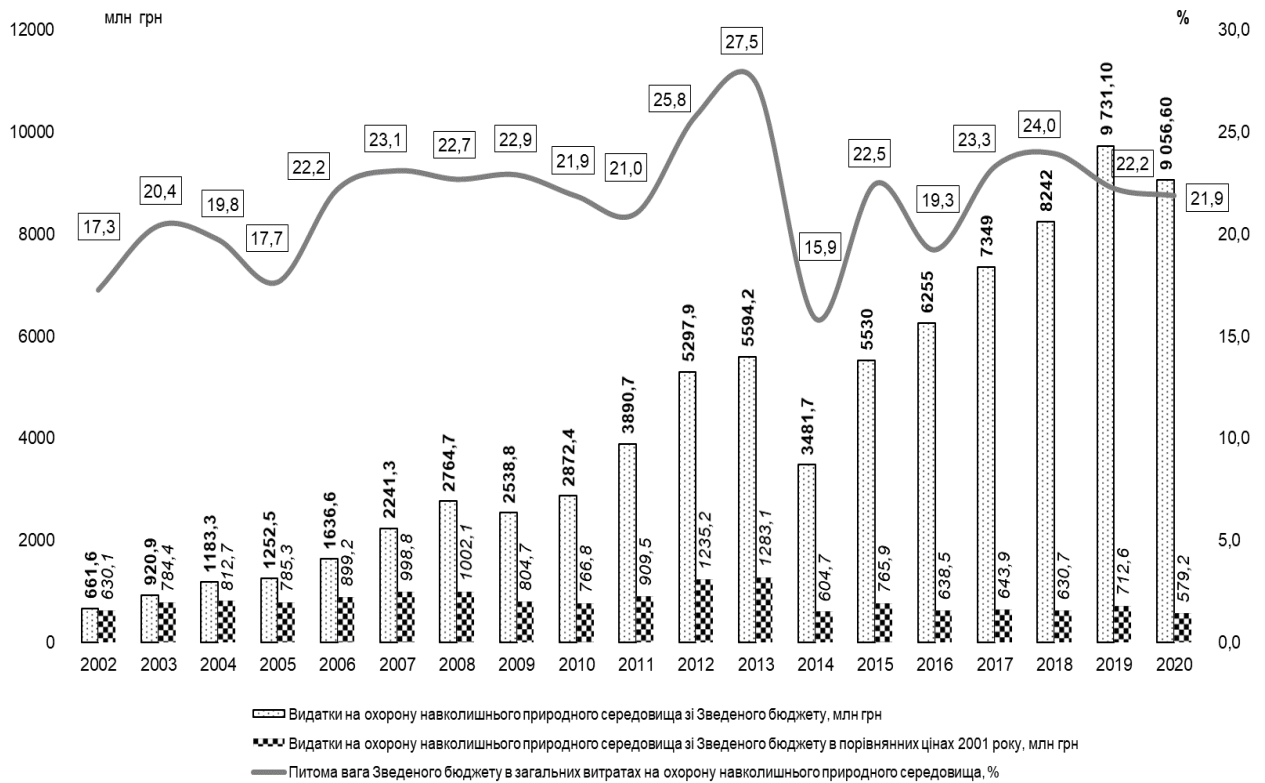

Рис. 2.7. Фінансування охорони навколишнього природного середовища зі Зведеного бюджету України у 2002–2020 роках*

Примітка. *Розраховано авторкою за даними Державної казначейської служби України та Державної служби статистики України

У 2014 році відбулося зменшення видатків Зведеного бюджету України, порівнюючи з 2013 роком, що було зумовлено політичною нестабільністю та початком військового протистояння на сході країни. За період 2014–2019 років фіксувалося ритмічне зростання видатків публічних бюджетів на охорону навколишнього природного середовища, що відбулося під впливом девальваційно-інфляційних процесів, а також внаслідок фінансування проявів техногенно-екологічних катастроф, зокрема тих, які

пов'язані з трагічними наслідками сміттєвої кризи у західних областях України. У 2020 році, якщо порівняти з 2019 роком, спостерігалось зменшення величини видатків Зведеного бюджету України на охорону навколишнього природного середовища (зменшення склало 674,5 млн грн), що зумовлено переглядом пріоритетів використання коштів публічних бюджетів у зв'язку з необхідністю фінансового забезпечення подолання пандемії коронавірусу.

Водночас за період 2002–2020 років, як правило, не спостерігалось кореляції між трендами фактичного бюджетного фінансування охорони навколишнього природного середовища та трендами видатків Зведеного бюджету України у порівнянних цінах. Сума видатків Зведеного бюджету України на охорону навколишнього природного середовища у порівнянних цінах 2001 року розраховувалася діленням показника видатків за відповідний рік на кумулятивний індекс цін виробників промислової продукції. Високі темпи зростання фактичної величини публічних видатків на збереження та примноження довкілля не забезпечили стабільного збільшення реальної величини такого роду видатків (видатків у порівнянних цінах). Це є наслідком того, що темп розкручування інфляційно-девальваційної спіралі випереджав темп зростання номінальної величини видатків Зведеного бюджету України на охорону навколишнього природного середовища.

Зокрема, у 2019 році, порівнюючи з 2013 роком, номінальна величина публічних бюджетних видатків на природоохоронну діяльність збільшилася на 4136,9 млн грн, водночас сума видатків Зведеного бюджету України у порівнянних цінах 2002 року у 2019 році, якщо порівняти з 2013 роком, зменшилася на 570,5 млн грн. За період 2002–2020 років найвище значення реальної величини видатків Зведеного бюджету України на охорону навколишнього природного середовища спостерігалось у 2007–2008 та 2012–2013 роках, тобто у періоди зміцнення проявів макроекономічної стабілізації. З огляду на це, можна стверджувати, що основною детермінантою нарощення публічних видатків у природоохоронну діяльність є покращення ситуації в національній економіці загалом.

Резервом нарощення такого виду публічних видатків є також укладання угод публічно-приватного партнерства в галузі господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу й охорони довкілля, що дасть змогу збільшити надходження до бюджетів різного таксономічного рівня фіскальних платежів за користування публічними природно-ресурсними та природно-господарськими активами, які повинні концентруватися у спеціальних фондах, призначених для фінансування природоохоронної діяльності, зокрема охорона атмосферного повітря та боротьба зі змінами клімату, очищення зворотних вод, поводження з відходами, збереження і примноження біорізноманіття, захист і охорона ґрунтів.

За період 2002–2020 років відбувалися значні коливання питомої ваги видатків Зведеного бюджету України на охорону навколишнього природного середовища в сукупних витратах на охорону довкілля. Зокрема, у 2002 році питома вага видатків Зведеного бюджету України в сукупних витратах на охорону навколишнього природного середовища становила 17,3 %, у 2004 році – 19,8 %, у 2008 році – 22,7 %, у 2013 році – 27,5 %, у 2018 році – 24,0 %, у 2020 році – 21,9 %. Найнижчий рівень цього показника за аналізований період спостерігався у 2014 році і становив 15,9 %. Тобто у 2014 році питома вага публічних коштів у сукупних витратах на охорону навколишнього природного середовища була найнижчою, що пов'язано з обмеженими можливостями держави через загостренням політичної ситуації в країні. Найвищий показник питомої ваги публічних коштів у сукупних витратах на охорону довкілля спостерігався у 2013 році, коли економіка демонструвала стабільні темпи розвитку. Загалом в останні роки, якщо порівняти з початком часового періоду, що аналізується, відсоток публічних коштів у сукупних витратах на охорону навколишнього природного середовища дещо підвищився, що свідчить про уповільнення темпів приватного інвестування проєктів модернізації, реконструкції та технічного переоснащення об'єктів природоохоронної та природно-господарської інфраструктури, а також

раціоналізації використання природної сировини й асиміляційного потенціалу екосистем.

У царині вирішення актуальних проблем фінансового забезпечення природоохоронної діяльності надзвичайно актуальним завданням економіки природокористування виступає підвищення рівня інвестиційної, а не поточної спрямованості фінансування проєктів екологічного спрямування. Останніми роками загалом спостерігається вищий рівень поточної спрямованості витрат на охорону навколишнього природного середовища, що не сприяє прискореному оновленню основних природоохоронних засобів, а навпаки, консервує високий рівень спрацювання об'єктів природоохоронного спрямування.

У контексті публічного фінансування природоохоронної діяльності надзвичайно актуальним питанням є оптимізація співвідношення поточних і капітальних видатків на охорону навколишнього природного середовища. За період 2011–2020 років у динаміці поточних видатків на охорону довкілля загалом спостерігається висхідний тренд. Зокрема, у 2011 році сума поточних видатків за рахунок публічних коштів становила 2712,2 млн грн, у 2015 році – 3163,80 млн грн, у 2018 році – 4293,50 млн грн, у 2020 році – 6917,0 млн грн (рис. 2.8).

Водночас за 2011–2020 роки питома вага поточних видатків у структурі сукупних видатків Зведеного бюджету України на охорону навколишнього природного середовища коливалася в інтервалі 52,1–76,4 %. Тобто за аналізований період більшу половину публічних видатків на охорону довкілля становили поточні витрати, що свідчить про домінування тенденцій фактичного «проїдання» бюджетних коштів, які спрямовувалися на потреби природоохоронної діяльності.

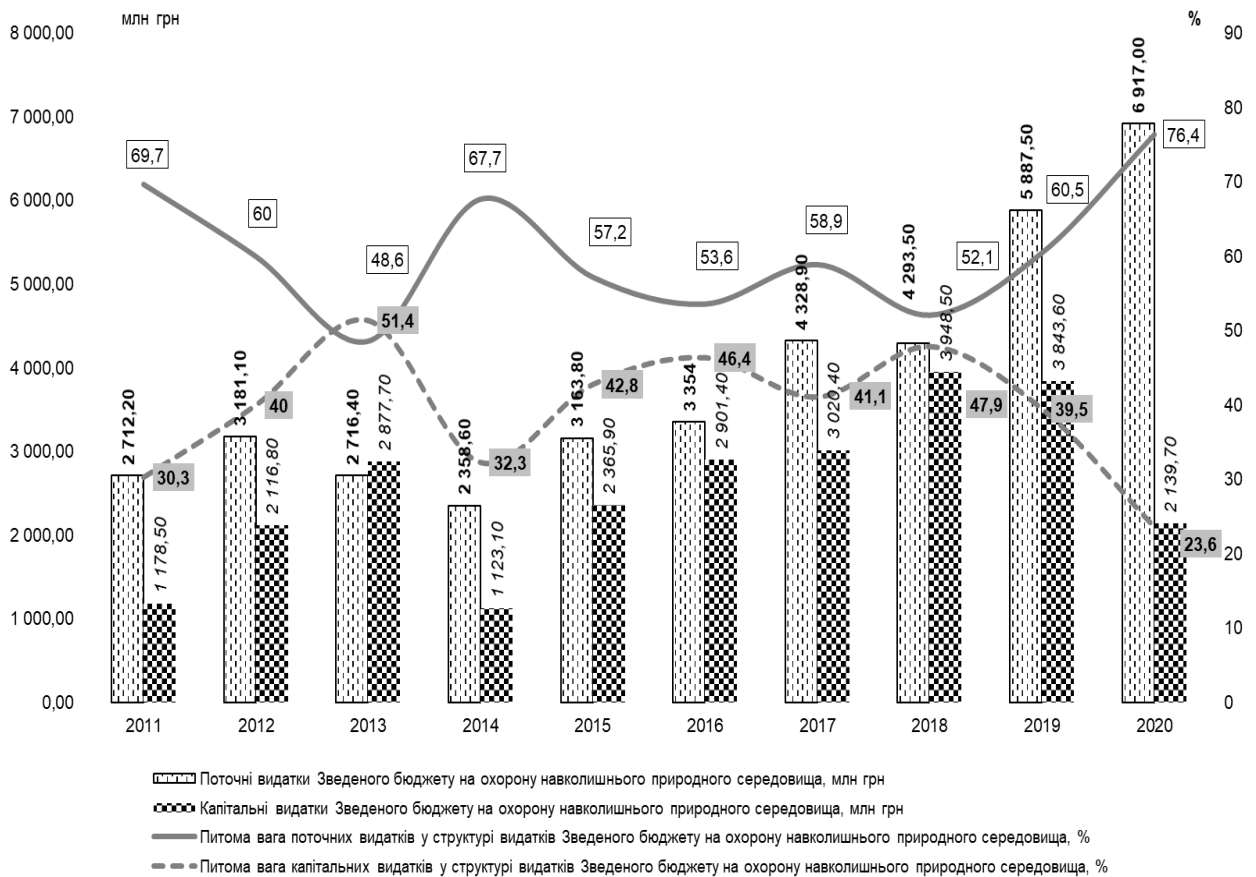

Рис. 2.8. Фінансування капітальних і поточних видатків на охорону навколишнього природного середовища за рахунок коштів Зведеного бюджету України*

Примітка. *Розраховано авторкою за даними Державної казначейської служби України та Державної служби статистики України

Найбільша частка поточних видатків у структурі сукупних бюджетних витрат на охорону довкілля спостерігалася у 2020 році, що зумовлено боротьбою з пандемією коронавірусу, а це призвело до згортання окремих бюджетних статей витрат, тому що акцент робився на утриманні й обслуговуванні функціонуючих об'єктів природоохоронної та природно-господарської інфраструктури, а не на їх модернізації, реконструкції та технічному переоснащенні. Тобто більша половина публічних природоохоронних видатків спрямовувалася на оплату праці працівників природно-ресурсного сектору, придбання матеріалів, інструменту, а також на оплату комунальних послуг та енергоносіїв.

Водночас у динаміці капітальних видатків, профінансованих за рахунок Зведеного бюджету України, за період 2011–2020 років усталеного висхідного тренду не спостерігалось. У 2011 році сума публічних капітальних видатків на охорону навколишнього природного середовища становила 1178,5 млн грн, у 2014 році – 1123,10 млн грн, у 2017 році – 3020,40 млн грн, у 2020 році – 2139,70 млн грн. Показник питомої ваги капітальних видатків у сукупних публічних витратах на охорону навколишнього природного середовища у 2011–2020 роках коливався в інтервалі 23,6–51,4 %.

Найвищим значення цього показника (51,4 %) було у 2013 році, коли економіка поступово відновилася після глобальної фінансової кризи 2008 року. Стабілізація макроекономічної ситуації дала змогу наростити публічні природоохоронні видатки, що стало важливим моментом, оскільки рівень спрацювання основних природоохоронних засобів є надзвичайно високим. Домінування поточної спрямованості публічних природоохоронних видатків свідчить про те, що сьогодні бюджетних коштів вистачає насамперед на забезпечення простого утримання та обслуговування природоохоронного обладнання і територій природно-заповідного фонду, а модернізація, реконструкція, добудова, оновлення та технічне переоснащення основних природоохоронних засобів відбуваються повільними темпами.

Головною складовою капітальних видатків Зведеного бюджету України на охорону навколишнього природного середовища є придбання основного капіталу природоохоронного спрямування. У 2011–2020 роках загалом спостерігалось зростання видатків за окремими складовими основного капіталу природоохоронного спрямування. Так, у 2020 році, якщо порівняти з 2011 роком, видатки на придбання обладнання і предметів довгострокового користування виросли на 237,2 млн грн, або в 3,5 раза; видатки на капітальне будівництво (придбання) виросли на 65,2 млн грн, або в 1,2 раза; видатки на капітальний ремонт збільшилися на 62,0 млн грн, або в 1,5 раза; видатки на реконструкцію та реставрацію – на 418,4 млн грн, або в

3,2 раза; видатки на придбання землі та нематеріальних активів зменшилися на 13,4 млн грн, або в 12,2 раза. Загалом у 2020 році, порівнюючи з 2011 роком, видатки Зведеного бюджету України на придбання основного капіталу природоохоронного спрямування виросли на 769,3 млн грн, або в 2,1 раза (табл. 2.3). При цьому щорічні високі темпи інфляційно-девальваційних коливань не дали реального зростання цієї складової публічних природоохоронних капітальних видатків, що не забезпечило належних темпів оновлення основних фондів природоохоронного спрямування.

Враховуючи наведене вище, основними пріоритетами фінансування охорони навколишнього природного середовища з урахуванням комплексу інституціональних перетворень у природно-ресурсному секторі та глобальних природоохоронних викликів у найближчі роки мають стати: подальша інституціоналізація угод публічно-приватного партнерства у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, ресурсозбереження, енергоефективності, зокрема стосовно виробництва різноманітних видів біологічного палива; імплементація природно-ресурсних та природоохоронних директив Європейського Союзу з метою формування інституціональної бази для залучення екологічних інвестицій країн Старого світу; створення спеціалізованих комунальних підприємств природоохоронного спрямування; емісія «зелених» облігацій і запровадження інших форм портфельного інвестування задля акумуляції коштів для фінансування природоохоронних проблем відповідної територіальної громади [284]; розроблення комплексу національних, регіональних і місцевих програм запровадження в економічний механізм природокористування базових положень Нової кліматичної угоди, Глобальних цілей сталого розвитку, Єдиної сільськогосподарської політики ЄС та інших міжнародних природоохоронних конвенцій.

**Фінансування складових основного капіталу природоохоронного спрямування
за рахунок видатків Зведеного бюджету України у 2011–2020 рр.***

Показник / Рік	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	Абсолютне відхилення 2020–2011, млн грн	Відносне відхилення 2020/2011
Придбання обладнання і предметів довгострокового користування, млн грн	95,3	151,4	171,3	85,3	239,7	1 222,2	521,1	555,0	503,5	332,5	237,2	3,5
Капітальне будівництво (придбання), млн грн	291,9	322,3	293,1	213,1	421,4	349,9	474,4	638,1	556,2	357,1	65,2	1,2
Капітальний ремонт, млн грн	128,2	80,9	72,8	38,4	53,9	64,5	88,7	249,4	280,2	190,2	62,0	1,5
Реконструкція та реставрація, млн грн	194,1	479,3	580,9	465,7	948,9	674,9	684,5	959,7	994,6	612,5	418,4	3,2
Придбання землі та нематеріальних активів, млн грн	14,6	34,9	0,1	0,8	26,5	0,8	1,9	10,4	0,6	1,2	-13,4	12,2
Всього, млн грн	724,1	1 068,7	1 118,2	803,3	1 690,5	2 312,4	1 770,6	2 412,7	2 335,1	1 493,4	769,3	2,1

Примітка. *Розраховано авторкою за даними Державної казначейської служби України

Для реалізації більшості запропонованих пріоритетів необхідним є формування сучасного інституціонального забезпечення (корпоративно-кластерні утворення, іпотечно-заставні операції, сек'юритизація природно-господарських і природно-ресурсних активів, урізноманітнення форм публічно-приватного партнерства в природоохоронній сфері) фінансування природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності на муніципальному рівні, яке дасть змогу диверсифікувати методи, інструменти та важелі економічного механізму природокористування, що сприятиме залученню у сферу модернізації та реконструкції об'єктів природоохоронної та природно-господарської інфраструктури інвестицій вітчизняних приватних підприємницьких структур, інвестицій іноземних суб'єктів бізнесу, коштів урядів інших країн, міжнародних фінансово-кредитних організацій і недержавних пенсійних фондів.

Також інституціональне забезпечення фінансування природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності на муніципальному рівні повинне забезпечити нарощення публічних видатків у розбудову об'єктів природно-господарської та природоохоронної інфраструктури. Тобто модернізація системи фінансування раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища має передбачати поряд з диверсифікацією джерел приватного інвестування проєктів природоохоронного та природооблаштувального спрямування нарощення обсягів публічного фінансування, передусім за рахунок бюджетів місцевого самоврядування.

Важливою є прискорена імплементація природоохоронних директив ЄС, які стосуються охорони ґрунтів, поверхневих і підземних вод, охорони морського середовища, збереження та примноження біорізноманіття, розбудови індустрії поводження з відходами. Також доцільно максимально прискорити впровадження в Україні пріоритетів Єдиної сільськогосподарської політики Європейського Союзу, зокрема в галузі інтеграції лісового та сільського господарства [351]. Саме інтеграція

сілського та лісового господарства дасть змогу зміцнити агро- та лісоландшафти й тим самим створити умови для комплексного природокористування і підвищити їх привабливість для іноземного капіталу.

Враховуючи наявну потребу в екологічних інвестиціях та існуючі глобальні природоохоронні виклики інституціоналізації іноземної участі у фінансуванні господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу й охорони довкілля, в умовах інституціоналізації ринку земель сільськогосподарського призначення та дерегуляції земельних відносин прикметною рисою діяльності нинішньої влади має стати надання можливості іноземним підприємницьким структурам, які мають колосальний досвід роботи у сфері господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу, зайти у сферу вітчизняного природокористування зі своїм капіталом, зі своїм організаційним і виробничо-технічним потенціалом, а також з високим реноме попередньої роботи на ринку природних ресурсів. Ідеться не про надання їм можливості отримати право володіння природним багатством українського народу, а про можливість отримати права тимчасового користування природними і природно-господарськими активами.

Отримавши права тимчасового користування (при цьому держава і територіальні громади залишаються власниками природних ресурсів та об'єктів природно-господарської і природоохоронної інфраструктури), іноземні підприємницькі структури матимуть у розпорядженні предмет праці для розширеного відтворення власного потенціалу та активізації ділової активності на території концентрації природних ресурсів і природно-господарських об'єктів. До тогож задекларовані Президентом та Урядом України децентралізація влади і реформа місцевого самоврядування завтра чи післязавтра поставлять питання про участь територіальних громад у перерозподілі природного багатства та їх безпосередню участь у здійсненні природоексплуатаційної та природоохоронної діяльності [63].

В умовах перенесення центру тяжіння у поводженні з відходами на муніципальний рівень необхідним є створення комунальних підприємств природоохоронного спрямування [193], які спеціалізуються на утилізації відходів, зокрема вторинної природної сировини, задля виробництва різноманітних видів біологічного палива. Це дасть змогу зменшити масштаби й обсяги складування як побутових, так і промислових відходів і збільшити потенціал виробництва твердого та газоподібного палива [219], а це означає зменшення витрат муніципальних органів влади на опалення місцевої комунальної та соціальної інфраструктури.

Тобто, розширення просторового базису розвитку територіальних громад, що зумовлено отриманням місцевим самоврядуванням сільськогосподарських земель державної власності поза межами населених пунктів у комунальну власність, створює умови для формування комунальних підприємств, які спеціалізуються на реалізації природооблаштувальних і природоохоронних проєктів, а також проєктів виробництва біологічного палива.

Трансформація економічного механізму природокористування в умовах децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування, а також з урахуванням викликів воєнного часу, повоєнного відновлення національної економіки в галузі модернізації екологічної інфраструктури, а також подальшої розбудови глобальної природоохоронної інфраструктури потребує встановлення тісного взаємозв'язку між акумульованими в публічних бюджетах екоресурсними платежами (рентною платою та платою за використання інших природних ресурсів, екологічним податком за викиди та скиди забруднюючих речовин і за розміщення відходів, штрафами за порушення природоохоронного законодавства), коштами суб'єктів господарювання, іноземними інвестиціями та природоохоронними витратами (поточними витратами і капітальними інвестиціями). Якраз відсутність такого зв'язку з урахуванням усієї багатоманітності природоохоронної діяльності і не забезпечила в останні роки належної диверсифікації джерел

фінансово-інвестиційного забезпечення розширеного відтворення природно-ресурсного потенціалу та модернізації природоохоронної інфраструктури. Релевантний взаємозв'язок між інституціоналізованими джерелами фінансово-інвестиційного забезпечення відтворення природно-ресурсного потенціалу й охорони довкілля і наявними природоохоронними витратами може бути встановлений на основі використання елементів регресійного моделювання.

З огляду на те, що в умовах української дійсності саме величина природоохоронних витрат сьогодні визначає результативність відтворення природно-ресурсної основи соціально-економічного розвитку й охорони навколишнього природного середовища, то варто припустити, що природоохоронні витрати виступають відкликом (результуючим показником) у взаємозв'язку з найбільш детермінуючими чинниками, що визначає результативність функціонування економічного механізму природокористування. Прикметною рисою природоохоронних витрат загалом останніми роками є те, що у їхній структурі питома вага поточних витрат є вищою частки капітальних інвестицій. Це означає переважання поточної, а не капітальної спрямованості витрат, направлених на утримання і модернізацію мережі об'єктів природоохоронної інфраструктури та розширеного відтворення природно-ресурсного потенціалу. Отже, більша частина природоохоронних витрат спрямовується на капітальний ремонт основних природоохоронних засобів, оплату праці працівників та оплату комунальних послуг.

За таких умов масштаби фінансово-інвестиційного забезпечення модернізації природоохоронного устаткування проходять надто повільно, щоб забезпечити критично необхідний рівень оновлення природоохоронної інфраструктури відповідно до сучасних трендів використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища. Враховуючи те, що природоохоронні витрати, як правило, спрямовані не на оновлення, а на утримання існуючої мережі об'єктів природоохоронної інфраструктури, має здійснюватися процес припущення про найбільш детермінуючі чинники

(предиктори) (дод. Б), які визначають обсяги природоохоронних витрат як в галузі фінансування утримання природоохоронних фондів, так і в галузі їхнього оновлення, модернізації, реконструкції та технічного переоснащення. Одним із предикторів розглядається надходження екологічного податку за забруднення навколишнього природного середовища до Зведеного бюджету України, оскільки тривале надходження цього фіскального інструменту до спеціальних фондів державного та місцевих бюджетів забезпечувало його цільове використання на потреби оздоровлення довкілля та примноження запасів природної сировини.

На рівні з вказаним предиктором розглядається також питома вага екологічного податку в доходах Зведеного бюджету України, що впливало і впливає на рівень публічних природоохоронних витрат у контексті публічного фінансування потреб соціально-економічного розвитку. Потенційно вагомим і надійним джерелом фінансування публічних природоохоронних витрат, зокрема і природоохоронних витрат загалом, виступає надходження рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів до Зведеного бюджету України за умови інституціоналізації поресурсних спеціальних фондів у бюджетах різного таксономічного рівня (фондів розвитку водного й лісового господарства, фондів відтворення мінерально-сировинної бази і відтворення земельно-ресурсного потенціалу), насамперед на рівні територіальних громад. Питома вага рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів у публічних бюджетах показує, наскільки фінансові фонди держави, регіонів і територіальних громад базового рівня залежать від темпів та масштабів господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу, що також ставить вимогу розглядати цей показник як один із предикторів, які впливають на обсяги фінансування природоохоронних витрат.

Потреба підприємств, установ та організацій у природоохоронних витратах значною мірою визначається рівнем зносу природоохоронного устаткування та устаткування для видобутку і первинної переробки

природної сировини. Враховуючи, що основні природоохоронні засоби виступають складовою основних засобів загалом, то одним із предикторів, які детермінують рівень результативності функціонування економічного механізму природокористування, є рівень зносу основних засобів в економіці загалом. Чим вищий рівень спрацювання природоохоронного та природо-перетворюючого обладнання, тим вищим є рівень питомих викидів і скидів забруднюючих речовин, а також питомого утворення різноманітних відходів (вторинної сировини).

З огляду на те, що джерела фінансування природоохоронних витрат становлять кошти публічних бюджетів, власні кошти підприємств, установ і організацій, вагоме значення для обсягів фінансово-інвестиційного забезпечення модернізації мережі об'єктів природоохоронної інфраструктури та примноження природного багатства має макроекономічна ситуація, передусім динаміка ВВП країни, яка безпосередньо впливає на ділову активність та ефективність виробничо-господарської діяльності суб'єктів підприємницької діяльності. Тому припускаємо, що динаміка ВВП України виступає одним із предикторів, що визначають величину відклику – сумарних природоохоронних витрат за всіма джерелами фінансування. Також можливості фінансування публічних природоохоронних витрат і непрямого стимулювання збільшення природоохоронних витрат загалом залежать від бюджетних можливостей центральної, регіональної та місцевої влади. Тому припускаємо, що доходи Зведеного бюджету України теж є одним із предикторів, які визначають динаміку капітальних природоохоронних інвестицій і поточних природоохоронних витрат. В умовах воєнного стану, коли відбулося стискання ділової активності, саме кошти Зведеного бюджету України виступають засобом забезпечення критично необхідних обсягів фінансування природоохоронних витрат, які попереджатимуть природоруйнівний та екологодеструктивний антропогенний і техногенний впливи на біогеоценози. Водночас прийоми регресійно-

кореляційного аналізу передбачають вибір предикторів, які найбільш детермінують рівень відклику та не відзначаються автокореляцією між собою.

Для забезпечення більшої релевантності результатів встановленого взаємозв'язку між відкликом і предикторами перераховані показники взяті за двадцятирічний часовий інтервал (2002–2021), що дасть змогу врахувати циклічні, системні та структурні коливання в національній економіці, зокрема девальваційно-інфляційні процеси. Також за аналізований період відбулися певні структурні переформатування в адмініструванні й акумулюванні екоресурсних платежів у публічних бюджетах. Зокрема, з 2015 року в структурі рентної плати та плати за спеціальне використання інших природних ресурсів не враховується плата за землю (земельний податок і орендна плата за землю), яка виступає як складова місцевих податків. Саме тому у 2015 році, порівнюючи з 2014 роком, відбулося суттєве зменшення надходжень рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів у структурі надходжень до публічних бюджетів України. Натомість у 2013 році, порівнюючи з 2012 роком, суттєве збільшення надходжень рентної плати і плати за використання інших природних ресурсів пояснюється тим, що до складу цієї складової податкових надходжень включено рентну плату за видобуток природного газу, нафти й іншої вуглеводневої сировини.

На основі прийомів кореляційно-регресійного аналізу, зокрема побудови кореляційної матриці, було визначено перелік предикторів, які відзначаються найвищим рівнем тісноти зв'язку з відкликом (дод. В). Такими предикторами виступають: 1) надходження екологічного податку до Зведеного бюджету України; 2) надходження рентної плати і плати за використання інших природних ресурсів до Зведеного бюджету України; 3) сума капітальних інвестицій загалом по економіці. Високий рівень детермінуючого впливу надходжень екологічного податку до Зведеного бюджету України на рівень природоохоронних витрат загалом пояснюється тим, що тривалий період такий фіскальний інструмент залежав від конкретних

державних, регіональних і місцевих програм відтворення природно-ресурсного потенціалу й охорони навколишнього природного середовища.

Суттєвий вплив надходжень рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів до Зведеного бюджету України на природоохоронні витрати визначався в окремі роки встановленого часового періоду тим, що частина акумульованих природно-ресурсних платежів спрямовувалася на забезпечення ефективнішого використання природної сировини й охорони довкілля. Враховуючи те, що вагомою складовою сукупних природоохоронних витрат виступають екологічні інвестиції, загальний обсяг капітальних інвестицій по економіці загалом теж визначається як предиктор, що суттєво впливає на рівень обраного відклику. На основі опрацювання первинних даних і кореляційно-регресійного аналізу було зроблено припущення про лінійну регресійну залежність між відкликом і предикторами. Функція регресії $F(x)$ описує залежність середнього значення результативного відклику Y від заданих значень предикторів. Загальний вигляд лінійної множинної регресійної моделі з трьома предикторами можна записати у вигляді:

$$y = b_0 + b_1 * x_1 + b_2 * x_2 + \dots + b_n * x_n + c, \quad (2.1)$$

де $x_1 - x_n$ – відповідні фактори;

c – випадкова величина.

У процесі регресійного моделювання для точного описання рівняння регресії було проведено апроксимацію значень для функції $F(x)$ на основі вихідних статистичних даних (дод. К1). Проводився розрахунок математичної моделі, враховуючи припущення про економічну залежність природоохоронних витрат від зміни надходжень екологічного податку до Зведеного бюджету України, надходжень рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів до Зведеного бюджету України і суми капітальних інвестицій загалом по економіці. Вибіркова сукупність обраних показників наведена за період 2002–2021 років. Результати відбору

найбільш детермінуючих рівень відклику предикторів представлені в кореляційній матриці (дод. К2).

З огляду на результати первинної обробки даних і кореляційно-регресійного аналізу, відклик та предиктори лінійної множинної регресійної моделі такі:

y – сумарна величина природоохоронних витрат загалом по економіці України, млн грн;

b_0 – перетин з віссю ординат;

b_1, b_2, b_3 – вагові коефіцієнти відповідних предикторів;

x_1 – надходження екологічного податку до Зведеного бюджету України, млн грн;

x_2 – надходження рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів до Зведеного бюджету України, млн грн;

x_3 – сума капітальних інвестицій загалом по економіці України, млн грн.

Для математичної обробки даних використано метод найменших квадратів. У результаті використання названого математичного інструментарію було отримано таку регресійну статистику:

- 1) коефіцієнт множинної регресії (R) – 0,988;
- 2) коефіцієнт детермінації (R -квадрат) – 0,976;
- 3) скоректований R -квадрат – 0,971;
- 4) критерій Фішера (F) – 219,6;
- 5) значимість F – $3,29 \cdot 10^{-13}$;
- 6) кількість спостережень – 20.

Отримані результати розрахунків демонструють, що коефіцієнт детермінації та порівняння фактичних даних спостережень із розрахованими за допомогою детермінованої моделі (рис. 2.9) підтверджують середній рівень залежності між відкликом і предикторами (R -квадрат $> 0,3$) і дають підстави стверджувати, що таку лінійну множинну регресійну модель можна використовувати для аналізу впливу кожного окремого фактора за допомогою значення коефіцієнта P -значимості.

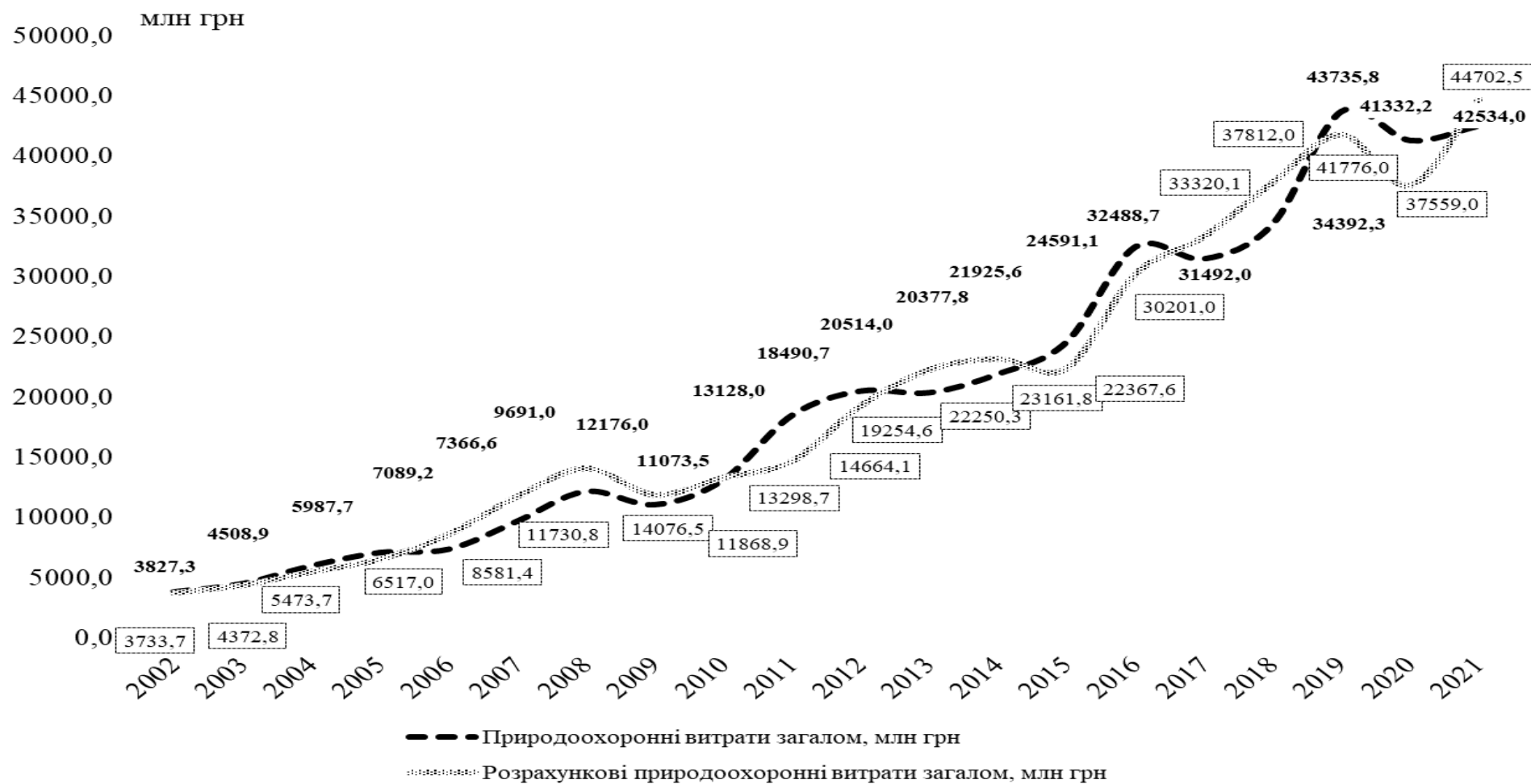

Рис. 2.9. Фактичні та розраховані за допомогою моделі (2.1) значення природоохоронних витрат загалом по Україні за період 2002–2021 років*

Примітка. Розраховано авторкою на основі даних Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України та Державної служби статистики України

Аналіз *P-значимості* показує вплив предиктора на відклик за фіксованого рівня інших предикторів (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Регресійні характеристики впливу окремих предикторів на сумарну величину природоохоронних витрат загалом по економіці України у 2002–2021 роках*

Показник	Вагові коефіцієнти	Стандартна помилка	t-статистика	P-значення
Y-перетин	1454,312	1040,931	1,397	0,181
Надходження екологічного податку до Зведеного бюджету України, млн грн	1,846	0,692	2,665	0,017
Надходження рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів до Зведеного бюджету України, млн грн	0,167	0,056	2,972	0,009
Сума капітальних інвестицій, млн грн	0,033	0,007	4,920	0,0002

Примітка. *Розраховано авторкою на основі даних Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України та Державної служби статистики України

Наведений методичний прийом дозволяє провести ранжування впливу факторів на залежну змінну (відклик) у такому порядку зростання: 1) надходження екологічного податку до Зведеного бюджету України; 2) надходження рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів до Зведеного бюджету України; 3) сума капітальних інвестицій по економіці загалом.

Враховуючи дані табл. 2.2, можна записати лінійну множинну регресійну модель (2.1) у детермінованому вигляді:

$$y = 1454,312 + 1,846 * x_1 + 0,167 * x_2 - 0,033 * x_3. \quad (2.2)$$

Відповідно до наведеної регресійної лінійної множинної залежності доцільно розрахувати коефіцієнти еластичності для кількісної характеристики впливу кожного фактора на результуючий показник (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Значення (зростання/спадання) у відсотках природоохоронних витрат загалом по економіці України у 2002–2021 роках за зміни окремого предиктора*

Зростання окремого фактора на 1 %	Надходження екологічного податку до Зведеного бюджету України, млн грн	Відповідний результат зростання природоохоронних витрат загалом, у %	0,247 %
	Надходження рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів до Зведеного бюджету України, млн грн		0,334 %
	Сума капітальних інвестицій, млн грн		0,386 %

Примітка. *Розраховано авторкою на основі даних Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України та Державної служби статистики України

Необхідно зазначити, що коефіцієнти еластичності у процентному вигляді відображають зміну у відсотках зростання природоохоронних витрат загалом по економіці України за зміни на 1 % надходжень екологічного податку до Зведеного бюджету України, надходжень рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів до Зведеного бюджету України, а також суми капітальних інвестицій по економіці України загалом.

Зокрема, збільшення розміру надходжень екологічного податку до Зведеного бюджету України на 1 % забезпечує зростання природоохоронних витрат загалом на 0,247 %. Посилення впливу зростання надходжень екологічного податку за забруднення навколишнього природного середовища (за викиди і скиди забруднюючих речовин, розміщення відходів) на сумарну величину природоохоронних витрат загалом по економіці України залежить від його акумуляції у спеціальних фондах, на кшталт Фонду охорони навколишнього природного середовища, у бюджетах різного таксономічного рівня. В умовах поглиблення децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування доцільно більшу частку екологічного податку спрямовувати у спеціальні фонди місцевих бюджетів, щоб максимальною підвищити зацікавленість регіональної влади у більш ефективному адмініструванні такого фіскального інструменту та результативнішому встановленні реальної бази його стягнення.

Зростання надходжень рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів до Зведеного бюджету України, що в останні роки відбувається, як правило, під впливом інфляційно-девальваційних коливань, веде до збільшення відклику (сумарних природоохоронних витрат загалом по економіці України) на 0,334 %. Більш детермінуючий вплив надходжень рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів до Зведеного бюджету України на сумарні природоохоронні витрати загалом по економіці України буде забезпечено через інституціоналізацію комплексу фондів (Фонд розвитку водного господарства, Фонд розвитку лісового господарства, Фонд примноження біорізноманіття, Фонд відтворення та захисту земельно-ресурсного потенціалу, Фонд відтворення мінерально-сировинної бази, Фонд декарбонізації та енергоефективної трансформації) відтворення окремих складових природно-ресурсного потенціалу, захисту довкілля та регулювання кліматичних змін.

Результати регресійного моделювання впливу комплексу предикторів на рівень сукупних природоохоронних витрат загалом по економіці України

дали змогу встановити, що зростання капітальних інвестицій загалом по економіці України на 1 % призводить до зростання природоохоронних витрат на 0,386 %. Вплив названого предиктора на відклик посилиться за умови, коли підвищиться частка екологічних інвестицій у структурі сукупних природоохоронних витрат загалом по Україні. А також буде забезпечена диверсифікація джерел фінансово-інвестиційного забезпечення оновлення, модернізації, реконструкції та технічного переоснащення основних природоохоронних фондів як у публічному і корпоративному секторах, так і в секторі домашніх господарств.

2.4. Інституціональні засади фінансово-інвестиційного забезпечення сфери поводження з відходами в контексті модернізації економічного механізму природокористування

Однією з основних проблем охорони навколишнього природного середовища є розбудова сучасних систем поводження з відходами, оскільки за декілька десятиліть у країні накопичився значний обсяг побутових і промислових відходів. Спостерігаються численні прояви неорганізованого та несанкціонованого складування різних видів відходів. Незадовільною є діяльність, пов'язана з утилізацією відходів, передусім вторинної природної сировини, що має великий потенціал в галузі виробництва різноманітних видів біологічного палива. Така ситуація виникла через перманентний дефіцит фінансових ресурсів, які спрямовуються в індустрію поводження з відходами. Чи не головною проблемою за таких обставин є недосконале інституціональне середовище фінансового забезпечення заходів, пов'язаних з упорядкуванням систем поводження з відходами, тому ряд методів, інструментів і форм інвестування проєктів розміщення, складування, захоронення та утилізації відходів надмірно звужений. Навіть висока ресурсна цінність окремих видів відходів, що є надзвичайно важливим

фактором привабливості у передових країнах світу, не призвела до прискорення процесів виробництва на основі переробки відходів різноманітних видів біологічного палива. Тому розроблення сучасного інституціонального середовища фінансово-інвестиційного забезпечення модернізації сфери поводження з відходами є важливою проблемою як теорії і методології, так і практики економіки природокористування. Ба більше, російська агресія поставила новий виклик перед Україною – нарощення обсягів виробництва біологічного палива як важливої складової зміцнення енергетичної безпеки держави.

Останніми роками активізувалися дослідження, присвячені формуванню сучасного формату фінансово-інвестиційного забезпечення сфери поводження з відходами, оскільки саме брак фінансових ресурсів не давав і не дає змоги активувати вирішення проблеми ліквідації неорганізованих звалищ відходів, а також підвищення рівня утилізації відходів, зокрема вторинної природної сировини, що відзначається високим рівнем ресурсної цінності. Водночас не існує єдиного підходу стосовно набору методів та інструментів фінансово-інвестиційного забезпечення сфери поводження з відходами з урахуванням децентралізаційних процесів. Певною мірою це зумовлено несформованістю інституціонального середовища фінансово-інвестиційного забезпечення модернізації та реконструкції індустрії поводження з відходами.

На думку Н. Андрєєвої та М. Барун, необхідним є впровадження фінансових механізмів регулювання збалансованості бюджетних коштів, недержавних джерел фінансування. Тому широке застосування економічних інструментів дозволить створити фінансове підґрунтя вторинного ресурсокористування в Україні та сприятиме структурній перебудові сфери матеріального виробництва [2, с. 17]. Саме надмірна уніфікованість інструментів фінансового впливу на природокористувачів, які утворюють відходи, а також на промислові підприємства, які здійснюють переробку значних обсягів матеріальних ресурсів, не дає змоги нарощувати

надходження екологічних податків до бюджетів різного таксономічного рівня та формувати фонди для проведення утилізації вторинної сировини.

За твердженням Ю. Маковецької, однією з причин недостатнього фінансування сфери поводження з відходами є неактивне задіяння в Україні низки економічних інструментів, що використовуються у світовій практиці. Більш широке використання економічних інструментів не тільки дозволить створити фінансовий резерв для розбудови інфраструктури поводження з окремими потоками відходів, але й загалом буде сприяти структурній перебудові суспільного виробництва (використання більш екологобезпечних і менш ресурсоемних методів і технологій) [199]. Тобто отримання максимального ефекту від модернізації сфери поводження з відходами стане можливим за умови формування системи макроекономічного регулювання господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу та природоохоронної діяльності, що стимулюватиме суб'єкти виробничо-господарської діяльності впроваджувати безвідходні технології або технології, які сприяють утворенню мінімальної кількості відходів. Тобто йдеться про попередження проявів марнотратного використання природної сировини і мінімізацію маси відходів ще на початкових фазах продуктового циклу.

Враховуючи масштабність відповідної проблематики і зростаюче навантаження на державний бюджет, в Україні, на переконання В. Міщенка та Т. Омеляненка, передусім актуалізується питання формування фінансової бази сектору відходів і створення відповідного підґрунтя у вигляді джерел надходжень і форм акумуляції коштів. Досвід країн ЄС і найперше наших сусідів по Східноєвропейському регіону – Польщі, Литви та інших – може служити певним орієнтиром у процесі удосконаленні системи оподаткування і забезпечення стійкого фінансування сфери поводження з відходами в Україні [240]. Тобто поряд з реформуванням системи фіскального регулювання сфери поводження з відходами необхідно створювати умови для диверсифікації джерел фінансово-кредитного забезпечення модернізації

сфери ресурсозбереження та утилізації відходів, зокрема і за допомогою застосування різного роду преференцій для банківських і небанківських установ, що працюють на ринку позикового капіталу.

Заслуговує на увагу підхід О. Губанової стосовно того, що вітчизняна практика поводження з відходами, крім недосконалості нормативно-правового регулювання у сфері вторинного ресурсокористування, неналагодженості роздільного збирання ресурсно-цінних компонентів і нерозвиненості відповідної інфраструктури, характеризується відсутністю дієвого механізму стимулювання рециклінгу відходів, що спричиняє значні втрати матеріальних та паливно-енергетичних ресурсів і сприяє накопиченню відходів у навколишньому природному середовищі [93, с. 29]. Саме низький рівень використання ресурсної цінності промислових і побутових відходів, а також неактивне їх застосування для нарощення сировинної, зокрема енергетичної бази розвитку національної економіки вимагають принципової перебудови економічного механізму залучення відходів у господарський обіг. Саме тому необхідним є поєднання комплексу стимулюючих інструментів і важелів, які будуть зацікавлювати суб'єктів виробничо-господарської діяльності та домогосподарства максимально забезпечувати утилізацію корисної частини відходів, насамперед задля нарощення обсягів виробництва біологічного палива і зміцнення тим самим енергетичної самодостатності країни та територіальних громад.

Тобто сучасний формат фінансово-інвестиційного забезпечення сфери поводження з відходами має охоплювати як конкретні джерела, методи та форми інвестування проєктів розміщення, захоронення, знешкодження та утилізації різного роду відходів, так і методи стимулювання суб'єктів підприємницької діяльності і домогосподарств стосовно нарощення фінансових вливань у створення сучасної індустрії поводження з промисловими та побутовими відходами. А це потребує формування сучасного інституціонального середовища фінансово-інвестиційного забезпечення сфери поводження з відходами, щоб забезпечити реальне

зростання обсягів фінансування проєктів модернізації та реконструкції індустрії поводження з відходами у відповідності з кращими зразками передової іноземної практики вторинного ресурсокористування.

Фінансово-інвестиційне забезпечення сфери поводження з відходами відзначається комплексом прикметних рис, оскільки відходи продукуються публічним (державним і комунальним), корпоративним секторами, а також сектором домашніх господарств. У кожному секторі своя специфіка утворення та розміщення відходів, а також неоднакові умови залучення фінансових ресурсів у розбудову індустрії поводження з відходами. Також окремі сектори зовсім по-різному ставляться до визначення пріоритетів поводження з відходами, що напряду пов'язане з потребою в диверсифікації форм і джерел фінансування процесів упорядкування потоків відходів, зокрема потоків вторинної природної сировини. Об'єднуючим лейтмотивом вирішення проблем поводження з відходами у названих секторах є удосконалення інституціонального середовища, тобто формування набору інститутів-правил та інститутів-організацій, які дадуть змогу наростити обсяги інвестування проєктів оновлення індустрії поводження з відходами та прискорити імплементацію передових іноземних зразків фінансового забезпечення процесів розміщення, захоронення, знешкодження та утилізації відходів, зокрема утилізації вторинної природної сировини з метою виробництва різноманітних видів біологічного палива.

Якщо сфера поводження з відходами у державному та комунальному секторі утримується за рахунок публічних фінансів (коштів державного й місцевих бюджетів) і зорієнтована переважно на поточне фінансування, то у корпоративному секторі основний тягар у фінансово-інвестиційному забезпеченні лягає на суб'єктів підприємницької діяльності, які повноцінно інвестуватимуть проєкти поводження з відходами лише за умови наявності комплексу стимулів. Ідентична ситуація склалася і в секторі домашніх господарств. Такий міжсекторальний розподіл сфери поводження з відходами значною мірою і визначив основні тренди у фінансово-

інвестиційному забезпеченні індустрії вторинного ресурсокористування у 2007–2020 роках як в номінальному, так і в реальному вираженні.

У номінальному вираженні за 2007–2020 роки загальні витрати у поводження з відходами за всіма джерелами фінансування корелювали з динамікою номінальної величини інших складових охорони навколишнього природного середовища, тобто мали тенденцію до зростання (дод. Л1). Зокрема, у 2007 році загальні витрати у поводження з відходами за всіма джерелами фінансування становили 2159,8 млн грн, у 2009 році – 2328,3 млн грн, у 2014 році – 6200,9 млн грн, у 2018 році – 10012,3 млн грн, у 2020 році – 14097,0 млн грн. Тобто у 2020 році номінальна величина загальних витрат за всіма джерелами фінансування у поводження з відходами, порівнюючи з 2007 роком, зросла у 6,5 раза.

Водночас синусоїдна тенденція у динаміці загальних витрат у поводження з відходами за всіма джерелами фінансування у порівнянних цінах на початок 2007 року (такі витрати розраховувалися діленням номінальної величини цього виду витрат за відповідний рік на кумулятивний індекс цін виробників промислової продукції) свідчить про те, що прискорені темпи зростання номінальних сум фінансування вторинного ресурсокористування зумовлені інфляційно-девальваційними зрушеннями, а не якісними змінами у фінансово-інвестиційному забезпеченні процесів розбудови індустрії поводження з відходами.

Незважаючи на фактичну відсутність реальних позитивних зрушень у динаміці загальних витрат у поводження з відходами за всіма джерелами фінансування, у 2007–2020 роках спостерігається загалом висхідна тенденція в динаміці питомої ваги витрат у поводження з відходами в загальній сумі витрат на охорону навколишнього природного середовища за всіма джерелами фінансування.

Зокрема, у 2007 році цей показник становив 22,3 %, у 2010 році – 23,4 %, у 2014 році – 28,3 %, у 2018 році – 29,1 %, у 2020 році – 34,1 %. Це свідчить про те, що реальні обсяги фінансування інших складових охорони

навколишнього природного середовища за аналізований період скорочувалися ще більш прискореними темпами.

Лише кількісними позитивними змінами у 2007–2020 роках, за винятком 2019 року, відзначається динаміка капітальних інвестицій у поводження з відходами за всіма джерелами фінансування. Підтвердженням цього також виступає низька частка капітальних інвестицій у загальних витратах у поводження з відходами за всіма джерелами фінансування. Зокрема, у 2007 році сума капітальних інвестицій у поводження з відходами за всіма джерелами фінансування становила 388,2 млн грн, у 2013 році – 712,6 млн грн, у 2018 році – 1182,1 млн грн, у 2020 році – 2899,8 млн грн. Загалом сума капітальних інвестицій у поводження з відходами у номінальному вираженні за всіма джерелами фінансування у 2020 році, порівнюючи з 2007 роком, зросла у 7,5 раза (дод. Л2). Водночас питома вага капітальних інвестицій у загальних витратах у поводження з відходами за всіма джерелами фінансування у 2007–2020 роках, за винятком 2019 року, не перевищувала 25 %. Зокрема, у 2007 році питома вага капітальних інвестицій у загальних витратах у поводження з відходами за всіма джерелами фінансування становила 18,0 %, у 2010 році – 15,4 %, у 2013 році – 12,8 %, у 2018 році – 11,8 %, у 2020 році – 20,6 %.

Така динаміка питомої ваги капітальних інвестицій у загальних витратах у поводження з відходами за всіма джерелами фінансування свідчить про те, що в середньому 2/3 витрат у поводження з відходами спрямовувалося на фінансування поточних витрат, тобто на утримання персоналу полігонів, оплату комунальних платежів, енергоносіїв тощо. Лише незначна частка загальних витрат у поводження з відходами у 2007-2020 роках спрямовувалася у модернізацію, реконструкцію робочих і створення нових основних засобів індустрії вторинного ресурсокористування, зокрема утилізації вторинної природної сировини. Консервація такої ситуації означатиме продовження домінування тренду поточної, а не капітальної спрямованості фінансування сфери поводження з відходами, що не

забезпечить навіть критично необхідного рівня фінансово-інвестиційного забезпечення процесів модернізації і реконструкції об'єктів розміщення, зберігання, знешкодження, захоронення та утилізації відходів.

Позитивними аспектами в системі фінансово-економічного забезпечення сфери поводження з відходами відзначається інструментарій публічного фінансування проєктів утилізації відходів.

У 2007–2017 роках у динаміці номінальних видатків Зведеного бюджету України на утилізацію відходів не спостерігалось чітко вираженої спадної тенденції, а в динаміці публічних видатків у порівнянних цінах на початок 2007 року загалом прослідковувався низхідний тренд. Суттєве зростання номінальних видатків Зведеного бюджету України на утилізацію відходів відбулося у 2018 році, якщо порівняти з 2017 роком (зростання склало 796,5 млн грн) (дод. ЛЗ). Такий прискорений темп зростання номінальної величини публічних видатків на утилізацію відходів у 2018 році, порівнюючи з 2017 роком, призвів до майже подвійного зростання величини такого виду видатків у порівнянних цінах. Такий же тренд зростання номінальної величини видатків Зведеного бюджету України на утилізацію відходів спостерігався також у 2019 та 2020 роках.

Високі темпи зростання номінальних публічних видатків на утилізацію відходів у 2019–2020 роках призвели до зростання величини цих видатків у порівнянних цінах у 2019 році, порівнюючи з 2018 роком, – на 97,8 млн грн, у 2020 році, порівнюючи з 2019 роком, – на 53,7 млн грн. У 2007–2020 роках питома вага публічних видатків на утилізацію відходів у загальних витратах у поводження з відходами коливалася в інтервалі 5,8–21,7 %. Саме в період 2018–2020 років суттєво підвищилася частка публічних видатків на утилізацію відходів у загальних витратах у поводження з відходами, що пов'язано з тим, що органи центральної та регіональної виконавчої влади і органи місцевого самоврядування стали набагато більше уваги приділяти виробництву різноманітних видів біологічного палива, що значною мірою і вплинуло на збільшення обсягів утилізації відходів, зокрема вторинної

природної сировини. Це є позитивним фактором розвитку індустрії поводження з відходами, особливо у період воєнного стану.

Нарощення обсягів фінансово-інвестиційного забезпечення сфери поводження з відходами потребує удосконалення інституціонального середовища через запровадження інститутів-правил і формування інститутів-організацій, які дадуть змогу підвищити рівень зацікавленості суб'єктів виробничо-господарської діяльності та домогосподарств фінансувати проекти будівництва нових та модернізації і реконструкції існуючих полігонів складування промислових і побутових відходів, а також підвищувати рівень утилізації вторинної природної сировини з метою виробництва різноманітних видів біологічного палива та окремих видів будівельних матеріалів. З огляду на особливості та специфіку функціонування сфери поводження з відходами необхідною умовою нарощення фінансово-інвестиційного забезпечення проектів модернізації індустрії вторинного ресурсокористування є інституціоналізація заставно-іпотечних відносин [346], розширення переліку угод публічно-приватного партнерства [219], формування інституціонального підґрунтя розвитку кооперації у сфері вторинного ресурсокористування, диверсифікація інструментів портфельного інвестування проектів утилізації промислових і побутових відходів, зокрема через емісію муніципальних «зелених» облігацій, інституціональне переформатування наявної методологічної бази нарахування екологічного податку за розміщення відходів. Перераховані зміни інституціонального середовища функціонування сфери поводження з відходами дадуть змогу трансформувати фундаментальні умови здійснення інвестиційного процесу щодо розміщення, складування, захоронення, знешкодження та утилізації промислових і побутових відходів.

У сфері поводження з відходами необхідною є інституціоналізація двох основних моделей партнерських відносин між державними (муніципальними) та приватними партнерами: перша модель – створення на

базі муніципальних органів влади (муніципальних підприємств), суб'єктів виробничо-господарської діяльності та кооперативних утворень на основі об'єднання домашніх господарств, спеціалізованих підприємств з утилізації промислових і побутових відходів та фінансово-кредитних установ кластерних утворень; друга модель – передача прав користування звалищами промислових і побутових відходів суб'єктам підприємницької діяльності з метою ліквідації неорганізованих та несанкціонованих звалищ побутового сміття і виробництва твердого й газоподібного біологічного палива. Друга модель повною мірою реалізується через укладання концесійних договорів між державними (муніципальними) органами влади та підприємницькими структурами, які беруть у користування звалища відходів для їх перетворення у біологічне паливо та різноманітні види матеріалів, зокрема будівельних. В умовах інституціональної турбулентності та неупорядкованості базових інститутів природокористування менш ризикованою є інституціоналізація першої моделі партнерських відносин, яка забезпечує безпосередній контроль державної та місцевої влади за використанням підприємницькими структурами ресурсної цінності промислових і побутових відходів, а також за дотриманням вимог природоохоронного законодавства в галузі збору, складування, сортування, знешкодження та утилізації різноманітних видів відходів, зокрема вторинної природної сировини.

У контексті налагодження процесу організованого складування та утилізації побутових відходів, що створюються в секторі домашніх господарств, надзвичайною важливою складовою удосконалення інституціонального середовища функціонування сфери поводження з відходами є інституціоналізація кооперативних утворень на основі консолідації організаційних зусиль і фінансових можливостей домашніх господарств у формі створення обслуговуючих кооперативів, основною місією яких виступатиме розбудова інфраструктури централізованого збору, складування та сортування побутових відходів і виробництва на їх основі

різноманітних видів біологічного палива. Такого роду кооперативні утворення забезпечать якісно вищий рівень поводження з відходами, насамперед на сільських територіях, що дасть змогу поступово зменшити кількість неорганізованих і несанкціонованих звалищ сміття навколо населених пунктів, а також на землях лісового фонду. Кооперативні утворення матимуть можливість виступати наряду з органами місцевого самоврядування та регіональними органами державної виконавчої влади однією із сторін угод публічно-приватного партнерства, що дасть змогу консолідувати фінансовий потенціал як місцевої влади, так і сектору домашніх господарств.

Необхідною умовою формування сучасного інституціонального середовища функціонування сфери поводження з відходами є розроблення дієвого інструментарію фіскального впливу на процеси вторинного ресурсокористування, оскільки, починаючи з початку 90-х років минулого століття і донині, система фіскального регулювання продукування, розміщення, утилізації та знешкодження відходів відзначається надмірно звуженим спектром регуляторів, що не закладає відповідних стимулів для раціонального використання ресурсної цінності різноманітних видів відходів. Ставки екологічного податку за розміщення відходів у межах лімітів та за понадлімітне розміщення не відзначаються диференційованістю, тому промислові підприємства йдуть «шляхом найменшого опору», розміщуючи відходи на полігонах, а не фінансуючи заходи стосовно їх ефективнішого залучення у господарський обіг.

У теперішніх умовах господарювання важливо інституціоналізувати таку систему диференціації ставок екологічних податків за розміщення відходів, яка передбачатиме мінімальні ставки за спалювання відходів з метою виробництва енергії. Найнижчі ставки екологічного податку за спалювання відходів з метою виробництва енергії дадуть змогу кардинальним чином вирішити проблему виробництва твердого та газоподібного палива і таким способом зменшити потребу у викопних

вуглеводнях, дефіцит яких спостерігається в Україні. Таким чином, введення знижених ставок екологічного податку на спалювання відходів з метою виробництва енергії вирішить не лише проблему зменшення навантаження на екосистеми через зменшення обсягів розміщення відходів на полігонах, а також проблему диверсифікації джерел енергетичного забезпечення промислового комплексу, територіальних громад і домогосподарств. Саме такий підхід до диференціації ставок екологічного податку необхідно імплементувати в систему фіскального регулювання вторинного ресурсокористування та енергоефективного природокористування. Потрібно узаконювати найвищі ставки екологічного податку за механічне розміщення (захоронення) утворених відходів на полігонах, що буде змушувати суб'єкти господарювання забезпечувати утилізацію промислових відходів, а муніципальні органи та домогосподарства – утилізацію побутових відходів.

Висновки до розділу 2

1. Встановлено, що однією з основних складових економічного механізму природокористування є рентний інструментарій регулювання спеціального використання природних ресурсів, який, з одного боку, має відповідну фіскальну спрямованість і виступає джерелом наповнення фінансових фондів держави, регіонів, територіальних громад, а з іншого – є стимулом стосовно економії природної сировини і чинником, який стримує виснажливе й марнотратне використання природного багатства країни. Запуск бюджетно-фіскальної децентралізації у 2014 році не забезпечив деконцентрації рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів. У 2021 році питома вага державного бюджету в надходженнях рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів до публічних бюджетів України становила 90,4 %, місцевих бюджетів – 9,6 %.

2. Обґрунтовано, що результативність рентного регулювання природокористування має найважливіше значення для зміцнення бюджетної самодостатності сільських територій, які виступають основним ареалом концентрації природно-ресурсних благ і в яких, як правило, відсутні осередки розвитку промислового виробництва. Тому одним із основних пріоритетів трансформації економічного механізму природокористування в умовах поглиблення децентралізації є посилення дієвості впливу рентного регулювання господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу й охорони навколишнього природного середовища на соціально-економічне піднесення сільських територіальних громад.

3. Доведено, що незважаючи на те, що Україна не належить до переліку країн, які є багатими на вуглеводневу сировину, мінерально-сировинні ресурси відіграють вагомую роль не лише в енергетичному забезпеченні потреб національного господарства, а й у створенні ресурсної бази розвитку гірничо-металургійного комплексу, промисловості будівельних матеріалів та інших видів діяльності. Водночас мінерально-сировинні ресурси, зокрема корисні копалини, можуть виступати вагомим фактором фінансової самодостатності територіальних громад, де вони концентруються, за умови інституціоналізації сучасного механізму нарахування, вилучення та розподілу рентної плати за користування надрами. Поглиблення бюджетно-фіскальної децентралізації якраз і створило інституціональне підґрунтя для того, щоб підвищити частку рентної плати за користування надрами, яка буде концентруватися в місцевих бюджетах України. У 2013–2021 роках більше 90 % рентної плати за користування надрами спрямовувалося до державного бюджету, що свідчить про відсутність позитивного впливу поглиблення децентралізації на надходження мінерально-сировинної ренти в бюджети місцевого самоврядування.

4. Встановлено, що у зв'язку з поглибленням децентралізації влади та воєнним станом в країні роль лісової складової природного багатства в системі суспільного відтворення значно зростає як у галузі забезпечення потреб економіки паливною деревиною, так і в галузі зміцнення обороноздатності країни. Дієвість впливу темпів і масштабів господарського освоєння лісоресурсного потенціалу на процеси суспільного відтворення підвищиться за умови трансформації економічного механізму природокористування в галузі фіскального регулювання спеціального використання лісових ресурсів. Така трансформація має супроводжуватися посиленням стимулюючого впливу рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів на процеси підвищення рівня комплексності господарського освоєння лісоресурсного потенціалу та корисних властивостей лісів. У 1999–2021 роках рентна плата за спеціальне використання лісових ресурсів, на відміну від інших видів природно-ресурсної ренти, значною мірою перерозподілялася на користь територій, які становлять ареал концентрації лісоресурсних благ. Зокрема, у 2021 році 61 % рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів надходив у місцеві бюджети.

5. Дослідження показали, що доцільність трансформації економічного механізму природокористування у сфері господарського освоєння водно-ресурсного потенціалу впливає з того, що існуюча система фіскального регулювання використання та охорони водних ресурсів представлена обмеженим набором регуляторів. Надмірна уніфікованість фіскальних регуляторів, а також невідповідність нормативів плати реальній цінності водних ресурсів, які залучаються у відтворювальний процес, не дозволяють повною мірою закладати в поведінку водокористувачів дієві стимули, які сприяли б їхньому переходу наощадливі способи господарського освоєння водно-ресурсного потенціалу та спонукали до мінімізації збитків, завданих природним водним джерелам. Із 2011 року рентна плата за спеціальне використання води порівну розподіляється між державним та обласними

бюджетами. Такий розподіл є позитивним з огляду на те, що багато проблем екологізації природних водних джерел мають міжмуніципальний характер, що вимагає впливу обласних органів місцевого самоврядування та державної виконавчої влади.

6. Встановлено, що ключовим моментом трансформації економічного механізму природокористування виступає удосконалення інструментарію екологічного оподаткування, яке має бути зорієнтоване на прискорення процесів застосування низьковуглецевих технологій в Україні, щоб активізувати процеси реальної співпраці зі світовою спільнотою в межах виконання вимог міжнародних природоохоронних конвенцій і забезпечити формування критичного набору інститутів для сприяння процесам суттєвого зниження викидів парникових газів. Виправлення такої ситуації потребує формування принципово нової інституціональної архітекtonіки регуляторного впливу на забруднювачів довкілля через застосування як прямих, так і непрямих інструментів фіскального впливу, передусім застосування екологічного податку. У 2021 році 65,4 % екологічних податків надходило до державного бюджету, 34,6 % – до місцевих бюджетів.

7. Обґрунтовано, що формування нової інституціональної архітекtonіки екологічного оподаткування має розпочинатися з перегляду принципів адміністрування екологічного податку за викиди і скиди шкідливих речовин, а також за розміщення відходів. Перший крок у цьому напрямі вже зроблено через зростання ставок екологічного податку у зв'язку зі схваленням законопроекту щодо забезпеченості збалансованості бюджетних надходжень. Це дасть змогу збільшити величину надходжень екологічних платежів до публічних фінансових фондів різного таксономічного рівня, що позитивним чином відобразиться на динаміці фінансування капітальних природоохоронних інвестицій і поточних природоохоронних витрат.

8. Встановлено, що центральною ланкою економічного механізму природокористування виступає система публічного фінансування процесів

модернізації мережі об'єктів природоохоронної інфраструктури та підвищення рівня комплексності господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу. Підвищення результативності публічного фінансування природоохоронної діяльності залежить від перегляду фундаментальних засад використання екоресурсних платежів, які акумулюються у Зведеному бюджеті України. Останніми десятиліттями спостерігається значний «розрив» між сумами екоресурсних платежів, які надходять до публічних бюджетів, та публічними видатками на фінансування капітальних інвестицій і поточних витрат (надходження екоресурсних платежів у декілька разів перевищує видатки на охорону навколишнього природного середовища). Першим кроком у перегляді пріоритетів використання екоресурсних платежів, які надійшли до публічних бюджетів, має бути спрямування їх до спеціальних фондів, що забезпечить їхню приналежність до статей видатків на охорону навколишнього природного середовища.

9. Результати регресійного моделювання впливу комплексу предикторів на рівень сукупних природоохоронних витрат загалом по економіці України дали змогу встановити, що зростання капітальних інвестицій загалом по економіці України на 1 % призводить до зростання природоохоронних витрат на 0,386 %. Вплив названого предиктора на відклик посилиться за умови, коли підвищиться частка екологічних інвестицій у структурі сукупних природоохоронних витрат загалом по Україні, а також буде забезпечена диверсифікація джерел фінансово-інвестиційного забезпечення оновлення, модернізації, реконструкції та технічного переоснащення основних природоохоронних фондів як у публічному і корпоративному секторах, так і в секторі домашніх господарств.

10. Виявлено, що вагомою складовою економічного механізму природокористування як на загальнонаціональному, так і на місцевому рівнях виступає система фінансово-інвестиційного забезпечення сфери

поводження з відходами. В умовах поглиблення децентралізації влади нарощення обсягів фінансово-інвестиційного забезпечення індустрії поведження з відходами потребує удосконалення інституціонального середовища вторинного ресурсокористування через запровадження інститутів-правил та інститутів-організацій. Такі інституціональні зміни дадуть змогу забезпечити фінансування проєктів будівництва нових та модернізації і реконструкції існуючих полігонів складування промислових і побутових відходів, а також підвищити рівень інвестиційного забезпечення індустрії утилізації вторинної сировини та виробництва на цій основі різноманітних видів біологічного палива.

РОЗДІЛ 3

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

3.1. Пріоритети удосконалення економічного механізму природокористування з урахуванням впливу глобального та національного інституціонального середовища

Глобальні тренди господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу та охорони навколишнього природного середовища значною мірою детермінують формування національних моделей регуляторного впливу на діяльність природокористувачів. В умовах України імплементація кращих практик регулювання процесів залучення природної сировини й асиміляційного потенціалу екосистем у відтворювальний процес вимагає формування сучасного економічного механізму природокористування як логічного поєднання значного набору методів, інструментів і важелів бюджетно-податкового, грошово-кредитного та консультативно-дозвільного впливу на процеси господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу, зокрема використання продукуваних природними біогеоценозами екосистемних послуг, а також на процеси охорони навколишнього природного середовища (збереження біорізноманіття, утилізація вторинної природної сировини, захист водного й повітряного простору, відтворення та охорона земельно-ресурсного потенціалу).

У працях Д. Бабміндри, І. Бистрякова, В. Голяна, О. Дзюбенка, А. Карпука, Д. Клинового, О. Кривеня, С. Кушніра, Т. Миклуша, Н. Пархоменко, Х. Патицької, Н. Соколової та інших [7; 69; 106; 160; 161; 171; 187; 193; 233; 271; 311] з'ясовано сутнісні характеристики формування національної природоохоронної архітекτονіки, проаналізовано сильні та слабкі сторони економічного механізму природокористування, що діє нині,

обґрунтовано доцільність модернізації економічного механізму природокористування на різних таксономічних рівнях, виявлено вплив децентралізації на диверсифікацію методів та інструментів бюджетно-податкового і грошово-кредитного регуляторного впливу на природокористувачів, обґрунтовано встановлення оптимального рівня ставок рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів і екологічного податку за забруднення навколишнього природного середовища.

На думку О. Кривеня, існуючий вітчизняний економічний механізм природокористування ще не забезпечує раціонального використання та відтворення природного капіталу. Загальновизнаним є той факт, що цей механізм невідлагоджений і спрацьовує з негативним екологічним результатом: національним товаровиробникам вигідніше здійснювати різні фіскальні екологічні платежі, ніж витратитися на природоохоронні заходи чи ініціювати впровадження екологобезпечних методів господарювання. Тобто сьогодні значно послаблений підхід до застосування принципів «забруднювач платить» і «відповідальність виробника» [187, с. 205].

Вчені Запорізького національного університету переконані, що недосконалість економічного механізму природокористування і реалізація природоохоронних заходів, недостатня ефективність наявної системи управління охороною та використанням природних ресурсів зумовлені недоліками нормативно-правової бази й організаційною структурою управління ресурсним потенціалом країни [7, с. 67].

У зв'язку із поглибленням трансформаційних процесів у природно-ресурсній сфері і багатоконпонентністю, неоднаковою матеріально-речовою субстанцією та дискретністю складових природно-ресурсного потенціалу, удосконалення економічного механізму природокористування має враховувати комплекс фундаментальних і системних чинників природно-ресурсного та природоохоронного комплексоутворення.

Саме фактор поглиблення трансформаційних процесів у природно-ресурсній сфері національного багатства, що характеризується модернізацією

системи управління природокористуванням, інституціоналізацією нових прав власності на природно-ресурсні та природно-господарські активи і сучасних форм природно-ресурсного та природоохоронного підприємництва, вимагає врахування усього ряду проблем розвитку названої сфери.

У процесі розроблення перспективних напрямів удосконалення економічного механізму природокористування на різних таксономічних рівнях необхідно враховувати усі наявні проблем розвитку природно-ресурсної сфери національного господарства. У такому контексті заслуговує на увагу специфікація проблем розвитку природно-ресурсної сфери України, яку обґрунтував С. Кушнір. Згідно з його підходом, до таких проблем належать: відсутність чіткої специфікації форм і прав власності на природні ресурси; нерозвиненість інфраструктури ринку природних ресурсів; інституціональні «розриви» в системі розподілу повноважень між центром і регіонами щодо управління природними ресурсами; повільне оновлення основних засобів екологічно «брудних» і потенційно небезпечних з погляду техногенних надзвичайних ситуацій галузей [193]. В умовах кардинальних структурних зрушень у національному господарстві саме природно-ресурсна сфера виступає критично важливою детермінантою забезпечення господарської самодостатності територіальних громад і створення прийнятних умов для відтворення і життєдіяльності населення.

Як стверджують М. Хвесик, І. Бистряков і Д. Клиновий, є об'єктивна потреба в системній трансформації природно-ресурсних відносин з метою активізації процесів самоорганізації територіальних громад. Очевидно, що реальні кроки в окресленому напрямі зіткнуться з низкою перешкод, пов'язаних із переорієнтацією на нову модель організації господарської діяльності децентралізованого типу, де головною ланкою стає саме низовий територіальний рівень. Саме в такому разі можливе істотне підвищення капіталізації природних ресурсів і повноцінне залучення активів у господарський обіг через підприємницьку діяльність [353, с. 34]. Тому на рівні територіальних громад доцільно сформувати сприятливі

інституціональні умови для подальшого зміцнення інституту підприємницької діяльності в природно-ресурсній сфері, щоб природна сировина та екосистемні послуги відігравали більш вагомую роль у соціально-економічному піднесенні територіальних утворень.

Методологічною передумовою удосконалення економічного механізму природокористування в умовах поглиблення децентралізаційних процесів і військової агресії проти українського народу варто визнати думку О. Кривеня. Відповідно до неї економічний механізм природокористування необхідно удосконалювати за напрямками: 1) подальша диференціація нормативів плати за використання компонентів природного капіталу; 2) встановлення підвищеної диференційованої плати за перевищення гранично допустимого рівня споживання кожного компонента природного капіталу для окремих природомістких виробництв; 3) встановлення лімітів на використання компонентів природного капіталу; 4) встановлення лімітів викидів і скидів забруднювальних речовин і розміщення відходів на основі екологічного запасу асиміляційного потенціалу ландшафтів [187, с. 207–209]. Незважаючи на системне представлення О. Кривенем пріоритетів удосконалення економічного механізму природокористування, нове інституціональне середовище господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу та нові глобальні тренди в природно-ресурсній і природоохоронній діяльності вимагають застосування додаткового комплексу антикризових і стимулюючих заходів, які дадуть змогу Україні поступово інтегруватися в планетарну систему використання природних ресурсів та охорони довкілля, а у вітчизняній практиці природокористування активізувати процеси ресурсозбереження та енергоефективності.

Поглиблення інституціональних трансформацій у природно-ресурсному секторі національного господарства, що зумовлено розширенням об'єктної бази ринкових відносин, вимагає фундаментального перегляду комплексу нормативно-правового забезпечення економічного механізму природокористування, як в галузі інституціоналізації додаткових

інструментів фіскального впливу на природокористувачів, методів прямої та непрямой бюджетної підтримки природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності, грошово-кредитного регулювання виробничо-господарської діяльності, пов'язаної з відтворенням природно-ресурсного потенціалу й охорони навколишнього природного середовища, так і в галузі регламентації та стандартизації.

Набуває вагомого значення схвалення комплексу нормативно-правових актів, які дадуть змогу прискорити процеси документальної та реальної імплементації природоохоронних директив ЄС, що сприятиме конвергенції європейської та національної природоохоронної архітекtonіки. Додаткових імпульсів процесам інтеграції України у природоохоронну архітекtonіку ЄС надало прийняття законодавчих актів, пов'язаних з модернізацією індустрії поводження з відходами, що сприятиме поступовому вирішенню проблеми накопичення промислових і побутових відходів, а також підвищенню результативності утилізації вторинної природної сировини і виробництва на цій основі різноманітних видів біологічного палива.

Між нормативно-правовим забезпеченням економічного механізму природокористування та децентралізаційними і євроінтеграційними процесами й глобальною природоохоронною архітекtonікою і кон'юнктурою світових сировинних ринків існує зворотний зв'язок (рис. 3.1).

Поглиблення децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування вимагає прийняття низки законодавчих і нормативних актів, які створять інституціональне підґрунтя для формування децентралізованої системи управління природними ресурсами й охороною довкілля, а також для забезпечення процесів дерегуляції в галузі акумуляції в бюджетах різного таксономічного рівня рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів та екологічного податку за викиди і скиди шкідливих речовин та розміщення відходів.

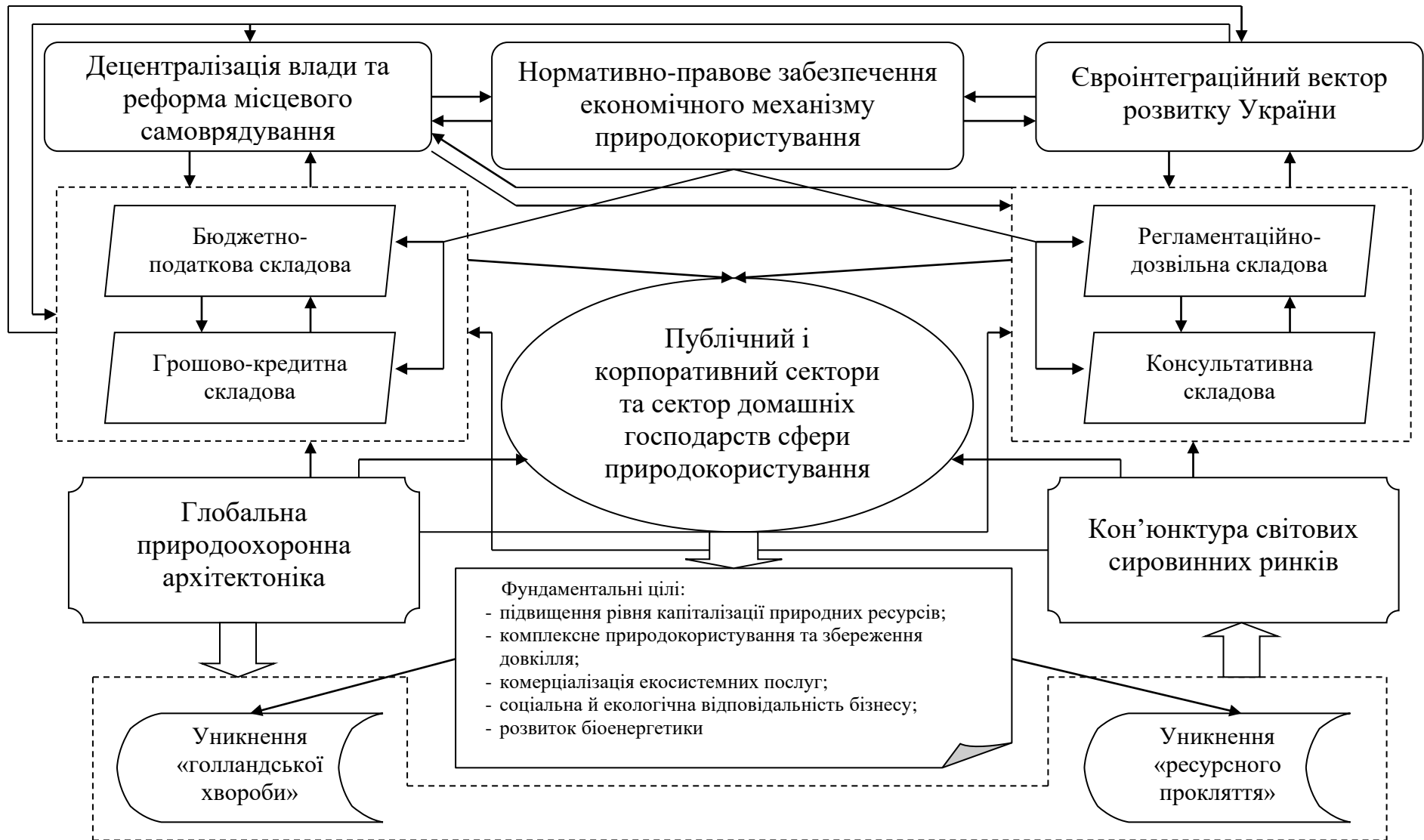

Рис. 3.1. Економічний механізм природокористування в глобальному та національному інституціональному середовищі*

Примітка. *Розроблено авторкою

Також євроінтеграційні устремління України, які підтвержені нещодавнім наданням нашій країні офіційного статусу кандидата в члени ЄС, потребують законодавчого схвалення екологічних регламентів і стандартів, що діють у країнах Старого світу. Синхронізація та гармонізація екологічних регламентів і стандартів прискорять процеси входження України в європейську природоохоронну архітектоніку, що дасть змогу залучити додаткові фінансові ресурси у сферу природокористування і забезпечити модернізацію і реконструкцію об'єктів природно-господарської та природоохоронної інфраструктури відповідно до європейських регламентів і стандартів. В умовах поствоєнного впровадження це особливо важливо, адже дозволить диверсифікувати залучення зовнішніх інвестицій за рахунок коштів глобальних екологічних фондів.

Також у нормативно-правовому забезпеченні економічного механізму природокористування необхідно врахувати вимоги, що ставить перед національними урядами глобальна природоохоронна архітектоніка, яка передбачає стимулювання виробничо-господарської та іншої діяльності, що мінімізує негативний вплив промисловості та сільськогосподарського виробництва на клімат. Це водночас вимагає перегляду виробничо-технічних умов ведення господарської діяльності, щоб обмежити емісію різного роду хімічних сполук, що призводить до посилення проявів глобального потепління. З огляду на те, що в структурі українського експорту значну питому вагу займає сировина та продукти її первинної переробки, у нормативно-правовому забезпеченні економічного механізму природокористування необхідно врахувати вплив коливань кон'юнктури світових сировинних ринків на темпи, масштаби та пропорції природокористування в Україні. Такий вплив може бути враховано за умови, коли запровадяться різноманітні фінансові преференції для вирощування певних сільськогосподарських культур і переробки вторинної природної сировини.

Нормативно-правова база функціонування економічного механізму природокористування з урахуванням впливу децентралізації, євроінтеграції, глобальної природоохоронної архітекτονіки та кон'юнктури світових сировинних ринків здійснює безпосередній вплив на сферу природокористування, зокрема на публічний і корпоративний сектори, а також на сектор домашніх господарств. Такий вплив передбачає встановлення комплексу лімітів, обмежень, стандартів і регламентів стосовно використання окремих видів сировини та несировинних корисностей, величини техногенного впливу на навколишнє природне середовище, зокрема щодо утворення, захоронення, знешкодження та рециклінгу відходів.

Публічний сектор природокористування охоплює державний і комунальний сектори, які представлені об'єктами природоохоронної та природно-господарської інфраструктури, що забезпечує відновлення та відтворення природних ресурсів, утилізацію відходів, очищення зворотних вод, захист і охорону ґрунтових та підземних вод і ґрунтів, збереження та примноження біорізноманіття. Якраз лівова частка бюджетного фінансування виділяється на утримання об'єктів природоохоронної та природно-господарської інфраструктури, зокрема на утримання природно-заповідних територій. Частина коштів спрямовувалася на оплату праці апарату природно-ресурсних та природоохоронних міністерств і відомств, а також їх регіональних підрозділів та на здійснення наукових досліджень. На бюджетному утриманні перебуває мережа загальнодержавних і міжгосподарських гідротехнічних споруд, яка забезпечує регулювання міжрегіонального перерозподілу річкового стоку. Комунальний сектор представлений техніко-технологічною базою систем водопостачання та водовідведення, зокрема очищення зворотних вод, а також індустрією розміщення та утилізації відходів. Основну статтю фінансового забезпечення комунальної природно-господарської та природоохоронної інфраструктури

становлять кошти місцевих бюджетів, насамперед кошти бюджетів місцевого самоврядування.

Децентралізація влади та реформа місцевого самоврядування значно розширили спектр прав і повноважень територіальних громад в галузі раціоналізації використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища, що потребує нарощення асигнувань на ці цілі з бюджетів місцевого самоврядування. Аналіз основних тенденцій використання коштів місцевих бюджетів на охорону навколишнього середовища за роки поглиблення децентралізації показує, що реального стабільного нарощення видатків місцевих публічних фінансових фондів не спостерігається. Тобто децентралізація влади поки не забезпечила реального зростання обсягів фінансування природоохоронної та природно-господарської діяльності за рахунок коштів бюджетів територіальних громад. Створення надійної бази для збільшення обсягів фінансування природоохоронних заходів залежить від збільшення частки рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів та екологічного податку за забруднення навколишнього природного середовища, яка концентруватиметься у бюджетах місцевого самоврядування.

Корпоративний сектор сфери природокористування представлений об'єктами природоохоронної та природно-господарської інфраструктури виробничих підприємств приватної форми власності. Саме в цьому секторі залучається до господарського обігу значна частина природної сировини та використовуються у відтворювальному процесі територіальні ресурси. Держава на динаміку використання природної сировини та охорони довкілля у корпоративному секторі, як правило, може впливати опосередковано через спеціальний режим оподаткування та створення умов для пільгового кредитування екологічних проєктів. Зокрема, держава може запроваджувати фінансові преференції для суб'єктів господарювання, які реалізують проєкти екологізації виробництва готової продукції, утилізації вторинної природної сировини, використання органічних технологій, виробництва різноманітних

видів біологічного палива. Світова практика екологізації свідчить, що без застосування державою методів та інструментів стимулювання процесів ресурсозбереження та енергоефективного природокористування в корпоративному секторі національного господарства забезпечити прийнятні темпи імплементації кращих практик здійснення природоохоронної діяльності надто проблематично.

Вагоме значення для масового впровадження ресурсозберігаючих та енергозберігаючих технологій у систему відтворювальних пропорцій має удосконалення інструментально-методологічного забезпечення економічного механізму природокористування в галузі стимулювання домашніх господарств стосовно екологізації господарських процесів та раціоналізації використання природної сировини і несировинних корисностей, що продукуються природними комплексами. Спектр інструментів і методів прямої та непрямої бюджетної підтримки домашніх господарств, які реалізують природоохоронні проекти, має доповнюватися налагодженням процесу консультування як щодо використання «зелених» технологій, так і щодо можливості отримання під такі проекти фінансових ресурсів як публічного, так і приватного секторів. Саме відсутність консультативної підтримки останніми роками не дала змоги прискорити процеси активізації екологічного підприємництва в секторі домашніх господарств, що має важливе значення для соціально-економічного піднесення сільських територіальних громад.

Удосконалення економічного механізму природокористування через внесення відповідних змін і доповнень у нормативно-правову базу та в практику регуляторного впливу на природокористувачів має також передбачати реалізацію для публічного, корпоративного секторів, а також для сектору домашніх господарств комплексу фундаментальних цілей. Кожна фундаментальна ціль може охоплювати ряд підцілей, які визначаються специфікою використання конкретного виду природної сировини і регіональними особливостями природокористування. Однією з

основних фундаментальних цілей удосконалення економічного механізму природокористування є забезпечення підвищення рівня капіталізації природних ресурсів, оскільки станом на сьогодні переважна їх кількість є недокапіталізованою, що звужує базу стягнення рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів і, як наслідок, бюджети різних таксономічних рівнів не доотримують значні суми надходжень. До того ж недокапіталізованість природної сировини створює умови для присвоєння корпоративними структурами лівової частки природно-ресурсної ренти, що не забезпечує її еквівалентного перерозподілу між державою та підприємницьким сектором. Також недокапіталізованість природної сировини звужує можливості держави й територіальних громад щодо формування спеціальних фондів у структурі публічних бюджетів для відновлення та відтворення природно-ресурсної бази соціально-економічного розвитку.

У нинішніх умовах, коли загострюється проблема виснаження окремих видів природної сировини і постає завдання формування ресурсної бази розвитку господарського комплексу в середньостроковій перспективі, на порядку денному постала проблема забезпечення комплексного природокористування. Тобто йдеться про використання не лише кондиційної матеріально-речової субстанції природної сировини, але і некондиційної сировини, а також вживаних відходів. Комплексне природокористування буде забезпечуватися лише за умови, що природокористувачі будуть зацікавлені перевести різноманітні фази продуктових ланцюгів на принципи комплексності, щоб звести до мінімуму внутрішньоцехові втрати сировини, непродуктивне використання ресурсної бази, нецільове використання вживаної природної сировини.

З огляду на це варто суттєво урізноманітнити методи й інструменти стимулювання процесів комплексного використання природної сировини як у публічному та корпоративному секторах, так і в секторі домашніх господарств. В умовах децентралізації місцеве самоврядування має

ініціювати створення відповідних фінансових фондів для інвестиційного забезпечення процесів ресурсозбереження та комплексного використання природної сировини в комунальному секторі, а також для стимулювання ресурсозберігаючих процесів в інших секторах національної економіки. Завдяки підвищенню комплексності природокористування в окремих територіальних громадах реалістичним варто розглядати сценарій суттєвого нарощення виробництва додаткових обсягів біологічного палива на основі утилізації вторинної природної сировини, що зменшить потребу у викопних вуглеводнях і, відповідно, знизить рівень затратності утримання опалювальних систем.

За наявного дефіциту ліквідної природної сировини актуалізується проблема комерціалізації екосистемних послуг, що також визначається як фундаментальна ціль удосконалення економічного механізму природокористування. Природні комплекси продукують широкий спектр екосистемних послуг, які мають цінне водорегулююче, ґрунтозахисне, агролісомеліоративне, гідромеліоративне, фітомеліоративне, рекреаційне, берегоукріплювальне значення і можуть відігравати вагомую роль у структурній перебудові місцевої економіки через розширене відтворення галузей рекреаційної індустрії, інтеграцію сільського та лісового господарства, рекреаційного лісокористування та рекреаційного водокористування, збереження і примноження біорізноманіття в контексті розвитку зеленого та сільського туризму. Результативна комерціалізація екосистемних послуг дасть змогу забезпечити прийнятні рівні соціально-економічного піднесення окремих територіальних громад навіть в умовах дефіцитності ліквідної природної сировини.

Навіть за результативної імплементації кращих практик регуляторного впливу на природокористувачів ряд фундаментальних цілей удосконалення економічного механізму природокористування не буде досягнуто, якщо не інституціоналізуються базові засади соціальної та екологічної відповідальності бізнесу. Тому соціальна й екологічна відповідальність

бізнесу розглядається як фундаментальна ціль розроблення сучасного типу економічного механізму природокористування. Враховуючи те, що в природно-ресурсному секторі велика кількість суб'єктів виробничо-господарської діяльності представляє публічний сектор, держава може безпосередньо за допомогою цільових установок і консультувань орієнтувати цих природокористувачів дотримуватися загально визнаних принципів соціальної та екологічної відповідальності як у контексті збереження біорізноманіття, так і в контексті підвищення ефективності використання природної сировини у відтворювальному процесі, що дасть змогу покращити матеріальний добробут працівників, зайнятих на підприємствах природно-ресурсного сектору.

У теперішній час, коли енергетична самодостатність виступає запорукою національної безпеки країни, зменшення обсягів імпорту мінерального палива є важливим завданням державної економічної політики. Зменшення потреби в імпорті мінеральних палив залежить від розвитку української біоенергетики, яка функціонує на основі використання матеріально-технічної субстанції відновних природних ресурсів і вторинної природної сировини. Розвиток біоенергетики як фундаментальна ціль удосконалення економічного механізму природокористування має отримати всестороннє сприяння з боку держави як щодо надання прямої фінансової допомоги, так і щодо непрямого впливу. Лише таким чином створяться привабливі умови для приватних інвестицій і розвиток біоенергетики набуде необхідних масштабів.

Необхідно при підборі методів, інструментів та важелів регуляторного впливу на природокористувачів враховувати особливості та складові децентралізації влади, зокрема децентралізації системи управління природними ресурсами й охорони навколишнього природного середовища, щоб максимально використати потенціал делегування повноважень і дерегуляції у процесі формування фінансів природокористування. На думку М. Хвесика, І. Бистрякова та Д. Клинового, децентралізація системи

управління в Україні передбачає переорієнтацію владних повноважень на низовий територіальний рівень. У зв'язку з цим актуалізується питання раціонального використання наявних на території ресурсів, насамперед природних [353, с. 21]. Тобто розширення повноважень регіональних органів державної влади й органів місцевого самоврядування щодо володіння, користування та розпоряджання природними ресурсами й асиміляційним потенціалом територій дасть змогу розширити базу наповнення місцевих бюджетів, зокрема завдяки збільшенню надходжень рентної плати за спеціальне природокористування, екологічного податку за забруднення навколишнього природного середовища, штрафів за порушення природоохоронного законодавства.

Карпук А., Т. Миклуш та О. Дзюбенко переконані, що проголошена державною владою політика децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування згідно з передовою європейською практикою створюють сприятливе підґрунтя для реальної децентралізації системи управління природоохоронною та природоексплуатаційною діяльністю, за якої центр тяжіння в екологічній і природно-ресурсній політиці поступово буде переміщено на рівень територіальних громад [164]. Завершення процесу створення об'єднаних територіальних громад і передача земель сільськогосподарського призначення державної власності поза межами населених пунктів у комунальну власність створюють надзвичайно сприятливий територіальний та ресурсний базис для соціально-економічного піднесення територіальних утворень. Територіальні громади отримують можливість на новій інституціональній основі забезпечити використання місцевого природно-ресурсного потенціалу, зокрема через створення комунальних підприємств, що спеціалізуються на природно-ресурсній і природоохоронній діяльності.

На думку Д. Клинового та П. Рогова, децентралізація управління природними ресурсами є складовою загального процесу децентралізації влади, у якій виділяються щонайменше три основні напрями: фінансова

децентралізація, включно з бюджетною, адміністративною децентралізацією, що передбачає створення муніципальної системи управління об'єднаними територіальними громадами й інституціональну децентралізацію, яка включає розмежування повноважень в управлінні різного роду власністю, насамперед природними й іншими виробничими ресурсами [172, с. 38]. Саме поєднання фінансової, адміністративної та інституціональної децентралізації стосовно користування, володіння та розпоряджання природними ресурсами вимагає формування сучасної децентралізованої моделі управління природними ресурсами, яка охоплюватиме фіскальну дерегуляцію, інституціоналізацію нових організаційно-правових форм природно-ресурсного та природоохоронного підприємництва, а також інструментарій бюджетної підтримки місцевих ініціатив в галузі раціоналізації використання природних ресурсів, ресурсозбереження та енергоефективності.

Вагомим чинником, який детермінує набір методів, інструментів і важелів вітчизняного економічного механізму природокористування, є модернізована останніми роками глобальна природоохоронна архітектоніка, яка охоплює комплекс відносин між національними державами в межах міжнародних природоохоронних конвенцій і формує набір імперативів для національних урядів стосовно боротьби з кліматичними змінами, використання окремих видів природної сировини та модернізації сфери поводження з відходами. Фактично сьогодні основу глобальної природоохоронної архітектоніки формують Нова кліматична угода та Глобальні цілі сталого розвитку, затверджені ООН. Тому важливого значення набуває впровадження пріоритетів, викладених у резолюції Нової кліматичної угоди (підписана у м. Глазго (Великобританія) у листопаді 2021 року) та Глобальних цілей сталого розвитку, безпосередньо пов'язаних зі сферою господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу й охорони довкілля. Таке впровадження дасть змогу у вітчизняній сфері

природокористування поступово відходити від феномену «голландської хвороби» та синдрому «ресурсного прокляття».

Тому, за твердженням В. Голяна, сутнісно-змістовим підґрунтям удосконалення економічного механізму природокористування на різних таксономічних рівнях має бути розуміння необхідності забезпечення раціоналізації використання природної складової національного багатства та охорони довкілля, а також уникнення феномену «голландської хвороби» та синдрому «ресурсного прокляття» [68].

«Голландська хвороба» (ефект Гронінгена) – негативний ефект, пов’язаний з відкриттям родовищ корисних копалин або зростанням цін на експорт видобувних галузей. «Ресурсне прокляття» – явище в економіці, пов’язане з тим, що країни, які володіють значними запасами природних ресурсів, є менш економічно розвиненими, ніж країни з невеликими їх запасами або із запасами, які відсутні зовсім.

Особливо ускладненим є формування сучасного економічного механізму природокористування в галузі господарського освоєння мінерально-сировинного потенціалу. З огляду на те, що більшість країн так і не змогли трансформувати національні економіки до вимог інформаційної фази соціально-економічного розвитку, мінерально-сировинні ресурси виступають чи не основним фактором господарської самодостатності й економічної потужності тих чи інших держав. Це стосується також і України [68].

Третім важливим чинником, який має бути врахований у процесі створення інституціонального підґрунтя економічного механізму природокористування, є євроінтеграція. Надання Україні статусу кандидата в члени ЄС також вимагає прискорення процесів стосовно імплементації природоохоронних директив Європейського Союзу. Вагомою складовою конвергенції екологічної політики ЄС та екологічної політики України має стати імплементація у вітчизняну практику основних пріоритетів Єдиної сільськогосподарської політики Європейського Союзу, що дасть змогу

надати додаткових імпульсів екологізації сільськогосподарського виробництва, зокрема через розвиток органічного землеробства й органічного тваринництва, та наростити потужності лісовідновлення і лісовідтворення. Патицька Х. переконана, що трансформаційні процеси в економічному поступі нашої держави сьогодні вибудовуються навколо європейської інтеграції України. Ключовим аспектом розвитку вітчизняної системи державотворення є обраний курс на децентралізацію та виокремлення територіальної громади як базового суб'єкта місцевого самоврядування, забезпечення її становлення як самодостатньої, дієвої та ефективної ланки управління [271, с. 10]. Відповідно до підходу Х. Патицької, врахування фактора євроінтеграції під час вибору пріоритетів трансформації економічного механізму природокористування водночас передбачає децентралізацію управління природокористуванням і перегляд інституціональних засад господарського освоєння природної сировини та використання асиміляційного потенціалу територій у межах територіальних громад.

Нинішня ситуація у сфері природокористування вимагає інституціоналізації економічного механізму природокористування на різних таксономічних рівнях. Тобто необхідним є створення економічного механізму природокористування на загальнонаціональному, регіональному, місцевому і локальному рівнях. На думку А. Карпука, Т. Миклуша та О. Дзюбенка, мають бути розроблені методи й інструменти не лише прямого, а й опосередкованого впливу на природокористувачів, щоб стимулювати останніх впроваджувати методи та технології комплексного природокористування. Якщо у загальнонаціональному масштабі масове впровадження методів і технологій комплексного природокористування потребує усесторонньої модернізації та реконструкції інфраструктури видобутку і переробки природної сировини, то на локальному чи муніципальному рівні вирішення проблеми переводу природокористувачів на принципи комплексності можна досягти вже у короткостроковій

перспективі [164]. Концентрація різноманітних видів природної сировини та наявність асиміляційного потенціалу на територіях, підпорядкованих територіальним громадам, дають змогу залучити додаткові резерви для соціально-економічного піднесення без надмірних капітальних вкладень у генерування інноваційних технологій. Водночас необхідним є вибір сучасних форм залучення природної сировини й асиміляційного потенціалу у відтворювальний процес, що сприятиме збільшенню виробництва продукції з високою доданою вартістю та дасть імпульс для розвитку суміжних галузей.

Економічний механізм природокористування нового типу має охоплювати модернізовані бюджетно-податкову, грошово-кредитну, консультативну та регламентаційно-дозвільну складові. На думку Н. Соколової та Н. Пархоменко, економічний механізм природокористування і природоохоронної діяльності базується на: засадах платності за спеціальне використання природних ресурсів, забруднення та шкідливий вплив на довкілля; цільовому використанні коштів, отриманих від екологічних зборів і платежів на ліквідацію джерел забруднення і відновлення та підтримання природних ресурсів у належному стані [311]. Тобто удосконалений економічний механізм природокористування має забезпечувати дієве та цільове використання на природоохоронні й природооблаштувальні цілі акумульованих у публічних бюджетах рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів та екологічного податку за забруднення навколишнього природного середовища.

Виокремлення перерахованих складових глобального та національного інституціонального середовища функціонування економічного механізму природокористування базується на припущенні про те, що ефективність застосування бюджетно-податкових і грошово-кредитних інструментів регуляторного впливу на природокористувачів залежить від уникнення асиметричності інформації для різних категорій природокористувачів, що досягається за умови донесення усієї повноти інформації про можливість

отримання різного роду преференцій, а також від своєчасності отримання дозвільних документів на здійснення природно-господарської та природоохоронної діяльності й забезпечення відповідності діяльності природокористувачів вимогам складових екологічного менеджменту (екологічне маркування, екологічна сертифікація, екологічна регламентація та екологічна стандартизація).

3.2. Удосконалення економічного механізму природокористування на національному, регіональному, місцевому та локальному рівнях

Проектуючи заходи з удосконалення економічного механізму природокористування, доцільно враховувати, що на загальнонаціональному рівні необхідним є інституціональне забезпечення через схвалення законодавчих та підзаконних актів, методів, інструментів і важелів регуляторного впливу на суб'єкти виробничо-господарської діяльності та на домогосподарства в галузі використання природної сировини та несировинних корисностей природних комплексів, а також в галузі техногенного й антропогенного впливу на природні ландшафти (рис. 3.2).

У Бюджетному кодексі України необхідно диверсифікувати набір форм, методів та інструментів бюджетного фінансування заходів з раціонального використання природних ресурсів та охорони довкілля, зокрема в галузі утримання природно-заповідних технологій, інвестування процесів модернізації та реконструкції об'єктів природно-господарської та природоохоронної інфраструктури у сфері очищення зворотних вод, поводження з відходами, охорони поверхневих і підземних вод і ґрунтів, збереження біорізноманіття. Поряд з інструментами прямої бюджетної підтримки реалізації проєктів природоохоронного спрямування необхідно застосовувати й інструменти непрямої підтримки.

Рис. 3.2. Таксономічний зріз удосконалення економічного механізму природокористування в Україні*

Примітка. *Розроблено авторкою

Також варто інституціоналізувати додаткові бюджетні преференції для суб'єктів природно-ресурсного та природоохоронного підприємництва, для домогосподарств та їх об'єднань у разі реалізації ними проєктів впровадження продуктивних і процесних інновацій у сферу господарського освоєння природної складової національного багатства та у сферу відновлення, відтворення природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища.

Досвід функціонування національної природоохоронної архітектури підтверджує доцільність створення ряду природно-ресурсних та екологічних спеціальних фондів у структурі Державного бюджету України, що дасть змогу сформувати надійне джерело фінансового забезпечення потреб публічного природоохоронного сектору, а також для непрямої підтримки суб'єктів комунального та корпоративного секторів, а також сектору домашніх господарств у галузі реалізації ними природно-господарських, природно-експлуатаційних, природооблаштувальних і природоохоронних проєктів.

У Податковому кодексі України в частині диверсифікації методів та інструментів фіскального регулювання природно-господарської та природоохоронної діяльності доцільно розширити перелік форм рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів, інституціоналізувати фіскальні платежі за трансакції з природно-господарськими та природно-ресурсними активами, урізноманітнити об'єктну базу стягнення екологічного податку за шкідливий вплив на довкілля, удосконалити інструментарій адміністрування штрафів і пені за порушення та недотримання природоохоронного законодавства, зокрема здійснення самовільних заходів, пов'язаних з господарським освоєнням природно-ресурсного потенціалу й охороною навколишнього природного середовища. Диверсифікація інструментів фіскального впливу на природокористувачів розширить об'єктну базу стягнення природно-ресурсних та екологічних платежів, що створить умови для нарощення потоків екоресурсних платежів у бюджеті

різного таксономічного рівня, а це дасть змогу нарощувати надходження до спеціальних фондів природно-ресурсного та природоохоронного спрямування.

Пріоритети формування економічного механізму природокористування на регіональному рівні мають базуватися на розумінні природно-ресурсної та ресурсно-продуктової асиметрії між адміністративними областями, що унеможливорює використання уніфікованого набору методів та інструментів регуляторного впливу на природокористувачів окремого регіону. Формування економічного механізму природокористування на рівні адміністративної області є елементом децентралізації природоохоронної та природно-ресурсної архітекtonіки. Однозначно, що в умовах децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування основний акцент регуляторного впливу має робитися на рівні територіальних громад, а не адміністративної області. Водночас таксономічний рівень області також має зайняти чільне місце в регуляторній архітекtonіці сфери природокористування. Це насамперед стосується регулювання використання мінерально-сировинного потенціалу, який концентрується в конкретній адміністративній області, оскільки прикметна риса запасів корисних копалин – це їх дискретність. Враховуючи те, що обласні державні адміністрації та обласні ради здійснюють безпосередній вплив на передачу земель лісогосподарського призначення у постійне користування, в економічному механізмі природокористування на регіональному рівні мають бути наявні методи й інструменти впливу на постійних лісокористувачів, зокрема в галузі адміністрування лісоресурсної ренти.

Особливу увагу необхідно приділити формуванню на рівні адміністративної області інструментарію фіскального регулювання природокористування, а саме щодо використання природних ресурсів з унікальними виробничо-технічними та ресурсно-екологічними характеристиками. Таку гіпотезу підтверджує концепт М. Хвесика, І. Бистрякова та Д. Клинового, згідно з яким ефективне застосування

фінансово-економічного механізму децентралізованого управління природними ресурсами істотно підвищує статусність територіального управління загалом, як самодостатньої управлінської ланки [353, с. 26].

В умовах децентралізації влади, євроінтеграційних устремлінь України, які також передбачають поглиблення децентралізації у володінні, користуванні та розпоряджанні природними активами, особливий наголос необхідно робити на формуванні економічного механізму природокористування на місцевому рівні (рівні територіальних громад). Передумовою формування такого механізму є розширення повноважень органів місцевого самоврядування в галузі регулювання процесів господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу й адміністрування рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів і екологічного податку за забруднення навколишнього природного середовища. Зрештою інституціональне середовище комплексного природокористування хоча й формується на загальнодержавному рівні, але підбір механізмів, методів та інструментів реальної імплементації цілей комплексності в спектр пріоритетів діяльності природокористувачів має здійснюватися на рівні муніципальних утворень [164].

Водночас формування економічного механізму природокористування на рівні територіальних громад має базуватися на певних методологічних принципах, зокрема тих, які забезпечують найбільш ефективно розмежування повноважень між центральною, регіональною владою та органами місцевого самоврядування територіальних громад. Відповідно до підходу Д. Клинового та П. Рогова, загальну методологію децентралізації в управлінні природними ресурсами визначають три основні концептуальні принципи, а саме: 1) інституціоналізоване розмежування повноважень в управлінні природними активами між державною та місцевою владою; 2) економічна самостійність території у розпорядженні власними й наданими через делегування повноважень економічними активами, включно з природними ресурсами й результатами їх використання у господарському процесі; 3) субсидіарність,

тобто побудова взаємовідносин між державною та місцевою владою на принципах максимальної регіональної самодостатності [172, с. 38].

Реалізація цього підходу в галузі збереження природних ресурсів у загальнонародній власності та закріплення прав їхнього розпорядження за державними та місцевими органами влади може бути реалізована через угоди публічно-приватного партнерства, які дадуть змогу залучити в публічний сектор приватні інвестиції і підвищити рівень капіталізації природних ресурсів, передусім у межах відповідної територіальної громади.

Враховуючи зростання ресурсних і територіальних можливостей місцевого самоврядування у зв'язку із формуванням територіальних громад, значно розширюються можливості муніципалітетів залучати природні ресурси у відтворювальний процес і тим самим створювати умови для нарощення валового регіонального продукту. Водночас більшість природних ресурсів, що перебувають у комунальній власності, а також будуть передані у власність територіальних громад найближчим часом, а також природні ресурси, що перебувають у державній власності, у власності домогосподарств та у межах громад, є вичерпними [164]. Цей фактор необхідно враховувати у процесі розроблення регіональних і місцевих програм освоєння природно-ресурсного потенціалу й охорони довкілля з урахуванням викликів воєнного та повоєнного часу.

Знову ж таки, як зазначають Д. Клиновий та П. Рогов, в умовах децентралізації в системі фінансових відносин між бізнесом і владою, зважаючи на європейський досвід у сфері використання природних активів, муніципалітет як керівний орган територіальних громад в Україні має стати публічно-правовою корпорацією, самоврядною громадою із правами юридичної особи, яка може займатися економічною діяльністю самостійно або створювати з цією метою територіальну корпорацію з управління природними ресурсами [172, с. 55]. Водночас оподаткування місцевими податками і зборами потребує внесення численних змін у податкове законодавство та в законодавство про місцеве самоврядування. Нещодавня

дерегуляція земельних відносин, яка супроводжується урізноманітненням трансакцій із земельними ділянками, якраз і створила сприятливе підґрунтя для диверсифікації набору місцевих податків та зборів.

Формування економічного механізму природокористування на рівні територіальних громад має охоплювати три основних блоки: планування, фінансування та стимулювання. Планування є важливою складовою економічного механізму природокористування, оскільки передбачає встановлення взаємозв'язку між наявним на території територіальних громад природно-ресурсним потенціалом і потребою місцевого господарського комплексу в певних видах природної сировини. Останні світові тренди природокористування підтверджують підвищення вагомості несировинних корисностей, які дають змогу продукувати екосистемні послуги, що забезпечують вищий рівень капіталізації природно-ресурсного потенціалу загалом.

На думку Н. Попадинця, Х. Патицької, І. Лещух, природно-ресурсний потенціал територіальних громад – це сукупна продуктивність природних ресурсів, засобів виробництва і предметів споживання, виражена в їхній суспільній споживчій вартості на певній території в певний період часу. Ефективне використання природно-ресурсного потенціалу потребує оцінки стану та можливостей цих ресурсів у територіальних громадах. Однак до сьогодні не вирішено низку проблемних питань щодо можливості використання наявних природних ресурсів на території громади самою ж громадою [279, с. 5]. Налагодження моніторингу запасів конкретного виду природної сировини та можливостей природних комплексів на території територіальних громад продукувати екосистемні послуги виступає головною складовою блоку планування економічного механізму природокористування. Ба більше, треба враховувати, що природні ресурси, які знаходяться на закріпленій за територіальними громадами території, перебувають у користуванні й розпоряджанні як суб'єктів державного та комунального сектору, так і корпоративного сектору, а також сектору домашніх

господарств. Органи місцевого самоврядування різною мірою можуть впливати на суб'єкти різних секторів, зокрема на комунальні підприємства вони здійснюють прямий контролюючий вплив, а на державні й приватні підприємства та на домогосподарства і їх об'єднання – опосередкований.

Моделювання природно-ресурсного потенціалу територіальних громад, на переконання Н. Попадинця, Х. Патицької, І. Лещух, потрібно здійснювати у розрізі видів природних ресурсів, з розподілом території, на якій вони розташовані, відповідно до правового статусу (землі державної, громадської (комунальної) власності), функціонального використання, величини розвіданих запасів корисних копалин, ліцензій на використання тощо. Оцінка фінансових можливостей територіальної громади від використання незадіяних на момент дослідження її природних ресурсів має базуватися на прогнозованих розрахунках доцільності їхнього використання на визначений період часу з урахуванням витрат на реалізацію [279, с. 6]. Саме моделювання різних сценаріїв використання місцевого природно-ресурсного потенціалу дасть змогу прорахувати варіанти нарощення надходжень до місцевих бюджетів через зростання сум рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів та екологічного податку, так і інших прямих і непрямих податкових платежів внаслідок збільшення обсягів природної сировини, яка залучається у відтворювальний процес, та розширення масштабів комерціалізації екосистемних послуг, що продукуються природними біогеоценозами.

Якщо говорити про модернізацію блоку фінансування, то необхідно зазначити, що у процесі розробленні методологічно-інструментального забезпечення економічного механізму природокористування на рівні територіальних громад необхідно насамперед виходити з необхідності встановлення обґрунтованих ставок рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів місцевого значення, а також необхідності законодавчого забезпечення надання права місцевому самоврядуванню встановлювати ставки екологічного податку за окремі види забруднень

навколишнього природного середовища. Одним з основних чинників господарської та фінансової самодостатності утворень базового рівня виступають надходження до місцевих бюджетів фіскальних платежів за спеціальне використання природних ресурсів і користування природними та природно-господарськими активами [68].

Соколова Н. і Н. Пархоменко стверджують, що становлення економічного механізму платного природокористування пов'язане з розробкою фундаментальних науково-методичних проблем з економічного обґрунтування оптимального рівня платежів, пошуку ефективних способів розрахунку, контролю і вилучення платежів, доцільних схем розподілу відповідних коштів. Податкову систему потрібно змінювати корінним чином: від оподаткування прибутку і доходу, що зараз здійснюється у більшості держав, потрібно переходити до оподаткування величини екологодеструктивного впливу на природу [311]. Тобто перенесення акценту в екологічному та природно-ресурсному оподаткуванні на рівень територіальних громад виступає важливою складовою еколого-трудової реформи. Коли відбувається зміщення акценту з оподаткування фонду заробітної плати в бік оподаткування рівня ресурсомісткості та негативного впливу на навколишнє природне середовище, то забезпечується позитивний вплив на ділову активність підприємницького сектору та домогосподарств.

Необхідними умовами модернізації економічного механізму природокористування на рівні територіальних громад, як вважають Д. Клиновий і П. Рогов, є: по-перше, перегляд методик нарахування рентних платежів для більш ефективного вилучення природної ренти; по-друге, розширення прав місцевих громад щодо стягнення плати за дозволи на використання природних активів і щодо використання їх як об'єктів концесії; по-третє, удосконалення антимонопольного законодавства у сфері природокористування [172, с. 55]. Недобір платежів до місцевих бюджетів за купівлю-продаж окремих видів природної сировини та територіальних ресурсів якраз пов'язаний із відсутністю дотримання базових вимог

антимонопольного законодавства, коли свідомо занижується ціна природного активу, який продається, і, відповідно, звужується база оподаткування. Поширеною є також практика штучного заниження ставок орендної плати за користування комунальними природними активами, що також негативно відображається на динаміці податкових надходжень до бюджетів місцевого самоврядування. Щодо формування цивілізованого інституту приватної власності, то на рівні територіальних громад необхідно чітко відслідковувати формування приватної власності на природні активи трудового і нетрудового типу, щоб усунути можливі невідповідності у перерозподілі природних благ під диктат місцевих бізнес-груп.

Важливою складовою економічного механізму на рівні територіальних громад є також блок стимулювання. Якраз через відсутність стимулів на місцевому рівні підприємницький сектор та домогосподарства дуже повільно реалізують проекти екологічної спрямованості. Кривень О. вважає, що головною метою економічного механізму природокористування є: стимулювання природокористувачів до зменшення шкідливого впливу на довкілля; стимулювання до раціонального використання та збереження компонентів природного капіталу, зменшення показників ресурсомісткості одиниці продукції; створення за рахунок коштів, отриманих від екологічних зборів і платежів, джерел фінансування природоохоронних заходів [187, с. 204–205]. При цьому в останні роки внаслідок бюджетно-фіскальної децентралізації можливості місцевого самоврядування стосовно прямої та непрямой бюджетної підтримки реалізації на території територіальних громад екологічних проєктів значно виросли. На цьому етапі важливого значення набуває інституціоналізація якомога ширшого ряду методів та інструментів стимулювання модернізації індустрії поводження з відходами, відновлення та відтворення природних ресурсів, збереження біорізноманіття, налагодження виробництва енергетичних продуктів на основі утилізації вторинної природної сировини, розбудови індустрії рекреаційного

природокористування на основі використання екосистемних послуг, які продукуються природними біогеоценозами.

Особливо важливим є формування сучасного економічного механізму природокористування на рівні сільських територіальних громад, оскільки на сільських територіях, де відсутні потужні центри промислового виробництва, природні ресурси виступають основою задоволення фінансово-економічних потреб громади загалом. Завданням такого механізму має стати забезпечення максимальної ефективності у використанні місцевого природно-ресурсного потенціалу, щоб сформувати максимально можливу базу для адміністрування природно-ресурсної ренти і забезпечити результативне залучення природної сировини у відтворювальний процес. Природні ресурси потенційно можуть на декілька порядків приносити більше доходів у фінансові фонди села, за умови, коли сільська громада отримує реальні права володіння та користування природними активами як у межах, так і поза межами населених пунктів [68].

Загалом економічний механізм природокористування на рівні територіальних громад має бути зорієнтований на забезпечення комплексності господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу, оскільки саме комплексність є запорукою попередження виснаження та деградації окремих природних ресурсів, які розміщуються на одному ареалі.

Найбільш прийнятними уніфікованими пріоритетами підвищення рівня комплексності використання природно-ресурсного потенціалу з метою отримання соціально-економічних та екологічних вигод виступають: 1) впровадження технологій органічного та ґрунтозахисного землеробства на переданих у комунальну власність сільськогосподарських землях поза межами населених пунктів; 2) екологічний реінжиніринг ренатуралізованих сільськогосподарських угідь і земель на схилах; 3) модернізація гідротехнічних споруд; 4) підвищення рівня утилізації відходів, що забезпечить поступову ліквідацію стихійних звалищ побутового сміття та відходів промислового виробництва; 5) налагодження виробництва

газоподібного й рідкого біопалива на основі утилізації відходів сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва; б) розбудова індустрії рекреаційного природокористування та зеленого туризму [164].

Перераховані пріоритети комплексного природокористування на рівні територіальних громад сприятимуть активнішому використанню природно-ресурсної й екологічної компонент у забезпеченні прискорених темпів соціально-економічного піднесення територіальних громад базового рівня, передусім на сільських територіях. Досягнення перерахованих пріоритетів забезпечить принципово інший рівень ефективності залучення природної сировини та несировинних користостей природних біогеоценозів у відтворювальному процесі, дасть змогу сформувати повноцінний сектор органічних сільськогосподарських виробництв, модернізувати індустрію поводження з відходами, реконструювати й оновити мережу міжгосподарських гідротехнічних споруд, налагодити виробництво різноманітних видів біологічного палива.

Водночас, з огляду на те, що підприємство є первинною ланкою національної економіки і її результативність у підсумку залежить від ефективної діяльності первинних ланок, надзвичайно важливим є формування економічного механізму природокористування на рівні суб'єкта господарювання (локальний рівень). Менеджмент підприємств має забезпечити усестороннє використання елементів екологічного менеджменту в різних фазах відтворювального процесу, щоб підвищивши показники екологічності та знизивши ресурсомісткість, у підсумку підвищити конкурентоспроможність готової продукції. Світова практика показує, що на порядок денний вийшла проблема запровадження у виробничо-господарську, комерційну й інвестиційну діяльність підприємств таких складових екологічного менеджменту, як екологічний франчайзинг, екологічний реінжиніринг та екологічний аутсорсинг.

У процесі розроблення вузлових складових економічного механізму природокористування на різних таксономічних рівнях треба виходити з того,

що тривалий час у вітчизняній практиці регуляторного впливу на природокористувачів домінував м'який «наздоганяючий» економічний механізм природокористування, прикметною рисою якого була націленість на усунення наслідків, а не попередження причин виникнення природно-техногенних небезпек. Такий механізм оперував надмірно звуженим рядом методів та інструментів фінансово-економічного регулювання природокористування, що не давало змоги вилучити на користь публічних бюджетів частину ренти й антиренти, яка утворювалася, відповідно, у сфері господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу та негативного техногенного впливу на навколишнє природне середовище.

М'який «наздоганяючий» економічний механізм природокористування також не забезпечував швидкої реакції вітчизняної природоохоронної архітекτονіки на глобальні природоохоронні тренди, що не давало змоги залучати значні потоки фінансових ресурсів у національну економіку відповідно до міжнародних конвенцій екологічного спрямування. Час також довів, що «відірваність» вітчизняної практики фінансово-економічного регулювання природокористування від передових іноземних практик вимагає трансформації м'якого «наздоганяючого» економічного механізму природокористування у випереджальний тип.

Жорсткий «пригнічуючий» тип економічного механізму природокористування, який базується на використанні інструментів карального та спонукального впливу на природокористувачів, не забезпечить належних темпів приросту інвестиційних вливань у природоохоронні проєкти. Для запровадження стимулюючого природоохоронні виробництва типу економічного механізму природокористування не вистачає критично необхідного рівня приватного інвестування природоохоронних проєктів, оскільки проєкти ресурсозбереження та енергоефективності потребують високого рівня концентрації інвестицій.

Випереджальний тип економічного механізму природокористування є найбільш адекватним нинішнім викликам, які стоять перед вітчизняною

природоохоронною та природно-ресурсною сферами. Передбачена цим типом диверсифікація бюджетно-податкових і фінансово-кредитних інструментів регулювання природокористування дасть змогу: підвищити результативність публічного фінансування вирішення багаторічних екологічних проблем; створити умови для отримання позикових коштів під реалізацію природоохоронних проєктів; забезпечити додаткову акумуляцію рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів та екологічного податку за забруднення навколишнього природного середовища.

Саме такий тип економічного механізму природокористування забезпечить прискорене впровадження технологій цифрової трансформації управління природокористуванням, що запобігатиме несанкціонованому й самовільному освоєнню природно-ресурсної бази соціально-економічного розвитку, а також забезпечить належний моніторинг за динамікою залучення природної сировини у відтворювальний процес, а також за темпами її відтворення.

Випереджальний тип економічного механізму природокористування потрібен також для того, щоб надолужити втрачений час у царині переведення природно-ресурсного сектору на «рейки» ринкової економіки і для того, щоб природна складова національного багатства стала повноцінним елементом товарно-грошових відносин. Із цією метою бюджетно-податкові й фінансово-кредитні інструменти необхідно доповнити інструментами, які стимулюватимуть природокористувачів реалізовувати проєкти, передбачені Новою кліматичною угодою, 17 Цілями сталого розвитку й іншими міжнародними природоохоронними конвенціями. Випереджальний тип економічного механізму природокористування має бути імплементований на всіх таксономічних рівнях: загальнонаціональному, регіональному, місцевому і локальному.

3.3. Модернізація бюджетно-податкової та грошово-кредитної складових економічного механізму природокористування в умовах децентралізації та євроінтеграції

У структурі економічного механізму природокористування на різних таксономічних рівнях основними елементами виступають бюджетно-податкова та грошово-кредитна складові, що охоплюють комплекс методів, інструментів і важелів прямого й опосередкованого регуляторного фінансового впливу на природокористувачів. Аналіз функціонування економічного механізму природокористування показав, що і бюджетно-податкова складова, зокрема в галузі інституціоналізації інструментів-стимулів, і грошово-кредитна складова не оперують критично необхідним набором регуляторних підойм на кшталт того набору, який використовується у високорозвинених країнах. Це не дає змоги використати весь потенціал природно-ресурсного сектору як для капіталізації природних ресурсів, так і для підвищення рівня соціальної та екологічної ефективності природокористування.

На переконання В. Бардася, система фіскального (бюджетно-податкового) регулювання природокористування в нашій країні характеризується надмірною уніфікованістю й обмеженістю набору методів, важелів та інструментів, що звужує реальну базу стягнення природно-ресурсних платежів і не сприяє нарощенню інвестиційного потенціалу відтворення, відновлення та охорони природних ресурсів [12]. Саме відірваність процесів трансформації бюджетно-податкової складової економічного механізму від пріоритетів публічного інвестиційного забезпечення охорони довкілля та реформування відносин власності на природно-ресурсні та природно-господарські активи не забезпечують оперативного реагування регуляторних підойм на форми і методи перерозподілу природної складової національного багатства, що призводить

до перетікання природно-ресурсної ренти з публічного у корпоративний сектор [68].

Останніми десятиліттями бюджетно-податковій складовій економічного механізму природокористування приділяється значна увага у працях вітчизняних вчених, враховуючи базові положення вітчизняного бюджетного законодавства та особливості здійснення фіскально-бюджетної децентралізації. Дослідження такого важливого джерела фінансового забезпечення охорони навколишнього природного середовища, як кошти бюджетів, показали, що в Україні цей ресурс використовується неповною мірою і потребує додаткових досліджень щодо ефективності використання коштів від екологічного оподаткування [176, с. 248].

Найбільш детермінуючий вплив на формування набору методів та інструментів бюджетно-податкового впливу на природокористувачів здійснили якраз децентралізація влади та реформа місцевого самоврядування, які забезпечили перенесення акценту в екологічній та природно-ресурсній політиці на рівень територіальних громад. У працях В. Бардася, І. Бистрякова, В. Голяна, Б. Данилишина, О. Дзюбенка, Л. Довгої, Т. Ілляшенко, А. Карпука, Д. Клинового, С. Князева, Н. Ковшун, Н. Котенко, І. Лещух, Т. Миклуша, Х. Патицької, Н. Попадинця, Н. П'ятки, П. Рогова, О. Сакаль та інших [10; 12; 63; 71; 98; 99; 106; 112; 176; 183; 231–233; 271; 279; 299; 300; 353] розглядаються засадничі моменти бюджетного фінансування природоексплуатаційної та природоохоронної діяльності, інституціональні основи встановлення ставок рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів і екологічного податку за забруднення навколишнього природного середовища, особливості вилучення, акумуляції та розподілу природно-ресурсної ренти й екологічної антиренти, науково-методичні засади нарахування та адміністрування земельного податку й орендної плати за користування земельними ділянками.

Природно-ресурсні платежі (рентна плата за спеціальне використання природних ресурсів) повною мірою не відповідають ряду характеристик, які

притаманні класичним податкам. Податки, як правило, стягуються з результатів господарської діяльності та з конкретних операцій, а природно-ресурсні платежі адмініструються за використання природних ресурсів, які є витвором природи або ж створені внаслідок затрат минулих поколінь. Усі ці фактори дають підстави констатувати, що природно-ресурсні платежі не можуть бути ідентифіковані виключно як податкові регулятори. Враховуючи функції (регулююча, фіскальна, розподільча), їх варто віднести до платежів фіскального спрямування [12].

Підвищення результативності реалізації на рівні територіальних громад природоохоронних проєктів значною мірою залежить від підвищення можливостей місцевих бюджетів фінансувати проєкти з охорони навколишнього природного середовища, зокрема утилізації відходів. Перевіреними вітчизняною та світовою практикою джерелами формування фондів відтворення, відновлення та охорони природно-ресурсного потенціалу докілья виступають екологічні податки за забруднення навколишнього природного середовища, а також рентна плата за спеціальне використання природних ресурсів місцевого значення [164].

Для більшості природних ресурсів нормативи плати за їхнє спеціальне використання не відображають реальної цінності тієї частини природного багатства, яка залучається у відтворювальний процес. До того ж лєвова частка природно-ресурсної ренти присвоюється вертикально інтегрованими підприємницькими структурами, а не перерозподіляється, як у передових країнах, в інтересах громадян, які проживають на територіях, що є ареалами концентрації природних ресурсів як відновних, так і невідновних [68].

Хвесик М., С. Князєв і В. Голян стверджують, що посилення позитивного впливу господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу на темпи соціально-економічного піднесення країни та зміцнення господарської самодостатності економіки регіонів і особливо сільських населених пунктів залежить від перегляду чинної системи встановлення нормативів плати за спеціальне використання природних ресурсів та ставок

екологічних податків за забруднення довкілля в бік її зближення з аналогічними системами високорозвинених країн, надання територіальним громадам реальних прав розпоряджання природними ресурсами прилеглих територій і розширення переліку угод державно-приватного партнерства щодо використання окремих складових місцевого природно-ресурсного потенціалу та переробки відходів [351]. «Символічність» ставок рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів консервує сировинну спрямованість окремих секторів національного господарства, а занижені ставки екологічного податку за забруднення навколишнього природного середовища не стимулюють суб'єктів виробничо-господарської діяльності модернізувати об'єкти природоохоронної інфраструктури та впроваджувати сучасні методи екологічного менеджменту. Суб'єктам виробничо-господарської діяльності вигідніше сплачувати «символічну» величину екологічного податку, аніж вводити сучасні основні засоби природоохоронного спрямування, які дадуть змогу знизити шкідливі викиди та скиди забруднюючих речовин.

Дослідження показали, що результативність податкового регулювання природокористування як із погляду адміністрування природно-ресурсних та екологічних платежів, так і з погляду нарощення бюджетних можливостей фінансування природоохоронної та природно-господарської діяльності залежить від еквівалентності вилучення ренти, яка створюється у зв'язку з дією природного чинника, у зв'язку з уречевленням затрат держави в минулі періоди, у зв'язку з монополією держави на окремі види природно-ресурсних і природно-господарських активів. Клиновий Д. і П. Рогов переконані, що управління рентним доходом починається з моменту його формування, тобто з визначення фактичної різниці між регіональними витратами виробництва та ринковою ціною продажу продукції (послуг). На наступній стадії отримання ренти в процесі реалізації продукції і послуг у суб'єктів господарювання в загальній структурі доходів (прибутків) формуватиметься, відповідно, рентна складова [172, с. 46]. Розвиваючи наведені міркування, економічний

механізм природокористування на місцевому рівні (на рівні територіальних громад) має охоплювати комплекс регуляторів, що даватимуть змогу відслідковувати утворення ренти у всіх фазах відтворювальних пропорцій у природно-продуктових ланцюгах. Відсутність інструментарію вилучення ренти на користь держави та територіальних громад на етапі освоєння природної сировини забезпечує її збільшення у фазі первинної переробки, що підвищує ймовірність її «перетікання» у корпоративний сектор. Тобто рента, яка належить державі та громадам, присвоюється суб'єктами приватного бізнесу, що призводить до викривлення класичних правил рентного регулювання природокористування. Аналіз попередніх періодів рентного регулювання господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу та забруднення навколишнього природного середовища показав, що нинішній економічний механізм природокористування як на загальнонаціональному рівні, так і на рівні територіальних громад не забезпечує оперативного вилучення ренти, яка має перерозподілятися в інтересах населення країни загалом і населення території, яка є ареалом концентрації природної сировини, зокрема.

Зараз не забезпечується оперативне вилучення природно-ресурсної ренти через надмірну звуженість фіскально-бюджетного інструментарію природокористування. Це, на думку В. Бардася, пов'язано з тим, що надзвичайно повільно та спорадично у вітчизняну систему фіскального регулювання природокористування вводяться апробовані зарубіжною практикою фіскальні інструменти стимулюючого, штрафного і відтворювального спрямування. Така ситуація склалася внаслідок половинчатості й архаїчності інституціонального забезпечення застосування фіскальних регуляторів у процесі використання більшості складових природно-ресурсного потенціалу [12]. Система природно-ресурсного й екологічного моніторингу повинна оперативне висвітлювати інформацію про темпи, масштаби та пропорції залучення природної сировини у відтворювальний процес і рівень забруднення навколишнього природного

середовища, щоб система фіскально-бюджетного регулювання вчасно реагувала на величину природно-ресурсної ренти й екологічної антиренти, яка створюється внаслідок погіршення еколого-економічних характеристик природного ресурсу та погіршення здатності природних комплексів продукувати екосистемні послуги.

Заслуговує на увагу підхід Л. Довгої. Згідно з її підходом, нарощення джерел наповнення місцевих бюджетів має відбутися за рахунок природної ренти через перегляд ставок податків і зборів за участю місцевих громад. Проголошений стратегічний курс на децентралізацію влади та реформу місцевого самоврядування повинен неодмінно враховувати заходи щодо передачі у власність територіальних громад природних активів, розташованих на територіях, які перебувають у власності громад [112, с. 133]. Необхідно зазначити, що процес передачі територіальним громадам, розміщених на прилеглих до них територіях природно-ресурсних активів, вже розпочався. Передача земель сільськогосподарського призначення державної власності поза межами населених пунктів у комунальну власність створює сприятливий територіальний «полігон» для формування сучасного економічного механізму природокористування на місцевому рівні, що дасть змогу підвищити капіталізацію природних ресурсів і забезпечити зростання надходжень рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів у бюджети місцевого самоврядування. Водночас органи місцевого самоврядування отримали можливість для реалізації різноманітних сценаріїв використання одержаних земель сільськогосподарського призначення. Зокрема, вони можуть передати їх у користування суб'єктам аграрного підприємництва й отримувати ренту у формі орендної плати за користування земельними ділянками; продати ці землі на ринку й отримати кошти, які надійдуть до місцевих бюджетів; створити комунальне підприємство для користування цими землями, що дасть змогу, крім традиційних земельних платежів, отримувати також частину чистого прибутку та надходження окремих податків до бюджетів місцевого самоврядування.

Особливу увагу, на думку М. Хвесика, І. Бистрякова та Д. Клинового, варто приділити визначенню міри вилучення природної ренти та її розподілу між державою, регіоном, громадою і підприємцями. Як показує світова й, зокрема, європейська практика господарювання, таке завдання може бути досить ефективно виконане за допомогою застосування селективних режимів господарювання для окремих територій [353, с. 33–34]. У вітчизняному податковому законодавстві однозначно необхідно ставки рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів визначати залежно від рівня доходності господарського освоєння природної сировини. Ідеться про рівень доходності при сплаті рентної плати, яка дає змогу перерозподілити на користь держави, громад і підприємницького сектору диференціальну ренту, що виникла внаслідок якості природних ресурсів та уречевлених затрат держави, які вона понесла в минулі періоди. «Символічні» ставки рентної плати за спеціальне використання переважного обсягу природної сировини призводять до того, що корпоративний сектор залучає природну складову національного багатства у відтворювальний процес за заниженою ціною і після переробки природних ресурсів отримує надприбутки, що не дає змоги забезпечити еквівалентний розподіл природно-ресурсної ренти на користь держави та громад.

Наведення ладу в царині ідентифікації величини рентних доходів, їх адміністрування та розподілу залежить від упорядкування відносин власності на природно-ресурсні та природно-господарські активи. Саме форма власності на природно-ресурсні та природно-господарські активи і визначає тип ренти, яка є домінуючою в сукупному рентному доході, що отримується внаслідок залучення природної сировини та несировинних корисностей природних комплексів до відтворювального процесу. Згідно з підходом Д. Клинового та П. Рогова, на стадії розподілу ренти відбуватиметься упорядкування процесу справедливого отримання рентних доходів учасниками рентних відносин у регіоні. Стадія розподілу тісно пов'язана з відносинами власності між суб'єктами господарювання, державою, регіоном

і територіальною громадою. При цьому, орендодавцями та власниками ресурсу отримується рента у вигляді орендної плати орендарів, плати користувачів за ресурс або частини прибутку, яка на наступній стадії вилучатиметься різними механізмами (включно з договірними та фіскальними) як рентний дохід [172, с. 47].

Як вважає О. Сакаль, передача відповідальності центральних органів державної влади за виконання певних функцій щодо природних ресурсів і природокористування інституціям місцевого рівня зумовлює необхідність у формуванні нових сталих джерел місцевих доходів через розширення переліку об'єктів оподаткування. Водночас постає нове завдання – забезпечення належного рівня адміністрування природних ресурсів і природокористування, що достатньо утруднено для органів влади на місцях [299, с. 182]. В умовах, коли у значній кількості територіальних громад відсутні потужні промислові центри, що забезпечують виробництво великої кількості продукції з високою доданою вартістю, ідентифікація реальної бази справляння рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів і можливе її розширення створює сприятливе підґрунтя для зростання надходжень природно-ресурсних платежів у бюджети місцевого самоврядування і тим самим сприяє збільшенню доходної частини публічних фінансових фондів як на рівні адміністративної області, так і на рівні територіальних громад. Розширення переліку оподаткування використання природно-ресурсних і природно-господарських активів значною мірою залежить від інституціоналізації додаткових платежів за трансакції з названими активами, що відповідає реальному викликам, оскільки з 2021 року запущено ринок земель сільськогосподарського призначення та здійснено дерегуляцію земельних відносин.

Карпук А., Т. Миклуш та О. Дзюбенко переконані, що виконками місцевих рад, які виступають виразниками потреб територіальних громад і є наближеними до реальних проблем екології та природокористування, мають отримати додаткові повноваження в галузі розширення джерел поповнення

місцевих фондів раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища, а також акумуляції більшої частки рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів та екологічного податку за забруднення навколишнього середовища у бюджетах місцевого самоврядування [164].

Як зазначають Н. Котенко та Т. Ілляшенко, розпочаті урядом реформи в напрямі децентралізації публічної влади прямо впливають на механізми розподілу бюджетних коштів і роблять іще більш вразливою систему загального територіального природокористування. Переміщення компетенцій із центру на рівень територіальних громад повинно супроводжуватися відповідною зміною напрямів руху потоків фінансових ресурсів та створенням дієвих інструментів їх формування та розподілу [183, с. 274]. Тобто перенесення відповідальності щодо покращення екологічної обстановки та раціоналізації використання природних ресурсів з центра на місцевий рівень вимагає створення сучасного економічного механізму природокористування на місцевому рівні з чіткою специфікацією статей доходів, які будуть спрямовуватися на природоохоронні цілі. Дуже важливо, щоб рентна плата за спеціальне використання природних ресурсів, екологічний податок за викиди, скиди та розміщення відходів, платежі за трансакції з природно-ресурсними та природно-господарськими активами, доходи від реалізації угод публічно-приватного партнерства у сфері природокористування, що надходять до бюджетів місцевого самоврядування, цільово використовувалися для фінансування проєктів екологізації діяльності комунальних підприємств, упорядкування природно-заповідних територій і створення додаткових ресурсів для продукування екосистемних послуг.

Першим кроком до розширення бази стягнення рентної плати за спеціальне природокористування та платежів за трансакції з природними ресурсами є модернізація системи управління природокористуванням на місцевому рівні, щоб крім додаткових резервів акумуляції природно-ресурсних платежів, необхідно було задіяти також і субсидіарні механізми

бюджетного зрівнювання. На думку Д. Клинового та П. Рогова, основними важелями та регуляторами рентного фінансово-економічного механізму управління природними ресурсами місцевих громад є субсидіарні механізми бюджетного вирівнювання, фіскальні механізми бюджетного наповнення та фінансово-господарські відносини в межах публічно-приватного партнерства [172, с. 47]. Тобто, крім адміністрування рентних платежів за спеціальне використання природних ресурсів, плати за трансакції з природно-господарськими та природно-ресурсними активами, необхідно задіяти потенціал партнерських відносин між комунальними (міське самоврядування) та приватними партнерами в галузі користування природною складовою національного багатства, а також створення нових об'єктів, модернізації та реконструкції робочих об'єктів природно-господарської та природоохоронної інфраструктури. Модернізація об'єктів природно-господарської та природоохоронної інфраструктури дасть змогу прискорити процеси відтворення та збереження біорізноманіття і наростити масштаби продукування природними комплексами екосистемних послуг, комерціалізація яких на порядок збільшить грошові потоки, що створюються у природно-ресурсному секторі, а в підсумку це підвищить вагомість цього сектору в забезпеченні соціально-економічного піднесення територіальних громад і наповнення бюджетів місцевого самоврядування.

Дуже важливо повною мірою використати ті резерви для наповнення спеціальних фондів природно-ресурсного спрямування, які створені в структурі місцевих бюджетів, що виникли у зв'язку з передачею земель сільськогосподарського призначення державної власності поза межами населених пунктів у комунальну власність. Сьогодні більшість громад в Україні, на думку Н. Попадинця, Х. Патицької, І. Лещух, мають переважно сільськогосподарське спрямування. Лише в деяких з них розташовані промислові об'єкти, що становлять основне джерело надходжень до місцевого бюджету. Тож ці землі мають допомогти перенаправити велику частину фінансових ресурсів від держави на місця. Передусім громади

зможуть отримувати гроші від земельного податку й орендної плати за землю [279, с. 7]. Такий підхід варто підтримати лише частково, оскільки, крім удосконалення адміністрування земельного податку й орендної плати за користування земельними ділянками як додаткового джерела наповнення місцевих бюджетів, необхідно трансформувати усю систему відносин, пов'язаних із земельними трансакціями, що за дотримання атрибутів класичного земельного ринку дасть змогу на порядки збільшити надходження від операцій із капіталом у бюджети місцевого самоврядування.

Також принципового значення набуває використання акумульованого в місцевих бюджетах екологічного податку за забруднення навколишнього природного середовища для фінансування проєктів відтворення та примноження потенціалу навколишнього природного середовища як у галузі раціоналізації використання природної сировини, так і в галузі використання несировинних корисностей природних комплексів. Розширення доходних джерел загального фонду місцевих бюджетів за рахунок екологічного податку, на думку Н. Котенко та Т. Ілляшенко, унеможливить роботу місцевих фондів охорони навколишнього природного середовища. Переведення більше половини надходжень цього податку на обласний рівень можливо лише за умови розроблення об'єктивного (бажано формульного) механізму подальшого розподілу коштів між базовими органами місцевого самоврядування [183, с. 274]. У зв'язку з децентралізацією влади та реформою місцевого самоврядування, коли акценти щодо реалізації екологічних пріоритетів перенесено на рівень територіальних громад, на обласному рівні концентрація частини акумульованого екологічного податку повинна бути мінімальною, а найбільша частка має спрямовуватися у бюджет місцевого самоврядування, щоб максимально наблизити надходження названого фіскального інструменту до пріоритетів фінансування проєктів природоохоронного та природооблаштувального спрямування.

Як стверджує Л. Довга, варто поновити правові норми природоохоронного та бюджетного законодавства для спрямування екологічного податку лише до спеціальних фондів державного бюджету та місцевих бюджетів. Також важливе подальше спрямування отриманих коштів лише на здійснення природоохоронних заходів [112, с. 133]. Враховуючи те, що ця норма не була забезпечена останніми роками, так і не вдалося суттєво збільшити публічні природоохоронні видатки на рівні територіальних громад. У підсумку це не дало змоги локалізувати ряд техногенно-екологічних катастроф у різних регіонах як в галузі поводження з відходами, так і в галузі розбудови протипаводкової та протиповеневої інфраструктури. Фактично формальна децентралізація управління природними ресурсами й охороною довкілля не отримала реального втілення через непорядкованість бюджетно-податкової та грошово-кредитної складових економічного механізму природокористування на місцевому рівні. Відсутність відпрацьованого інструментарію фінансування процесів збереження та відтворення біорізноманітття не дозволяє нарощувати потенціал екосистемних послуг, що дало б змогу зробити сектор природно-ресурсного та природоохоронного підприємництва базовою ланкою місцевого господарства.

Модернізація бюджетно-податкової складової економічного механізму природокористування вимагає також врахування затрат на попередження шкоди та на відтворення природних ресурсів. Зрозуміло, що необхідність запровадження того чи іншого платежу має бути обґрунтованою. Так, потрібно ґрунтуватися на результатах ретельного еколого-економічного оцінювання використання природних ресурсів та ефективності здійснення природоохоронної діяльності. Реалізація такого підходу дасть змогу в майбутньому попередити помилки екстенсивного принципу використання природних ресурсів [7, с. 67]. У царині господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу й охорони довкілля, за винятком аграрного природокористування та надрокористування, як правило, працюють суб'єкти

державного та комунального природно-ресурсного і природоохоронного підприємництва, що створює сприятливе підґрунтя для місцевого самоврядування через здійснення прямого впливу, щоб змусити ці суб'єкти повною мірою використати кращі зразки фіскалізації природокористування, які апробовані у високорозвинених країнах.

У зв'язку з латентністю формування сучасного бюджетно-податкового інструментарію вилучення природно-ресурсної ренти та екологічної антиренти обґрунтовується доцільність інституціоналізації екологічної субвенції. Зокрема, застосування процедур горизонтального вирівнювання в управлінні загальним територіальним природокористуванням, на думку Н. Котенко та Т. Ілляшенко, не є доцільним через низький фіскальний потенціал загальнодержавних природно-ресурсних платежів, що закріплюються за місцевими бюджетами. Введення до бюджетного менеджменту екологічної субвенції дозволить фінансувати місцеві проекти з розширеного відтворення території. Для цього необхідно визначати обсяг екологічної субвенції на основі таких параметрів: кількість населення відповідної адміністративно-територіальної одиниці; коригуючі коефіцієнти, що враховують темпи погіршення екологічної ситуації; ефективність реалізації екологічних програм; тенденції щодо погіршення стану основних компонентів навколишнього природного середовища за збереження існуючих рівнів антропогенного навантаження [183, с. 275]. Поглиблення децентралізації і перенесення на рівень територіальних громад вирішення проблем природно-ресурсного й екологічного спрямування та збільшення частки перерахування до бюджетів місцевого самоврядування рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів та екологічного податку за забруднення навколишнього природного середовища дасть змогу на порядок збільшити надходження екоресурсних платежів до публічних фінансових фондів місцевого рівня.

У 2015 році були внесені суттєві зміни в систему фіскального регулювання природокористування, зокрема інституціоналізовано рентну

плату за використання лісових, водних і мінерально-сировинних ресурсів. Водночас зберігаються значні відмінності у встановленні нормативів плати за спеціальне використання природних ресурсів. Зокрема, встановлення рентної плати за спеціальне використання води базується на територіально-басейновому підході, за спеціальне використання лісових ресурсів – на основі встановлення лісових такс. Ці підходи є рудиментами як командно-адміністративної моделі централізованого управління природними ресурсами та охороною довкілля, так і тієї моделі, яка сформувалася в 90-ті роки минулого століття і функціонує донині [86].

Принципового значення щодо модернізації бюджетно-податкової та грошово-кредитної складових економічного механізму природокористування набуває упорядкування фіскально-бюджетних і фінансово-кредитних відносин під час здійснення процесів господарського освоєння мінерально-сировинної бази. Домінування у сфері надкористування державних монопольних утворень уможливорює прямий вплив держави на процеси надкористування, зокрема щодо рентного регулювання надкористування та розподілу гірничої (мінерально-сировинної) ренти між бюджетами різного таксономічного рівня.

Доцільність модернізації бюджетно-податкової складової економічного механізму природокористування у сфері користування надрами на рівні територіальних громад впливає зі специфіки фіскального регулювання господарського освоєння цієї природної складової національного багатства. Вчені Державної установи «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України» констатують, що дискретність поширення родовищ мінерально-сировинних ресурсів, які розміщені на території далеко не всіх сільських, селищних, міських рад і територіальних громад, не дозволяє розглядати рентну плату за користування надрами як стабільне й доступне усім громадянам джерело наповнення їхніх бюджетів. Водночас слід зберегти це джерело наповнень місцевих бюджетів, зокрема, з огляду на можливість додаткового освоєння потенціалу ресурсів надр за умови

відповідної зацікавленості на місцях [325, с. 374]. Прецеденти видобутку бурштину в окремих адміністративних районах Поліського регіону свідчать про те, що в разі модернізації бюджетно-податкового інструментарію регуляторного впливу на надрокористувачів у галузі видобутку такого виду мінеральної сировини органічного походження місцеві бюджети можуть отримати суттєве зростання надходжень бурштинової ренти і забезпечити прискорені темпи соціально-економічного піднесення.

Довга Л. пропонує забезпечити справедливий розподіл надходжень від рентних платежів, зокрема, від плати за користування надрами. Наявний розподіл цього доходу слід трансформувати збільшенням частки надходжень місцевих бюджетів із 25 % до щонайменше 70 %. Це дасть змогу новоутвореним територіальним громадам розширити можливості щодо розв'язання екологічних проблем в окремих регіонах [112, с. 133]. Враховуючи те, що мінерально-сировинна рента за видобуток природного газу й нафти, рудної та будівельної сировини є значною і в разі зміни співвідношень у процесі її розподілу в бік збільшення частки, яка спрямовується у місцеві бюджети, можна буде значно покращити ситуацію не лише з фінансуванням природоохоронних видатків, а й із прискоренням темпів соціально-економічного піднесення територіальних громад, територія яких виступає ареалом концентрації корисних копалин.

В умовах поглиблення трансформації земельних відносин, що підтверджується запуском ринку земель сільськогосподарського призначення та дерегуляцією земельних відносин, зростає роль адміністрування земельного податку й орендної плати за користування земельними ділянками, а також платежів за трансакції із землею у наповненні бюджетів територіальних громад. З огляду на це, для збільшення наповнення місцевих бюджетів платою за землю необхідно: запровадити повний облік земельних ресурсів громад; провести інвентаризацію платників податків; встановити залежність між ставкою земельного податку, грошовою оцінкою землі, її якістю та особливостями використання [325, с. 379]. Інвентаризація

платників земельного податку потрібна також для того, щоб навести лад у системі користування орендними правами на землі сільськогосподарського призначення. Особливо за обставин, коли в аграрному секторі останніми роками значно підвищився рівень концентрації фінансових ресурсів, які присвоюються власниками потужних агропромислових об'єднань внаслідок відсутності сучасного бюджетно-податкового інструментарію ідентифікації, вилучення та розподілу і перерозподілу земельної ренти.

Низький рівень результативності адміністрування земельної ренти також пов'язаний з тим, що з огляду на соціально-економічну ситуацію в країні органи місцевого самоврядування орієнтуються на встановлення лояльних до землекористувачів і власників земель розмірів ставок земельного податку й орендної плати, не використовуючи наявні резерви, які криються у перегляді нормативно-грошової оцінки земельних ділянок. Резервом збільшення доходів місцевих бюджетів базового рівня є кошти від продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення, що перебувають у державній власності до розмежування земель державної і комунальної власності [325, с. 374]. Практика надання пільг при сплаті земельного податку призвела до численних викривлень у системі вітчизняного земельного оподаткування, зокрема плата за землю втратила традиційну для себе бюджетонаповнюючу роль на рівні місцевих бюджетів, що звужує можливості територіальних громад фінансувати не лише пріоритети соціально-економічного розвитку, але й заходи щодо відновлення та відтворення земельно-ресурсного потенціалу.

Не забезпечується також належний рівень бюджетно-податкового регулювання процесів освоєння водно-ресурсного потенціалу, а також залучення води у відтворювальний процес житлово-комунального господарства, промисловості та сільського господарства. За інформацією вчених Державної установи «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України», у доходній частині місцевих бюджетів адміністративно-територіальних одиниць базового рівня рентні платежі за

спеціальне використання водних ресурсів є незначними. Невисокі абсолютні значення рентних платежів за спеціальне використання води водних об'єктів також зумовлені низькими ставками рентної плати, впливу на встановлення яких органи місцевого самоврядування не мають [325, с. 382]. Тобто першочергового значення набуває забезпечення належної диференціації нормативів плати за спеціальне використання поверхневих і підземних вод, щоб максимально врахувати в процесі рентного регулювання водокористування запаси поверхневих і підземних вод, природні умови господарського освоєння водно-ресурсного потенціалу, рівень розвитку водогосподарської та водоохоронної інфраструктури, рівень повене- та паводконебезпечності окремих територій, ризики підтоплення населених пунктів і сільськогосподарських угідь.

Поряд з модернізацією бюджетно-податкової складової економічного механізму природокористування на місцевому рівні необхідною є також модернізація грошово-кредитної складової, тобто сукупності відносин, пов'язаних із залученням приватних джерел фінансового забезпечення екологічних і природно-ресурсних потреб територіальних громад, а також суб'єктів виробничо-господарської діяльності та домогосподарств, які розміщені на територіях, підпорядкованих відповідній територіальній громаді. Вирішення існуючих проблем охорони довкілля, на думку Н. Ковшун і Н. П'ятки, значною мірою залежить від ефективності функціонування системи фінансового забезпечення, сформованої в країні, встановленого складу й обсягів джерел фінансування і визначених напрямів їхнього використання, що й зумовлює потребу науково обґрунтованого аналізу цих проблем [176, с. 242–243].

Як переконують М. Хвесик, І. Бистряков та Д. Клиновий, постає потреба у впровадженні в господарську діяльність громад новітніх фінансово-економічних механізмів, налаштованих на відповідні сучасні алгоритми капіталізації природних ресурсів із відповідною інфраструктурою у вигляді управлінських структур, здатних забезпечити як інтеграцію

природних ресурсів у господарський обіг та перетворення їх на повноцінні активи, так і ефективне управління ними й системний ефект від трансформації природно-ресурсного капіталу у вартісну форму, завдяки чому досягатиметься сталий розвиток територіальних громад загалом [353, с. 22]. Відповідно до такого підходу капіталізація природних ресурсів може отримати додаткові імпульси у зв'язку з інституціоналізацією іпотечно-заставних операцій, які дадуть змогу використовувати комунальні природно-ресурсні та природно-господарські активи як заставу при залученні кредитних ресурсів та емісії боргових «зелених» цінних паперів; укладанням угод публічно-приватного партнерства щодо користування природно-ресурсними та природно-господарськими активами, а також стосовно розбудови об'єктів природно-господарської та природоохоронної інфраструктури на основі передачі прав тимчасового користування; отриманням природокористувачами кредитних ресурсів комерційних банків на основі компенсації процентних ставок за рахунок коштів місцевих бюджетів; залучення приватних інвестицій у комунальну природно-господарську та природоохоронну інфраструктуру в межах міжнародних природоохоронних конвенцій і реалізації проєктів транскордонного співробітництва.

Одним з ефективних джерел модернізації грошово-кредитної складової економічного механізму природокористування на місцевому рівні виступає корпоратизація комунальних підприємств, які працюють на основі господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу. Корпоратизація комунальних підприємств – механізм залучення додаткових надходжень через передачу корпоративних прав на унітарне комунальне підприємство (або частини таких прав) приватним інвесторам і його перетворення на корпоративне. Створення підприємств комунальної форми власності, здатних бути джерелом доходів до місцевих бюджетів і забезпечувати послуги соціального характеру – напрям роботи органів місцевого самоврядування, який має охоплювати значний комплекс питань [287, с. 57].

Проривних позитивних змін в галузі залучення приватних інвестицій у комунальну природоохоронну інфраструктуру та в природоохоронну діяльність виробничих підприємств і домогосподарств можна досягти за умови впорядкування фінансових відносин між бізнесом і владою у сфері використання природних активів, які забезпечать перетворення муніципалітету як керівного органу територіальної громади в Україні на публічно-правову корпорацію. Отже, процес об'єднання громад повинен супроводжуватися формуванням окремого правового інституту муніципальної власності, до складу якого увійдуть, зокрема, земля та інші природні ресурси місцевого значення, розміщені між населеними пунктами. Також доцільно переглянути та в разі потреби розширити базу оподаткування місцевими податками й квазіподатковими інструментами у вигляді місцевих зборів за природокористування [353, с. 34]. Надання муніципалітету статусу публічно-правової корпорації дасть змогу залучити публічний сектор територіальних громад до співпраці з приватним бізнесом у галузі модернізації місцевої природно-ресурсної та природоохоронної інфраструктури, а також залучення додаткової природної сировини в господарський обіг і комерціалізації екосистемних послуг, які продукуються природними комплексами, що територіально зосереджені у відповідній територіальній громаді.

Важливого значення набуває такий механізм залучення «зелених» інвестицій, як емісія муніципальних боргових зобов'язань під реалізацію природоохоронних проєктів. Тобто муніципалітет, здійснюючи емісію такого роду боргових цінних паперів, виходить на фінансовий ринок з метою залучення грошових коштів для реалізації природооблаштувальних і природоексплуатаційних проєктів. У такому контексті необхідно повною мірою використати позитивну практику тих муніципалітетів, особливо Західного регіону, що мають досвід емісії муніципальних боргових зобов'язань [164].

У контексті модернізації бюджетно-податкової та грошово-кредитної складових економічного механізму природокористування важливого значення набуває встановлення взаємозв'язку між надходженнями екоресурсних платежів (рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів і екологічного податку за забруднення навколишнього природного середовища) та публічними видатками на охорону навколишнього природного середовища. За період 2002–2020 років загалом спостерігається перевищення надходжень екоресурсних платежів над публічними видатками на охорону навколишнього природного середовища.

Зокрема, у 2002 році надходження екоресурсних платежів до Зведеного бюджету України становили 2639 млн грн, у 2008 році – 10474 млн грн, у 2013 році – 32779 млн грн, у 2016 році – 51607 млн грн, у 2020 році – 62510 млн грн. Фактично номінальна величина надходжень екоресурсних платежів до Зведеного бюджету України у 2020 році була більшою за аналогічний показник 2002 року у 23 рази (рис. 3.3). Однак, таке збільшення в основному було забезпечене не реальним зростанням суми адміністрування рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів та екологічного податку за забруднення навколишнього природного середовища, а інфляційно-девальваційними процесами, зумовленими стагфляцією економіки.

У динаміці видатків Зведеного бюджету України на охорону навколишнього природного середовища у 2002–2020 роках також спостерігається висхідний тренд. У 2002 році сума видатків на фінансування капітальних інвестицій та поточних витрат природоохоронного спрямування становила 662 млн грн, у 2008 році – 2765 млн грн, у 2013 році – 5594 млн грн, у 2016 році – 6255 млн грн, у 2020 році – 9057 млн грн. Загалом у 2020 році, порівнюючи з 2002 роком, номінальна сума видатків Зведеного бюджету України на охорону навколишнього природного середовища зросла у 13,7 рази.

Рис. 3.3. Динаміка рівня покриття публічних видатків на охорону довкілля екоресурсними платежами у 2002–2020 роках*

Примітка. *Розраховано і побудовано авторкою на основі джерел [29–31; 113–115; 318–320]

Також за період 2002–2020 років спостерігається кількаразове перевищення надходжень екоресурсних платежів над публічними видатками на фінансування капітальних інвестицій і поточних витрат природоохоронного спрямування. Зокрема, у 2002 році надходження екоресурсних платежів до публічних бюджетів перевищувало публічні видатки на охорону навколишнього природного середовища в 4 рази, у 2008 році – у 3,8 рази, у 2013 році – у 5,9 рази, у 2016 році – у 8,3 рази, у 2020 році – у 6,9 рази. Тобто існує значний потенціал щодо нарощення публічних видатків на фінансування капітальних інвестицій і поточних витрат природоохоронного спрямування.

Логіка у спрямуванні екоресурсних платежів, що акумулюються в публічних бюджетах, на публічні видатки на охорону навколишнього природного середовища полягає в тому, що фіскальні платежі, отримані в процесі господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу та користування елементами довкілля, мають мати цільове спрямування на статті видатків, спрямовані на відтворення природно-ресурсного потенціалу та збереження довкілля. Тому необхідно більшу частину екоресурсних платежів концентрувати не в загальних фондах публічних бюджетів, а в спеціальних, що дасть змогу, з огляду на декількаразове перевищення цих платежів над сумою природоохоронних видатків, суттєво збільшити обсяги фінансування капітальних інвестицій і поточних витрат екологічного спрямування.

Збільшення суми публічних видатків на охорону навколишнього природного середовища дасть змогу наростити участь держави й територіальних громад у реалізації природоохоронних і природооблаштувальних проєктів, чим підвищить ефективність утилізації відходів, очищення зворотних вод, збереження природно-заповідного фонду, захисту ґрунтових і підземних вод, збереження та примноження біорізноманіття. Також зростання величини публічних видатків на охорону навколишнього природного середовища за рахунок концентрації в

спеціальному фонді екоресурсних платежів збільшить імовірність укладання угод публічно-приватного партнерства у сфері господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу та природоохоронної діяльності, оскільки державні та комунальні партнери зможуть увійти у партнерські відносини з вищою концентрацією фінансових ресурсів.

У нинішніх умовах господарювання в галузі залучення природної сировини у відтворювальний процес, а також техногенного впливу виробничої та невиробничої сфери на навколишнє природне середовище модернізація економічного механізму природокористування має розпочатися з перегляду фундаментальних засад бюджетного перерозподілу акумульованих екоресурсних платежів через їх концентрацію в спеціальних фондах, призначених для фінансового забезпечення виключно природоохоронної та природооблаштувальної діяльності. Це дасть змогу забезпечити цільове використання екоресурсних платежів, що позитивно вплине на фінансове забезпечення реалізації пріоритетів національної екологічної політики.

Саме цільове спрямування екоресурсних платежів на статті фінансування капітальних інвестицій і поточних витрат природоохоронного спрямування має виступити першим кроком модернізації економічного механізму природокористування як в галузі бюджетно-податкової, так і в галузі грошово-кредитної складових.

3.4. Удосконалення інституціонального забезпечення фінансування природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності на муніципальному рівні

Охорона навколишнього природного середовища в останні десятиліття продовжувала перебувати значною мірою під патронатом держави в галузі фінансування проєктів природоохоронного та природооблаштувального спрямування. Основними складовими публічного фінансування охорони

навколишнього природного середовища виступають: запобігання та ліквідація забруднення навколишнього природного середовища (охорона та раціональне використання природних ресурсів, утилізація відходів, ліквідація іншого забруднення навколишнього природного середовища), збереження природно-заповідного фонду, фундаментальні та прикладні дослідження і розробки у сфері охорони навколишнього природного середовища, інша діяльність у галузі охорони навколишнього природного середовища.

Публічне фінансування охорони навколишнього природного середовища здійснюється за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів. Практика фінансування охорони навколишнього природного середовища засвідчує, що пріоритетним напрямом, як правило, виступає ліквідація, а не запобігання забрудненню навколишнього середовища. Це пов'язано з тим, що дефіцит публічних фінансів стосовно вирішення екологічних проблем з року в рік не давав змоги перейти до превентивних заходів, які б попереджували виникнення екологічних катастроф і зміцнювали природно-техногенну безпеку країни і регіонів.

Незважаючи на те, що обсяги поточних витрат і капітальних інвестицій на охорону навколишнього природного середовища зростають, інвестиційне забезпечення охорони навколишнього середовища в Україні перебуває на низькому рівні, обсяги природоохоронних інвестицій є недостатніми. Необхідно мобілізувати інвестиції у природоохоронну діяльність з усіх можливих джерел, збільшити державні інвестиції, активізувати альтернативне інвестування, стимулювати притік іноземних інвестицій у природоохоронну діяльність. Доцільно переглянути структуру видатків, а саме: збільшити частку капітальних видатків у загальному обсязі, поступово скорочуючи поточні видатки [176, с. 248]. Таке співвідношення між капітальними інвестиціями та поточними видатками зумовлено хронічним дефіцитом природоохоронних витрат. Суб'єкти природно-ресурсного та природоохоронного підприємництва фактично мають кошти лише для того,

щоб обслуговувати об'єкти природоохоронної інфраструктури та проводити капітальний ремонт основних природоохоронних засобів.

Формування та реалізація державної політики розвитку «зеленої» економіки, на думку А. Кумачової, набуває актуальності в процесі трансформації країни в бік сталого розвитку. Водночас ключовим питанням є пошук ефективних диверсифікованих механізмів фінансування напрямів реалізації такої політики. Аналіз бюджетного фінансування заходів і статей видатків, які стосуються «озеленення» вітчизняної економіки, показав, що динаміка зростання доходів місцевих бюджетів значно відстає від аналогічної динаміки за державним бюджетом [189, с. 78]. Навіть реалізація політики децентралізації, починаючи з 2015 року, не забезпечила суттєвого нарощення обсягів фінансування природоохоронних заходів за рахунок місцевих бюджетів, власних коштів підприємств, установ і організацій, які є основними джерелами фінансування поточних природоохоронних витрат та екологічних інвестицій.

Зокрема, фінансування охорони та раціонального використання природних ресурсів здійснюється в межах діяльності державних корпорацій і державних підприємств, які функціонують у галузі природокористування, зокрема у сфері господарського освоєння мінерально-сировинної бази. Фінансове забезпечення розбудови інфраструктури утилізації відходів здійснюється задля упорядкування потоків вторинної сировини та побутового сміття. Незважаючи на те, що з 2015 року в Україні здійснюється децентралізація влади і на рівень територіальних громад переноситься широкий спектр функцій, зокрема і в царині охорони навколишнього природного середовища, безповоротного перелому в бік фінансування сфери поводження з відходами за рахунок бюджетів місцевого самоврядування не відбулося.

Враховуючи специфіку функціонування природно-заповідних територій, останні перебувають на утриманні держави та територіальних громад. Водночас українське законодавство обмежує менеджмент природно-

заповідних територій щодо ведення госпрозрахункової діяльності, що вимагає подальшого зростання публічних асигнувань у цю ланку охорони навколишнього природного середовища. Уповільнена імплементація директив ЄС щодо здійснення комерційної та іншої діяльності на території природно-заповідного фонду не дозволяє використати екосистемні послуги, які продукуються біорізноманіттям, для соціально-економічного піднесення територій. Насамперед це стосується перспектив розвитку зеленого туризму та мисливського господарства. У зв'язку з кризовими явищами, що зумовлені карантинними обмеженнями та воєнними діями, не є одним з основних пріоритетів така стаття видатків, як фундаментальні та прикладні дослідження і розробки у сфері охорони навколишнього природного середовища. Це не дає змоги використовувати науковий потенціал країни для застосування найбільш раціональних та ефективних форм господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу й охорони довкілля.

У працях вітчизняних вчених достатньо ґрунтовно аналізуються причини та наслідки хронічно дефіцитного фінансування потреб охорони навколишнього природного середовища, зокрема локалізації наслідків природно-техногенних катастроф, раціоналізації використання природної сировини та несировинних корисностей екосистем, упорядкування індустрії поводження з відходами, збереження та примноження біорізноманіття. У зв'язку з поглибленням процесів децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування останніми роками різко збільшилася кількість досліджень, у яких детально аналізується муніципальний зріз фінансування природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності і, відповідно, пропонуються способи нарощення потенціалу інвестиційного забезпечення відтворення та відновлення потенціалу навколишнього природного середовища за рахунок коштів бюджетів місцевого самоврядування та суб'єктів приватного бізнесу.

В умовах децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування необхідно формувати сучасну модель фінансування природоохоронної та

природоексплуатаційної діяльності на рівні територіальної громади. Базовою інституціональною передумовою формування економічного механізму природокористування в умовах децентралізації, яка передбачає перенесення застосування частини методів та інструментів регуляторного впливу на природокористувачів на регіональний і місцевий рівні (на рівень територіальних громад обласного та базового рівня), виступає Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [291]. У цій Концепції перераховуються проблеми, пов'язані зі зношеністю теплових, каналізаційних, водопостачальних мереж і житлового фонду і, відповідно, з ризиком виникнення техногенних катастроф в умовах обмеженості фінансових ресурсів місцевого самоврядування. Згідно з Концепцією, завдання, пов'язані з охороною навколишнього природного середовища, концентруються на обласному рівні.

Також Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні регламентує надання органам місцевого самоврядування доступу до залучення кредитних ресурсів для інвестиційного розвитку через спрощення процедур погодження запозичень і місцевих гарантій і збалансування їх із способами державного контролю, спрямованого на запобігання банкрутству об'єктів права комунальної власності. Підвищення рівня доступності кредитних ресурсів виступає важливою умовою зменшення інвестиційного дефіциту в системі охорони навколишнього природного середовища через диверсифікацію непублічних джерел інвестування проєктів модернізації об'єктів природоохоронної інфраструктури.

Також диверсифікації джерел фінансово-інвестиційного забезпечення природоохоронної діяльності сприяє надання територіальним громадам права розпоряджатися земельними ресурсами в межах своєї території, об'єднувати свої майно та ресурси в межах співробітництва територіальних громад для виконання спільних програм і більш ефективного надання публічних послуг населенню суміжних територіальних громад [291]. Таке положення є дуже

важливим, зокрема, щодо налагодження міжмуніципального співробітництва стосовно зведення полігонів розміщення побутових відходів, створення установок для виробництва біогазу та введення в дію підприємств із виробництва твердого біологічного палива на основі утилізації вторинної природної сировини.

Децентралізовану основу фінансування сфери використання природних ресурсів необхідно створювати, на думку Д. Клинового та О. Мельника, базуючись на концепті консолідованого фінансування за участю всіх зацікавлених сторін – держави, муніципалітетів, бізнесу, місцевих жителів тощо. Заслуговує на увагу для реалізації у нас в країні ідея фондів суверенного добробуту (ФСД) як спеціальних інвестиційних фондів, що створені для збереження активів для довгострокових цілей. Один з найважливіших напрямів перебудови системи управління полягає в децентралізації управління природокористуванням [171, с. 28]. Для повноцінного функціонування ФСД необхідно чітко ідентифікувати та інституціоналізувати джерела його наповнення, зокрема за рахунок акумуляції частини рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів, екологічного податку за забруднення навколишнього природного середовища, фіскальних платежів за трансакції з природною сировиною місцевого значення, плати за екосистемні послуги, які продукуються місцевими природними комплексами, частини орендної плати за використання земель комунальної власності, частини доходу муніципалітету, який отримано від реалізації угод публічно-приватного партнерства.

Довга Л. переконана, що існуючі механізми фінансування захисту навколишнього середовища не є достатньо ефективними. У 2015 році прийнято закон про бюджетну децентралізацію. Це вплинуло на перерозподіл бюджетних коштів, а отже, і на способи фінансування заходів екологічної безпеки в регіонах, тому питання децентралізації управління природними ресурсами потребує детального дослідження й аналізу [112, с. 130]. Однак запуск формальної бюджетної децентралізації не дав змоги

забезпечити суттєве зростання обсягів фінансування природоохоронних заходів на рівні територіальної громади. Так і не було забезпечено якісних проривних змін у фінансуванні процесів раціоналізації використання природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища як за рахунок коштів бюджетів місцевого самоврядування, так і за рахунок коштів корпоративного сектору. Значною мірою це зумовлено тим, що децентралізація управління природними ресурсами й охороною довкілля не корелює зі стратегією публічного фінансування природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності.

Певний потенціал нарощення обсягів фінансово-інвестиційного забезпечення охорони навколишнього природного середовища на муніципальному рівні є у площині використання інструменту надання субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення природоохоронних заходів на об'єктах комунальної власності, що регламентується відповідною Постановою Кабінету Міністрів України [281]. Необхідною умовою отримання субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення природоохоронних заходів на об'єктах комунальної власності є співфінансування з місцевих бюджетів у розмірі не менше ніж 10 відсотків загальної кошторисної вартості природоохоронного заходу, залучення на ці цілі інших джерел, не заборонених законодавством. Ще однією умовою надання субвенцій на фінансування природоохоронних заходів є наявність програм з охорони навколишнього природного середовища.

Інструмент субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення природоохоронних заходів на об'єктах комунальної власності використовувався в попередні періоди. Зокрема, були надані значні суми субвенцій з державного бюджету обласним бюджетам для ліквідації наслідків стихійного лиха, що сталося 23–27 липня 2008 року. У 2012 році була профінансована субвенція з державного бюджету обласному бюджету Івано-Франківської області для здійснення природоохоронних заходів із

видалення, перевезення та утилізації небезпечних відходів гексахлорбензолу у зоні консервації Домбровського кар'єру в Калуському районі.

Для нарощення фінансово-інвестиційного забезпечення охорони навколишнього природного середовища на рівні місцевого самоврядування дуже важливо максимально використати інструменти отримання природоохоронних субвенцій. Питання полягає в отриманні субвенцій не лише на реалізацію екологічних і природоохоронних заходів, але й на реалізацію заходів, дотичних до охорони довкілля та раціонального використання природної сировини. Такими заходами виступають: 1) реалізація проєктів з енергоефективності й енергозбереження; 2) реалізація проєктів водопостачання та водовідведення.

Інструмент субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення природоохоронних заходів використовується дуже неактивно, оскільки місцеві бюджети не мають змоги виконати вимоги щодо співфінансування. Виконання цих вимог стане можливим за умови зміни співвідношення розподілу екологічного податку в бік збільшення частки його концентрації у місцевих бюджетах. Так, коли екологічний податок, закріплений за місцевими бюджетами, він буде надходити до спеціального фонду місцевого бюджету відповідного таксономічного рівня.

Реалізація пріоритетів удосконалення інституціонального забезпечення фінансового забезпечення природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності на муніципальному рівні потребує врахування комплексу факторів екологічної деструктивності розвитку природно-ресурсної сфери України. До таких факторів, на думку С. Кушніра, належать: зростання впливу внутрішніх екстерналій виснажливого та розбалансованого використання природно-ресурсного потенціалу; домінування ресурсовитратної спрямованості розвитку більшості регіональних господарських комплексів; формування екологічно небезпечних систем споживання та складування побутових і промислових відходів, особливо в зонах підвищеної

урбанізованості; деформацію територіально-господарської структури національного господарства [193].

Одним з основних інституціональних «розривів» в архітектоніці природокористування на місцевому рівні є те, що проблемні питання фінансового забезпечення природоохоронних заходів розглядаються як не пов'язані з пріоритетами модернізації системи управління природними ресурсами й охороною навколишнього природного середовища. На думку Д. Клинового й О. Мельника, проблемні питання децентралізації в управлінні природокористуванням полягають передусім у вирішенні завдань муніципального управління природокористуванням та самофінансування природно-господарської діяльності територій, оскільки в Україні не визначено права муніципальної власності та муніципалітету щодо розпорядження місцевими ресурсами розвитку, розташованими на території громади [171, с. 26–27]. Тобто створення прозорого інституціонального механізму управління муніципальними (комунальними) природно-господарськими та природно-ресурсними активами дасть змогу сформувати інституціональні підвалини для чіткого розмежування прав і повноважень органів місцевого самоврядування, комунальних підприємств, регіональних органів виконавчої влади, зокрема в галузі управління природними ресурсами й охороною довкілля, що зробить ці активи привабливими для приватного інвестування, а це є необхідною умовою для укладання угод публічно-приватного партнерства.

Більш ефективним, на думку Н. Котенко та Т. Ілляшенко, порівнюючи з фінансуванням масштабних проєктів коштами обласних бюджетів, способом забезпечення публічних екологічних послуг на засадах компліментарності є співробітництво територіальних громад. Серед переваг такого співробітництва запропоновано розглядати можливості самооподаткування, що як добровільний фіскальний інструмент може стати у європейському майбутньому України стійким джерелом фінансування публічних екологічних послуг [183, с. 274]. Необхідно формувати

інституціональні підвалини для співпраці територіальних громад стосовно розбудови об'єктів природоохоронної та природно-господарської інфраструктури. Саме співпраця територіальних громад забезпечить підвищення концентрації коштів, що дасть змогу реалізувати надмірно капіталомісткі проекти, на кшталт проектів зі створення сміттєпереробних заводів та інших біоенергетичних виробництв.

У контексті диверсифікації джерел фінансового забезпечення природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності варто застосувати підхід М. Хвесика, І. Бистрякова та Д. Клинового, згідно з яким необхідним є пошук надійних джерел відтворення фінансового капіталу з метою активізації інвестиційної діяльності та прискорення соціально-економічного саморозвитку територій, а також ефективне використання механізму сек'юритизації природних ресурсів через блоки їх алокації [353, с. 25].

Ковшун Н. і Н. П'ятка переконані, що в Україні орієнтування у фінансовому забезпеченні природоохоронних заходів на бюджетні ресурси є неперспективним. Поряд з цим підприємства реалізують природоохоронні заходи лише за умови, що це економічно вигідно для них. Водночас для реалізації міжнародних зобов'язань України у сфері охорони навколишнього природного середовища підприємства, яким необхідно привести свою діяльність до високих європейських стандартів, що потребує значних витрат, очікують від держави на допомогу [176, с. 248].

248].

Проривним моментом у фінансуванні природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності є перегляд інституціональних засад участі іноземного капіталу в інвестиційному забезпеченні відтворення природоохоронної інфраструктури, відтворення запасів природної сировини й охорони навколишнього природного середовища.

Отримавши права тимчасового користування (при цьому держава і територіальні громади залишаються власниками природних ресурсів та об'єктів природно-господарської і природоохоронної інфраструктури),

іноземні підприємницькі структури матимуть у розпорядженні предмет праці для розширеного відтворення власного потенціалу й активізації ділової активності на території концентрації природних ресурсів і природно-господарських об'єктів. До того ж задекларовані Президентом та Урядом України децентралізація влади та реформа місцевого самоврядування поставлять питання про участь територіальних громад у перерозподілі природного багатства [63].

За таких умов важливою є прискорена імплементація природоохоронних директив ЄС, які стосуються охорони ґрунтів, поверхневих і підземних вод, охорони морського середовища, збереження та примноження біорізноманіття, розбудови індустрії поводження з відходами. Також доцільно максимально прискорити впровадження в Україні пріоритетів Єдиної сільськогосподарської політики Європейського Союзу, зокрема в галузі інтеграції лісового та сільського господарства. Саме інтеграція сільського та лісового господарства дасть змогу зміцнити агро- та лісоландшафти, тим самим створити умови для комплексного природокористування і підвищити їх привабливість для іноземного капіталу.

Водночас навіть за умови розширення бази стягнення рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів та екологічного податку за забруднення навколишнього природного середовища, які надходять до бюджетів місцевого самоврядування, вирішити позитивно проблему нарощення обсягів фінансування екологічних інвестицій і поточних природоохоронних витрат без залучення приватного капіталу неможливо. За інформацією А. Кумачової, незважаючи на існуючий потенціал, рівень залученості приватного капіталу та місцевих бюджетів до сфер, які мають відношення до «озеленення» економіки України є низьким, поряд з цим із боку державної влади не створено умов для запровадження дієвих механізмів з метою виправлення такої ситуації [189, с. 78]. Також пріоритети в державних програмах мають отримати конкретизацію в регіональних і місцевих програмах, зокрема в напрямі зниження енергоємності

комунального й іншого господарства, модернізації та реконструкції індустрії поводження з відходами, реконструкції техніко-технологічної бази водопостачання та очищення зворотних вод, упорядкування природно-заповідних територій і паркових зон. Першочерговим завданням муніципалітетів при цьому виступає створення сприятливих умов для залучення приватного, зокрема іноземного, капіталу у сферу природокористування як через освоєння прямих інвестицій, так і через укладання угод публічно-приватного партнерства.

За твердженнями С. Кушніра, одним з основних недоліків існуючої тривалий період системи інституціонального забезпечення природокористування була відсутність дієвих форм залучення приватного капіталу на фінансування природоохоронних і природно-ресурсних проєктів. З огляду на це виникла необхідність трансформувати існуючі організаційні форми природокористування в такі форми, які базуватимуться на партнерських відносинах між територіальними громадами, постійними природокористувачами та підприємницькими структурами [193].

У процесі обґрунтування перспективних напрямів диверсифікації фінансового забезпечення природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності необхідно враховувати, на думку В. Голяна, факт того, що природні об'єкти та значна частка природно-господарських активів перебувають у державній власності. При цьому не варто ухилятися від різноманітних форм капіталізації державних і комунальних природно-ресурсних і природно-господарських активів. Необхідним є створення статутних і нестатутних об'єднань на основі встановлення партнерських відносин між власниками природних ресурсів і об'єктів природоохоронної інфраструктури та суб'єктами приватного підприємництва [63].

Характер фінансово-економічних відносин у межах публічно-приватного партнерства щодо використання природних ресурсів може бути різним. У світі поширені два типи таких відносин. Перший стосується концесійної форми делегованого приватного управління природним

об'єктом, пов'язаної з інфраструктурою. Другий тип фінансово-економічних відносин в межах публічно-приватного партнерства пов'язаний із спільною діяльністю через створення державно-приватної проєктної компанії зі спеціальними правами запозичення (правом емісії фінансових інструментів, зокрема цінних паперів) [353, с. 30–31]. В умовах української дійсності, коли інститути громадянського суспільства перебувають у латентному стані, а також у латентному стані перебуває інститут соціальної та екологічної відповідальності бізнесу, варто надто скрупульозно підходити до перспектив поширення концесійних відносин у царині користування природними ресурсами й об'єктами природоохоронної і природно-господарської інфраструктури, оскільки передача прав тимчасового користування названими активами за несформованості інституціонального механізму раціонального природокористування може призвести до відчуження місцевого населення від окремих складових природних благ.

Дуже важливе значення для встановлення партнерських відносин між муніципалітетам та приватним бізнесом має вибір форми публічно-приватного партнерства. У разі незавершеності інституціональної трансформації природно-ресурсного сектору найбільш прийнятною формою партнерських відносин між державним (комунальним) партнером і підприємницькою структурою виступає створення нестатутного об'єднання у вигляді кластерного утворення.

Держава не володіє достатнім фінансовим потенціалом для повноцінного інвестиційного забезпечення модернізації, реконструкції та технічного переоснащення об'єктів природоохоронної та природно-ресурсної інфраструктури. В українському законодавстві створено критично необхідні передумови залучення інвестицій приватного капіталу та урядів іноземних держав і міжнародних фінансово-кредитних структур у державний та комунальний сектори національного господарства. Ідеться про Закон України «Про державно-приватне партнерство» [141], який передбачає співробітництво між державними (комунальними) та приватними партнерами

на основі відповідного договору. Саме цей законодавчий акт для природно-ресурсного сектору є необхідною інституціональною передумовою залучення інвестицій зі збереженням державної і комунальної форми власності на природні та природно-господарські активи.

На думку А. Карпука, Т. Миклуша та О. Дзюбенка, виходячи з тих міркувань, що децентралізація управління природоохоронною та природоексплуатаційною діяльністю передбачає підвищення рівня концентрації фінансових ресурсів природоохоронного спрямування на місцевому рівні, буде закладено результативний мотиватор у систему пріоритетів діяльності муніципальних утворень, у першу чергу в чанасамперед стосовно ідентифікації реальної бази стягнення природно-ресурсних та екологічних платежів. Муніципалітети мають отримати право укладати угоди публічно-приватного партнерства з фінансово-кредитними організаціями та приватними структурами, що спеціалізуються на природоохоронному бізнесі [164].

Форма державно-приватного партнерства чи публічно-приватного партнерства створює інституціональне підґрунтя для того, щоб держава в особі постійних природокористувачів і державних підприємств та територіальні громади могли вступати в нестатутні та статутні добровільні об'єднання із суб'єктами підприємницької діяльності з метою залучення інвестицій у розширене відтворення природно-ресурсного потенціалу та модернізацію об'єктів природоохоронної та природно-господарської інфраструктури, а також передавати у тимчасове користування природні та природно-господарські активи [63]. За таких умов суб'єкти приватного бізнесу під гарантії держави та територіальних громад будуть зацікавлені вкладати інвестиції у природоохоронні проекти місцевого значення, передусім стосовно модернізації індустрії поводження з відходами, реконструкції систем водопостачання та водовідведення, розбудови інфраструктури обслуговування мисливських угідь. За більш ніж десятирічний термін існування законодавства про державно-приватне

партнерство партнерські відносини між муніципалітетами та приватним бізнесом в галузі розбудови комунальної природоохоронної інфраструктури не набули масового характеру, тому приватний капітал надзвичайно повільно спрямовується у сферу територіального природокористування.

Децентралізація влади та реформа місцевого самоврядування самі собою не призведуть до швидкого й значного нарощення обсягів фінансування проєктів природоохоронного та природооблаштувального спрямування. Необхідною умовою диверсифікації джерел і форм фінансування раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища є створення кластерно-корпоративної основи муніципального управління природокористуванням [171, с. 27]. Саме сек'юритизація природно-господарських і природно-ресурсних активів дасть змогу на порядок збільшити обсяги фінансування потреб раціонального використання природних ресурсів і охорони довкілля і тим самим зменшити залежність від бюджетних трансфертів. Емісія «зелених» цінних паперів виступає необхідною умовою інституціоналізації портфельного інвестування поряд із традиційним фінансуванням капітальних інвестицій, що водночас призведе до підвищення інвестиційної привабливості проєктів екологізації муніципального господарства та розвитку господарського комплексу в межах територіальної громади загалом.

Враховуючи наведене вище, можна стверджувати, що в основу нової архітекτονіки фінансування природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності має бути закладено концепт розширеного відтворення природно-ресурсного і нарощення асиміляційного потенціалу з одночасним зміцненням енергетичної самодостатності територіальних громад на основі впровадження організаційно-економічних механізмів екологізбалансованого використання водних, земельних, лісових ресурсів і поводження з відходами, що дасть змогу підвищити ефективність переробки відходів сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва, відновлення традиційної спеціалізації адміністративних районів і сформувані передумови

для поступового зменшення посівних площ сільськогосподарських культур енергетичного спрямування [351].

У нинішніх умовах необхідним є формування такого інституціонального забезпечення фінансування природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності на муніципальному рівні, яке дасть змогу диверсифікувати методи, інструменти і важелі економічного механізму природокористування, що сприятиме залученню у сферу модернізації та реконструкції об'єктів природоохоронної та природно-господарської інфраструктури інвестицій вітчизняних приватних підприємницьких структур, інвестицій іноземних суб'єктів бізнесу, коштів урядів інших країн, міжнародних фінансово-кредитних організацій і недержавних пенсійних фондів.

Також інституціональне забезпечення фінансування природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності на муніципальному рівні має забезпечити нарощення публічних видатків у розбудову об'єктів природно-господарської та природоохоронної інфраструктури. Тобто модернізація системи фінансування раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища має передбачати поряд з диверсифікацією джерел приватного інвестування проєктів природоохоронного та природооблаштувального спрямування нарощення обсягів публічного фінансування, насамперед за рахунок бюджетів місцевого самоврядування.

В умовах загострення екзогенних ризиків для національної безпеки країни у зв'язку з воєнними діями ще більше актуалізувалася проблема раціоналізації використання природних ресурсів та охорони довкілля. Вирішення цієї проблеми безпосередньо пов'язане з результативністю публічного фінансування (фінансування за рахунок державного і місцевих бюджетів) проєктів природоохоронного та природооблаштувального спрямування. Масштаби публічного фінансування залежать від наявності надійних джерел наповнення бюджетів коштами, які варто було б

акумулювати у спеціальних екологічних фондах, а також від порядку їхнього використання та освоєння.

Необхідною умовою нарощення обсягів публічного фінансування природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності на муніципальному рівні є побудова децентралізованої моделі фінансового забезпечення природокористування. Викладені у Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [291] повноваження і завдання органів територіальної влади в галузі охорони навколишнього природного середовища вже не відповідають сучасним природоохоронним викликам з огляду на масштабні екологічні втрати, понесені через воєнні дії, формування нової глобальної природоохоронної архітекτονіки, поглиблення реформ у системі управління природними ресурсами й охороною довкілля, здійснення цифрової трансформації у сфері природокористування.

Також природоохоронні завдання місцевого самоврядування були сформульовані у 2014 році, коли процес об'єднання територіальних громад тільки розпочався і ще не була сформована мережа територіальних громад, яка функціонує зараз. Уже сформувалися передумови для модернізації територіальної моделі регулювання природоохоронної діяльності, що передбачає закріплення домінуючої ролі за обласним рівнем місцевого самоврядування та обласними підрозділами державної виконавчої влади.

Сьогодні поряд з реалізацією проєктів природоохоронного спрямування необхідною є реалізація проєктів енергоефективності та ресурсозбереження, які безпосередньо пов'язані зі сферою поводження з відходами та господарським освоєнням природно-ресурсного потенціалу, а це також безпосередньо впливає на стан довкілля. До того ж сьогодні існує значна асиметрія між рівнем фінансової самодостатності міських і сільських територіальних громад, що також визначає можливості місцевого самоврядування фінансувати проєкти модернізації природоохоронної інфраструктури.

Незважаючи на те, що з 2014 року в Україні реалізується реформа територіальної влади та місцевого самоврядування, в таксономічного розрізі акумуляції екологічного податку спостерігається зворотна ситуація: якщо в 1999 році питома вага екологічного податку, що спрямовувався до державного бюджету, становила 18 %, то у 2013 році – 60 %, у 2018 році – 57 %, у 2021 році – 66 %. Тобто у 2021 році, порівнюючи з 1999 роком питома вага державного бюджету в загальній структурі надходжень екологічного податку до публічних бюджетів України загалом збільшилася на 48 %. Натомість питома вага місцевих бюджетів зменшилася.

Тобто система фіскального регулювання забруднення навколишнього природного середовища та міжбюджетного розподілу екологічного податку не корелює з пріоритетами бюджетно-фіскальної децентралізації загалом. У 2011–2021 роках синхронно з централізацією акумуляції екологічного податку відбувалася і централізація публічних витрат на охорону навколишнього природного середовища. У 2011 році питома вага державного бюджету у сукупних публічних видатках на охорону довкілля становила 78 %, у 2013 році – 82 %, у 2018 році – 64 %, у 2021 році – 77 % (дод. М1–М4).

Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні закріплює за обласним рівнем місцевого самоврядування та державної влади реалізацію екологічних і природоохоронних проєктів. Водночас постійна зміна співвідношень розподілу екологічного податку між державним і місцевими бюджетами, а також невизначеність стосовно пропорцій концентрації екологічного податку в спеціальних фондах публічних бюджетів не забезпечила реального нарощення публічного фінансування природоохоронної діяльності на обласному рівні. Зокрема, у 2011 році питома вага обласних бюджетів у загальній структурі публічних витрат на охорону навколишнього природного середовища становила 8 %, у 2013 році – 6 %, у 2018 році – 16 %, у 2021 році – 8,9 % (дод. М1–М4). Частка обласного бюджету в надходженнях екологічного податку до публічних бюджетів у 2021 році становила 18 % (дод. М5).

Формування сучасної моделі економічного механізму природокористування на муніципальному рівні також має передбачати диференційований підхід до формування конструкції регуляторного впливу на процеси забруднення довкілля, враховуючи категорію територіальних громад – міську, селищну та сільську. Зокрема, у 2021 році до бюджетів міських територіальних громад надійшло 690,6 млн грн екологічного податку (12 % сукупних надходжень екологічного податку до публічних бюджетів). Разом із цим видатки на охорону навколишнього природного середовища, профінансовані за рахунок бюджетів міських територіальних громад, становили 1044,5 млн грн (10 % сукупних публічних природоохоронних витрат).

Тобто видатки на охорону навколишнього природного середовища, профінансовані з бюджетів міських територіальних громад, є більшими за надходження екологічних податків до бюджетів цієї категорії громад на 300 млн грн. Це пов'язано з тим, що міські територіальні громади мають значний бюджетний потенціал для фінансування проєктів модернізації об'єктів природоохоронної інфраструктури, а також проєктів енергоефективності та ресурсозбереження, які безпосередньо пов'язані з мінімізацією негативного впливу на довкілля (утилізація побутового сміття зменшить техногенний вплив на довкілля і дасть змогу диверсифікувати джерела енергетичного забезпечення потреб господарського комплексу та сектору домогосподарств).

Зовсім інша ситуація спостерігається в секторі сільських територіальних громад. Так, у 2021 році до бюджетів сільських територіальних громад надійшло 149,1 млн грн екологічного податку, що становить 2 % в загальній структурі надходжень цього фіскального платежу до публічних бюджетів України загалом. Водночас витрати на охорону навколишнього природного середовища у 2021 році, профінансовані за рахунок бюджетів сільських територіальних громад, становили 211,4 млн грн (2 % сукупних публічних природоохоронних витрат) (дод. М5).

Загалом утворився значний «розрив» у рівнях доходів бюджетів міських і сільських територіальних громад. Зокрема, доходи бюджетів міських територіальних громад у 2021 році становили 254,1 млрд грн, доходи сільських територіальних громад – 30,8 млрд грн. Рівень доходів бюджетів певною мірою і визначає потенціал публічного фінансування природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності в міських і сільських територіальних громадах. Тому виникає необхідність у застосуванні диференційованого підходу до формування децентралізованої моделі фінансування природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності, враховуючи категорію територіальних громад.

Принциповим моментом є те, що міські територіальні громади мають необхідні можливості для повноцінної модернізації об'єктів природоохоронної діяльності з огляду на достатній обсяг податкових надходжень. Натомість сукупні доходи бюджетів сільських територіальних громад у 8,3 раза менші сукупних доходів бюджетів міських територіальних громад. Тому вагомою інституціональною та ресурсною передумовою формування економічного механізму природокористування на рівні сільських територіальних громад має бути безпосередня участь обласного рівня державної виконавчої влади та місцевого самоврядування. Також децентралізована модель фінансування природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності в міських і сільських територіальних громадах має диференціюватися за пріоритетами фінансово-інвестиційного забезпечення відтворення природно-ресурсного потенціалу й охорони довкілля.

З огляду на високий рівень загальних доходів бюджетів міських територіальних громад, що дає змогу повною мірою фінансувати пріоритети соціально-економічного розвитку, доцільно всі 100 % надходжень екологічного податку спрямовувати у спеціальні фонди бюджетів цього таксономічного рівня (Фонди охорони навколишнього природного середовища (ФОНПС)) (рис. 3.4).

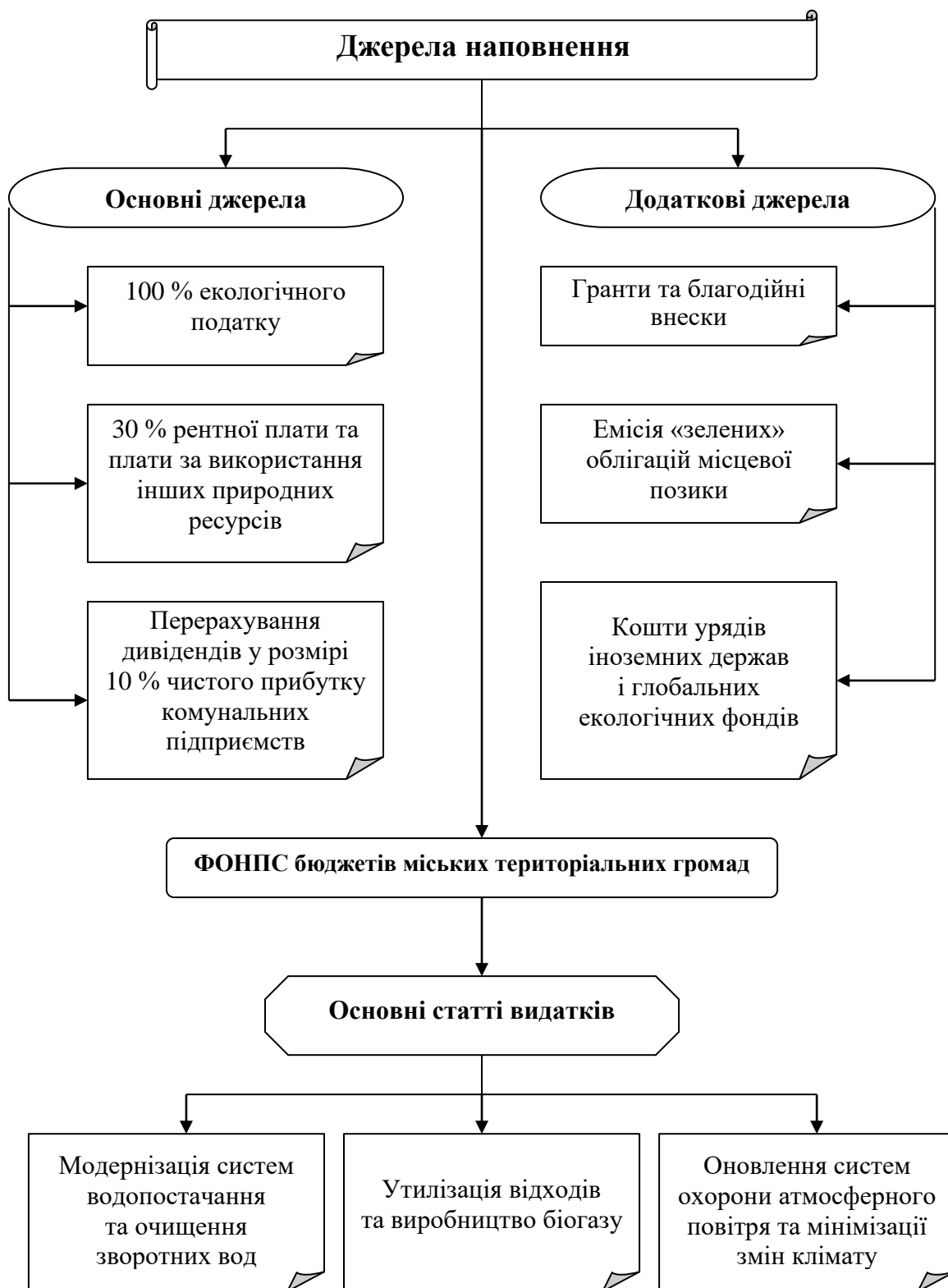

Рис. 3.4. Модель публічного фінансування природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності в міських територіальних громадах*

Примітка. *Розроблено авторкою

Враховуючи те, що охорона навколишнього природного середовища передбачає також відтворення запасів природної сировини, доцільно у Фонди навколишнього середовища бюджетів міських територіальних громад спрямовувати 30 % рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів.

Такий перерозподіл між загальним і спеціальним фондами бюджетів міських територіальних громад екологічного податку і рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів значною мірою не звужить можливості місцевого самоврядування фінансувати пріоритети соціально-економічного розвитку, але водночас сформує надійне джерело фінансово-інвестиційного забезпечення модернізації об'єктів інфраструктури очищення зворотних вод, розбудови індустрії утилізації побутових і промислових відходів, модернізації систем охорони атмосферного повітря.

У 2021 році питома вага екологічного податку (689,9 млн грн) в загальних доходах бюджетів міських територіальних громад (254,1 млрд грн) становила 0,3 %; питома вага рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів (1 292,7 млн грн) у загальних доходах бюджетів міських територіальних громад (254,1 млрд грн) становила 0,5 %. Інституціоналізація норми щодо акумуляції 100 % надходжень екологічного податку та 30 % рентної плати і плати за використання інших природних ресурсів у спеціальних фондах бюджетів міських територіальних громад, враховуючи базу 2021 року, дасть змогу сконцентрувати на публічне фінансування охорони довкілля суму коштів у розмірі 1077,7 млн грн, що на 33,2 млн грн більше фактичних обсягів фінансування природоохоронних витрат за рахунок бюджетів міських територіальних громад.

Джерелом наповнення Фондів охорони навколишнього природного середовища міських територіальних громад варто розглядати перерахунок у формі дивідендів 10 % чистого прибутку комунальних підприємств, які функціонують у сфері поводження з відходами, сфері водопостачання та

водовідведення, сфері теплозабезпечення, діяльність яких напряму пов'язана з техногенним впливом на довкілля.

Додатковими джерелами наповнення Фондів охорони навколишнього природного середовища міських територіальних громад слід розглядати надходження коштів, акумульованих за допомогою емісії зелених облігацій місцевої позики, реалізації угод публічно-приватного партнерства, участі місцевого самоврядування в реалізації грантових програм, отриманням фінансової допомоги міжнародних природоохоронних організацій і урядів іноземних держав.

Питома вага рентної плати і плати за використання інших природних ресурсів у загальних доходах бюджетів сільських територіальних громад у 2021 році становила 4,5 %. Враховуючи те, що більшість бюджетів сільських територіальних громад є дефіцитними, для фінансування природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності у сільських поселеннях немає можливості акумулювати частину рентної плати і плати за використання інших природних ресурсів, а також екологічного податку в спеціальних фондах екологічного спрямування.

Також у 2021 році сума природоохоронних видатків бюджетів сільських територіальних громад становила 211,4 млн грн (сума надходжень екологічного податку до бюджетів сільських територіальних громад у 2021 році складала 149,1 млн грн, рентної плати і плати за використання інших природних ресурсів – 1415,4 млн грн). Тому важливою складовою фінансування природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності в сільських територіальних громадах виступає участь у реалізації екологічних пріоритетів обласних органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Загалом модернізація вітчизняного економічного механізму природокористування як на загальнонаціональному, так і на місцевому рівнях має відбуватися в напрямі впорядкування грошових потоків, які акумулюються в процесі господарського освоєння природно-ресурсного

потенціалу та відшкодування збитків, нанесених довкіллю джерелами забруднення. Тому однією зі складових модернізації економічного механізму природокористування виступає встановлення взаємозв'язку між надходженнями екоресурсних платежів до публічних бюджетів і видатками на охорону навколишнього природного середовища. З огляду на це зараз визріла необхідність формування сучасного типу економічного механізму природокористування на рівні територіальних громад, який дасть змогу максимізувати залучення грошових потоків у природоохоронну сферу і тим самим активувати вирішення екологічних проблем на муніципальному рівні.

Серед чотирьох типів економічного механізму природокористування (м'який «наздоганяючий», стимулюючий природоохоронні виробництва, жорсткий «пригнічуючий», випереджальний) в Україні необхідно сформувані інституціональні передумови для становлення випереджального типу, який забезпечить подолання хронічного дефіциту коштів у сфері раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища, передусім на муніципальному рівні.

Підвищення результативності публічного фінансування природоохоронної діяльності залежить від перегляду фундаментальних засад використання екоресурсних платежів, які акумулюються у місцевих бюджетах. Останніми десятиліттями спостерігається значний «розрив» між сумами екоресурсних платежів, які надходять до публічних бюджетів, та публічними видатками на фінансування капітальних інвестицій і поточних витрат (надходження екоресурсних платежів є у декілька разів більшим за публічні видатки на охорону навколишнього природного середовища). Першим кроком у перегляді пріоритетів використання екоресурсних платежів, які надійшли до місцевих бюджетів, зокрема бюджетів місцевого самоврядування, має бути їх спрямування до спеціальних фондів, що забезпечить їхнє спрямування на статті видатків на охорону навколишнього природного середовища. Це також має виступити першим кроком у модернізації економічного механізму природокористування, а точніше у

формуванні його випереджального типу, який охоплюватиме значну кількість бюджетно-податкових і фінансово-кредитних інструментів. Це дасть змогу забезпечити більш результативне адміністрування екоресурсних платежів, їхнє цільове використання на потреби природоохоронної діяльності, а також сприятиме імплементації у вітчизняній практиці охорони довкілля базових положень міжнародних природоохоронних конвенцій як на загальнонаціональному, так і на муніципальному рівнях.

Висновки до розділу 3

1. Дослідження показали, що поглиблення інституціональних трансформацій у природно-ресурсному секторі національного господарства зумовлено розширенням об'єктної бази ринкових відносин та зміною глобальних умов регуляторного впливу на забруднення довкілля, а це вимагає фундаментального перегляду комплексу нормативно-правового забезпечення економічного механізму природокористування як у галузі інституціоналізації додаткових інструментів фіскального впливу на природокористувачів, методів прямої і непрямой бюджетної підтримки природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності, грошово-кредитного регулювання виробничо-господарської діяльності, пов'язаної з відтворенням природно-ресурсного потенціалу й охорони навколишнього природного середовища, так і в галузі регламентації та стандартизації впливу на процеси освоєння природно-ресурсного потенціалу і довкілля.

2. Встановлено, що базовою інституціональною передумовою трансформації економічного механізму природокористування в нинішніх умовах є те, що в основу пріоритетів такої трансформації мають бути закладені євроінтеграційні устремління України. Такі устремління підтверджені нещодавнім наданням нашій країні офіційного статусу кандидата в члени ЄС та потребують законодавчого схвалення екологічних регламентів і стандартів, що діють у країнах Старого світу. Синхронізація та гармонізація екологічних регламентів і стандартів прискорять процеси

входження України у європейську природоохоронну архітектуру, що дасть змогу залучити додаткові фінансові ресурси у сферу природокористування та забезпечити модернізацію і реконструкцію об'єктів природно-господарської та природоохоронної інфраструктури відповідно до європейських регламентів і стандартів.

3. Доведено, що удосконалення економічного механізму природокористування через внесення відповідних змін і доповнень у нормативно-правову базу та в практику регуляторного впливу на природокористувачів має передбачати реалізацію комплексу фундаментальних цілей для публічного, корпоративного секторів, а також для сектору домашніх господарств. Кожна фундаментальна ціль може охоплювати ряд підцілей, які визначаються специфікою використання конкретного виду природної сировини і регіональними особливостями природокористування. Однією з основних фундаментальних цілей удосконалення економічного механізму природокористування є забезпечення підвищення рівня капіталізації природних ресурсів, оскільки сьогодні більшість їх є недокапіталізованими, що звужує базу стягнення рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів і, як наслідок, бюджети різних таксономічних рівнів недоотримують значні суми надходжень.

4. У процесі досліджень встановлено, що у бюджетному законодавстві необхідно диверсифікувати набір форм, методів та інструментів бюджетного фінансування заходів з раціонального використання природних ресурсів і охорони довкілля, зокрема щодо утримання природно-заповідних територій, інвестування процесів модернізації та реконструкції об'єктів природно-господарської та природоохоронної інфраструктури у сфері очищення зворотних вод, поводження з відходами, охорони поверхневих і підземних вод і ґрунтів, збереження біорізноманіття. Поряд з інструментами прямої бюджетної підтримки реалізації проєктів природоохоронного спрямування необхідно застосовувати й інструменти непрямої підтримки.

5. Доведено, що доцільно розширити перелік форм рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів, інституціоналізувати фіскальні платежі за трансакції з природно-господарськими та природно-ресурсними активами, урізноманітнити об'єктну базу стягнення екологічного податку за шкідливий вплив на довкілля, удосконалити інструментарій адміністрування штрафів і пені за порушення та недотримання природоохоронного законодавства, зокрема здійснення самовільних заходів, пов'язаних з господарським освоєнням природно-ресурсного потенціалу й охороною навколишнього природного середовища.

6. Результати досліджень показали, що у 2002–2020 роках надходження екоресурсних платежів (екологічний податок і рентна плата та плата за використання інших природних ресурсів) до Зведеного бюджету України в декілька разів перевищували суми публічних природоохоронних витрат, що свідчить про наявність резервів нарощення обсягів фінансово-інвестиційного забезпечення за умови підвищення частки концентрації природно-ресурсних та екологічних платежів у спеціальних фондах бюджетів різного таксономічного рівня. Це насамперед актуально для територіальних громад базового рівня.

7. Встановлено, що в умовах децентралізації влади, євроінтеграційних устремлінь України, які також передбачають поглиблення децентралізації у володінні, користуванні та розпоряджанні природними активами, особливий наголос необхідно робити на формуванні економічного механізму природокористування на місцевому рівні (рівні територіальної громади). Передумовою формування такого механізму є розширення повноважень органів місцевого самоврядування в галузі регулювання процесів господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу й адміністрування рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів і екологічного податку за забруднення навколишнього природного середовища.

8. Обґрунтовано, що важливою методологічною передумовою фінансового забезпечення природоексплуатаційної та природоохоронної

діяльності на муніципальному рівні є використання диференційованого підходу щодо вибору джерел і методів фінансування природокористування для міських та сільських територіальних громад. Сукупні доходи бюджетів сільських територіальних громад у 8,3 раза менші сукупних доходів бюджетів міських територіальних громад. Для міських територіальних громад необхідно інституціоналізувати норму про формування Фондів охорони навколишнього природного середовища в структурі місцевих бюджетів на основі акумуляції 100 % екологічних податків, 30 % рентної плати і плати за використання інших природних ресурсів, 10 % чистого прибутку комунальних підприємств природно-ресурсного сектору, а також коштів з інших джерел. Враховуючи те, що бюджети сільських територіальних громад характеризуються перманентним дефіцитом, публічне фінансування природоохоронної діяльності в цій категорії громад має відбуватися за допомогою коштів обласних бюджетів.

РОЗДІЛ 4

ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ РЕСУРСОЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ НА РІВНІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

4.1. Зміст і компонентна структура економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування в умовах децентралізації

Наближення України до стандартів суспільного устрою, які є характерними для високорозвинених країн, потребує реалізації комплексу інституціональних трансформацій. Одним із маркерів прогресивності такої групи країн є збалансований розподіл повноважень між центром і територіальними громадами, що дає змогу забезпечувати паритет у розподілі податків і зборів, а також уникати конфлікту інтересів. Такий збалансований розподіл стане можливим за умови реалізації сучасних моделей децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування.

З огляду на специфіку фіскального регулювання природокористування, необхідно також враховувати паритетний розподіл між бюджетами рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів та екологічного податку за викиди, скиди та розміщення відходів. Ще на початку 2000-х років робилися спроби обґрунтувати доцільність фіскально-бюджетної децентралізації фінансів природокористування. Зокрема, В. Русан обґрунтував авторський підхід до формування системи фінансового менеджменту регіонального природокористування [294]. Пінчук Н. пропонувала перспективну модель фінансово-економічного механізму галузі природокористування, де чільне місце відводилося міжбюджетному розподілу природно-ресурсних та екологічних платежів [277]. Куриленко Н. запропонував комплекс заходів щодо додаткової акумуляції фінансових ресурсів природокористування [192]. Системністю відзначається також

підхід А. Бодюка стосовно фіскальних аспектів економічного природокористування [19]. Найвищим рівнем резонансності відзначалися підходи стосовно удосконалення системи екологічного регулювання забруднення навколишнього природного середовища, особливо щодо адміністрування екологічного податку. Доннік Т. розглянув сутність екологічних податків як способу вирішення економічних проблем сталого розвитку суспільства [116], а В. Данилко пов'язав результативність адміністрування екологічних податків з ефективністю фінансування поточних витрат на охорону природи [101; 102]. Також наводилися обґрунтування щодо впровадження ринкових інститутів у природно-ресурсний сектор національного господарства. Зокрема, І. Конєва пропонувала активніше застосовувати ринкові механізми фінансування природоохоронної діяльності [178]. Водночас надмірний рівень регульованості у владній вертикалі, яка здійснювала регуляторний вплив на природокористувачів, не давав змоги більш результативно використати потенціал наповнення місцевих бюджетів за рахунок рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів та екологічного податку за забруднення навколишнього природного середовища.

Децентралізація влади та реформа місцевого самоврядування, які здійснюються в Україні в останні роки, підвищують роль територіальних громад у соціально-економічному розвитку країни. Органи місцевого самоврядування як виразники потреб жителів територіальних громад, крім додаткових фінансових ресурсів, які спрямовуються у місцеві бюджети у зв'язку з фіскально-бюджетною децентралізацією, отримують додаткові зобов'язання в галузі утримання та фінансування об'єктів соціальної та комунальної інфраструктури, а також щодо участі в соціально-економічних і природоохоронних процесах відповідних територій. Особливо ускладненими є процеси децентралізації в системі управління використанням природних ресурсів та охороною навколишнього природного середовища, тому що тривалий період екологічні та природно-ресурсні проблеми розглядалися як

другорядні, а також через відсутність надійних джерел фінансового забезпечення процесів природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності.

Також органи місцевої влади зіткнулися з багаторічними проблемами, пов'язаними з нерозвиненістю сучасної індустрії поводження з відходами, що закладає додаткові ризики стосовно здатності органів місцевого самоврядування та сформованих ними виконкомів попереджати прояви неорганізованого складування побутового сміття та екологічно небезпечних побутових відходів. Передовий європейський досвід доводить, що побутові відходи в межах територіальних громад можуть виступати ефективним джерелом отримання біологічного газу як дешевшого за традиційні вуглеводні джерела енергетичного забезпечення потреб суб'єктів господарювання та домогосподарств. Водночас активізація процесів ресурсозбереження в системі комунального природокористування потребує розроблення конкретних економічних механізмів із відповідним набором методів бюджетного та кредитного забезпечення [79].

У вітчизняній економічній літературі ще з початку 90-х років минулого століття актуальним проблемам розвитку сфери поводження з відходами приділялась значна увага. Найбільший внесок в теорію та методологію регулювання процесів вторинного ресурсокористування та поводження з відходами зробили такі вчені: Н. Андреева, Є. Буравльов, Г. Виговська, Т. Галушкіна, В. Голян, О. Губанова, Б. Данилишин, С. Дорогунцов, Т. Євсюков, О. Загорій, Н. Коніщева, А. Карпук, В. Кравців, Ю. Маковецька, В. Міщенко, Т. Омеляненко, І. Опенько, М. Римар, І. Сотник, Ю. Стадницький, С. Харічков, А. Федорищева та інші [2; 28; 54; 93; 98; 100; 117; 123; 135; 136; 161; 185; 199; 239; 240; 245; 247; 313; 315; 343]. У перші роки трансформації командно-адміністративної економіки в ринкову, що призвело до спаду виробництва в промисловому секторі, значна увага в цій царині наукових досліджень приділялася утилізації хвостосховищ, що формувалися роками навколо промислових підприємств, насамперед

підприємств хімічної індустрії. Багато уваги приділялось утилізації ресурсної цінності відходів металургійного виробництва, що стало предметом гострих дискусій. Окремий пласт досліджень було присвячено проблемам усунення проявів створення стихійних звалищ побутових відходів, що стало причиною загострення екологічної ситуації в значній кількості населених пунктів. Глобальний тренд диверсифікації енергетичного забезпечення потреб промислового виробництва та сектору домогосподарств створив передумови для розроблення низки теоретико-методологічних підходів щодо утилізації відходів та вторинної природної сировини з метою виробництва різноманітних видів біологічного палива. Актуалізувались також дослідження щодо створення інструментарію стимулювання суб'єктів виробничо-господарської діяльності повною мірою використовувати ресурсну цінність вторинної природної сировини з метою економії первинних природних ресурсів і зниження вартості та, відповідно, підвищення конкурентоспроможності готової продукції.

У 2004 році Є. Буравльов та І. Дрозд сформулювали концептуальні засади безпечної та ефективної утилізації відходів [28]. Значною мірою на форсування процесів утилізації відходів з метою виробництва паливних продуктів впливають і фіскальні регулятори, що потребують трансформації, зокрема, і через диференціацію ставок екологічних податків, які стягуються за різноманітні операції, пов'язані з промисловими та побутовими відходами. Такі податки мають зробити вигідною утилізацію відходів як ресурсної бази виробництва різноманітних видів біологічного палива, що зменшить потребу у споживанні ліквідних природних активів і зміцнить енергетичну самодостатність локальних утворень.

Проблема модернізації вітчизняної системи поводження з відходами також актуалізувалась у зв'язку з необхідністю впровадження природоохоронних директив Європейського Союзу. Ставлячи питання про надійну фінансову базу поводження з відходами в Україні, на переконання В. Міщенко та Т. Омеляненко, необхідно розглядати європейський і,

зокрема, польський досвід як вагомий додатковий аргумент у виборі шляхів її формування та підвищення дієвості. До завдань становлення зазначеної бази в Україні належать: перехід на нову (за європейськими стандартами) систему обліку та класифікації відходів; упорядкування системи платежів за розміщення відходів; забезпечення послідовного зростання розміру платежів і розширення використання відповідних коштів для екологічної модернізації підприємств; припинення практики нецільового використання коштів екологічного податку [240]. Сформульований В. Міщенком і Т. Омелянко підхід однозначно варто використати у процесі розроблення перспективних напрямів трансформації економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування, щоб пов'язати обґрунтованість ставок екологічного податку за розміщення відходів та інших платежів природоохоронного спрямування із формуванням спеціальних фінансових фондів у бюджетах різного таксономічного рівня. Це дасть змогу накопичувати більші суми коштів для фінансування проєктів упорядкування систем поводження з відходами та проєктів щодо їхньої утилізації, а також максимально усувати прецеденти нецільового використання коштів публічних бюджетів, які були акумульовані на основі адміністрування екологічних податків за розміщення відходів.

З огляду на це, стала актуальною проблема формування не просто економічного механізму поводження з відходами, зокрема з вторинними природними ресурсами, а економічного механізму їх використання на різних фазах продуктового ланцюга, а саме: у виробництві енергетичних продуктів, використанні як добрива, застосуванні як складової оборотних засобів. Потрібен такий економічний механізм, який за своєю суттю буде зорієнтований на стимулювання процесів ресурсозбереження як у галузі використання природної сировини, так і в галузі утилізації вторинних природних ресурсів, які мають корисну ресурсну цінність, зокрема для виробництва різноманітних видів біологічного палива. Якраз через вагомість нарощення виробництва додаткових обсягів енергетичних продуктів на

основі утилізації вторинної природної сировини необхідно говорити про розроблення економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування. З огляду на ці міркування, необхідно вторинне ресурсокористування розглядати як складову ресурсозбереження та енергоефективного природокористування.

Вагомою методологічною передумовою модернізації економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування є розроблені О. Губановою функції стимулювання вторинного ресурсокористування, до яких належать: визначення напрямів, пріоритетів і масштабів розвитку господарського використання вторинних ресурсів в Україні; узагальнення світового досвіду, що стосується вирішення проблеми стимулювання вторинного використання ресурсів; уточнення фактичних об'ємів накопичення вторинних ресурсів і прогнозування зміни їхньої кількості; визначення вартості запасів вторинних ресурсів і величини економіко-екологічного збитку (екстернального ефекту) [93, с. 34–35]. Саме ці функції стимулювання вторинного ресурсокористування мають виступити інституціональним і методологічним підґрунтям для узаконення набору інструментів стимулюючого впливу на суб'єкти виробничо-господарської діяльності та домогосподарства стосовно поводження з відходами, а також утилізації вторинної сировини. Також сформульовані О. Губановою функції мають стати відправним пунктом при виборі методів, інструментів і важелів економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування на місцевому рівні загалом.

У більшості наукових праць вітчизняних вчених, як правило, розглядаються проблеми формування економічного механізму вторинного ресурсокористування. Як стверджує Ю. Маковецька, вторинне ресурсокористування є стратегічним напрямом розвитку суспільства, яке має на меті як цілі збереження природних ресурсів, так і цілі підтримки рівноваги стану навколишнього природного середовища. Зменшення ресурсної залежності держави від зовнішніх джерел сировини, від

надмірного, часто не виправданого використання власних первинних (природних) ресурсів також засвідчує важливість розроблення науково обґрунтованого підходу до розвитку цього напрямку [199, с. 76]. Таке припущення побудоване на розумінні того, що Україна тривалий період була залежною від зовнішніх джерел вуглеводневої сировини, а також відбувався процес освоєння найбільш ліквідних складових відновних і невідновних природних ресурсів. Тому ведення вторинного ресурсокористування з дотриманням максимально ефективного використання матеріально-речової субстанції відходів (вторинної сировини) для виробництва палива та промислових виробів дозволить сформувати сучасний інноваційно орієнтований сегмент національного господарства. Це має стати одним із стратегічних напрямів розвитку національного господарства.

Аксіоматичним підґрунтям необхідності побудови економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування є твердження Н. Андрєєвої та М. Барун про те, що одним зі стратегічних напрямів розвитку держави, що прагне до вирішення проблеми збалансованого ресурсоспоживання, є вторинне ресурсокористування, яке за свою мету має не тільки зменшення використання первинних ресурсів у промисловому виробництві, а передусім збереження природних ресурсів, зменшення вже існуючих обсягів накопичених відходів і підтримку збалансованого й раціонального природокористування [2, с. 17].

Тобто активізація вторинного ресурсокористування дасть змогу вирішити проблему дефіцитності окремих видів мінерально-сировинних ресурсів, насамперед паливно-енергетичних, і зменшити потребу в імпорті мінеральної сировини, що виступає запорукою енергетичної самодостатності. До того ж більш ефективно залучення вторинних природних ресурсів забезпечить вивільнення частини первинної природної сировини, що стане дієвим каталізатором процесів ресурсозбереження та сприятиме розширеному відтворенню і відновленню природно-ресурсної бази соціально-економічного розвитку. Використання корисної цінності вторинної

сировини дасть змогу певною мірою знизити матеріаломісткість готової продукції, що призведе до зростання рівня її конкурентоспроможності. Тобто у підсумку розширення масштабів вторинного ресурсокористування дасть змогу отримати значний екологічний та економічний ефекти і вирішити проблему надмірного забруднення навколишнього природного середовища неорганізованими звалищами відходів. За таких умов стане можливим покращення якості довкілля, що створить умови для продукування природними біогеоценозами значного спектра екосистемних послуг. Усе це підтверджує доцільність і необхідність розроблення економічного механізму, який стимулюватиме процеси результативнішого використання вторинних ресурсів у господарському обігу, що дасть змогу на порядки збільшити масштаби ресурсозбереження та енергоефективного природокористування.

Міщенко В. та Т. Омеляненко наголошують на позитивних зрушеннях у галузі вторинного ресурсокористування. На їхню думку, Україна останнім часом демонструє певний поступ у вирішенні проблеми відходів, яка вирізняється своєю масштабністю. Усвідомлюється неприпустимість подальшого затягування з ліквідацією найбільш загрозливих осередків накопичення небезпечних відходів [240, с. 48]. Підставою для такого твердження вчених стало прискорення процесів, пов'язаних з документальною та реальною імплементацією природоохоронних директив Європейського Союзу, які стосуються розбудови сфери поводження з відходами. Певною мірою на форсування процесів модернізації індустрії розміщення та утилізації відходів вплинули також глобальні тренди стосовно диверсифікації джерел енергетичного забезпечення альтернативних традиційним викопним вуглеводням, які передбачають виробництво різноманітних видів біологічного палива з вторинної сировини. Значною мірою на прискорення вирішення проблеми поводження з відходами великий вплив справила децентралізація, яка розширила спектр повноважень

органів місцевого самоврядування та дала додаткові ресурси територіальним громадам.

З огляду на теперішні економічні тренди та наслідки перебудови глобальної природоохоронної архітекτονіки можна стверджувати, що розширюється потенціал використання різноманітних видів відходів і вторинної сировини. Враховуючи необхідність диверсифікації джерел енергетичного забезпечення та виробництва енергії з відновних джерел, використання відходів і вторинної сировини для виробництва твердого й газоподібного палива необхідно розглядати як основну складову енергоефективного природокористування. У зв'язку з виснаженням окремих видів природної сировини, дороговизною деяких видів природних ресурсів, дефіцитом матеріально-речової субстанції природної сировини в окремих регіонах, ефективніше залучення вторинної сировини до господарського обороту дасть змогу забезпечити нову якість активізації процесів ресурсозбереження. Тобто ресурсозбереження в умовах дефіцитності окремих видів первинної природної сировини – це вирішальний резерв введення додаткових потужностей у промисловому виробництві та створенні доданої вартості. Тому економічний механізм вторинного ресурсокористування є складовою економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування, і саме останній має стати об'єктом трансформацій, щоб вторинні ресурси стали більш дієвим чинником соціально-економічного піднесення.

Водночас напрацювання вітчизняних вчених стосуються сутнісних характеристик інституціоналізації економічного механізму природокористування на місцевому рівні, але недостатньо конкретизованими є підходи щодо підвищення результативності використання органами місцевого самоврядування методів та інструментів фінансового забезпечення реалізації проєктів ресурсозбереження та енергоефективності, зокрема через підвищення ефективності утилізації відходів.

Говорячи про відновлення української економіки після війни, прем'єр-міністр України Д. Шмигаль наголосив на зміні парадигми розвитку держави, що передбачатиме будівництво в кожному місті сміттєпереробного заводу, очисних споруд, якісного водопроводу та водовідведення. Також, за словами керівника українського уряду, впроваджуватимуться технології «зеленої» економіки, зокрема на підприємствах ставитимуть сучасне енергоекономічне обладнання з дуже низьким рівнем викидів [336]. Водночас для реалізації висловлених прем'єр-міністром України пріоритетів екологічної модернізації в умовах відновлення національного господарства необхідним є формування сучасного економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування, щоб суб'єкти виробничо-господарської діяльності та домогосподарства, а також їхні об'єднання отримали комплекс фіскальних, бюджетних, кредитних і митних стимулів у галузі впровадження методів і технологій «зеленого» зростання.

Побудова сучасного економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування має відштовхуватися від розуміння сутності, масштабів і секторальних передумов утворення промислових відходів та вторинної сировини. Невід'ємною складовою вітчизняної індустрії поводження з відходами є також несформована система розміщення та утилізації побутових відходів, що виступає однією з основних причин напруженої екологічної обстановки в ряді населених пунктів.

Значний теоретичний інтерес проблема формування економічного механізму ресурсозбереження та забезпечення енергоефективного природокористування отримала ще на початку запровадження ринкових відносин у національну економіку [118]. У період закріплення основних тенденцій економічного зростання на початку 2000-х років і приєднання України до міжнародних природоохоронних конвенцій дослідження вітчизняних вчених у сфері формування економічного механізму природокористування зосередилися на обґрунтуванні необхідності диверсифікації методів та інструментів регуляторного впливу держави на

природокористувачів [242]. Поглиблення процесів фіскально-бюджетної децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування актуалізували дослідження, які присвячені інституціоналізації економічного механізму природокористування на місцевому рівні [154], зокрема щодо стимулювання процесів ресурсозбереження та енергоефективності на основі реалізації муніципальних проєктів використання наявної біомаси [99], а саме матеріально-речової субстанції промислових і побутових відходів [285]. Ба більше, як стверджує Ю. Маковецька, розвиток фінансово-економічного механізму забезпечення вторинного ресурсокористування є пріоритетним питанням у сфері поводження з відходами. Звідси слідує потреба в узагальненні практики фінансування, що склалася за кордоном, та вітчизняних реалій з метою визначення шляхів удосконалення організаційно-економічного механізму поводження з відходами [199]. Іноземний досвід варто застосовувати, враховуючи наявне інституціональне середовище сфери поводження з відходами, яке склалося в Україні. Водночас введення природоохоронних директив ЄС в галузі поводження з відходами дасть змогу перенести на національне підґрунтя зарубіжні практики фінансування проєктів утилізації промислових і побутових відходів.

Водночас це стане можливим за умови впровадження комплексу природоохоронних директив. Проєкт Угоди про асоціацію України з ЄС у тій частині, що стосується природоохоронних законодавчих документів, налічує 26 директив і 3 регламенти, які підлягають імплементації. Визначальна роль у формуванні інвестиційної імплементації належить збалансуванню джерел фінансування. Серед них насамперед мають бути оцінені можливості державного й місцевого бюджетів. Їхньою складовою є кошти підприємств, гранти, позики, допомога міжнародних фондів та інші надходження. За досвідом країн Центральної та Східної Європи, які здійснювали імплементацію законодавства ЄС, цей процес отримував вагому фінансову підтримку з різних фондів ЄС [243, с. 6].

З погляду розроблення дорожньої карти формування економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування цікавим є підхід О. Губанової стосовно структуризації комплексу інструментів і важелів впливу на суб'єкти виробничо-господарської діяльності та домогосподарства. Згідно з її підходом, розробка такого механізму має ґрунтуватися на положеннях загальної теорії формування, функціонування та розвитку господарського механізму на макро- і мікрорівнях, що своєю чергою передбачає визначення змісту, структури, функцій, форм і методів функціонування, вживаних інструментів, місця в ієрархічній системі механізмів екологоорієнтованого управління [93, с. 31]. Варто частково погодитися з твердженням О. Губанової стосовно формування організаційно-економічного механізму стимулювання вторинного ресурсокористування, однак саме собою стимулювання не є достатньою умовою для масового впровадження процесів ресурсозбереження та енергоефективного природокористування.

Потрібен механізм, який охоплюватиме комплекс методів, інструментів і важелів бюджетного фінансування, кредитування, інвестування та стимулювання. Такий механізм, який передбачатиме поєднання методів, інструментів і важелів прямого й опосередкованого впливу на суб'єкти виробничо-господарської діяльності в галузі формування систем поводження з відходами. До того ж побудова економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування має доповнюватися створенням сприятливих інституціонально-організаційних передумов вторинного ресурсокористування.

На думку Н. Андрєєвої та М. Барун, для активізації процесів вторинного ресурсокористування необхідно трансформувати фінансову складову економічного механізму поводження з відходами. Зокрема, вони стверджують, що необхідним є впровадження фінансових механізмів регулювання збалансованості бюджетних коштів, недержавних джерел фінансування. Тому широке застосування економічних інструментів

дозволить створити фінансове підґрунтя вторинного ресурсокористування в Україні та сприятиме структурній перебудові сфери матеріального виробництва [2, с. 17]. Саме надмірна уніфікованість інструментів фінансового впливу на природокористувачів, які утворюють відходи, а також на промислові підприємства, які здійснюють переробку значних обсягів матеріальних ресурсів, не дає змоги нарощувати надходження екологічних податків до бюджетів різного таксономічного рівня та формувати фонди для проведення утилізації вторинної сировини.

Отримавши у власність додатковий територіальний ресурс у вигляді земель сільськогосподарського призначення державної власності поза межами населених пунктів, територіальні громади отримали можливість сформувати нову модель природокористування, щоб максимально ефективно використати комунальні природно-ресурсні активи як для активізації підприємницької діяльності і створення додаткових робочих місць, так і для наповнення місцевих бюджетів. З огляду на це інституціоналізація економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування на рівні територіальних громад виступає важливою складовою теорії та практики економічного регулювання процесів використання природних ресурсів та охорони довкілля в умовах поглиблення децентралізаційних процесів.

Економічний механізм ресурсозбереження та енергоефективного природокористування являє собою комплекс взаємопов'язаних методів, інструментів і важелів бюджетно-податкового, фінансово-кредитного, митного, інституціонально-майнового впливу на сферу поводження з відходами як в галузі їхнього розміщення, захоронення, спалення, так і в галузі їхньої утилізації і виробництва на цій основі готової продукції енергетичного та промислового призначення. Головним елементом такого механізму виступають публічні фінансові фонди, зокрема спеціальні фонди в структурі бюджетів різного таксономічного рівня (рис. 4.1).

Рис. 4.1. Компонентна структура економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування*

Примітка. *Розроблено авторкою

За нинішнього інституціонального середовища фінансово-економічного регулювання вторинного ресурсокористування публічні бюджети, з одного боку, акумулюють екологічні податки за забруднення навколишнього природного середовища, зокрема за розміщення відходів, а з іншого – за рахунок коштів публічних бюджетів фінансуються проекти утилізації відходів, що є дуже важливим для територіальних громад як в контексті покращення екологічної ситуації, так і в контексті створення ресурсної бази для виробництва енергії з відновних джерел. У свій час екологічні податки за розміщення відходів надходили до спеціальних екологічних фондів, що функціонували в структурі публічних бюджетів, що давало змогу забезпечити цільову спрямованість цих надходжень, тобто використовувати їх для упорядкування систем поводження з відходами.

Поглиблення процесів фіскально-бюджетної децентралізації створило для органів місцевого самоврядування більш сприятливі передумови щодо накопичення додаткових коштів у місцевих бюджетах, які можуть бути використані для потреб індустрії розміщення та утилізації відходів.

Водночас у більшості випадків місцеве самоврядування ще не використовує отриманих переваг задля модернізації сфери поводження з відходами, зокрема через будівництво сміттєпереробних заводів і створення виробництв біологічного палива. Однією з причин цього виступає дефіцит інвестиційних ресурсів, що потребує збільшення обсягів залучення приватного капіталу у сферу поводження з відходами. Приватний капітал неохоче спрямовує у цей сегмент муніципального господарства через відсутність сприятливого інституціонального середовища та гарантій місцевого самоврядування. Найкращий режим взаємодії суб'єктів приватного бізнесу та місцевої влади може бути забезпечений через укладання угод публічно-приватного партнерства між органами місцевого самоврядування та підприємницькими структурами, що дозволить доповнити бюджетні кошти приватними інвестиціями. Через угоди публічно-приватного партнерства все більша кількість суб'єктів екологічного підприємництва та об'єднань

домогосподарств буде залучена до проєктів виробництва твердого, рідкого та газоподібного палива, а також для виробництва матеріалів і готових виробів промислового й енергетичного призначення.

Водночас, окрім залучення приватних інвестицій в індустрію поводження з відходами через угоди публічно-приватного партнерства, необхідною є реалізація інвестиційних проєктів на основі приватної ініціативи. Для реалізації такої ініціативи необхідним є застосування комплексу інструментів стимулювання через здешевлення кредитів комерційних банків, надання податкових і митних пільг. Створення сприятливих кредитних і митних умов для фінансування проєктів модернізації інфраструктури розміщення, захоронення, спалення та утилізації відходів дасть змогу збільшити обсяги залучення власних коштів підприємств, установ та організацій.

Органи місцевого самоврядування мають формувати інвестиційні паспорти проєктів утилізації відходів, щоб ці проєкти стали привабливими для суб'єктів бізнесу-нерезидентів, а також для вітчизняних та іноземних фінансово-банківських установ. Місцеве самоврядування також має долучатися до діяльності, спрямованої на імплементацію базових положень міжнародних природоохоронних конвенцій в галузі регулювання кліматичних змін і Глобальних цілей сталого розвитку, що дасть змогу залучити кошти урядів іноземних держав та міжнародних організацій у проєкти ресурсозбереження та енергоефективності.

4.2. Секторальні, інституціональні і фінансові передумови формування економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування на місцевому рівні

Формування економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування базується на врахуванні комплексу

секторальних, інституціональних і фінансових передумов, що визначаються вітчизняним законодавством та багаторічними структурними пропорціями, що сформувалися в національному господарстві. Розгляду перерахованих передумов присвячені праці Н. Андрєєвої, О. Губанової, О. Дзюбенка, Ю. Маковецької, Т. Миклуша, В. Міщенко, Т. Омеляненко, Д. Шмарова та інших [1; 2; 85; 86; 93; 106; 199; 232; 247]. Значна увага в них приділяється доцільності формування сучасної фінансової бази вторинного ресурсокористування, посиленню диференціації ставок екологічних податків за різноманітні операції з відходами, удосконаленню інституціонального середовища користування техногенними родовищами та формування партнерських відносин між органами місцевого самоврядування і підприємницькими структурами. Окремі вчені сформували авторські підходи щодо формування на рівні територіальних громад систем бюджетної підтримки та фінансового стимулювання проєктів утилізації вторинної природної сировини, зокрема у сфері сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва, а також у секторі переробно-харчових виробництв. В умовах поглиблення децентралізації реалізація такого роду проєктів дасть змогу на порядок зміцнити енергетичну самодостатність територіальних громад, а також покращити екологічну ситуацію на прилеглих територіях.

Станом на 01.01.2017 р. загальний обсяг накопичених в Україні відходів за всіма класами небезпеки склав 12,3 млрд т. У 2016 році утворилося 295,8 млн т відходів, що на 130,1 млн т (30,5 %) менше, ніж у 2010 році. Але причина зменшення обсягів утворення відходів не в масовому впровадженні ресурсозберігаючих технологій, а в зниженні рівня завантаженості потужностей у промисловому виробництві внаслідок економічної кризи. Зменшення обсягів утворення відходів почалося ще з 2014 року, що пов'язано також з тим, що не здається можливим врахувати відходи на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей і в анексованому Криму [82].

Із загальної кількості відходів як вторинних ресурсів в Україні у господарський обіг передусім залучаються високоліквідні та рентабельні відходи – лом і брухт чорних та кольорових металів, якісні сорти макулатури, чисті текстильні, полімерні та деревинні відходи, склобій, частина відходів металургійного, хімічного та будівельного комплексів. Значно менше використовуються золи та шлаки ТЕЦ, фосфогіпс, відходи видобутку та збагачення корисних копалин. Надзвичайно низьким є залучення відходів споживання, зокрема відходів тари й упаковки, текстилю, вилученої з використання побутової техніки, зношених шин, що створюють економічні й екологічні проблеми в кожному регіоні [199, с. 76].

Неналежне врахування проблем поводження з відходами було характерною рисою діяльності більшості урядів України, починаючи з 1991 року. Трагедія на Грибовицькому сміттєзвалищі (поблизу Львова) у 2016 році змусила громадськість і владу по-іншому подивитись на цю проблему і заговорити про неї. Хоча владі більшості обласних центрів і великих міст ще 10–15 років тому іноземні підприємці пропонували проекти утилізації відходів на переповнених (уже тоді) сміттєзвалищах.

Через тотальну практику непрозорих схем у виконавчій вертикалі української влади й особливо місцевого самоврядування привабливі пропозиції від зарубіжних партнерів щодо утилізації відходів, які надходили в умовах підйому світової і національної економіки, не були реалізовані. Наведені вище інституціональні «пастки» у формуванні та реалізації національної екологічної політики загалом і в розвитку індустрії поводження з відходами зокрема в один момент набули небувалого загострення.

Одним із ефективних шляхів раціонального використання відходів є їхня утилізація (переробка відходів з метою раціонального використання). Проблема утилізації відходів протягом багатьох років не вирішувалася належним чином як внаслідок індиферентності центральної влади в питаннях реалізації низькодохідних, але значущих в екологічному плані проєктів, так і через перманентні спроби місцевого самоврядування відтермінувати

вирішення екологічних проблем урбанізованих територій на невизначений термін. В умовах перерозподілу найбільш ліквідних комунальних активів місцевій владі було не до вирішення проблем побудови сучасної системи поводження з відходами. Як наслідок, у 2016 році обсяг утворення відходів становив, як уже говорилося, близько 295,8 млн т, а утилізовано було всього 84,6 млн т.

Комплексністю стосовно обґрунтування необхідності вирішення проблем розроблення дієвих механізмів залучення відходів у відтворювальний процес і їх значення для прискорення процесів соціально-економічного піднесення відзначається підхід О. Губанової. На її думку, вітчизняна практика поводження з відходами, крім недосконалості нормативно-правового регулювання у сфері вторинного ресурсокористування, неналагодженості роздільного збирання ресурсно-цінних компонентів і нерозвиненості відповідної інфраструктури, характеризується відсутністю дієвого механізму стимулювання рециклінгу відходів [93, с. 29]. Саме низький рівень використання ресурсної цінності промислових і побутових відходів, а також неактивне їх застосування для нарощення сировинної, зокрема енергетичної, бази розвитку національної економіки вимагають принципової перебудови економічного механізму залучення відходів у господарський обіг. Тому необхідним є поєднання комплексу стимулюючих інструментів і важелів, які будуть зацікавлювати суб'єктів виробничо-господарської діяльності та домогосподарства максимально забезпечувати утилізацію корисної частини відходів, передусім задля нарощення обсягів виробництва біологічного палива і зміцнення тим самим енергетичної самодостатності країни та територіальних громад.

Наведене вище обумовило актуалізацію останніми роками проблеми формування сучасного економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування. До того ж організаційно-економічні засади утворення і використання побутових і промислових відходів вже декілька десятиліть є об'єктом вивчення економіки

природокористування. Якщо раніше формування систем поводження з відходами розглядалося в контексті забезпечення екологічної безпеки та ресурсозбереження [2; 93], то останнім часом використання відходів розглядається також через призму використання альтернативних джерел енергетичного забезпечення, зокрема стосовно виробництва твердого й газоподібного біопалива [64].

Складність формування економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування зумовлена тим, що цей механізм охоплює процеси поводження з відходами в різноманітних секторах національного господарства, де надзвичайно детермінуючий вплив на процеси утилізації вторинної природної сировини здійснюють галузеві особливості як у матеріально-речовому, так і в технологічно-технічному розрізі. Тобто секторальні передумови мають неодмінно враховуватися у процесі розроблення специфікації регуляторних підойм, спрямованих на упорядкування систем поводження з відходами як з погляду мінімізації їхнього негативного впливу на навколишнє природне середовище, так і з погляду використання їхньої ресурсної цінності у виробництві енергетичних ресурсів і матеріально-речових субстанцій, що можуть бути використані у відтворювальному процесі.

Не менш детермінуючий вплив на результативність процесів ресурсозбереження та енергоефективного природокористування здійснюють інституціональні передумови, оскільки інститути-організації та інститути-правила, як показує передова іноземна практика, визначають межі, пропорції і масштаби ресурсозберігаючих та енергоощадних процесів у царині використання вторинної природної сировини. У нинішніх умовах форми власності, права володіння і користування, організаційні форми вторинного ресурсокористування фактично повністю детермінують потенціал утилізації утворених промислових та побутових відходів і виробництво на їхній основі продукції з високою доданою вартістю. Тому визріла необхідність у впорядкуванні комплексу інституціональних передумов здійснення процесів

поводження з відходами і вторинною природною сировиною, щоб економічний механізм ресурсозбереження та енергоефективного природокористування охопив максимально можливі обсяги й масштаби відходів.

Також відправним пунктом формування економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування має виступати оцінка реального стану фінансового забезпечення сфери поводження з відходами. У цьому контексті ключовими питаннями є: адекватність існуючої системи фіскального регулювання розміщення відходів передовим іноземним практикам, наявність надійних джерел інвестування проєктів утилізації різноманітних видів відходів і виробництва на цій основі продукції з високою доданою вартістю, можливість отримання кредитних ресурсів операторами утворення відходів, а також підприємствами, які спеціалізуються на їхній переробці.

Маковецька Ю. робить наголос на недосконалості фінансової складової економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування. Однією з причин недостатнього фінансування сфери вторинного ресурсокористування є недостатнє задіяння в Україні низки економічних інструментів, що використовуються у світовій практиці. Однак більш широке використання економічних інструментів не тільки дозволить створити фінансовий резерв для розбудови інфраструктури поводження з окремими потоками відходів, але й загалом буде сприяти структурній перебудові суспільного виробництва [199]. Тобто отримання максимального ефекту від модернізації сфери поводження з відходами стане можливим за умови формування системи макроекономічного регулювання господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу та природоохоронної діяльності, що стимулюватиме суб'єкти виробничо-господарської діяльності впроваджувати безвідходні технології або технології, які сприяють утворенню мінімальної кількості відходів. Тобто йдеться про попередження проявів марнотратного використання

природної сировини і мінімізацію маси відходів ще на початкових фазах продуктового циклу.

Інструменти фіскального впливу на підприємства, які генерували та генерують основну масу відходів, спочатку у формі збору, а потім і в формі екологічного податку за розміщення відходів та штрафів за порушення природоохоронного законодавства, спрацьовують з надзвичайно низьким рівнем ефективності.

Ставки плати за розміщення відходів, зокрема тих, які відзначаються підвищеним рівнем небезпеки для навколишнього середовища і здоров'я людей, для багатьох суб'єктів промислового виробництва, передусім тих, які входять у вертикально інтегровані підприємницькі об'єднання, не є дієвим стимулом до формування сучасних систем розміщення та утилізації відпрацьованих матеріальних ресурсів. Їм вигідніше заплатити символічний розмір екологічного податку за розміщення відходів і далі продовжувати працювати в традиційному для українських реалій режимі, ніж інвестувати в проєкти ресурсозбереження та впровадження безвідходних технологій [64].

У нинішніх умовах економічний механізм ресурсозбереження та енергоефективного природокористування хоча й оперує надмірно обмеженим набором регуляторів, однак виконує певною мірою регулюючо-контролюючу функцію у сфері вторинного ресурсокористування та забезпечує критично необхідний рівень упорядкованості в галузі поводження з промисловими й побутовими відходами. Андрєєва Н. і М. Барун стверджують, що центральним елементом економічного механізму поводження з відходами є плата за їхнє утворення та розміщення (екологічний податок), проте слід зауважити що обсягу цих коштів об'єктивно недостатньо, і цей податок не вирішує проблем, які на нього покладені [2, с. 17]. Із початку 90-х років минулого століття і донині система фіскального регулювання продукування, розміщення, утилізації та знешкодження відходів характеризується надмірно звуженим спектром регуляторів, що не закладає відповідних стимулів для раціонального

використання ресурсної цінності різноманітних видів відходів. Ставки екологічного податку за розміщення відходів у межах лімітів і за понадлімітне розміщення не відзначаються диференційованістю, тому промислові підприємства йдуть шляхом найменшого опору, розміщуючи відходи на полігонах, а не фінансуючи заходи стосовно їх ефективнішого залучення в господарський обіг.

Вагомим економічним інструментом, який, на думку Ю. Маковецької, доцільно запровадити в Україні, є диференціація ставок податків. Це означає встановлення ставок податків щодо суб'єктів господарювання залежно від ступеня негативного впливу на навколишнє природне середовище. У деяких країнах ЄС, зокрема в Данії (з 1987 року), диференціація ставок податку на побутові відходи залежить від способу видалення відходів. Захоронення відходів на полігонах підлягає оподаткуванню за найвищою ставкою, нижчими є ставки у разі спалювання відходів без виробництва енергії, ще нижчими – у разі спалювання відходів з виробництвом електричної та/або теплової енергії. Перероблення відходів звільняється від оподаткування [199]. У теперішніх умовах господарювання саме такий підхід до диференціації ставок екологічного податку необхідно імплементувати в систему фіскального регулювання вторинного ресурсокористування та енергоефективного природокористування. Найвищі ставки екологічного податку за механічне розміщення (захоронення) утворених відходів на полігонах будуть змушувати суб'єкти господарювання забезпечувати утилізацію промислових відходів, а муніципальні органи та домогосподарства – утилізацію побутових відходів. Водночас найнижчі ставки екологічного податку за спалювання відходів з метою виробництва енергії дадуть змогу кардинальним чином вирішити проблему виробництва твердого та газоподібного палива і в такий спосіб зменшити потребу у викопних вуглеводнях, дефіцит яких спостерігається в Україні. Таким чином, введення знижених ставок екологічного податку на спалювання відходів з метою виробництва енергії вирішить не лише проблему зменшення

навантаження на екосистеми через зменшення обсягів розміщення відходів на полігонах, а також проблему диверсифікації джерел енергетичного забезпечення промислового комплексу, територіальних громад і домогосподарств.

На думку В. Міщенко та Т. Омеляненко, одночасно із запровадженням екологічного податку за розміщення відходів актуалізувалась потреба в усуненні низки пов'язаних з цим податком суперечностей методологічного і змістовного характеру. Основні з них стосуються: критеріїв встановлення абсолютного розміру нормативів плати; співвідношення між платою за відходи різних класів небезпеки; регулюючих функцій лімітів на утворення та розміщення відходів [240]. Варто погодитись із твердженням вчених щодо перегляду методологічних основ нарахування екологічного податку за розміщення відходів і забезпечити його диверсифікацію, щоб операторам утворення відходів було вигідно їх переробляти через відповідну утилізацію, а не механічно розміщувати на спеціально відведених для цього місцях. Доцільним є також перегляд лімітів розміщення, щоб підприємства були зацікавлені в зменшенні матеріально-речової субстанції відходів, які розміщуються на полігонах.

Сама лише трансформація системи адміністрування екологічного податку за розміщення відходів не забезпечить модернізацію індустрії поводження з відходами. Потрібно реформувати всю фіскально-бюджетну складову економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування, зокрема в галузі фінансування проектів утилізації відходів за рахунок коштів публічних бюджетів. До того ж після того як було ліквідовано спеціальні фонди екологічного спрямування, які формувалися в бюджетах різного таксономічного рівня, можливості публічного сектору фінансувати проекти утилізації відходів значно звузилися. Водночас поглиблення децентралізації вимагає від місцевого самоврядування формування принципово нових підходів до модернізації муніципальних систем поводження з відходами, зокрема як через нарощення видатків з

місцевих бюджетів, так і за рахунок коштів підприємницьких структур та урядів іноземних держав. Однією з пріоритетних форм залучення приватних інвестицій у муніципальні системи поводження з відходами є публічно-приватне партнерство. Як показує передова іноземна практика, існують різноманітні форми партнерських відносин, що закладають стимули для муніципалітетів і приватного бізнесу в галузі утилізації відходів, зокрема вторинної сировини.

Поряд з реформуванням системи фіскального регулювання сфери поводження з відходами необхідно створювати умови для диверсифікації джерел фінансово-кредитного забезпечення модернізації сфери ресурсозбереження та утилізації відходів, зокрема і через застосування різного роду преференцій для банківських та небанківських установ, що працюють на ринку позикового капіталу.

Заслуговує на увагу також підхід українських вчених, який передбачає надання пільг як при оподаткуванні процесів розміщення відходів, так і при кредитуванні проєктів утилізації промислових і побутових відходів, а також при митному регулюванні завезення спеціалізованого обладнання для утилізації вторинної сировини. Тому, на глибоке переконання Н. Андрєєвої та М. Барун, найперше необхідно інституціоналізувати інструменти впливу на процеси вторинного ресурсокористування, які вже широко використовуються у світовій практиці та можуть бути адаптовані до вітчизняних умов господарювання, а саме: система податкових пільг; система кредитних пільг; субсидії; квоти; екологічне ввізне мито; транспортні дотації, тощо [2, с. 18]. Тобто надання податкових пільг для підприємств, які використовують вторинні природні ресурси для виробництва готової продукції, змушуватиме їх зводити до мінімуму матеріально-речову субстанцію відходів, які в подальшому розміщуються у спеціально відведених місцях. Механізм пільгового кредитування на основі здешевлення кредитів сприятиме тому, що банківський сектор активніше фінансуватиме

проекти знешкодження відходів, які розміщуються на спеціалізованих полігонах і на стихійних звалищах. Вагоме значення має запровадження пільгового мита на ввезення обладнання, яке дозволяє переробляти вторинну сировину і виготовляти різноманітні види біологічного палива.

Практика дотування окремих секторів національного господарства демонструє ефективність як прямих, так і непрямих регуляторів. Зокрема, за умов відсутності можливості отримання повноцінної прямої державної підтримки використовуються непрямі регулятори, які передбачають звільнення від сплати окремих видів податків та інших фіскальних платежів. Зниження фіскального навантаження на суб'єкти господарювання, які реалізують проекти утилізації вторинної сировини, дасть їм змогу забезпечувати безперебійне поповнення обігових коштів і нарощувати інвестиційні потоки у сферу поводження з відходами.

Податкові пільги щодо сфери вторинного ресурсокористування були закладені Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відходів» [139] і Постановою Кабінету Міністрів України від 8 січня 2003 року № 82 [280]. Зазначеними актами від оподаткування звільнялися доходи заготівельних підприємств від продажу окремих видів відходів як вторинної сировини, а сума податку на додану вартість, що підлягала сплаті до бюджету, залишалася у розпорядженні заготівельних підприємств і повинна була використовуватися ними на придбання матеріально-технічних ресурсів виробничого призначення. Пізніше зазначені пільги без достатнього обґрунтування були скасовані [199].

Позитивним моментом є те, що у вітчизняній практиці функціонування економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування вже діяла інституціоналізація податкових та кредитних пільг, однак розбалансованість регуляторного механізму національної економіки не дала змоги повною мірою використати резерви, які були створені завдяки запровадженню названих преференцій.

В умовах, коли основним суб'єктом регулювання процесів утилізації вторинної природної сировини стають органи місцевого самоврядування, важливого значення набуває врахування секторальних передумов вторинного ресурсокористування.

Переробка відходів та утилізація вторинної сировини, зокрема, і з метою виробництва енергетичних ресурсів, в умовах децентралізації влади стане прерогативою місцевої влади. Правильне розуміння перспектив утилізації промислових і побутових відходів місцевим самоврядуванням із залученням підприємницьких структур та іноземних партнерів дасть змогу покращити екологічну ситуацію в населених пунктах і на прилеглих територіях, створити альтернативні джерела енергетичного забезпечення завдяки виробництву різноманітних видів біологічного палива, сформувати ресурсну базу для місцевих підприємств матеріального виробництва. У цьому контексті заслуговує на увагу підхід Т. Миклуша щодо стимулювання реалізації комплексного підходу у сфері поводження з деревними відходами [232] (рис. 4.2).

Реалізація цього підходу в умовах поглиблення децентралізації потребує інституціоналізації субсидій на заготівлю і переробку деревних відходів, а також на виробництво паливних ресурсів. Введення такого роду субсидій варто здійснити в регіонах, які відзначаються високим рівнем лісистості, оптимальною, за українськими мірками, породно-віковою структурою лісового фонду, що дає змогу із високим рівнем достовірності спрогнозувати обсяги утворення деревних відходів на середньострокову та довгострокову перспективу, щоб спланувати потужності для їхньої переробки і виробництва паливних брикетів і гранул. Отримувачами субсидій на заготівлю і переробку деревних відходів мають виступати постійні лісокористувачі [232].

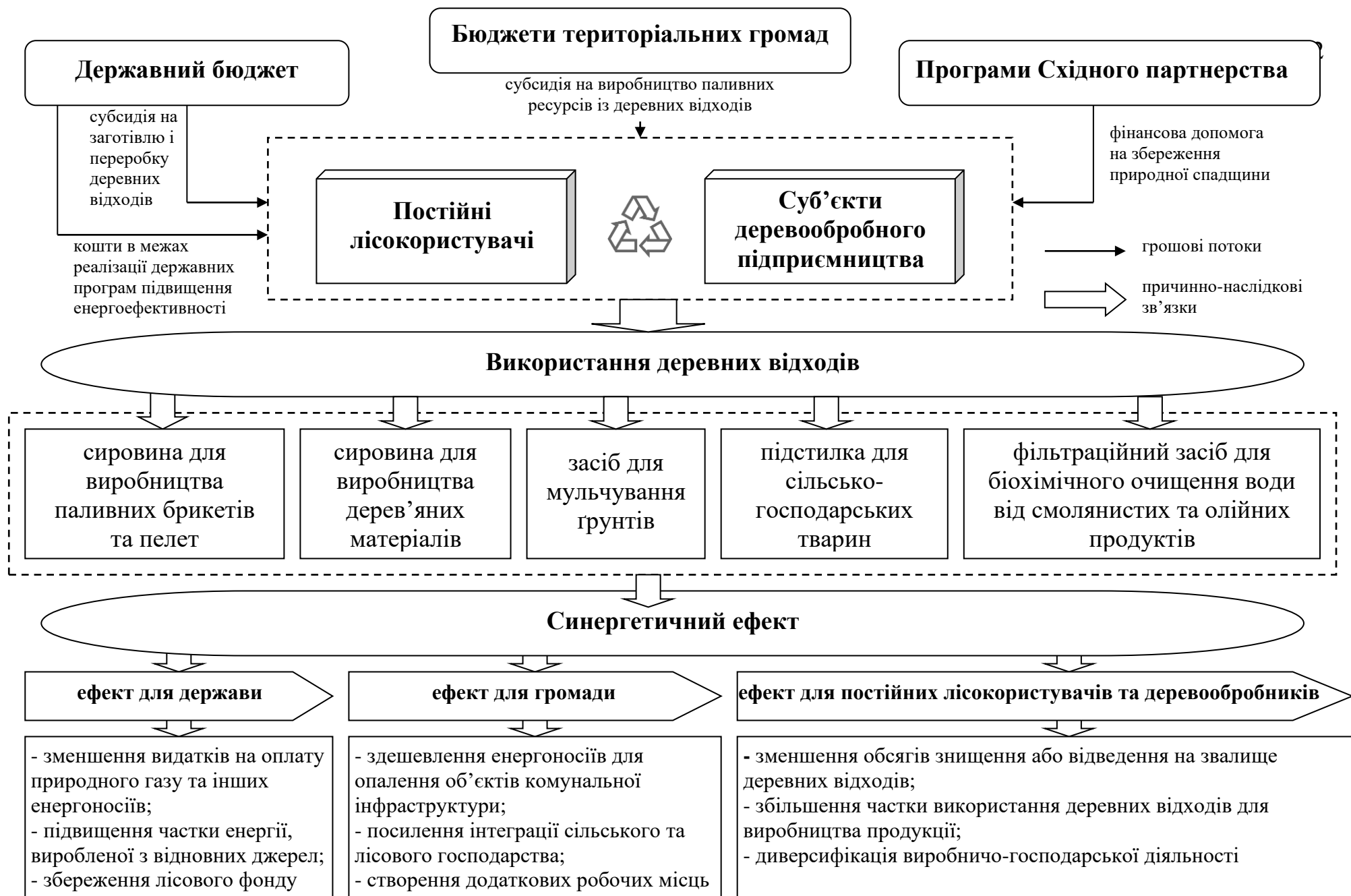

Рис. 4.2. Механізм стимулювання реалізації комплексного підходу у сфері поводження з деревними відходами за Т. Миклушем [232]

Підтвердженням правильності запропонованого Т. Миклушем механізму стимулювання реалізації комплексного підходу у сфері поводження з деревними відходами є твердження О. Дзюбенка про те, що наявність власної бази задоволення енергетичних потреб є вагомою конкурентною перевагою постійних лісокористувачів і свідчить про високий рівень їхньої господарської самодостатності. Однак в умовах загострення конкурентної боротьби та імплементації численних природоохоронних директив необхідно диверсифікувати джерела задоволення енергетичних потреб суб'єктів лісогосподарського підприємництва через збільшення обсягів виробництва паливно-енергетичних продуктів на основі переробки деревних відходів і некондиційної деревини [105].

Підхід Т. Миклуша дозволяє на рівні територіальної громади сформувавши економічний механізм ресурсозбереження та енергоефективного природокористування на основі інституціоналізації інструментів і важелів стимулювання суб'єктів виробничо-господарської діяльності до активізації процесів утилізації вторинної природної сировини, що дасть змогу підвищити рівень капіталізації підприємств за виробництвом біологічного палива, а також диверсифікувати джерела енергетичного забезпечення територіальних громад. Таким чином, стане можливим формування біоенергетичного сектору регіональної економіки, і регуляторний вплив на його розвиток має здійснюватися на рівні територіальних громад. Тобто в умовах децентралізації на рівні територіальної громади має бути максимально впроваджено методи, інструменти та важелі важливої складової економічного механізму природокористування – економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування.

Підвищення дієвості економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування на рівні територіальних громад дасть змогу забезпечити якісні зрушення в галузі збільшення обсягів виробництва енергії з відходів та вторинної сировини. Це дасть змогу зменшити потребу у викопних вуглеводнях, які в останні роки стали

політичним питанням. Також зменшиться потреба у виробництві енергії за допомогою теплоенергетичних потужностей, а це дасть змогу зменшити негативний вплив цього сектору національної економіки на навколишнє природне середовище.

Значний потенціал виробництва біологічного палива зосереджений у галузі налагодження утилізації відходів сільськогосподарського виробництва та відходів і залишків переробно-харчових виробництв. Позитивне вирішення проблеми розбудови індустрії утилізації відходів названих секторів економіки дасть змогу створити нові робочі місця, забезпечити населені пункти біологічним паливом і зменшити сировинну спрямованість регіональних агропромислових комплексів.

В останні роки «червоною лінією» виступають значні обсяги експорту залишків і відходів харчової промисловості, які могли б перероблятися всередині країни і таким чином забезпечувати нарощення експорту готових харчових продуктів. Залишки і відходи харчової промисловості охоплюють: готові корми для тварин – до складу яких входить борошно, крупи та гранули з м'яса або м'ясних субпродуктів, висівки (з уточненням за якісними характеристиками щодо вмісту крохмалю, білків, сухої речовини та ін.), відходи і залишки від виробництва крохмалю, буряковий жом, багаса, макуха, шрот, отриманий від переробки сої, соняшнику, льону, ріпаку, а також інші продукти, що використовуються для годівлі тварин. Протягом 2010–2018 років експорт залишків і відходів харчової промисловості лінійно зростав до 1224,8 млн дол США у 2018 році. Певна динаміка прослідковується і в питомій вазі: 18,6 і 40,6 % у 2010 та 2018 роках відповідно.

Основний спектр інструментів економічного регулювання комплексного розвитку переробної ланки аграрного сектору на рівні територіальної громади має бути зорієнтований на стимулювання суб'єктів аграрного й агропродовольчого бізнесу стосовно підвищення обсягів рециклінгу рослинних і тваринних відходів [365].

В умовах, коли сектор переробно-харчових виробництв став базовою ланкою господарських комплексів значної кількості регіонів, налагодження системи утилізації рослинних і тваринних відходів дасть змогу змінити теперішній тренд надмірної сировинної орієнтованості українського аграрного експорту. Також це дозволить зменшити експортні потоки відходів та залишків харчової промисловості, оскільки на їхній основі буде здійснено виробництво цінних кормових добавок, а також різноманітних видів біологічного палива. Тобто збільшаться можливості щодо експорту аграрної продукції з високою доданою вартістю.

Схвалення ЄС нових енергетичних індикаторів, які передбачають використання добавок біологічної сировини до світлих нафтопродуктів, створить додаткові можливості для того, щоб на порядок збільшити потужності з переробки некондиційної сільськогосподарської сировини чи вторинної сільськогосподарської сировини для виробництва біологічного палива. Сьогодні Україна виступає постачальником сировини для світового ринку біодизелю та біоетанолу, що фактично призводить до вивезення доданої вартості закордон.

Звідси слідує висновок про те, що врахування повною мірою секторальних передумов, передусім у секторі переробно-харчових виробництв, налагодження виробництв різноманітних видів біологічного палива та цінних кормових добавок дасть змогу поступово сформувати вітчизняний біоенергетичний сегмент національного господарства. Але необхідною умовою для цього є також врахування і створення відповідних інституціональних передумов, зокрема в галузі узаконення партнерських відносин між місцевим самоврядуванням і приватним підприємницьким сектором.

Також потрібно формувати фінансові передумови для активізації процесів ресурсозбереження та енергоефективного природокористування через удосконалення бюджетно-податкового та фінансово-кредитного регулювання вторинного ресурсокористування і виробництва біологічного палива.

4.3. Інституціоналізація економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування на рівні територіальної громади

У сучасних умовах загострення екзогенних та ендегенних ризиків, які безпосередньо впливають на процеси модернізації вітчизняної індустрії поводження з відходами, актуалізувалася необхідність інституціоналізації економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування, щоб підвищити дієвість впливу вторинного ресурсокористування на процеси соціально-економічного розвитку окремих регіонів і територіальних громад. У працях Н. Андрєєвої, В. Голяна, О. Губанової, О. Загорій, Ю. Маковецької, В. Міщенко, Т. Омеляненко, М. Рудинця, І. Сотник, С. Харічкова та інших [1; 2; 82; 93; 135; 136; 199; 240; 247; 313] розглядаються концептуальні підходи до запровадження сучасних форм фінансового забезпечення модернізації індустрії поводження з відходами, сучасні методи залучення приватних інвестицій у муніципальний сегмент поводження з відходами, фінансово-економічні аспекти імплементації директив ЄС, які стосуються розміщення та утилізації відходів. Водночас залишається невпорядкованою система заходів щодо інституціоналізації економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування як логічно взаємоузгодженого комплексу методів, інструментів і важелів впливу на процеси розміщення відходів, їх утилізації і виробництва на цій основі різноманітних видів біологічного палива.

Інституціоналізація економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування являє собою процес запровадження в систему поводження з відходами та виробництва біологічного палива на основі утилізації ресурсної цінності вторинної сировини нових інститутів-правил та інститутів-організацій, модернізації існуючих інститутів природоохоронного регулювання та господарського освоєння природно-

ресурсного потенціалу та впровадження в національну площину інститутів, які забезпечили кращі практики ресурсозбереження та енергоефективного природокористування у високорозвинених країнах.

Формування дорожньої карти інституціоналізації економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування, незважаючи на беззаперечну доцільність імплементації передового іноземного досвіду, має відштовхуватися від концептуальних засад та інституціональних основ формування економічного механізму природокористування, які було сформульовано на початку та в середині 90-х років минулого століття. Зокрема, основні елементи ефективного механізму охорони природного середовища ідентифіковані Є. Березіним у 1991-му році [15], методологічні проблеми регулювання природоохоронної діяльності були розкриті Л. Дорошенко й О. Тищенко в 1994-му році [120], поняття економічних збитків від забруднення навколишнього середовища розкрив Ю. Стадницький у 1996-му році [315], доцільність застосування принципів і прийомів платного природокористування була обґрунтована В. Кузіним у 1991-му році [188], переваги й недоліки справляння ресурсних платежів, місцевих податків і зборів виявила Л. Ларіонова в 1996-му році [196], суб'єктно-об'єктну базу економічного механізму забезпечення охорони навколишнього середовища сформував М. Пилипчук у 1999-му році [274], структуризація та систематизація законодавчих засад щодо поводження з відходами була здійснена В. Міщенком і Г. Виговською в 1996-му році [239], механізм управління природокористуванням на рівні регіону сформував І. Карагодов у 1997-му році [158], специфікація форм власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу в Україні детально розглядалася С. Харічковим і С. Рассадниковою [344]. Перераховані підходи до формування фундаментальних засад функціонування економічного механізму природокористування, зокрема щодо активізації процесів ресурсозбереження та енергоефективного природокористування, необхідно враховувати у процесі вибору пріоритетів запровадження сучасних інститутів, які

культивують різноманітні форми та методи ресурсозберігаючої діяльності та перетворення вторинної природної сировини у біологічне паливо.

Дослідження показали, що в нинішніх умовах переформатування планетарної моделі регулювання кліматичних змін формування інституціонального середовища активізації процесів ресурсозбереження та енергоефективного природокористування має охоплювати чотири основних блоки (рис. 4.3). Перший блок – імплементація природоохоронних директив ЄС, зокрема директив, які регулюють процеси поводження з відходами. Для цього потрібна документальна та реальна імплементація. Документальна імплементація передбачає прийняття комплексу законодавчих і підзаконних актів, які дадуть змогу сформувати нове інституціональне підґрунтя для модернізації сфери поводження з відходами. Реальна імплементація – це створення сучасної системи моніторингу за процесами поводження з відходами, а також розбудова системи полігонів для складування та утилізації промислових і побутових відходів.

Для такої імплементації публічний і корпоративний сектори мають нести комплекс витрат. Основні витрати публічного та корпоративного сектору становлять адміністративно-управлінські, інвестиційні та операційні витрати, спрямовані на створення структурних підрозділів, інформування, навчання, ведення баз даних, консультативні послуги, перепідготовку персоналу, заходи із залучення громадськості; будівництво й модернізацію очисних споруд і пилогазоочисних установок, будівництво полігонів відходів, сміттєпереробних заводів тощо; експлуатаційне обслуговування, організацію збирання відходів, ведення моніторингу тощо [243].

Для прискореної реальної імплементації директив, пов'язаних з упорядкуванням потоків відходів, у корпоративному секторі необхідно інституціоналізувати додаткові стимули для суб'єктів підприємницької діяльності, щоб вони були зацікавлені здійснювати облаштування місць розміщення та утилізації відходів згідно з чинними в межах Європейського Союзу нормами та стандартами.

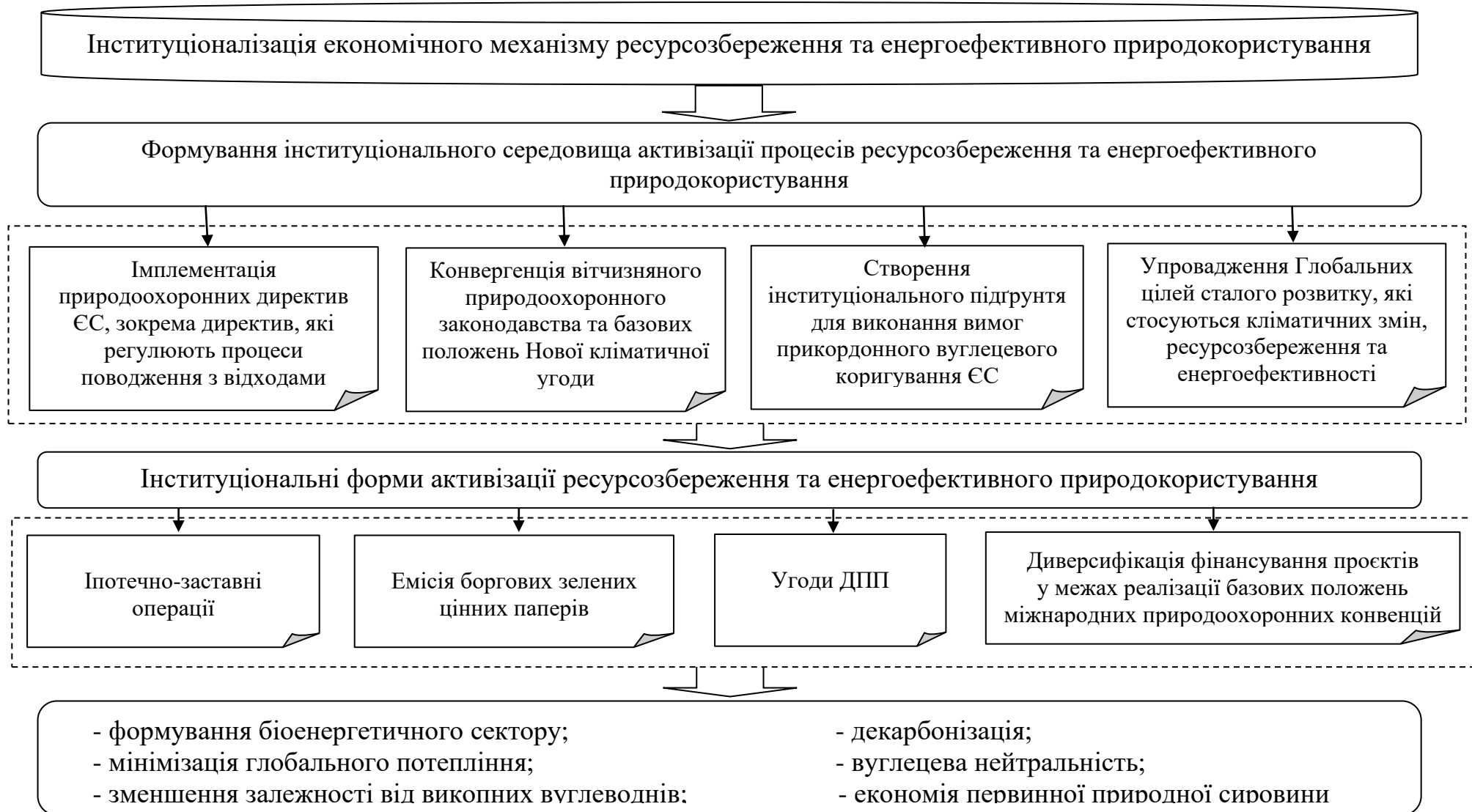

Рис. 4.3. Дорожня карта і секторальний вимір інституціоналізації економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування*

Примітка. *Розроблено авторкою

Другий блок заходів щодо формування інституціонального середовища активізації процесів ресурсозбереження та енергоефективного природокористування має охоплювати заходи, спрямовані на конвергенцію (зближення) вітчизняного природоохоронного законодавства та базових положень Нової кліматичної угоди.

Нова кліматична угода була підписана в листопаді 2021 року і вводить додаткові зобов'язання для національних урядів у сфері боротьби з глобальним потеплінням, але водночас і створює додаткові можливості для отримання додаткового фінансування. Український уряд має критично віднестися до дій своїх попередників, які не спромоглися забезпечити навіть мінімальний рівень заходів щодо входження нашої країни в планетарну систему боротьби з глобальним потеплінням. Особливо з огляду на те, що необхідність активнішого входження України у світову мережу регулювання кліматичних змін вже давно обговорюється вітчизняними вченими. Зокрема, Ю. Стадницький у 2000 році пропонував механізми фінансування боротьби з глобальним потеплінням [316], а відомі українські вчені В. Єрмеєв та В. Єфімов ще у 2003 році акцентували увагу на регіональних аспектах глобальної зміни клімату [125].

Водночас вітчизняне законодавство залишається надмірно уніфікованим щодо інституціоналізації стимулів стосовно реалізації проєктів мінімізації емісії парникових газів. Упровадження базових рішень Нової кліматичної угоди 2021 року в галузі активізації процесів ресурсозбереження та енергоефективного природокористування має передбачати конвергенцію вітчизняного природоохоронного законодавства з європейським, зокрема стосовно стимулювання процесів утилізації біологічних відходів (відходів сільського та лісового господарства, харчових відходів) з метою виробництва твердого й газоподібного палива. Підвищення рівня утилізації лісосічних відходів дасть змогу звести до мінімуму спалювання некондиційної деревини у місцях здійснення рубок і, як

наслідок, знизить викиди парникових газів, що повною мірою відповідає резолюції Нової кліматичної угоди, схваленої у м. Глазго восени 2021 року.

Прискорення процесів євроінтеграції України має враховувати ті інституціональні зміни, які задекларував ЄС на короткострокову та середньострокову перспективу. Однією з таких ініціатив є запровадження прикордонного вуглецевого коригування з метою підвищення дієвості заходів, спрямованих на пом'якшення наслідків глобального потепління. Введення такого режиму означає, що будуть введені додаткові фінансові та нефінансові зобов'язані для виробників країн, які виготовляють продукцію із завищеними викидами сполук вуглецю. Метою прикордонного вуглецевого коригування є стимулювання процесів впровадження таких виробництв, які характеризуватимуться зменшенням емісії вуглецю, що повною мірою відповідає резолюції Нової кліматичної угоди. Окремі українські виробники не здатні самостійно профінансувати структурні зміни, щоб швидкими темпами знизити викиди вуглецевих сполук. Водночас є значні потенційні можливості для введення додаткових потужностей щодо утилізації вторинної природної сировини і виробництва на цій основі біологічного палива, що дасть змогу збільшити його експорт до ЄС за умов відмови багатьох країн від традиційного палива (викопних вуглеводнів) і переходу на використання енергії, яка виробляється з відновних джерел.

Традиційно значні можливості для прискорення процесів ресурсозбереження та енергоефективного природокористування виникають з упровадженням Глобальних цілей сталого розвитку в національне господарство, насамперед щодо виробництва різноманітних видів біологічного палива. В умовах поглиблення процесів децентралізації та реформи місцевого самоврядування збільшення обсягів виробництва біологічного палива означає отримання територіальними громадами додаткових можливостей для диверсифікації джерел енергетичного забезпечення, зокрема відмови від традиційних викопних вуглеводнів. У нинішніх умовах додаткова відмова від викопних вуглеводнів – це фактор

зміцнення енергетичної самодостатності країни загалом. Це також можливість зниження видатків місцевих бюджетів на енергетичне забезпечення потреб об'єктів комунальної та соціальної інфраструктури.

Перераховані чотири блоки формування інституціонального середовища активізації процесів ресурсозбереження та енергоефективного природокористування виступають базовими детермінантами вибору інституціональних форм активізації ресурсозбереження та енергоефективного природокористування. Доцільність інституціональних трансформацій у природно-ресурсному секторі, а також у секторі природоохоронної діяльності розглядається у працях вітчизняних вчених вже тривалий час. Зокрема, Л. Купінець у 2001-му році порушила питання про необхідність врахування екологічного фактора у процесі програмування інституціональних трансформацій [190]. Українські вчені С. Харічков та А. Мартієнко розкрили інституціональні основи формування концепції власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу [347]. Саме ці підходи мають враховуватися при впровадженні сучасних інституціональних форм в галузі реалізації проєктів ресурсозбереження та енергоефективності. Зокрема, виникла необхідність у повноцінній імплементації іпотечно-заставних операцій для залучення інвестиційних потоків у формування сучасної індустрії поводження з відходами, а також їх утилізації. Концептуальним підґрунтям реалізації іпотечних схем у вторинному ресурсокористуванні виступає підхід С. Харічкова та О. Губанової щодо використання іпотеки як інструменту мобілізації інвестиційних потоків у сфері освоєння техногенно-ресурсного потенціалу України [346]. В умовах, коли територіальні громади отримали значно більше ресурсів для програмування соціально-економічного розвитку в територіальних утвореннях, зросли також можливості для емісії боргових «зелених» цінних паперів, зокрема для фінансування проєктів розбудови комунальних систем поводження з відходами. Теоретичною основою емісії такого роду цінних

паперів слугує підхід З. Лапішко, який сформулював пріоритети реалізації механізму емісії муніципальних облігацій на фінансовому ринку [195].

Однією з найбільш пріоритетних інституціональних форм активізації ресурсозбереження та енергоефективного природокористування виступають угоди державно-приватного партнерства. Ще у 2013-му році у статті «Сфера природокористування повинна стати полігоном для впровадження інститутів державно-приватного партнерства», яка була опублікована в науковому та громадсько-політичному журналі «Економіст» [65] В. Голян наголошував на необхідності внесення суттєвих змін у Закон України «Про державно-приватне партнерство» щодо розширення сфер застосування державно-приватного партнерства (стаття 4) та чіткої ідентифікації форм партнерських відносин між державою (територіальною громадою) та суб'єктами підприємницької діяльності як резидентами, так і нерезидентами.

Позитивною стороною державно-приватного партнерства є те, що отримавши права тимчасового користування (при цьому держава та територіальні громади залишаються власниками природних ресурсів і об'єктів природно-господарської та природоохоронної інфраструктури), іноземні та вітчизняні підприємницькі структури матимуть у розпорядженні предмети та засоби праці для розширеного відтворення власного потенціалу й активізації ділової активності на території концентрації природних ресурсів і природно-господарських об'єктів. До того ж задекларовані Президентом та Урядом України децентралізація влади й реформа місцевого самоврядування поставлять питання про участь територіальних громад у перерозподілі природного багатства та їх безпосередньої участі у здійсненні природоексплуатаційної та природоохоронної діяльності [63].

Форма державно-приватного партнерства (цей термін покладено в основу вітчизняної законодавчої бази) чи публічно-приватного партнерства створює інституціональне підґрунтя для того, щоб держава в особі постійних природокористувачів і державних підприємств та територіальні громади могли вступати в нестатутні та статутні добровільні об'єднання із суб'єктами

підприємницької діяльності з метою залучення інвестицій у розширене відтворення природно-ресурсного потенціалу та модернізацію об'єктів природоохоронної та природно-господарської інфраструктури, а також передавати у тимчасове користування природні та природно-господарські активи, які перебувають у державній і комунальній власності.

З огляду на те, що Закон України «Про державно-приватне партнерство» залишився в нинішній редакції, без змін, ніяких реальних передумов для імплементації пріоритетів децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування не буде створено, оскільки несформованим буде інституціональне підґрунтя найбільш ефективного використання активів, які належать територіальним громадам, та активів держави, які знаходяться на території цих громад. Необхідно внести зміни, які дадуть змогу місцевій владі бути повноцінним партнером бізнесових структур у питаннях використання комунальної інфраструктури та природних ресурсів, розміщених на території населених пунктів і прилеглих територій в межах громади.

Перевага угод державно-приватного партнерства над іншими формами співробітництва місцевої влади з підприємницьким сектором полягає в тому (і це регламентується відповідним законом – Законом України «Про державно-приватне партнерство», загальні положення, стаття 1), що ці угоди мають довготривалий характер (від 5 до 50 років), частина ризиків передається приватному партнеру, розширюється спектр можливих джерел залучення інвестицій у модернізацію та реконструкцію комунальної інфраструктури [63].

Фундаментальні засади введення у практику господарської діяльності такої форми державно-приватного партнерства як кластер розкрито в інтерв'ю відомого українського вченого М. Войнаренка журналу «Економіст», зокрема у природно-ресурсний сектор національного господарства [46]. Необхідність впровадження кластерної моделі розвитку окремих галузей сільськогосподарського виробництва обґрунтовується

професором В. Дідухом теж на сторінках найстарішого економічного видання України [107]. Доцільність формування кластерних структур у сфері поводження з відходами обґрунтовано українськими вченими Т. Сафрановим, О. Губановою, Т. Шаніною та В. Приходько [93; 301].

Вагоме значення для активізації процесів фінансування проєктів розбудови індустрії поводження з відходами має диверсифікація джерел фінансування проєктів у межах реалізації базових положень міжнародних природоохоронних конвенцій. Окремі питання диверсифікації джерел фінансування сфери поводження з відходами розглядаються у працях І. Сотник [313], яка сформуvalа економічні механізми впровадження інноваційних концепцій управління відходами виробництва в Україні. Омеляненко Т. і Ю. Маковецька розкрили економічні, зокрема фінансові, аспекти екомодернізації полігонів твердих побутових відходів [258]. Харічков С., О. Губанова та О.З агорій визначили специфікацію інструментів фінансування у сфері поводження з твердими промисловими відходами [343]. Диверсифікація джерел фінансування індустрії поводження з відходами буде відбуватися прискореними темпами за умови, коли у вітчизняному законодавстві сформується інституціональні передумови для запровадження тих форм і методів фінансового забезпечення, які передбачені базовими міжнародними природоохоронними конвенціями.

У разі інституціоналізації економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування за умови реалізації перерахованих вище пріоритетів в Україні сформується умови для того, щоб перетворити велику кількість полігонів промислових відходів і звалищ побутових відходів у ресурсну базу вторинного ресурсокористування та виробництва різноманітних видів біологічного палива. У підсумку в ряді регіональних і муніципальних господарських комплексів сформується біоенергетичний сектор, активізуються процеси щодо реалізації проєктів декарбонізації та досягнення вуглецевої нейтральності, уповільняться

процеси глобального потепління та зменшиться залежність національної економіки від викопних вуглеводнів.

Починаючи з 90-х років минулого століття та початку 2000-х років і донині економічний механізм природокористування піддавався численним трансформаційним змінам, зумовленим поглибленням ринкових відносин як в національній економіці загалом, так і у сфері природокористування зокрема. Значний детермінуючий вплив на його формування також справили новації в системі бюджетно-податкового регулювання економічних відносин, зокрема в галузі зміни співвідношень екологічних і природно-ресурсних платежів між державним та місцевими бюджетами, а також щодо їхньої концентрації в спеціальних фондах відповідних бюджетів.

Тому вітчизняний економічний механізм природокористування загалом, незважаючи на збереження окремих рудиментів командно-адміністративної системи, продовжує наближатися до ринкових аналогів, які функціонують у високорозвинених країнах і в країнах постсоціалістичного табору. Однак імпорт перевірених світовою практикою інструментів і методів регулювання господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу наштовхується на невідповідність інституціонального підґрунтя (відсутність необхідного набору формальних і неформальних інститутів), що призводить до посилення інституціональних «розривів» між інтересами держави як виразника потреб власника природних ресурсів (українського народу) та інтересами корпоративного сектору, який охоплює найбільших природокористувачів [73, с. 148]. Ба більше, останніми роками, коли активізувалися процеси передачі елементів природного багатства у володіння, користування та розпорядження територіальним громадам і на перший план вийшло завдання формування ефективно функціонуючого комунального сектору у сфері природокористування, важливого значення набуло розроблення економічного механізму використання природних ресурсів та охорони довкілля саме на місцевому рівні, враховуючи наслідки бюджетно-фіскальної децентралізації та інституціональних трансформацій у

системі земельних відносин. Тобто політика органів місцевого самоврядування на рівні територіальної громади базового рівня має бути доповнена методами й інструментами економічного механізму природокористування, враховуючи делеговані на місцевий рівень повноваження, які стосуються управління природними ресурсами та природокористуванням, адміністрування рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів, екологічного податку за викиди, скиди та розміщення відходів, а також штрафів за нанесення шкоди навколишньому природному середовищу.

Водночас диверсифікація методів та інструментів економічного механізму природокористування на місцевому рівні має бути відповідною екологічній ситуації на території територіальних громад, пріоритетам здійснення природоохоронної діяльності та господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу. Необхідно також враховувати той факт, що посилення екологодеструктивних процесів у системі суспільного відтворення певною мірою зумовлено саме недосконалістю існуючого економічного механізму природокористування.

Цей механізм оперує надто уніфікованим набором інструментів впливу на процеси використання природних ресурсів та охорону навколишнього природного середовища, щоб закласти всі необхідні стимули для попередження проявів виснажливого та марнотратного природокористування [74, с. 167]. Найбільшою мірою екологодеструктивні процеси можуть бути ідентифіковані саме на рівні територіальних громад, що виступить базовим детермінантом формування набору методів та інструментів впливу на природокористувачів, які охоплюватиме трансформований економічний механізм природокористування на місцевому рівні. Як правило, ідентифікація екологодеструктивних процесів має відбуватися на основі виявлення джерел викидів, скидів і розміщення відходів, що дасть змогу диференціювати методи й інструменти регуляторного впливу. Зокрема, в галузі ресурсозбереження мають застосовуватися інструменти, які

стимулюватимуть природокористувачів забезпечувати перманентну економію природної сировини, максимально залучати матеріально-речову субстанцію природного ресурсу у відтворювальний процес.

З метою активізації процесів енергоефективного природокористування в межах територіальних громад необхідною є інституціоналізація виплат за рахунок коштів місцевих бюджетів природокористувачам, які забезпечують максимальний рівень утилізації відходів з метою виробництва твердого та газоподібного палива, що значною мірою вирішує проблему забезпечення енергетичних потреб об'єктів комунальної та місцевої соціальної інфраструктури, а також домогосподарств.

У період 2007–2021 років у динаміці номінальної величини видатків місцевих бюджетів на утилізацію відходів спостерігається «синусоїдна» тенденція, тобто з року в рік чергується збільшення та зменшення обсягів інвестування. Так, у 2007-му році місцева влада профінансувала проєктів утилізації відходів на суму 50,5 млн грн, у 2013 році – 111,8 млн грн, у 2016 році – 136,8 млн грн, у 2019 році – 117 млн грн, у 2020 році – 79,9 млн грн (рис. 4.4). Зростання сум фінансування процесів утилізації відходів безпосередньо залежить від реалізації конкретних проєктів. З огляду на відносно невисоку величину видатків на утилізацію відходів реалізація одного-двох проєктів у цьому напрямі поводження з відходами визначає динаміку фінансування у загальнонаціональному масштабі.

Водночас в динаміці видатків місцевих бюджетів на утилізацію відходів у порівнянних цінах на початок 2007 року загалом спостерігається низхідний тренд. Сума видатків місцевих бюджетів на утилізацію відходів у порівнянних цінах на початок 2007 року розраховувалася ділення номінальної величини такого роду видатків за відповідний рік на кумулятивний індекс цін виробників промислової продукції, що через усунення впливу інфляційно-девальваційних коливань дало змогу показати реальні обсяги фінансування. Зокрема, видатки місцевих бюджетів на

утилізацію відходів у порівнянних цінах на початок 2007 року у 2020 році, порівнюючи з 2007 роком, знизилися на 31,5 млн грн.

Поглиблення децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування останніми роками не справило позитивного впливу на динаміку фінансування за рахунок коштів місцевих бюджетів утилізації відходів. Ба більше, останніми роками навіть спостерігається зменшення питомої ваги місцевих бюджетів у сумі видатків на цю складову поводження з відходами зі Зведеного бюджету України. Тобто територіальні громади, отримавши більше фінансових ресурсів, прав і повноважень, не поспішають інвестувати в проекти утилізації відходів і з метою зниження техногенного навантаження на території, і з метою виробництва на основі переробки відходів біологічного палива, як твердого, так і газоподібного.

Рис. 4.4. Динаміка витраток місцевих бюджетів на утилізацію відходів у 2007–2021 роках*

Примітка. *Розраховано і побудовано авторкою за даними Державної казначейської служби України та Державної служби статистики України

Це пов'язано з тим, що місцеве самоврядування дуже повільно реагує на ті виклики, які постали перед територіальними утвореннями у зв'язку зі схваленням нових енергетичних індикаторів, що передбачають збільшення частки виробництва енергії з відновних джерел.

Враховуючи великі обсяги промислових і побутових відходів, що утворюються в різних регіонах України, є широкі перспективи значно зменшити залежність окремих населених пунктів від постачання традиційних енергоносіїв у разі налагодження утилізації відходів і виробництва на цій основі твердого й газоподібного палива. Для населених пунктів, які перебувають у лісозабезпечених регіонах, відкриваються значні перспективи у виробництві твердого біологічного палива на основі утилізації деревних відходів, зокрема лісосічних відходів і відходів деревообробки і лісопиляння.

Водночас використання цих відходів через фінансування проєктів їхньої утилізації з місцевих бюджетів потребує укладання угод між органами місцевого самоврядування та підприємницькими структурами, що працюють у сфері деревообробки, а також з державними та комунальними лісгосподарськими підприємствами. Однак активність в цьому напрямі від органів місцевого самоврядування поки що не спостерігається. Тобто результативність децентралізаційних процесів щодо формування сучасних систем поводження з відходами, зокрема утилізації відходів, сьогодні низька.

Певною мірою низька активність територіальних громад щодо реалізації проєктів ресурсозбереження та енергоефективного природокористування пов'язана з тим, що держава не використовує для цього необхідних стимулів. Водночас процеси утилізації відходів на рівні територіальних громад активізуються за умови, коли буде забезпечене збільшення обсягів фінансування за рахунок місцевих бюджетів. Тобто за таких умов нарощення величини фінансових ресурсів, необхідних для введення додаткових потужностей з утилізації відходів, – це основна складова формування економічного механізму природокористування на

місцевому рівні в галузі підвищення результативності реалізації проєктів ресурсозбереження та енергоефективності.

Зростання обсягів фінансування за рахунок місцевих бюджетів може бути досягнутим за умови, коли більша частина рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів та екологічного податку буде концентруватися у спеціальних фондах, створених у структурі бюджетів місцевого самоврядування. Надходження вказаних видів платежів до спеціальних фондів гарантуватиме їх цільове використання, а саме на потреби здійснення природоохоронної діяльності, зокрема через розбудову індустрії поводження з відходами, складовою частиною якої є виробничо-технічна база утилізації відходів.

Фактично ефективність адміністрування рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів та екологічного податку за забруднення навколишнього природного середовища залежить від величини фінансових можливостей місцевого самоврядування фінансувати природоохоронні проєкти, а також проєкти, пов'язані з ресурсозбереженням та енергоефективністю. За таких умов в органів місцевого самоврядування виникає зацікавленість в удосконаленні системи ідентифікації бази стягнення рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів та екологічного податку, а також в удосконаленні системи їхнього адміністрування. Держава може підвищити зацікавленість органів місцевого самоврядування в реалізації проєктів утилізації відходів і тим самим у підвищенні ефективності реалізації проєктів ресурсозбереження та енергоефективності через співучасть у фінансуванні.

Варто зауважити, що сьогодні саме відсутність узгодженості між економічним механізмом господарського освоєння природної сировини та економічним механізмом її використання в переробному сегменті національного господарства призвела до поширення проявів марнотратного використання природної субстанції матеріального виробництва, що

знаходить свій прояв у надмірно високому рівні ресурсомісткості готової продукції та культивує екстенсивні процеси в природокористуванні.

Відсутність такої узгодженості насамперед пов'язана з неадекватністю ставок рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів, що породжує «синдром дешевизни» природної сировини вже і в переробному сегменті продуктової вертикалі та не закладає дієвих стимулів стосовно впровадження ресурсозберігаючих технологій та забезпечення безвідходного виробництва [74, с. 168]. З огляду на поглиблення процесів фіскально-бюджетної децентралізації та збільшення тим самим фінансових можливостей територіальних громад реалізовувати проєкти утилізації відходів, створюються реальні можливості для активізації ресурсозбереження та енергоефективного природокористування, що призупинить процеси марнотратного використання природної сировини у відтворювальному процесі та усуне синдром безповоротного знищення відходів, матеріально-речова субстанція яких потенційно може бути використана для виробництва твердого та газоподібного палива.

виробництва твердого та газоподібного палива.

Також перспективним напрямом формування економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування на рівні територіальних громад за відповідних змін у бюджетному та податковому законодавстві стала б інституціоналізація додаткових фінансових регуляторів у формі бюджетних виплат за повторне використання вживаної природної сировини та у формі компенсації банківським установам частини процентних ставок за надання кредитних ресурсів під реалізацію проєктів рециклінгу матеріальних ресурсів і виробництва на цій основі твердого біологічного палива. Таким чином вдасться закласти стимули для розвитку екологічного підприємництва, зорієнтованого на утилізацію промислових і побутових відходів, що потягне за собою максимально можливе залучення цих відходів у відтворювальний процес та поступово припинить практику утворення стихійних звалищ. Необхідною є також і інституціоналізація фіскальних

інструментів стимулювання суб'єктів промислового виробництва до впровадження технологій, які забезпечують зменшення питомих витрат природної сировини на виробництво продукції, а також мінімізують втрати сировини на різних фазах продуктового ланцюга.

Органи місцевого самоврядування також мають ініціювати створення позабюджетних фондів фінансування проєктів ресурсозбереження та утилізації вторинної природної сировини, зокрема за рахунок фінансових ресурсів, акумульованих внаслідок реалізації угод публічно-приватного партнерства із суб'єктами підприємницької діяльності, які працюють у природно-ресурсному секторі господарського комплексу регіону. Значний потенціал нарощення обсягів фінансування проєктів ресурсозбереження та підвищення рівня енергоефективності міститься в реалізації проєктів, які відповідають базовим положенням Цілей сталого розвитку, затверджених ООН, та Новій кліматичній угоді, що була укладена в листопаді 2021 року в м. Глазго (Великобританія).

Зокрема, це стосується виробництва паливних пелет і брикетів на основі поєднання відходів лісогосподарського та сільськогосподарського виробництва, що дасть змогу збільшити використання частки енергії з відновних джерел в енергетичному балансі регіону, а також зменшити обсяги спалювання ліквідної деревини в місцях здійснення рубок, що своєю чергою зменшить емісію вуглекислого газу. Це дуже важливий момент для сільських населених пунктів і сільських територій загалом, які є ареалом концентрації лісоресурсних благ. Так, це сприятиме підвищенню рівня комплексності використання лісоресурсного потенціалу й попереджатиме надмірну заготівлю деревини з метою виробництва паливних дров.

Максимізація виробництва паливних деревних продуктів на основі утилізації лісосічних відходів і відходів деревообробки та лісопиляння може суттєво зменшити потребу сільських населених пунктів в енергоносіях, вироблених на основі традиційної вуглеводневої сировини. Утилізація деревних відходів дасть змогу створити нові робочі місця, а також підвищити

вагомість несільськогосподарських видів діяльності у соціально-економічному піднесенні села. Тобто інституціоналізація економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування на сільських територіях – це не лише екологізація виробничо-господарської діяльності та покращення доступності енергетичних ресурсів, але й важлива складова соціально-економічного піднесення сільських населених пунктів.

Поглиблення децентралізації влади зумовило необхідність у розробленні сучасного економічного механізму природокористування на місцевому рівні. В умовах українських реалій такий механізм має охоплювати методи й інструменти, які забезпечуватимуть реалізацію проєктів ресурсозбереження та енергоефективності, щоб ліквідувати комплекс екологічних проблем на місцевому рівні, а також зміцнити господарську та енергетичну самодостатність ОТГ. Значною мірою вирішення перерахованих проблем стане можливим за умови розбудови сучасної індустрії поводження з відходами, зокрема налагодження утилізації відходів. Така утилізація дасть змогу зменшити непродуктивні втрати матеріально-речової субстанції промислових та побутових відходів і на порядок збільшити виробництво твердого й газоподібного палива, що допоможе вирішити енергетичну проблему окремих населених пунктів.

У 2007–2021 роках у динаміці фінансування за рахунок місцевих бюджетів утилізації відходів не спостерігається висхідного тренду через низький рівень зацікавленості органів місцевого самоврядування в реалізації такого роду проєктів. За таких умов основним напрямом інституціоналізації економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування на рівні територіальних громад має стати удосконалення ідентифікації реальної бази нарахування рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів та екологічного податку, а також удосконалення їхнього адміністрування з подальшим спрямуванням значної частки у спеціальні фонди, створені в структурі бюджетів місцевого самоврядування. Це дасть змогу забезпечити цільову спрямованість

екоресурсних платежів, зокрема в галузі фінансування органами місцевого самоврядування проєктів ресурсозбереження та енергоефективності, що в умовах воєнного часу є запорукою зміцнення енергетичної самодостатності територіальних громад.

4.4. Інвестиційне забезпечення сфери поводження з відходами як основна ланка економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування на рівні територіальних громад

Сферу поводження з відходами останніми роками так і не охопив комплекс інституціональних змін, який дав би змогу диверсифікувати джерела й методи інвестиційного забезпечення проєктів модернізації і реконструкції об'єктів складування, сортування та утилізації промислових і побутових відходів, а також запровадження сучасних технологій виробництва з вторинної сировини твердого, рідкого й газоподібного палива. Надмірне затягування з прийняттям загалом законопроєкту № 2207-1Д «Про управління відходами» [145] також свідчить про те, що у владних інститутів відсутнє системне бачення перспектив розбудови індустрії поводження з відходами, незважаючи на виникнення численних техногенних аварій у регіонах України, пов'язаних зі спрацюванням інфраструктури спеціальних полігонів для розміщення відходів, а також їхнього рециклінгу.

У країні дотепер не інституціоналізовано навіть критичного набору сучасних форм і методів інвестиційного забезпечення комплексу заходів, пов'язаних з упорядкуванням стихійних звалищ відходів, а також будівництвом нових спеціалізованих полігонів для їх розміщення. Низьким рівнем інвестиційної привабливості також відзначається індустрія утилізації відходів, оскільки на національному, регіональному та місцевому рівнях не

створюються умови для захисту прав іноземних і вітчизняних інвесторів. Органи місцевого самоврядування також неактивно інвестують проекти утилізації відходів як із погляду необхідності охорони довкілля від потрапляння небезпечних і шкідливих речовин, так і з погляду виробництва порівняно дешевих видів біологічного палива. Ситуацію можна виправити за допомогою внесення комплексу змін у законодавчі та регламентні акти, які регулюють сферу поводження з відходами. Водночас ці зміни мають запроваджуватися у сфері застосування фіскальних, кредитних і бюджетних інструментів інвестування модернізації та реконструкції індустрії поводження з відходами. Саме тому пріоритети інвестиційного забезпечення усєї сфери поводження з відходами мають бути невід'ємною складовою економічного механізму природокористування, враховуючи те, що розміщення і переробки відходів безпосередньо впливають на відтворення окремих ділянок територіальних ресурсів, а також на охорону атмосферного повітря та природних водних джерел.

У вітчизняній економічній науці актуальним проблемам модернізації сфери поводження з відходами присвячені праці Н. Андрєєвої, В. Голяна, О. Горобець, О. Губанової, Ю. Маковецької, Т. Миклуша, Т. Омельяненко, І. Сотник, С. Харічкова, Д. Шмарова та інших [1; 2; 64; 82; 89; 199; 258; 313; 343; 346; 365], у яких висвітлюються базові засади формування вітчизняної моделі поводження з відходами, механізми фіскального регулювання розміщення промислових і побутових відходів, економічні механізми впровадження інноваційних процесів у систему управління відходами виробництва, організаційні й економічні аспекти екологічної модернізації полігонів твердих побутових відходів, організаційно-економічне забезпечення процесів поводження з твердими побутовими відходами в сільській місцевості, різноманітні моделі поводження з відходами, зокрема кластерні моделі поводження з твердими муніципальними відходами, інституціональні передумови впровадження іпотечних відносин у сферу освоєння техногенного потенціалу як інструменту мобілізації інвестиційних

потоків в індустрію поводження з відходами. Проте диверсифікації форм і методів інвестиційного забезпечення сфери поводження з відходами приділено недостатньо уваги, що не дало змоги сформувати обґрунтовані підходи щодо їхньої інституціоналізації та подальшої імплементації у практику поводження з промисловими й побутовими відходами.

Інвестиційний дефіцит у сфері поводження з відходами в деяких авторських підходах пов'язується із застарілим та економічно неправильним розумінням змісту матеріально-речової субстанції відходів, зокрема частого зведення їх до сміття. Сотник І. акцентує увагу на тому, що суть традиційної концепції управління відходами полягає в розгляді їх як сміття, якого треба позбавлятися, до того ж за рахунок додаткових витрат. Останні – це некомпенсована плата за утилізацію відходів, яка фактично є втратами дефіцитних коштів суб'єктів господарювання. Природно, що підприємства й організації прагнуть їх мінімізувати [313, с.314]. Тобто світоглядна переорієнтація підприємницького сектору та домогосподарств стосовно правильного розуміння економічного змісту відходів є необхідною умовою формування інституціональної архітекτονіки управління поводженням з відходами, зокрема інвестиційної її складової, і подолання тим самим стереотипів поводження з відходами, що існували в умовах командно-адміністративної економіки та в перехідний період.

Значною мірою інституціональний вакуум в інвестиційних процесах у сфері поводження з відходами пов'язаний з тим, що набір методів та інструментів економічного механізму природокористування є надмірно уніфікованим, щоб створити сприятливі інституціональні передумови для інвестиційного забезпечення сфери поводження з відходами та стимулювання залучення інвестицій в утилізацію відходів і виробництво на їхній основі різноманітних видів біологічного палива. Зокрема, О. Горобець наголошує, що наразі відсутня цілісна система поводження з твердими побутовими відходами. Основними чинниками, що спричинили зазначену ситуацію, є, зокрема, недостатнє фінансування сфери поводження з

відходами, яке здійснюється за залишковим принципом; відсутність економічно обґрунтованих тарифів на послуги зі збирання та вивезення побутових відходів; недостатня економічна зацікавленість населення в роздільному збиранні побутових відходів та здаванні їх як вторинної сировини [89, с. 372]. Тобто низьку інвестиційну активність у сфері поводження з відходами О. Горобець пов'язує не лише з достатнім обсягом фінансування процесів збирання, сортування і переробки відходів, але і з наявністю комплексу стимулів, зокрема тарифної політики й системи компенсацій для суб'єктів підприємницької діяльності та домогосподарств, що реалізують проекти, пов'язані з утилізацією відходів як вторинної сировини.

Обґрунтовуючи необхідність диверсифікації джерел інвестиційного забезпечення сфери поводження з відходами, В. Голян стверджує, що бюджетні можливості держави щодо нарощення капітальних інвестицій і поточних видатків у поводження з відходами обмежені. Тому виникає потреба в інституціоналізації сучасних форм інвестиційного забезпечення проєктів поводження з відходами на основі консолідації фінансових і адміністративних зусиль підприємницьких структур та органів місцевого самоврядування [72, с. 187]. В умовах поглиблення децентралізації влади, зокрема збільшення ресурсних можливостей територіальних громад, значно розширюється інституціональне підґрунтя для збільшення величини інвестицій у розбудову індустрії поводження з відходами, зокрема в утилізацію відходів, за умови входження органів місцевого самоврядування та суб'єктів підприємницької діяльності в статутні та нестатутні об'єднання або укладання угод між комунальними і приватними партнерами.

Ключовим моментом активізації підприємницької діяльності у сфері поводження з відходами та залучення інвестицій у модернізацію індустрії їх утилізації задля виробництва продукції з високою доданою вартістю, на думку І. Сотник, є надання податкових, фінансово-кредитних та інших пільг для економічних суб'єктів, які займаються створенням, поширенням,

використанням мало- і безвідходних технологій [313, с. 317]. В умовах воєнного стану, стискання глобальної ділової активності внаслідок пандемії коронавірусу, масової деіндустріалізації саме інституціоналізація перерахованих фінансових преференцій закладе стимули для суб'єктів господарювання щодо розбудови інфраструктури збирання, сортування, утилізації та захоронення промислових і побутових відходів.

З огляду на перераховані підходи до причин виникнення нинішньої ситуації з інвестування рециклінгу вторинної сировини та побутового сміття, яка відзначається перманентним інвестиційним дефіцитом як щодо залучення іноземних інвестицій, так і щодо внутрішньо-корпоративного інвестування, і створення інституціональних умов для активізації процесів інвестиційного забезпечення сфери поводження з відходами, можна стверджувати, що необхідною умовою усунення означених проблем в інвестиційному процесі у сфері поводження з відходами є урізноманітнення методів та інструментів економічного механізму природокористування в тій частині, яка стосується інституціоналізації форм і методів інвестування проєктів розбудови індустрії поводження з відходами та стимулювання підприємницьких структур щодо підвищення рівня утилізації вживаної сировини.

Важливою складовою природоохоронної інфраструктури виступає матеріально-технічна база поводження з відходами, яка забезпечує розміщення, складування, сортування, утилізацію, захоронення, спалення та знищення промислових і побутових відходів. Темпи модернізації, реконструкції та технічного переоснащення індустрії поводження з відходами потребують відповідного обсягу інвестиційних вливань, який залежить від наявного інституціонального середовища здійснення інвестиційного процесу, що визначається застосуванням комплексу фіскальних, бюджетних, кредитних і митних регуляторів, які стимулюють інвестиційну діяльність щодо упорядкування систем поводження з відходами, а також їхньою утилізацією. Враховуючи значні обсяги відходів,

які утворилися на виробничих підприємствах та в секторі домашніх господарств, можна стверджувати, що формування інструментарію інвестиційного забезпечення модернізації сфери поводження з відходами є ключовою складовою економічного механізму природокористування загалом. Від результативності його функціонування залежать темпи, масштаби й обсяги залучення інвестиційних ресурсів в індустрію розміщення, складування, сортування, утилізації, захоронення, спалення та знищення відходів, а отже, і результативність охорони довкілля в конкретному регіоні, населеному пункті, підприємстві чи домогосподарстві.

Основними джерелами фінансування капітальних інвестицій у поводження з відходами виступають кошти державного та місцевих бюджетів, а також власні кошти підприємств, установ і організацій. За період 1996–2020 років на динаміку величини капітальних інвестицій у поводження з відходами вплинули декілька чинників: криза командно-адміністративної економіки та довготривалий перехід до ринкових відносин, економічне зростання у 2000–2008 роках, вплив глобальної фінансової кризи на розвиток національної економіки, політична нестабільність, стискання глобальної ділової активності внаслідок пандемії коронавірусу.

Сума капітальних інвестицій у поводження з відходами у 1996 році становила 77 млн грн, у 2004 році – 112 млн грн, у 2008 році – 422 млн грн, у 2013 році – 713 млн грн, у 2016 році – 2209 млн грн, у 2019 році – 5754 млн грн, у 2020 році – 2900 млн грн (рис. 4.5). Позитивним моментом у динаміці фінансування капітальних інвестицій у поводження з відходами є значне зростання номінальної величини цього виду природоохоронних інвестицій у 2016–2020 роках, що пов'язано з активізацією децентралізаційних процесів і поступовим запровадженням кращих іноземних практик поводження з відходами у вітчизняну практику.

Певний вплив на динаміку фінансування капітальних інвестицій у поводження з відходами справила також трагедія на Грибовицькому звалищі відходів у 2016 році.

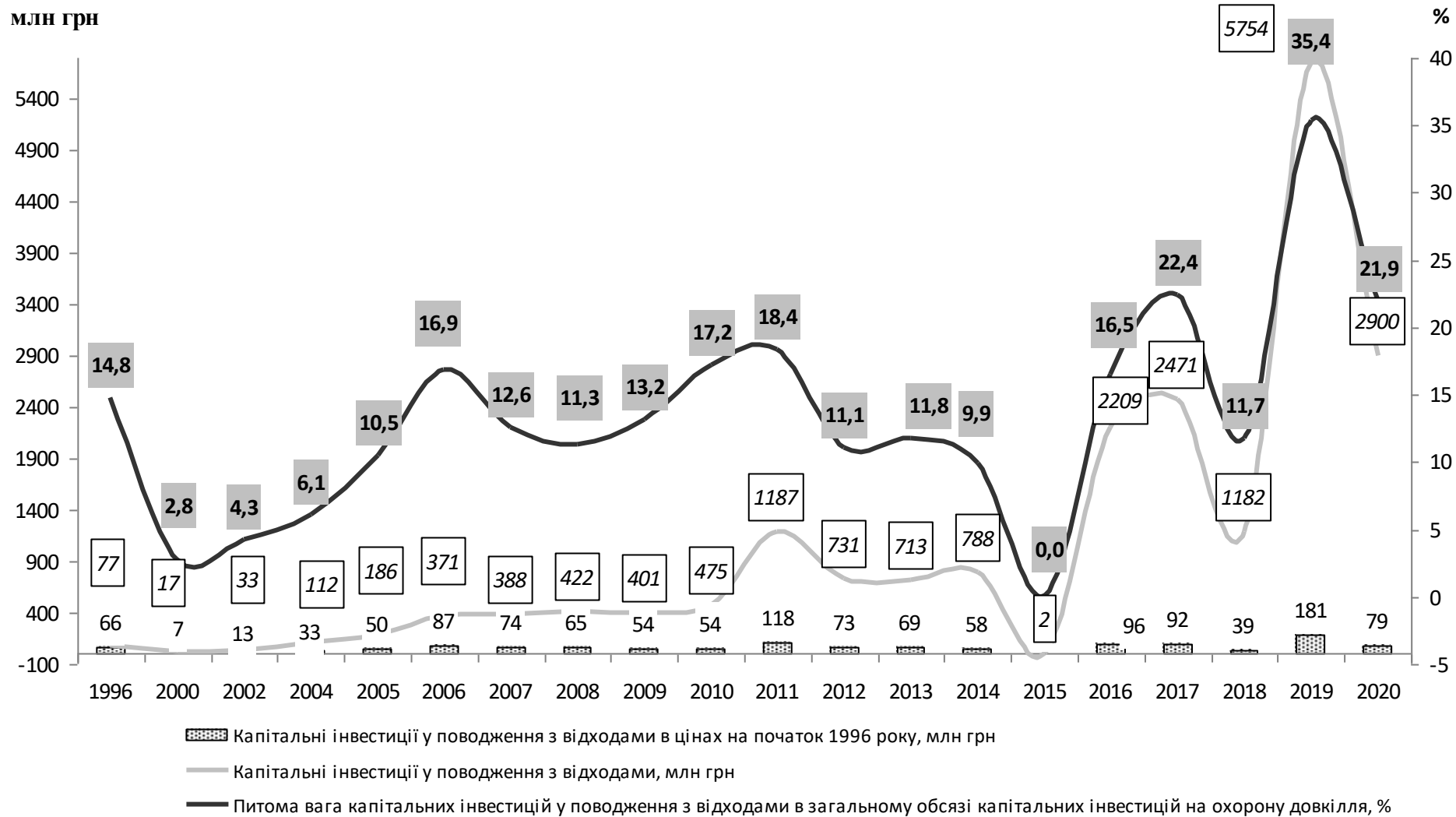

Рис. 4.5. Капітальні інвестиції у поводження з відходами у 1996–2020 роках*

Примітка. *Розраховано авторкою за даними Державної служби статистики України

Значне збільшення номінальної величини капітальних інвестицій у 2016–2020 роках призвело також до зростання суми капітальних інвестицій у поводження з відходами у порівнянних цінах на початок 1996 року. Зокрема, у 2019 році показник капітальних інвестицій у поводження з відходами у порівнянних цінах на початок 1996 року за період 1996–2020 років має найбільше значення. Він переважає значення відповідного показника навіть у роки, які відзначалися макроекономічною стабілізацією та соціально-економічним піднесенням.

Про підвищення вагомості капітальних інвестицій у поводження з відходами в загальній сумі природоохоронних капітальних інвестицій у 1996–2020 роках свідчить факт того, що у 2016–2020 роках зросла питома вага капітальних інвестицій у поводження з відходами в загальній величині капітальних інвестицій в охорону довкілля. Якщо у 1996–2014 роках питома вага капітальних інвестицій у поводження з відходами в загальній сумі капітальних природоохоронних інвестицій коливалася в інтервалі 2,8–18,4 %, то у 2016–2020 роках – у межах 11,7–35,4 %.

Враховуючи глобальні тренди утилізації відходів і використання вторинної сировини, в останні роки величина капітальних інвестицій у поводження з відходами потенційно мала би бути більшою за існуючий рівень на декілька порядків.

Водночас повільний характер трансформації вітчизняного законодавства про управління відходами відповідно до передової іноземної практики, латентний характер ринкових форм поводження з відходами та їхньої утилізації, зокрема форм публічно-приватного партнерства, відсутність належної мотивації у місцевої влади щодо підвищення рівня продуктивного використання побутових відходів, поодинокий характер реінжинірингових процесів щодо поводження з відходами на промислових підприємствах та на полігонах і звалищах призвели до того, що розбудова сучасної індустрії поводження з відходами не здійснювалася тими темпами, як це передбачалося документами, які регламентують імплементацію

європейських директив щодо розміщення, сортування, утилізації та захоронення відходів.

Нарощення обсягів інвестиційного забезпечення сфери поводження з відходами залежить від адресності застосування інструментів стимулювання, зокрема для органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарської діяльності та домогосподарств. Декілька років тому як один із аргументів представників владних інститутів територіальних громад базового рівня щодо повільної перебудови сфери поводження з відходами виступала констатація того, що місцеве самоврядування не має відповідних площ для будівництва нових полігонів або для будівництва сміттєпереробних заводів.

Схвалення законодавства про ринок земель сільськогосподарського призначення та дерегуляцію земельних відносин призвело до того, що територіальні громади отримали значний територіальний ресурс через передачу земель сільськогосподарського призначення державної власності поза межами населених пунктів у комунальну власність. Тобто органи влади територіальних громад базового рівня (міста, селища та села) мають усі можливості (наявність територіального ресурсу – землі поза межами населених пунктів) для того, щоб реалізовувати проєкти, пов'язані з модернізацією та реконструкцією індустрії поводження з відходами, зокрема і їхньою утилізацією та виробництвом різноманітних видів біологічного палива.

Також територіальні громади мають отримати фіскальні, кредитні та бюджетні преференції з боку держави, що дасть змогу розпочати вирішення проблеми утилізації відходів з метою виробництва біологічного газу, який є значно дешевшим джерелом енергії, аніж традиційні викопні вуглеводні. Це сприятиме зниженню затратності виробництва теплової енергії і тим самим зменшенню рівня тарифів за тепло, що позитивно вплине на поведінку місцевих мешканців на ринку споживчих товарів і дозволить підприємствам знизити питомі матеріальні витрати на виробництво продукції. З іншого боку, це прискорить процеси виведення з господарського обігу техногенно

небезпечних полігонів і звалищ, оскільки утилізація дасть змогу знизити обсяги матеріальної маси на конкретних територіях.

Зацікавленість суб'єктів господарювання у нарощенні інвестиційних впливань в індустрію поводження з відходами безпосередньо пов'язана з рівнем тарифів на утилізацію різних видів відходів, їхнім своєчасним корегуванням для формування і підтримання економічної зацікавленості виробників і споживачів у впровадженні систем сортування і роздільного складування відходів [313, с. 317]. Зацікавленість виробників і споживачів у фінансовому забезпеченні розбудови індустрії сортування, роздільного складування відходів та їхньої утилізації пов'язана з наданням податкових, кредитних і митних пільг. Названі пільги мають надаватися при створенні виробництв, які здійснюють рециклінг вторинної сировини і виробляють певну номенклатуру промислових виробів, а також різноманітні види біологічного палива. Останніми роками найбільш прискореними темпами збільшився попит на біологічне паливо у зв'язку з перманентним подорожчанням традиційних енергоносіїв, що також виступає каталізатором введення додаткових потужностей з утилізації відходів як у корпоративному, так і в муніципальному секторах. Нещодавно введені вимоги щодо платності синтетичних пакувальних матеріалів виступають стимулом для виробництва пакувальних матеріалів органічного походження, що також є важливим стимулом для підвищення рівня утилізації відходів сільськогосподарського виробництва, а також різного роду флористичних ресурсів, зокрема опалого листя.

Вагоме значення для підвищення ефективності поводження з відходами на промислових підприємствах, зокрема щодо їхнього розміщення та утилізації, має формування економічного механізму природокористування на рівні суб'єкта господарювання, що підвищить імовірність залучення зовнішніх інвестицій у розбудову індустрії поводження з відходами, а також охопить і збільшення обсягів внутрішньокорпоративного інвестування рециклінгу. Економічний механізм природокористування у галузі розбудови

індустрії поводження з відходами на внутрішньокорпоративному рівні має охоплювати такі методи: планування, нормування, лімітування, проєктування, інвестування, бюджетування, перехресне субсидування, трансфертне ціноутворення.

Використання таких методів у системі екологічного менеджменту на підприємстві дасть змогу підвищити рівень комплексності природокористування через підвищення рівня продуктивного використання вторинної сировини й обмеження негативного впливу розміщення відходів на довкілля. Водночас перераховані методи економічного механізму забезпечення комплексного природокористування на внутрішньофірмовому рівні мають доповнюватися інструментами екологічного менеджменту: екологічного аутсорсингу, екологічного інжинірингу, екологічного реінжинірингу, екологічного бенчмаркінгу [232, с. 56–58].

З метою консолідації ресурсів та організаційних можливостей комунального і корпоративного секторів, а також сектору домогосподарств щодо нарощення інвестиційних вливань в індустрію поводження з відходами економічний механізм природокористування має охоплювати ряд інструментів, що забезпечать необхідні стимули стосовно створення кластерних утворень. Такого роду кластерні утворення дадуть змогу на нестатутній основі сформувати цілісний продуктовий ланцюг між продуцентами відходів (підприємствами, установами й організаціями, а також фермерськими господарствами і домогосподарствами) та суб'єктами екологічного підприємництва, які спеціалізуюватимуться на транспортуванні, захороненні й утилізації відходів і виробництві продукції з високою доданою вартістю, зокрема продуктів біологічного палива.

Створення кластерного утворення дасть змогу сформувати координаційний центр для встановлення взаємозв'язків між контрагентами для організації двосторонніх потоків вторинної сировини та виробів з неї. Водночас у межах кластерного утворення органи місцевого самоврядування здійснюватимуть виплати з місцевого бюджету суб'єктам екологічного

підприємництва для організації переробки відходів. Стимулами для таких суб'єктів підприємництва щодо запуску виробництв з утилізації відходів також може виступати фінансування за рахунок бюджетних коштів робіт із розроблення землепорядної та проєктної документації. Місцева влада через зниження тарифів на транспортування відходів здатна забезпечити використання ще одного фіскального стимулу для нарощення інвестицій у сферу поводження з відходами.

В умовах підвищеного техногенного навантаження на навколишнє природне середовище загалом та населені пункти зокрема важливого значення набуває трансформація економічного механізму природокористування в галузі формування комплексу стимулів для нарощення обсягів інвестиційного забезпечення сфери поводження з відходами. Дослідження показали, що в умовах децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування ще більше актуалізується проблема диверсифікації джерел і форм інвестування проєктів модернізації і реконструкції індустрії поводження з відходами. Впровадження нових енергетичних індикаторів, які передбачають збільшення обсягів виробництва енергії з відновних джерел, відкривають великі перспективи для суб'єктів екологічного підприємництва, що спеціалізуються на утилізації побутових відходів і виробництві біогазу, який є значно дешевшим енергоносієм, ніж традиційні викопні вуглеводні.

Базовою інституціональною передумовою нарощення інвестиційного забезпечення сфери поводження з відходами є доповнення економічного механізму природокористування комплексом регуляторів, що стимулюватимуть введення додаткових потужностей із транспортування, розміщення, складування, сортування, утилізації та захоронення відходів, а також виробництва на їхній основі твердого й газоподібного біологічного палива. Найкращі результати стимулювання процесів залучення інвестицій у сферу поводження з відходами досягаються в умовах функціонування кластерних утворень, у межах яких можливою стає координація діяльності

корпоративних і комунальних партнерів, а також домогосподарств стосовно реалізації проєктів розбудови сучасної індустрії управління відходами.

Висновки до розділу 4

1. Дослідження показали, що глобальний тренд диверсифікації енергетичного забезпечення потреб промислового виробництва та сектору домогосподарств створив передумови для розроблення низки теоретико-методологічних підходів щодо утилізації відходів і вторинної природної сировини з метою виробництва різноманітних видів біологічного палива, що є дуже актуальним в умовах воєнного стану. Тобто виникла необхідність у розробленні економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування з урахуванням наслідків поглиблення децентралізаційних процесів і вимог воєнного часу.

2. Встановлено, що економічний механізм ресурсозбереження та енергоефективного природокористування являє собою комплекс взаємопов'язаних методів, інструментів і важелів бюджетно-податкового, фінансово-кредитного, митного, інституціонально-майнового впливу на сферу поводження з відходами як щодо їхнього розміщення, захоронення, спалення, так і щодо їхньої утилізації і виробництва на цій основі готової продукції енергетичного та промислового призначення. Головним елементом цього механізму виступають публічні фінансові фонди, зокрема спеціальні фонди в структурі бюджетів різного таксономічного рівня.

3. Обґрунтовано, що інституціоналізація економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування являє собою процес запровадження в систему поводження з відходами та виробництва біологічного палива на основі утилізації ресурсної цінності вторинної сировини нових інститутів-правил та інститутів-організацій, модернізації існуючих інститутів природоохоронного регулювання та господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу та трансплантації в національну

площину інститутів, які забезпечили кращі практики ресурсозбереження та енергоефективного природокористування у високорозвинених країнах.

4. печили кращі практики ресурсозбереження та енергоефективного природокористування у високорозвинених країнах.

5. Доведено, що в нинішніх умовах переформатування планетарної моделі регулювання кліматичних змін, формування інституціонального середовища активізації процесів ресурсозбереження та енергоефективного природокористування має охоплювати чотири основних блоки. Перший блок – імплементація природоохоронних директив ЄС, зокрема директив, які регулюють процеси поводження з відходами. Другий блок – ряд заходів щодо формування інституціонального середовища активізації процесів ресурсозбереження та енергоефективного природокористування – має охоплювати заходи, спрямовані на конвергенцію (зближення) вітчизняного природоохоронного законодавства та базових положень Нової кліматичної угоди. Третій блок – формування інституціонального підґрунтя для виконання вимог прикордонного вуглецевого коригування ЄС. Четвертий блок – впровадження Глобальних цілей сталого розвитку, які стосуються кліматичних змін, ресурсозбереження та енергоефективності.

6. Виявлено, що перспективним напрямом формування економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування на рівні територіальних громад за відповідних змін у бюджетному й податковому законодавстві стала б інституціоналізація додаткових фінансових регуляторів у формі бюджетних виплат за повторне використання вживаної природної сировини, а також у формі компенсації банківським установам частини процентних ставок за надання кредитних ресурсів під реалізацію проєктів рециклінгу матеріальних ресурсів і виробництва на цій основі твердого біологічного палива.

7. Доведено, що територіальні громади мають отримати фіскальні, кредитні та бюджетні преференції з боку держави, що дасть змогу розпочати вирішення проблеми утилізації відходів з метою виробництва біологічного

газу, який є значно дешевшим джерелом енергії, аніж традиційні викопні вуглеводні. Це сприятиме зниженню затратності виробництва теплової енергії і тим самим зменшенню рівня тарифів за тепло, що позитивно вплине на поведінку місцевих мешканців на ринку споживчих товарів і дасть змогу підприємствам знизити питомі матеріальні витрати на виробництво продукції. З іншого боку, це прискорить процеси виведення з господарського обігу техногенно небезпечних полігонів і звалищ, оскільки утилізація дозволить знизити обсяги матеріальної маси на конкретних територіях.

8. Обґрунтовано, що з метою консолідації ресурсів та організаційних можливостей комунального й корпоративного секторів, а також сектору домогосподарств стосовно нарощення інвестиційних вливань в індустрію поводження з відходами економічний механізм природокористування має охоплювати ряд інструментів, що забезпечать необхідні стимули щодо створення кластерних утворень. Такого роду кластерні утворення дадуть змогу на нестатутній основі сформувати цілісний продуктовий ланцюг між продуцентами відходів (підприємствами, установами й організаціями, а також фермерськими господарствами і домогосподарствами) та суб'єктами екологічного підприємництва, які спеціалізуюватимуться на транспортуванні, захороненні й утилізації відходів і виробництві продукції з високою доданою вартістю, зокрема продуктів біологічного палива.

РОЗДІЛ 5

**СТИМУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГОБЕЗПЕЧНОГО
ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В СИСТЕМІ ФУНКЦІОНУВАННЯ
ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ
НА РІВНІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД**

**5.1. Передумови формування системи економічного
стимулювання екологічнобезпечного землекористування**

Інституціоналізація ринку земель сільськогосподарського призначення та дерегуляція земельних відносин створили передумови для активізації перерозподілу земельних активів і відповідно нової фази перегляду пріоритетів їхнього використання у відтворювальному процесі. Зокрема, запуск ринку сільськогосподарських земель прискорив процеси подальшої консолідації цієї категорії земель і підвищення їхньої концентрації в секторі великого аграрного підприємництва. Деретуляція земельних відносин забезпечила розширення масштабів комунального землекористування та посилила вплив територіальних громад на процеси господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу загалом.

Водночас у національному аграрному секторі і надалі спостерігаються процеси нарощення обсягів виробництва орієнтованої на експорт рослинницької продукції, що супроводжується процесами виснажливого та розбалансованого землекористування. Запобігання проявам екологодеструктивного та природоруйнівного впливу суб'єктів господарювання на процеси використання різноманітних категорій земель у відтворювальний процес залежить від наявності системи стимулювання раціонального використання та охорони земель.

Передовий іноземний досвід і позитивні вітчизняні прецеденти раціонального землекористування засвідчили, що вдале вирішення проблем раціонального використання, відтворення та охорони земельних

ресурсів залежить від того, наскільки дієвою є система стимулювання цього процесу. Необхідність розробки спонукальних та обмежуючих підойм регулювання землекористування зумовлена також тим, щоб стратегію господарської діяльності землевласників та землекористувачів доповнити екологічним імперативом.

Система стимулювання раціонального використання та охорони земель є складовою економічного механізму природокористування. В умовах децентралізації влади, запуску ринку земель сільськогосподарського призначення та дерегуляції земельних відносин саме стимулювання раціонального використання і охорони земель стає основною ланкою економічного механізму природокористування, насамперед на рівні територіальних громад. Така система має відштовхуватися від атрибутивних характеристик стимулювання екологізації виробничо-господарської діяльності загалом.

Складовими частинами економічного стимулювання процесів екологізації виробничо-господарської діяльності виступають: оподаткування (зокрема екологічне); фінансово-кредитний механізм природоохоронної діяльності (пільгове кредитування, субсидування, субвенціювання та ін.); цінова політика (використання заохочувальних цін і надбавок на екологічно чисту продукцію, регулювання цін на первинні ресурси та кінцеву продукцію); державна підтримка підприємств, що впроваджують природоохоронні технології.

У спектрі інструментів економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель центральне місце належить податковим (фіскальним) інструментам, що прямо й опосередковано можуть впливати на інтенсивність природоохоронної діяльності у процесах господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу. Враховуючи ретроспективний аналіз вітчизняної системи фіскального регулювання землекористування можна стверджувати, що вона є надмірно уніфікованою та не враховує значний спектр збитків, завданих землям у процесі їх залучення до

господарського обігу. Великого природоруйнівного та екологодеструктивного впливу різні категорії земель зазнали внаслідок збройної агресії країни-терориста глобального масштабу. Зокрема, із продуктивного сільськогосподарського обігу вилучено земельні угіддя, де безпосередньо відбувалися бойові дії та було здійснено мінування. Звільнення окупованих територій і необхідність повернення сільськогосподарських земель, на яких велися бойові дії, до продуктивного сільськогосподарського обороту потребує застосування комплексу стимулів, які підвищуватимуть зацікавленість суб'єктів аграрного бізнесу, домогосподарств та органів місцевого самоврядування якнайшвидше здійснювати екологічний реінжиніринг таких земель.

Урізноманітнення інструментів податкового стимулювання раціонального використання та охорони земель має відштовхуватися від базових атрибутів економічного стимулювання раціонального природокористування загалом. Водночас набір інструментів стимулювання екологобезпечного використання земель має враховувати умови воєнного часу, оскільки фактор розширення територіального базису розвитку сільськогосподарського виробництва виступає запорукою зміцнення господарської самодостатності країни та продовольчої безпеки.

До важелів податкового стимулювання раціонального природокористування та екологізації виробничо-господарської діяльності, як правило, належать: звільнення від оподаткування земель, відведених для очищення стічних вод, водних резервуарів, зайнятих лісами; зменшення податку на прибуток залежно від вартості вторинної сировини, що використовується у виробничому процесі; зниження податку при інвестуванні у виробництво екологічно чистої та екологічно сприятливої продукції; зниження податку на прибуток для інвестицій в обладнання для охорони навколишнього середовища; застосування пільгового оподаткування у процесі розроблення і впровадженні нових ресурсозберігаючих та маловідходних технологій і устаткування [158].

Водночас перераховані важелі не отримали інституціонального забезпечення і, відповідно, не використовуються у практиці регуляторного впливу на природокористувачів, що не дозволяє активізувати природоохоронну діяльність при використанні складових природного багатства країни. Зокрема, не запрацював механізм стимулювання виробництва екологічно чистої продукції, що не заклало стимулів стосовно масового застосування ґрунтозахисних та екологічно безпечних технологій у сільськогосподарському виробництві, а це втрата потенційно привабливого сегменту на світовому ринку сільськогосподарської сировини. Не відбулося також масового впровадження нових ресурсозберігаючих і маловідходних технологій та устаткування через відсутність інструментарію надання пільг при оподаткуванні прибутку суб'єктів виробничо-господарської діяльності, які реалізують проекти ресурсозбереження.

До того ж у процесі розроблення перспективних напрямів формування системи економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель необхідно виходити з того, що ця система є складовою фінансово-економічного механізму як компонентної частини економічного механізму природокористування. Тому така система має забезпечувати високий рівень оперативного взаємозв'язку між надходженнями фіскальних платежів у спеціальні фонди охорони й відтворення земельно-ресурсного потенціалу та фінансуванням капітальних інвестицій і поточних витрат у захист та охорону різних категорій земель. Сьогодні основний обсяг фіскальних платежів, пов'язаних із землекористуванням, як правило, концентрується в загальних фондах публічних бюджетів різного таксономічного рівня, що позбавляє центральну, регіональну та місцеву владу надійного джерела фінансово-інвестиційного забезпечення природоохоронної діяльності в землекористуванні.

Відповідно до підходу В. Савчука, фінансово-економічний механізм раціоналізації природокористування є сукупністю інструментів, джерел і методів фіскального та фінансово-кредитного забезпечення відповідних заходів (дод. Н1) [297; 298]. Побудова такого механізму має базуватися на фундаментальних засадах, які визначають інституціональні межі володіння, користування та розпоряджання землями, передбачають делегування повноважень з управління природоохоронною діяльністю на регіональний і місцевий рівень. В умовах поглиблення децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування акцент у стимулюванні раціонального природокористування доцільно переносити на рівень територіальних громад. Водночас необхідно дотримуватися балансу між делегуванням повноважень регулювання природоохоронної діяльності між обласним рівнем місцевого самоврядування та територіальними громадами базового рівня, оскільки сільські та міські територіальні громади характеризуються, як правило, високим рівнем неоднорідності екологічних та природно-ресурсних проблем.

До фундаментальних засад формування фінансово-економічного механізму раціоналізації природокористування належать також платність спеціального природокористування, дотримання принципу «забруднювач платить» і відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва. В Україні дотепер зберігається надмірно спрощена система стягнення екологічних податків за викиди, скиди шкідливих речовин у навколишнє середовище, а також за розміщення відходів, що з одного боку, не забезпечує необхідної концентрації екологічних платежів у центральних і місцевих публічних фінансових фондах, а з іншого – не підвищує зацікавленості суб'єктів виробничо-господарської діяльності та домогосподарств обмежувати екологодеструктивний вплив на довкілля.

Урахування наявності державної, комунальної та приватної форм власності на відповідні категорії земель як важливої інституціональної

передумови формування зазначеного механізму є важливим при ідентифікації бази стягнення різних форм рентної плати за землю, що значною мірою визначає потенціал наповнення місцевих бюджетів, зокрема бюджетів місцевого самоврядування, а також фондів відтворення й охорони земель. Фонди відтворення та охорони земель доцільно створювати на рівні адміністративних областей, оскільки саме на обласний рівень покладено функції реалізації природоохоронних проєктів на території громад згідно з базовими нормативно-правовими актами, що регламентують децентралізацію влади й реформу місцевого самоврядування.

Незважаючи на те, що в Україні інституціоналізовано інструмент надання субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення природоохоронних заходів на об'єктах комунальної власності, реально він не є складовою регуляторного механізму природоохоронної діяльності в землекористуванні. Використання такого інструменту запрацює за умови, коли обласна влада чи влада територіальних громад базового рівня зможе виконати умови співфінансування, щоб отримати природоохоронну субвенцію. Отримання територіальними громадами базового рівня внаслідок дерегуляції земельних відносин значних площ земель сільськогосподарського призначення призвело до нарощення обсягів комунальної власності, що розширює ареал здійснення природоохоронної діяльності місцевим самоврядуванням. Отримання природоохоронних субвенцій дасть змогу органам місцевого самоврядування збільшити обсяги фінансово-інвестиційного забезпечення охорони та захисту різних категорій земель, найперше земель сільськогосподарського призначення.

Реальна децентралізація системи управління природоохоронною діяльністю створює можливості для диверсифікації фінансово-економічних інструментів впливу на природокористувачів як щодо стимулювання процесів відтворення й охорони земель, так і щодо запобігання екологодеструктивним і природоруйнівним процесам.

Децентралізація управління фактично створює інституціональне підґрунтя для формування фінансово-економічного механізму раціоналізації природокористування на регіональному та місцевому рівні, що дасть змогу забезпечити узгодження інструментів фінансово-кредитного та фіскального впливу на природокористувачів з пріоритетами соціально-економічного піднесення територіальних громад.

Запропонована В. Савчуком специфікація методів, інструментів і джерел як складових фінансово-економічного механізму природокористування має слугувати підґрунтям для формування диверсифікованого набору інструментів регулювання земельних відносин, зокрема стимулювання раціонального використання та охорони земель. Заслужують на увагу при виборі інструментів стимулювання раціонального використання та охорони земель також пропозиції щодо застосування бюджетно-податкових і кредитно-майнових стимулів раціоналізації природокористування [298]. Фіскально-бюджетні децентралізація та дерегуляція земельних відносин створили додаткові можливості місцевому самоврядуванню використовувати кредитно-майнові стимули раціоналізації, захисту та охорони різних категорій земель. Повною мірою кредитно-майнові стимули будуть застосовуватися за умови завершення інституціоналізації іпотечно-заставних операцій, здійснення місцевих запозичень і муніципалізації комунального сектору.

Формуючи набір регуляторів економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель, варто використати запропоновані Ю. Заставним пропозиції стосовно фінансово-економічного стимулювання органічного сільськогосподарського виробництва на рівні територіальних громад (рис. 5.1) [146]. Підхід вченого дозволяє поєднати фіскальні, бюджетні, інституційно-дорадчі та майнові методи стимулювання, тобто забезпечувати синергію використання коштів публічних бюджетів, матеріальних комунальних активів і переваг регіонального комплексоутворення.

Рис. 5.1. Специфікація методів стимулювання ОТГ розвитку органічного сільськогосподарського виробництва*

Примітка. *Побудовано авторкою за [146]

Система економічного стимулювання екологобезпечного землекористування, зокрема раціонального використання та охорони земель, базується на фундаментальних основах економічного стимулювання раціонального природокористування та екологізації виробничо-господарської діяльності. Спектр інструментів економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель є певною мірою звуженим, що не дає змоги використати фінансовий потенціал природно-ресурсного сектору для забезпечення повноцінного відтворення та відновлення земельно-ресурсного потенціалу. Зараз у системі стимулювання раціонального використання та охорони земель найбільш поширеними інструментами виступають податкові та кредитні пільги.

Бойченко Р. зазначає, що основною метою економічного стимулювання раціонального використання і охорони земель є створення високоефективного землеволодіння, всебічна охорона та відтворення родючості ґрунтів, формування екологічно збалансованого та економічно ефективного землекористування сільськогосподарських підприємств [20]. Сьогодні сприятлива кон'юнктура на світових ринках сільськогосподарської сировини мотивує аграрних товаровиробників максимізувати валовий збір сільськогосподарських культур, що дуже часто йде всупереч із вимогами розширеного відтворення та збереження природної родючості ґрунтів. Це є наслідком відсутності дієвої системи моніторингу за дотриманням природоохоронного законодавства в землекористуванні, а також номінального характеру інструментів стимулювання екологобезпечного використання земель.

Мартинюк М. сформував об'єктну базу стимулювання раціонального використання та охорони земель. Згідно з його підходом предметом стимулювання виступають: заходи з охорони земель, захисту їх від ерозії, підвищення родючості ґрунтів, що здійснюються за власні кошти; заходи, пов'язані з організацією утилізації відходів; проведення робіт із меліорації, рекультивації, консервації земель та інших робіт з охорони земель на період

тимчасової консервації, будівництва та сільськогосподарського освоєння; зниження доходу внаслідок тимчасової консервації деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель, що стали такими не з їхньої вини [207, с. 122]. Такий підхід повною мірою охоплює всі аспекти раціонального землекористування, а також ті складові природоохоронної діяльності, які сприятимуть покращенню агроекологічних характеристик земель, передусім земель сільськогосподарського призначення. Підтвердженням цього є те, що пропонується за рахунок коштів державного бюджету та місцевих бюджетів, а також надання податкових і кредитних пільг профінансувати заходи, пов'язані з організацією утилізації відходів.

Також М. Мартинюк систематизував підстави для застосування інструментів стимулювання використання та охорони земель. Відповідно до його бачення такими підставами є: загальнодержавні й регіональні програми використання та охорони земель; висновок про покращення екологічного стану земель і підвищення родючості ґрунтів; виконання заходів, спрямованих на раціональне використання й охорону земель і покращення стану довкілля; документи із землеустрою щодо консервації земель, землювання малопродуктивних угідь тощо, в яких визначено розрахунки витрат на запровадження таких заходів [207, с. 122]. Саме розроблення загальнодержавних і регіональних програм використання та охорони земель виступає інституціональною основою для концентрації коштів публічних бюджетів у спеціальних фондах з метою досягнення означених у перерахованих програмах цілей. Дуже важливою є також своєчасна оцінка дотримання науково обґрунтованих індикаторів невиснажливого та збалансованого використання ґрунтів.

Систематизація підстав є важливою передумовою інституціоналізації інструментів стимулювання раціонального використання та охорони земель, які найбільшою мірою сприятимуть зростанню зацікавленості землевласників і землекористувачів у здійсненні заходів зі збереження та примноження родючості ґрунтів. Також у загальнодержавних і регіональних

програмах раціонального використання та охорони земель мають бути прописані інструменти стимулювання із зазначенням джерел і форм фінансового забезпечення застосування такого роду інструментів.

Передумовами необхідності формування сучасної системи економічного стимулювання екологічнобезпечного землекористування варто вважати:

- погіршення агрохімічних характеристик і виведення великих площ сільськогосподарських угідь із продуктивного обігу внаслідок ведення на їхній території бойових дій;

- значні площі замінованих земель, що унеможлиблює здійснення на їхній території природоохоронних заходів;

- забрудненість земель внаслідок руйнації об'єктів виробничої та невиробничої інфраструктури;

- високий рівень розорюваності земель через нарощення посівних площ експортоорієнтованих сільськогосподарських культур, що супроводжується розбалансованим і виснажливим землекористуванням;

- втрата великою кількістю адміністративних районів традиційної сільськогосподарської спеціалізації, яка найбільше відповідала базовим характеристикам домінуючих на їхній території типів ґрунтів;

- розширення посівних площ гумусовибагливих сільськогосподарських культур, що супроводжується скороченням посівних площ однорічних і багаторічних трав'янистих рослин;

- повільне розширення масштабів органічного сільськогосподарського виробництва, що не забезпечує своєчасного відтворення поживних речовин у ґрунтах;

- високий рівень хімізації сільськогосподарського виробництва внаслідок дефіциту органічних добрив і надмірного застосування препаратів захисту рослин;

- повільний екологічний реінжиніринг деградованих сільськогосподарських земель;

- низька результативність переведення самозаліснених сільськогосподарських угідь у лісові землі, що не дає змоги підвищити рівень лісистості у малолісних районах та попередити процеси вітрової і водної ерозії ґрунтів;

- згортання масштабів агролісомеліоративних робіт і повільне заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь та неугідь.

Перераховані передумови, які визначаються воєнними, виробничо-технічними, агрохімічними та природно-ресурсними факторами землекористування, мають бути враховані під час вибору методів і інструментів стимулювання екологічнобезпечного використання земель як на загальнодержавному рівні, так і на рівні територіальних громад. Водночас базовою детермінантою інституціоналізації набору регуляторних підойм для екологізації землекористування виступає врахування пропорцій між використанням земель у господарському обігу та їх роллю у збалансуванні природокористування загалом.

5.2. Стимулювання екологічнобезпечного землекористування в умовах поглиблення децентралізації

Складність формування економічного механізму стимулювання екологічнобезпечного використання земель пов'язана з тим, що раціоналізація використання окремих категорій земель потребує диференційованого підходу до вибору методів та інструментів регуляторного впливу на землекористувачів. У працях В. Андрущенко, Г. Лоїка [6], Р. Бойченко [20], В. Важинського, А. Колодійчук, М. Потинського [33], Н. Василик [34], О. Гнатковича, В. Смолінського [61], Б. Данилишина [96], О. Дорош [119], І. Кошколди, Т. Анопрієнко [184], Є. Лазеби [194], М. Мартинюка [207], Л. Новаковського, І. Новаковської [255], М. Федорова [338], М. Хвесика, В. Голяна, А. Крисак [355] та інших розглядаються теоретико-методологічні

засади економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель, аналізується реальне втілення інституціоналізованих у Земельному кодексі України інструментів стимулювання, зокрема надання податкових і кредитних пільг, визначається суб'єктно-об'єктна база стимулювання, проводяться паралелі між ефективністю стимулювання раціонального використання та охорони земель і результатами сільськогосподарського виробництва, обґрунтовується доцільність диверсифікації інструментів системи стимулювання раціонального землекористування. Особлива увага акцентується на доцільності використання переваг бюджетно-фіскальної децентралізації при формуванні набору методів та інструментів стимулювання різних категорій земель.

Прискорення процесів екологічнобезпечного використання земель потребує формування сучасної системи стимулювання, яка оперуватиме широким набором підойм, що дасть змогу використати як внутрішньовиробничі, так і загальноекономічні чинники збереження та розширеного відтворення земельно-ресурсного потенціалу. Інституціоналізація ринку земель сільськогосподарського призначення та дерегуляція земельних відносин вимагають трансформації існуючої системи стимулювання раціонального використання земель сільськогосподарського та лісогосподарського призначення, а також земель водного фонду та водно-болотних угідь.

З огляду на необхідність підвищення рівня лісистості територій доцільним є формування інструментарію стимулювання переведення самозаліснених сільськогосподарських угідь у категорію лісових земель. Тому й не дивно, що в останні роки активізувалися дослідження, пов'язані із впровадженням у вітчизняну практику регуляторного впливу на землекористувачів кращих іноземних практик стимулювання збереження родючості і продуктивності ґрунтів. До того ж блок економічного стимулювання раціонального землекористування має отримати чільне місце в модернізованому економічному механізмі природокористування з

урахуванням децентралізаційних та євроінтеграційних викликів. Такий блок має охоплювати комплекс бюджетних, податкових, кредитних і компенсаційних підойм, інституціоналізованих наявним економічним механізмом природокористування.

Лазеба Є. визначає економічне стимулювання раціонального використання та ефективної охорони земель як комплекс взаємозалежних заходів, спрямованих на підвищення зацікавленості осіб, які здійснюють використання земель, у збереженні та відтворенні родючості ґрунтів, захисті земельних ресурсів від негативних наслідків господарської діяльності людини. Суть економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель полягає у створенні органами державної влади та місцевими органами управління сприятливих умов, які спонукали би власників землі й орендарів брати активну участь у виконанні заходів, пов'язаних з раціональним використанням та охороною земель [194, с. 41–44]. В умовах дерегуляції земельних відносин і запуску ринку земель сільськогосподарського призначення значно розширюється інституціональний базис економічного стимулювання раціонального землекористування. Також значні площі самозаліснених сільськогосподарських угідь, особливо в зоні осушувальних меліорацій, вимагають диверсифікації інструментів економічного стимулювання переведення такого роду сільськогосподарських угідь у категорію лісових земель. Ситуація сьогодні така, що не доцільно зводити використання інструментів економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель лише до забезпечення відтворення родючості ґрунтів. Інструменти стимулювання мають бути зорієнтовані на максимально ефективне використання земель як територіального базису розвитку виробництва та збереження біорізноманіття.

На переконання О. Гнатковича і В. Смолінського, економічне стимулювання раціонального використання та охорони земель можна трактувати як підвищення заінтересованості власників землі і

землекористувачів, спрямоване на збереження та відтворення родючості ґрунтів, захист земель від негативних наслідків виробничої діяльності з метою збільшення виробництва сільськогосподарської продукції та самостійного розпоряджання належною їм кількістю від загального обсягу [61, с. 68]. Саме відсутність зацікавленості у землекористувачів щодо перманентного відтворення земельно-ресурсного потенціалу не дає змоги акумулювати достатні кошти для фінансування робіт, пов'язаних зі збереженням і відтворенням природної родючості ґрунтів, а також із природооблаштуванням агроландшафтів загалом. Тобто поряд з безпосереднім впливом на агроекологічні характеристики ґрунтів має здійснюватися стимулюючий вплив на проведення комплексу агротехнічних, гідромеліоративних та агролісомеліоративних робіт.

Враховуючи думку Ф. Важинського, А. Колодійчук і М. Потинського, економічне стимулювання раціонального використання і охорони земель потрібно здійснювати через: заохочення за поліпшення якості земель, підвищення родючості ґрунтів і виробництво екологічної продукції; надання коштів державного або місцевого бюджету для відновлення земель, порушених не з вини фермерів; надання пільгових кредитів фермерам, які здійснюють заходи, спрямовані на раціональне використання і охорону земель; часткову компенсацію з коштів бюджету зниження доходу внаслідок тимчасової консервації земель, порушених не з вини фермерів [33, с. 128]. Цінним у цьому підході щодо побудови конструкції економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель є те, що пропонується інструменти стимулювання застосовувати до дрібних виробників – українських фермерів. Окремі сегменти сільськогосподарського виробництва в Україні, зокрема сегмент органічного сільськогосподарського виробництва, не отримали необхідних темпів розширеного відтворення тому, що увесь спектр бюджетної підтримки надавався суб'єктам великого аграрного підприємництва.

Сьогодні найбільш поширений метод економічного стимулювання – це платежі, пов'язані з компенсацією втрат, спричинених вилученням земель із сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва. Втрати відшкодовують підприємства, установи та організації, яким відводять вилучені сільськогосподарські і лісові угіддя для потреб, не пов'язаних із веденням сільського і лісового господарства, а також підприємства, установи та організації, навколо об'єктів яких встановлюються охоронні, санітарні та захисні зони з вилученням з обігу сільськогосподарських і лісових угідь або переведенням їх у категорію менш цінних угідь [33, с. 168]. Така проблема є надзвичайно актуальною для підприємств, які функціонують на землях поблизу міських агломерацій і центрів рекреаційної діяльності, саме для потреб рекреаційної діяльності, а також для забудови вилучаються землі лісгосподарського та сільськогосподарського призначення. Інша справа, наскільки адекватною є оцінка втрат, яку несуть сільськогосподарські та лісгосподарські підприємства у зв'язку з вилученням у них земель для інших потреб.

На думку М. Мартинюка, важливим інструментом у системі регулювання земельних відносин є економічне стимулювання раціонального використання та охорони земель. Особливого значення економічне стимулювання набуває у зв'язку з погіршенням якісного стану земельних ресурсів, залучених до сільськогосподарського обігу. Розвиток ґрунтової ерозії, засолення, підкислення, забруднення важкими металами, радіонуклідами, пестицидами, іншими органічними сполуками зумовлюють необхідність застосування комплексу заходів, спрямованих на припинення прогресуючих деградаційних процесів [207, с. 120]. Варто погодитися з твердженням М. Мартинюка стосовно доцільності посилення ролі методів та інструментів економічного стимулювання раціонального землекористування, оскільки землекористувачам і землевласникам має стати вигідно вкладати кошти у відтворення земельно-ресурсного потенціалу, що фактично створить

сприятливі передумови для нарощення потенціалу сільськогосподарського виробництва як у середньостроковій, так і в довгостроковій перспективі.

Дорош О. стверджує, що досвід цивілізованих країн щодо стимулювання екологічно збалансованого землекористування та аналіз його сучасних соціально-економічних та екологічних умов свідчать про необхідність запровадження економічних важелів впливу на діяльність юридичних і фізичних осіб як суб'єктів земельних правовідносин [119, с. 59]. Тобто інституціоналізовані інструменти стимулювання раціонального використання та охорони земель можуть бути використані з максимальним ефектом за умови, якщо вони доповнюватимуть ряд методів та інструментів економічного механізму природокористування загалом. Це має забезпечуватися як на загальнонаціональному рівні, так і на рівні територіальних громад. Лише за таких умов інструменти стимулювання раціонального землекористування отримають реальне втілення на практиці регуляторного впливу на землекористувачів і землевласників. З огляду на те, що за обласним рівнем місцевого самоврядування закріплено реалізацію регіональної екологічної політики, необхідно формувати обласні фінансові фонди захисту та відтворення земель на основі відрахувань частини плати за землю, надходжень коштів від продажу земель державної та комунальної власності, надходжень коштів від відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва.

У статті 202 Земельного кодексу України визначені чотири напрями економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель, а саме: 1) надання податкових і кредитних пільг громадянам та юридичним особам, які здійснюють за власні кошти заходи, передбачені загальнодержавними та регіональними програмами використання і охорони земель; 2) виділення коштів державного або місцевого бюджету громадянам та юридичним особам для відновлення попереднього стану земель, порушених не з їхньої вини; 3) звільнення від плати за земельні ділянки, що перебувають у стадії сільськогосподарського освоєння або поліпшення

їхнього стану згідно з державними та регіональними програмами; 4) компенсація з бюджетних коштів зниження доходу власникам землі та землекористувачам внаслідок тимчасової консервації деградованих і малопродуктивних земель, що стали такими не з їхньої вини [150].

Чотири вказані напрями, які узаконено Земельним кодексом України, не повною мірою застосовуються в реальній практиці економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель. Це пов'язано з нерозвиненістю інфраструктури ринку позикового капіталу й обмеженістю бюджетних можливостей держави і територіальних громад, що не дає змоги повноцінно використати інструмент надання кредитних пільг. У зв'язку з тим, що в останні роки не спостерігається реального розширення бази оподаткування та не відбувається зростання надходжень податків і зборів до публічних бюджетів, фактично відсутньою є можливість надання податкових пільг. Також виділення коштів публічних бюджетів на відновлення попереднього стану земель уповільнюється через відсутність спеціальних фондів землеохоронного спрямування.

Водночас І. Кошкалда та Т. Анопрієнко стверджують, що сьогодні в Україні не існує чітко визначеної процедури надання податкових і кредитних пільг землевласникам і землекористувачам, як і розрахунку та встановлення їхнього розміру. Недостатнім є рівень освоєння коштів, які надходять до бюджетів різних рівнів (наприклад, компенсація втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва внаслідок вилучення таких земель) для відновлення стану земель. Пряме залучення коштів землевласників і землекористувачів на здійснення природоохоронних заходів щодо збереження та покращення ґрунтового покриву забезпечить зменшення проявів негативних процесів [184]. Дуже важливим моментом є те, щоб стимули, які надаються державою у формі податкових і кредитних пільг, а також у формі компенсацій, використовувалися сільськогосподарськими товаровиробниками за призначенням, а саме на екологізацію землекористування, а не на потреби сільськогосподарського

виробництва. Оскільки за таких умов система стимулювання раціонального використання та охорони земель стає викривленою і фактично втрачає свою доцільність, що у підсумку культивує екологодеструктивні процеси.

Доцільно доповнити перелік третього напрямку щодо звільнення від плати за земельні ділянки, що перебувають у стадії сільськогосподарського освоєння або поліпшення їхнього стану не лише згідно з державними й регіональними програмами, а й розробленими та затвердженими проєктами землеустрою, які містять відповідне обґрунтування [184]. В умовах функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення доцільність імплементації інструментів стимулювання раціонального землекористування зростає ще більше, адже підвищуються ризики екологодеструктивного впливу на агроекологічні показники стану ґрунтів у зв'язку зі зміною власника земельних активів.

Лазеба Є. виступає за диверсифікацію інструментів економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель. Оскільки більшість земель сільськогосподарського призначення – орендовані землі, економічне стимулювання раціонального землекористування має впроваджуватися саме для таких земель. Цікавим є запровадження екологічних платежів, які сплачують орендарі за погіршення якості земель та екологічного стану ґрунтів під час користування орендованими ділянками [194, с. 43]. Пропозиція Є. Лазеби стосовно запровадження екологічних платежів за погіршення якості земель та екологічного стану ґрунтів є своєчасною й актуальною, оскільки фіскальними методами буде реалізовано вплив на землекористувачів, які нехтують вимогами землеохоронного законодавства. З іншого боку інституціоналізація заохочувальних інструментів підвищить зацікавленість сільськогосподарських товаровиробників (орендарів сільськогосподарських земель) у своєчасному здійсненні заходів, спрямованих на збереження ґрунтів. Враховуючи домінуючі тренди у сфері сільськогосподарського виробництва, інститут оренди ще тривалий період буде відігравати вагомий роль у забезпеченні

необхідних темпів приросту обсягів виробництва сільськогосподарської продукції.

Створення сучасної системи стимулювання раціонального використання та охорони земель є складним завданням, оскільки невід'ємними складниками економічного механізму стимулювання раціонального використання та охорони земель є: методи, інструменти, заходи, критерії стимулювання, а також джерела фінансування. На думку М. Мартинюка, забезпечення дієвості економічного механізму стимулювання вимагає розроблення та прийняття відповідного порядку, який визначатиме організаційні засади, умови та підстави економічного стимулювання раціонального й екологічнобезпечного землекористування. Такий порядок, окрім іншого, має містити чітко визначені критерії економічного стимулювання, принципи, інструменти та джерела фінансування [207, с. 123]. Саме інституціоналізація критеріїв і принципів використання інструментів економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель дасть змогу надати цьому процесу необхідного рівня прозорості, щоб землекористувачі і землевласники з різним земельним банком мали високий рівень довіри до держави і територіальних громад стосовно отримання прямої та непрямої фінансової підтримки для збереження та відтворення земель. Також критерії і принципи мають бути конкретизовані для відповідних категорій земель.

Прикметною рисою авторських підходів щодо модернізації системи економічного стимулювання раціонального землекористування є те, що її пов'язують із перспективами підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Тобто ці підходи базуються на тому, що основний акцент робиться на створенні прийняттого рівня заінтересованості землевласників і землекористувачів у збереженні та відтворенні сільськогосподарських угідь.

Підхід О. Гнатковича та В. Смолінського відзначається тим, що вони пов'язують результати сільськогосподарського виробництва з

ефективністю стимулювання раціонального використання та охорони земель. Вони вважають, що останнє означає максимальне залучення до господарського обігу всіх земель та їх ефективне використання за основним цільовим призначенням, створення найсприятливіших умов для високої продуктивності сільськогосподарських угідь і одержання на одиницю площі максимальної кількості продукції за найменших витрат праці та коштів [61, с. 67]. Важливого значення при цьому набуває відпрацювання інструментарію спрямування стимулювання саме на відтворення та охорону сільськогосподарських земель, а не на максимізацію прибутковості сільськогосподарського виробництва. Раціональне використання та охорона сільськогосподарських земель не завжди корелюють з позитивною динамікою показників сільськогосподарського виробництва. Саме цей момент необхідно враховувати при виборі напрямів економічного стимулювання раціонального землекористування як на загальнонаціональному рівні, так і на рівні територіальних громад.

Метою економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель, на думку Ф. Важинського, А. Колодійчук і М. Потинського, є збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, частина якої стає повною власністю виробників. Таким чином, економічне стимулювання раціонального використання та охорони земель – це підвищення зацікавленості власників землі і землекористувачів, спрямоване на збереження та відтворення родючості ґрунтів, захист земель від негативних наслідків виробничої діяльності з метою збільшення виробництва сільськогосподарської продукції та самостійного розпорядження належною їм кількістю від загального обсягу [33, с. 169]. Позитивне вирішення завдань раціонального використання та охорони земель пов'язане також із тим, що будуть створені умови для того, щоб сільськогосподарські товаровиробники були зацікавлені інвестувати власні кошти в розбудову інфраструктури збереження та розширеного відтворення потенціалу ґрунтів.

Як вважає Є. Лазеба, для покращення фінансування та забезпечення охорони земель у сільському господарстві необхідно використовувати економічні важелі раціонального землекористування: дотації, субсидії, податкові та кредитні пільги, компенсацію втрати доходів через консервацію ґрунтів, застосування відповідної цінової політики щодо виробництва екологічно чистої продукції, платність землекористування, додаткове оподаткування, екологічні збори за погіршення якісних показників ґрунтів, штрафи за порушення принципів раціонального землекористування [194, с. 43]. Такий підхід повною мірою пропонує шляхи модернізації як суб'єктної, так і об'єктної бази економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель. Також пропозиція акумуляції платежів за порушення землеохоронного законодавства в спеціальному бюджетному фонді дасть змогу сформувати надійне джерело для фінансового забезпечення таких інструментів економічного стимулювання, як цільове бюджетне фінансування раціоналізації землекористування та надання кредитних пільг (компенсація частини процентних ставок комерційним банкам).

Основними напрямками економічного стимулювання землекористування сільськогосподарських підприємств мають бути: оптимізація структури окремих видів земельних угідь сільськогосподарських підприємств відповідно до природно-економічних зон і районів; тимчасова консервація деградованих сільськогосподарських угідь; розробка і впровадження раціональної системи землеробства, яка передбачає ґрунтозахисний обробіток, удобрення; вапнування кислих і гіпсування засолених і солонцюватих ґрунтів, осушення заболочених та перезволожених земель і зрошення й обводнення посушливих [61, с. 69]. Такий підхід найбільш повно охоплює об'єктну базу застосування інструментів економічного стимулювання раціонального землекористування, оскільки передбачає надання преференцій тим суб'єктам господарювання, які здійснюють комплекс природоохоронних, природооблаштувальних,

меліоративних та агротехнічних заходів, що дадуть змогу сформувати сприятливий для сільськогосподарського виробництва водно-повітряний режим, а також відновити традиційну сільськогосподарську спеціалізацію, особливо в зонах ризикового землеробства.

Високим рівнем системності щодо формування сучасних систем стимулювання використання та охорони земель відзначається підхід М. Мартинюка, який стверджує, що надзвичайно важливо віднайти такі механізми регулювання земельних відносин, які б забезпечували узгоджену взаємодію суб'єктів і об'єктів регулювання та ґрунтувались на таких складниках: ринкових регуляторів, важелях впливу самоврядних і саморегулювальних організацій, інститутах державного й корпоративного регулювання і соціального партнерства [207, с. 120]. Такий підхід з огляду на сучасні реалії є надзвичайно обґрунтованим, оскільки в умовах поглиблення децентралізації влади та дерегуляції земельних відносин зростає роль самоврядних і саморегулювальних організацій, які, крім консультативного впливу, можуть брати безпосередню участь у розробленні загальнодержавних і регіональних програм відтворення та відновлення земельно-ресурсного потенціалу. Враховуючи високий рівень концентрації фінансових ресурсів у секторі великих агропромислових об'єднань, вагому роль у системі раціоналізації та охорони земельних ресурсів мають відігравати інститути корпоративного управління.

Сьогодні інструменти стимулювання раціонального використання та охорони земель не дають бажаного ефекту, тому що недостатньо ідентифікованою є специфікація джерел наповнення фінансових фондів для надання допомоги землевласникам і землекористувачам. Передусім це стосується наведення ладу в системі ідентифікації бази стягнення плати за землю, а також її розподілу між бюджетами різного таксономічного рівня. На загальнодержавному рівні необхідно врегулювати питання плати за землю, адже в сучасних умовах вона не лише не стимулює раціональне використання земель, а навпаки – завдає значної шкоди землекористувачам.

Основна причина полягає в тому, що кошти від плати за землю не використовують на фінансування заходів, спрямованих на поліпшення земель [33, с. 68]. Плата за землю тривалий період була одним із основних джерел наповнення місцевих бюджетів. В умовах функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення та дерегуляції земельних відносин, коли зростає кількість трансакцій із земельними ділянками, потенціал збільшення розміру плати за землю (земельний податок і орендна плата) та коштів від продажу земель зростає на порядки. Це значний резерв для того, щоб активніше використовувати інструменти економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель через бюджетну компенсацію частини витрат землекористувачам, які реалізують природоохоронні проекти.

Гнаткович О. та В. Смолінський також конкретизують інструменти стимулювання охорони земель. Зокрема, для відновлення земель, порушених не з вини їхніх власників і землекористувачів, вони пропонують ввести повне відшкодування коштів організаціями, винними у порушенні (псуванні або руйнуванні) земель. Для освоєння або поліпшення сільськогосподарських земель, рекультивації порушених земель, тимчасової консервації деградованих сільськогосподарських угідь пропонується звільнити від плати за землю на період, передбачений проектом їхнього освоєння або поліпшення [61, с. 69]. До такої пропозиції варто прислухатися, оскільки вилучення земель у суб'єктів лісогосподарського та сільськогосподарського підприємництва має супроводжуватися адекватним втратам відшкодуванням. Також варта уваги пропозиція щодо надання пільг землевласникам і землекористувачам при сплаті плати за землю у процесі здійснення рекультивації, що сприятиме зростанню рівня зацікавленості суб'єктів земельних відносин у відтворенні та відновленні природних характеристик ґрунтів.

Важливе значення серед заходів економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель, на думку Ф. Важинського,

А. Колодійчук і М. Потинського, має часткове або повне звільнення селянських (фермерських) господарств від плати за землю на відповідний період часу. Законодавством передбачено, що новостворені селянські (фермерські) господарства звільняються від плати за землю протягом трьох років з часу передачі їм у власність або надання у користування земельної ділянки [33, с. 169]. Інституціоналізація запропонованої пропозиції значно знизить податкове навантаження на фермерські господарства, що також збільшить можливості цієї категорії суб'єктів аграрного підприємництва фінансувати проекти відтворення та збереження ґрунтів. Це також надасть імпульсів розвитку фермерства, що є особливо важливим в умовах необхідності зниження рівня монополізації регіональних аграрних ринків і зменшення рівня сировинної спрямованості сільськогосподарського виробництва загалом. Прискорений розвиток фермерства сприятиме введенню додаткових потужностей в органічний сегмент сільського господарства, зокрема в сектор органічного землеробства й органічного скотарства.

Дуже важливою складовою формування повноцінного інституту економічного стимулювання екологічнобезпечного землекористування є забезпечення цільового використання коштів, які надходять до землевласників і землекористувачів з різних напрямів. Теоретико-прикладною цінністю відзначається підхід Є. Лазеби стосовно цільового використання коштів, які отримують землекористувачі внаслідок пільгового кредитування. Лише в окремих випадках кошти спрямовуються на відновлення порушених земель, їхній захист від антропогенного навантаження та втрати родючості. Для вдосконалення кредитування як інструменту стимулювання раціонального аграрного землекористування необхідно розробити та відпрацювати механізм, згідно з яким пільгові кредити за зниженими ставками будуть надаватися за цільовим призначенням [194, с. 43].

Уповільнені темпи кредитування проєктів раціонального використання та охорони земель значною мірою пов'язані з відсутністю спеціалізованої банківської установи. Без кредитного супроводження вирішити проблему фінансування порушених сільськогосподарських угідь неможливо. Водночас надання кредитних ресурсів за пільговими ставками стане реальним за умови, коли держава матиме можливість компенсувати банківським установам різницю між ринковою та пільговою ставкою за кредитні ресурси. Тому акумуляція плати за землю та коштів за продаж земель у спеціальному фонді публічних бюджетів – це також необхідна умова пільгового кредитування землеохоронних проєктів.

Дорош О. стверджує, що механізм фінансово-економічного заохочення землекористувачів до здійснення землеохоронних заходів ґрунтується на системі методів прямого й побічного стимулювання. Система прямого економічного стимулювання повинна базуватися на безпосередньому субсидуванні. Побічна система економічного стимулювання до здійснення землеохоронних заходів повинна розвиватися на основі пільгового режиму оподаткування, різних видів пільгового кредиту, інших методів, які дають змогу виконувати роботи без виділення коштів з бюджету, а за рахунок накопичення сільськогосподарськими товаровиробниками власних ресурсів [119, с. 59–61].

В умовах поглиблення децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування, а також місцевої спрямованості надходжень плати за землю акцент в економічному стимулюванні раціонального використання та охорони земель має бути зміщений на обласний рівень і рівень територіальних громад базового рівня, які у період 2015–2021 років отримали додаткові повноваження як у галузі диверсифікації джерел наповнення місцевих бюджетів, так і в галузі розширення комунального сектору в землекористуванні.

Ключовим моментом формування системи економічного стимулювання екологічнобезпечного землекористування є формування

спеціальних фінансових фондів у місцевих бюджетах, кошти яких мають використовуватися для фінансового забезпечення стимулювання раціонального використання та охорони земель. Враховуючи те, що Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні закріплює реалізацію природоохоронних заходів за обласним рівнем місцевої влади, доцільним є формування мережі обласних фондів охорони земель (ОФОЗ).

Наповнення такого фонду має відбуватися за рахунок коштів, що акумулюються в місцевих бюджетах на основі вилучення та перерозподілу різних форм земельної ренти. Основною формою вилучення земельної ренти виступає плата за землю, яка охоплює земельний податок та орендну плату від юридичних і фізичних осіб. До 2015 року плата за землю мала статус загальнодержавного податку, закріпленого за місцевими бюджетами. З 2015 року є складовою податку на майно.

Протягом 15 років, з 2007 по 2021 рік, у динаміці надходжень плати за землю до місцевих бюджетів загалом спостерігалася висхідна тенденція. Так, у 2007 році до місцевих бюджетів було акумульовано 3,9 млрд грн, у 2012 році – 12,6 млрд грн, у 2016 році – 23,3 млрд грн, у 2020 році – 31,5 млрд грн, у 2021 році – 35,3 млрд грн. Загалом у 2021 році, порівнюючи з 2007 роком, сума надходжень плати за землю до місцевих бюджетів України виросла у 9 разів (рис. 5.2). Це сталося в основному через зростання ставок земельних податків та орендної плати, а також через припинення дії закону про плату за землю, де існувала норма про звільнення від сплати цього платежу значної кількості суб'єктів підприємницької діяльності та громадських організацій.

Плата за землю є однією з основних складових податкових надходжень до місцевих бюджетів. Свідченням цього є динаміка питомої ваги цього фіскального платежу в податкових надходженнях до місцевих бюджетів України. У 2007 році цей показник становив 8,7 %, у 2012 році – 14,7 %, у 2016 році – 15,9 %, у 2020 році – 11,0 %, у 2021 році – 10,2 %. Певне зниження питомої ваги плати за землю в податкових надходженнях до

місцевих бюджетів України у 2018–2021 роках, порівнюючи з 2015–2016 роками, пов'язане з тим, що останніми роками активно відбувався процес об'єднання територіальних громад і не завжди вдавалося своєчасно ідентифікувати базу стягнення земельного податку й орендної плати за користування землями державної та комунальної власності.

Рис. 5.2. Плата за землю та її питома вага в податкових надходженнях до місцевих бюджетів України*

Примітка. *Розраховано авторкою за оперативними даними Міністерства фінансів України і Державної казначейської служби України

З огляду на те, що плата за землю відіграє вагомий роль у доходній частині місцевих бюджетів і прямо впливає на процеси соціально-економічного розвитку територіальних громад, пропонується у ОФОЗ спрямовувати 10 % цього фіскального інструменту. За таких умов не відбудеться суттєвого скорочення суми публічних коштів, необхідних для фінансування цілей соціально-економічного розвитку, але буде забезпечуватися акумуляція частини земельної ренти в спеціальному фонді, ресурси якого будуть використані для охорони земель. Поряд із

традиційними екологічними проблемами землекористування (ерозія, дефляція, засмічення, виснаження, хімізація) різні категорії земель піддаються ряду екологодеструктивних і природоруйнівних впливів війни, що потребує надійного джерела фінансування для їх усунення.

Ще однією формою перерозподілу джерел утворення земельної ренти є продаж землі, який суттєво активізувався у зв'язку із запуском ринку сільськогосподарських земель, цифровізацією здійснення трансакцій із земельними активами та дерегуляцією земельних відносин. У 2007 році сума надходжень коштів від продажу землі до місцевих бюджетів становила 2,85 млрд грн, у 2012 році – 0,99 млрд грн, у 2016 році – 0,92 млрд грн, у 2020 році – 2,01 млрд грн, у 2021 році – 2,23 млрд грн. Надходження коштів від продажу землі до місцевих бюджетів у 2021 році, порівнюючи з 2007 роком, зменшилося на 0,62 млрд грн (рис. 5.3).

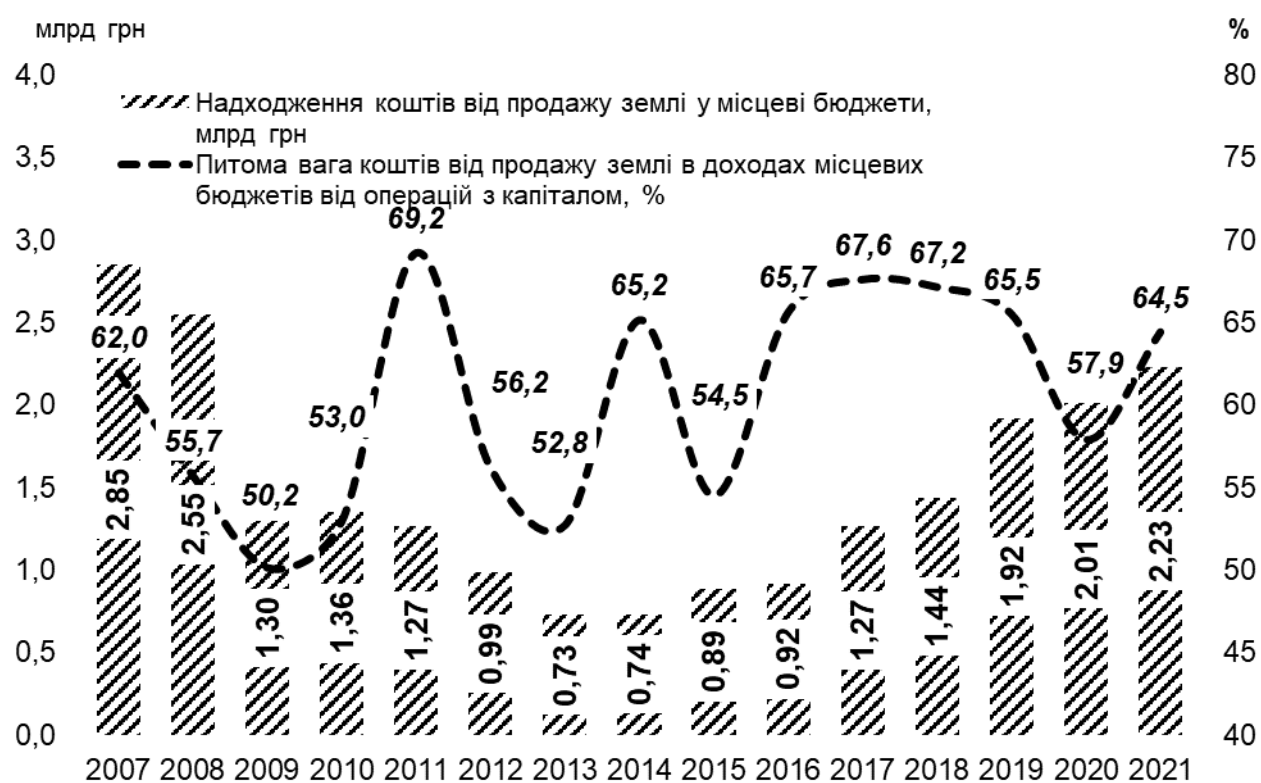

Рис. 5.3. Надходження коштів від продажу землі до місцевих бюджетів України*

Примітка. *Розраховано авторкою за оперативними даними Міністерства фінансів України і Державної казначейської служби України

У 2012–2016 роках чітко спостерігалось зменшення надходжень цієї складової доходів місцевих бюджетів. Це пов'язано з тим, що найбільш ліквідні комунальні земельні активи були продані у 2007–2008 роках. Питома вага коштів від продажу землі у доходах місцевих бюджетів від операцій із капіталом у 2007–2021 роках коливалася в діапазоні 50,2–69,2 %. Такий високий рівень цього показника свідчить про те, що основною складовою операцій місцевого самоврядування з капіталом виступає продаж активів, які мають рентне походження. Пропонується у ОФОЗ акумулювати 30 % коштів від продажу земель державної та комунальної власності, що даватиме змогу частину земельної ренти від перерозподілу земельної власності концентрувати в спеціальному фонді, спрямуванням якого є фінансування природоохоронної діяльності в землекористуванні.

Формою вилучення частини земельної ренти від зміни цільового призначення сільськогосподарських і лісових земель є відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва у зв'язку із вилученням таких земель у суб'єктів аграрного підприємництва та постійних лісокористувачів. У 2007–2021 роках у динаміці надходжень коштів від відшкодування втрат сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва не спостерігається чітко визначеної тенденції. Найбільш результативно на користь місцевих бюджетів втрати сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва відшкодовувалися у 2007–2008 роках і становили відповідно 0,27 та 0,23 млрд грн (рис. 5.4).

Зменшення обсягів цієї складової доходів місцевих бюджетів спостерігалось у 2009–2016 роках. У 2017 році, порівнюючи з 2016 роком, надходження коштів від відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва до місцевих бюджетів зросло на 0,11 млрд грн. У 2021 році також не вдалося перевищити показники 2007–2008 років. Кошти від відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва займають незначну питому вагу в загальних

доходах місцевих бюджетів без врахування офіційних трансфертів. Цей показник у 2007–2021 роках коливався в діапазоні 0,05–0,46 %.

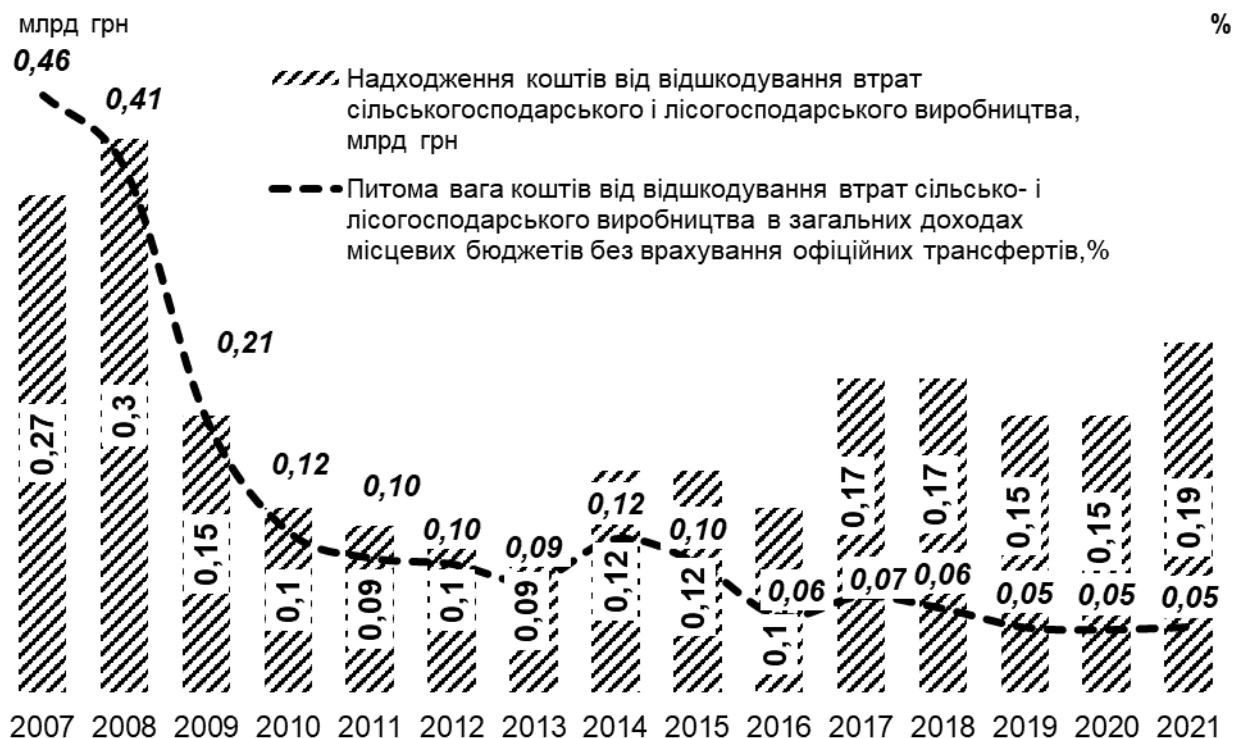

Рис. 5.4. Надходження коштів від відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва до місцевих бюджетів України*

Примітка. *Розраховано авторкою за оперативними даними Міністерства фінансів України і Державної казначейської служби України

Пропонується всі 100 % коштів від відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва спрямовувати в ОФОЗ. Можна припустити, що суми коштів від відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва можна збільшити на порядок у разі забезпечення прозорого механізму вилучення земель у суб'єктів аграрного бізнесу та постійних лісокористувачів на основі забезпечення оцінок втрат, еквівалентних розміру земельної ренти, яка буде присвоюватися новими землекористувачами.

Отже, джерелами наповнення ОФОЗ виступають: 10 % плати за землю, 30 % коштів від продажу землі комунальної та державної

власності, 100 % коштів від відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва. З огляду на базу 2021 року, інституціоналізація запропонованих відсотків перерахування означених форм вилучення земельної ренти дасть змогу сконцентрувати в мережі ОФОЗ 4,4 млрд грн (рис. 5.5).

Одним із пріоритетних напрямів використання коштів ОФОЗ має стати фінансування процесів екологічного реінжинірингу земель зони бойових дій, зокрема територій, які тимчасово перебували під окупацією ворожих військ. Пошкодження різних категорій земель внаслідок використання різноманітних видів вогневого впливу, руйнації об'єктів виробничої і невиробничої інфраструктури та об'єктів житлової нерухомості, витоку забруднюючих речовин потребує їхнього екологічного реінжинірингу для того, щоб зробити їх придатними для використання в продуктивному господарському обігу. Екологічний реінжиніринг необхідно здійснити насамперед для земель населених пунктів, сільськогосподарських угідь і лісових земель, де здійснювалися бойові дії.

Напрямом використання коштів ОФОЗ має також бути відшкодування втрат землекористувачам, які усували наслідки погіршення агрохімічних характеристик земель, що виникло не з їхньої вини. Завдяки інституціоналізації ОФОЗ створяться можливості для компенсації кредитних пільг, тобто кошти фонду покриватимуть втрати комерційним банкам, які вони понесли внаслідок надання кредитів землекористувачам під реалізацію природоохоронних проєктів за заниженими ставками. Також напрямом використання коштів ОФОЗ виступить участь у реалізації проєктів відновлення та відтворення земель на основі співфінансування з суб'єктами підприємницької діяльності.

Рис. 5.5. Децентралізована модель фінансового забезпечення системи стимулювання екологобезпечного землекористування*

Примітка. *Розроблено авторкою

Запуск мережі ОФОЗ дасть змогу забезпечити фінансову базу для виконання вимог стосовно отримання природоохоронних субвенцій з державного бюджету (обов'язкова вимога – наявність 10 % співфінансування конкретного виду природоохоронних заходів у межах проєкту модернізації об'єктів природоохоронної інфраструктури). Тобто створяться умови для активнішого використання природоохоронних субвенцій як інструменту економічного механізму природокористування, що надаватимуться для екологічної модернізації об'єктів комунальної власності. Також збільшаться можливості місцевого самоврядування стосовно реалізації природоохоронних проєктів у землекористуванні на основі угод публічно-приватного партнерства.

Створення ОФОЗ також сформує надійне джерело фінансування для місцевого самоврядування за умови участі в реалізації грантових програм природоохоронного спрямування, зокрема щодо збереження особливо цінних земель і земель природно-заповідного фонду. Забезпечення певного рівня дієвості використання коштів ОФОЗ для економічного стимулювання екологічнобезпечного землекористування мотивуватиме суб'єктів господарської діяльності інвестувати власні кошти в покращення агрохімічних та інших характеристик земель.

Тому саме ОФОЗ має виступити ключовим елементом формування децентралізованої моделі фінансового забезпечення системи стимулювання екологічнобезпечного землекористування.

5.3. Диверсифікація методів та інструментів стимулювання екологічнобезпечного використання різних категорій земель

Поглиблення децентралізації влади та завершення процесу формування мережі укрупнених територіальних громад вимагають формування сучасної децентралізованої моделі економічного стимулювання екологічнобезпечного

використання різних категорій земель на основі диверсифікації методів та інструментів регуляторного впливу на землевласників і землекористувачів.

До переліку інституціоналізованих напрямів економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель належить надання податкових і кредитних пільг. Цей напрям стимулювання відповідає кращим іноземним практикам і формально залучає фіскальний інструментарій країни та ринок позикового капіталу до процесу фінансування землеохоронних заходів. Водночас непрозорий характер надання податкових пільг призвів до диспропорцій щодо стимулювання процесів охорони та раціонального використання земель. Введення пільг, як правило, було зумовлено не потребами збереження та відтворення земельно-ресурсного потенціалу, а лобіюванням бізнес-інтересів потужних агропромислових об'єднань. Пільги використовувалися задля максимізації прибутку без урахування темпів і масштабів реалізації проєктів розширеного відтворення родючості ґрунтів.

Ринок позикового капіталу в Україні дотепер не відповідає показникам класичного позикового ринку. Це пов'язано з ручним режимом управління ліквідністю банківських установ і низьким рівнем концентрації фінансових ресурсів у більшості банківських і небанківських структур. Особливо повільно вітчизняний ринок позикового капіталу реагує на потреби фінансового забезпечення реалізації проєктів екологічного спрямування. Тому спостерігається така ситуація: відсоток фінансування природоохоронних проєктів за рахунок кредитних ресурсів у загальній структурі фінансування є надзвичайно низьким. Це повною мірою і стосується фінансування землеохоронних заходів. Тобто напрям економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель, який полягає в наданні кредитних пільг, не спрацьовує повною мірою.

Одним із інституціоналізованих методів економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель є виділення коштів державного або місцевого бюджету. Тобто публічні видатки спрямовуються

на фінансування проєктів, пов'язаних з відновленням і відтворенням земельно-ресурсного потенціалу. Практика останніх років показує, що цей метод реалізується недостатньо ефективно через обмеженість доходної частини публічних бюджетів різного таксономічного рівня. До того ж надходження плати за землю та кошти від продажу земель спрямовуються в загальний фонд публічних бюджетів, що не дає змоги сформувати спеціальні фонди для фінансування проєктів збереження, відновлення та відтворення земельно-ресурсного потенціалу. Не отримали належного поширення такі напрями стимулювання раціонального використання та охорони земель: звільнення від плати за земельні ділянки та компенсація з бюджетних коштів зниження доходу власників землі та землекористувачів.

Формування системи економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель потребує врахування комплексу екзогенних та ендогенних чинників, які необхідно враховувати при інституціоналізації інструментів впливу на землевласників і землекористувачів щодо збереження та примноження земельно-ресурсного потенціалу. На початку 2000-х років пропозиції стосовно диверсифікації інструментів економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель базувалися в основному на виробничо-технічних та агроекологічних аспектах землекористування. Інституціональні трансформації у вітчизняній економіці та модернізація глобальної природоохоронної архітекτονіки вимагають створення принципово нового інструментарію стимулювання землевласників і землекористувачів до впровадження сучасних технологій обробітку ґрунту, а також екологічного реінжинірингу земель. Інституціоналізація додаткових інструментів стимулювання має бути націлена до підвищення рівня зацікавленості землевласників і землекористувачів у впровадженні таких технологій землеробства, які дадуть змогу виконувати вимоги глобальних природоохоронних конвенцій щодо мінімізації негативного впливу на довкілля.

З огляду на те, що Україна в листопаді 2021 року приєдналася до Нової кліматичної угоди, необхідно інституціоналізувати стимули, які

спонукатимуть сільськогосподарських товаровиробників зменшувати викиди парникових газів (рис. 5.6). Зменшити викиди від ріллі та пасовищ допоможуть лише зміни в практиках ведення сільського господарства: розвиток органічного землеробства, технології мінімальної обробки ґрунту тощо. Тобто варто використати податкові, бюджетні й кредитні підйоми, щоб усе більша кількість землекористувачів була зацікавлена у відмові від традиційних моделей землеробства і переході до моделей екологічного спрямування. Необхідною є також розбудова інституціональної бази та відповідної інфраструктури для імплементації Глобальних цілей сталого розвитку та Спільної аграрної політики ЄС, що вимагає диверсифікації інструментів стимулювання раціонального використання та охорони земель, зокрема щодо інтеграції сільського та лісового господарства, а також нарощення обсягів виробництва продовольства.

Більшість авторських підходів до побудови системи стимулювання раціонального використання та охорони земель була сформульована ще в період дії мораторію, коли існували обмеження на вільний обіг земель сільськогосподарського призначення. Введення ринку сільськогосподарських земель у 2021 році, який дав змогу вільно купувати та продавати сільськогосподарські угіддя, розширює перелік трансакцій із земельними ділянками, що має отримати відповідне відображення в інституціоналізації додаткових інструментів економічного стимулювання землевласників і землекористувачів.

Значним поштовхом для інституціональних трансформацій земельних відносин стала земельна децентралізація, основним проявом якої була передача земель сільськогосподарського призначення державної власності поза межами населених пунктів у комунальну власність. Фактично територіальні громади отримали значний територіальний ресурс для інтенсифікації соціально-економічного розвитку й розбудови місцевої інфраструктури і соціальної сфери.

Рис. 5.6. Передумови та вигоди трансформації економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель*

Примітка. *Розроблено авторкою

Водночас важливого значення набуває створення умов для того, щоб місцеве самоврядування було зацікавленим використати отримані в комунальну власність сільськогосподарські землі якомога ефективніше, а не забезпечити їхню механічну купівлю-продаж. Пріоритетами може бути створення муніципальних сільськогосподарських підприємств, заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь комунальної власності, передача в оренду суб'єктам аграрного бізнесу. З огляду на це необхідно інституціоналізувати додаткові інструменти стимулювання органів місцевого самоврядування якомога ефективніше використовувати сільськогосподарські землі комунальної власності у господарському обігу.

Такими стимулами може виступати надання цільового бюджетного фінансування, залучення іноземної фінансової допомоги під гарантії держави, надання кредитних ресурсів за пільговими процентними ставками. Перспективна система стимулювання має охоплювати стимули, які спонукатимуть органи місцевого самоврядування переводити самозаліснені сільськогосподарські землі в землі лісового фонду, змінювати цільове призначення малопродуктивних угідь у процесі реалізації проєктів модернізації індустрії поводження з відходами, розвитку зеленого туризму та мисливського господарства.

Значні перспективи в галузі збереження та відтворення земельно-ресурсного потенціалу містяться в площині укладання угод публічно-приватного партнерства. Тобто органи місцевого самоврядування, які отримали значний територіальний ресурс у власність і користування, яким виступають землі сільськогосподарського призначення, збільшили власні можливості щодо встановлення партнерських відносин з представниками приватного бізнесу. Така категорія земель надається в користування, але під зобов'язання своєчасно здійснювати користувачем природоохоронні заходи зі збереження природних якостей і характеристики ґрунтів різних типів.

Інституціоналізація додаткових інструментів економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель дасть змогу

поступово відновити традиційну сільськогосподарську спеціалізацію, яка була втрачена в період глибокої стагнації національної економіки, через застосування підойм для повернення до вирощування тих культур, які найбільшою мірою відповідають типу домінуючих ґрунтів. Також на втрату традиційної спеціалізації вже в період стабілізації національної економіки вплинув так званий «зерновий перегин», що був зумовлений необхідністю задовольняти кон'юнктурні потреби глобального ринку продовольства. Фактично була сформована сировинна модель розвитку сільськогосподарського виробництва, що негативним чином вплинуло на динаміку винесення поживних речовин і зниження рівня природної родючості ґрунтів. Інституціоналізація додаткових інструментів стимулювання раціонального використання та охорони земель необхідна також для того, щоб землевласники і землекористувачі були зацікавлені в дотриманні науково обґрунтованих сівозмін, рекультивації порушених земель (території видобутку бурштину), створенні захисних лісосмуг, підвищенні рівня лісистості, збереженні водно-болотних угідь.

Необхідною передумовою диверсифікації напрямів та інструментів економічного стимулювання раціонального використання і охорони земель є визначення об'єктної бази стимулювання (рис. 5.7). За таких умов об'єктною базою економічного стимулювання відтворення та збереження земельно-ресурсного потенціалу виступають: сільськогосподарське освоєння або поліпшення стану земель згідно з державними й регіональними програмами; тимчасова консервація деградованих і малопродуктивних земель домогосподарствами та сільськогосподарськими підприємствами, що стали такими не з їхньої вини; відновлення суб'єктами аграрного підприємництва попереднього стану земель, порушених не з їхньої вини; здійснення домогосподарствами та сільськогосподарськими підприємствами інших природоохоронних заходів згідно із загальнодержавними та регіональними програмами використання і охорони земель.

Рис. 5.7. Систематизація пріоритетів трансформації економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель*

Примітка. *Розроблено авторкою

Тобто за нинішніх умов об'єктна база застосування інструментів стимулювання раціонального використання та охорони земель є надмірно звуженою, що пов'язано з повільним удосконаленням земельного законодавства, незважаючи на запуск ринку сільськогосподарських земель і дерегуляцію земельних відносин.

З огляду на останні тренди з раціоналізації землекористування, які склалися в розвинених країнах, та передбачені міжнародними природоохоронними конвенціями, необхідно інституціоналізувати інструменти економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель (кредитні та податкові пільги, компенсації) для землевласників і землекористувачів, які забезпечують поєднання господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу зі здійсненням заходів з охорони земель і меліоративних заходів. Заходи з охорони земель даватимуть змогу своєчасно відновлювати й відтворювати природні характеристики ґрунтів (природну родючість) і попереджувати дефляційні та ерозійні процеси. Меліоративні заходи забезпечуватимуть необхідний для повноцінного вирощування сільськогосподарських культур водно-повітряний режим.

З огляду на «зерновий перегин», який стався в рослинницькій галузі України, доцільно ввести інструменти стимулювання процесів подолання монокультуризації землеробства та надмірної хімізації сільськогосподарського виробництва. Монокультуризація землеробства стала специфічною рисою ведення сільськогосподарського виробництва у багатьох регіонах, що призводить до виснаження ґрунтів та посилення процесів деградації агроландшафтів загалом. Надмірна хімізація сільськогосподарського виробництва викликана тим, що в 90-х роках минулого століття внаслідок стагнації аграрного сектору виник дефіцит органічних добрив, і сільськогосподарські товаровиробники, щоб подолати дефіцит поживних речовин та забезпечувати прийнятні рівні врожайності почали безконтрольно використовувати мінеральні добрива й хімічні

препарати. Відсутність відповідних фінансових стимулів не сприяла масовому використанню сидератних добрив і застосуванню технологій ґрунтозахисного землеробства.

Кризові явища в національному аграрному секторі в 90-х роках минулого століття призвели до поширення процесів ренатуралізації сільськогосподарських угідь, які внаслідок відсутності належного агротехнічного та гідромеліоративного забезпечення почали перетворюватися в самозаліснені землі й водно-болотні угіддя. Як правило, найбільші масштаби природної ренатуралізації відбулися в зоні зрошення та зоні осушення, де внаслідок стагнації були зруйновані гідротехнічні споруди меліоративних систем. Тривалий період на цих землях не відбувалося повноцінне ведення сільськогосподарського виробництва, і процеси природної ренатуралізації набули незворотного характеру. Тому першочергового значення в межах удосконалення економічного механізму природокористування набуває модернізація блоку «Економічне стимулювання» через інституціоналізацію фінансових преференцій для землекористувачів, щоб вони були зацікавлені повертати ренатуралізовані землі в продуктивний господарський оборот.

«Зерновий перегин», який характеризувався гіпертрофованим збільшенням посівних площ зернових культур навіть у регіонах, які мали іншу спеціалізацію, посилив природоруйнівні процеси в аграрному природокористуванні. Тому стала актуальною проблема забезпечення паритету між посівними площами сільськогосподарських культур зернової групи та площами кормових, зокрема луб'яних культур. Враховуючи те, що однією з основних проблем збалансованого розвитку національного аграрного сектору є відновлення поголів'я сільськогосподарських тварин, насамперед поголів'я великої рогатої худоби, збільшення площі кормових культур створить ресурсну базу для відновлення потенціалу тваринницької галузі. Надання кредитних і податкових пільг землекористувачам, які реалізують проєкти вирощування кормових культур для створення ресурсної

бази розвитку тваринництва, дасть змогу прискорити процеси структурної перебудови сільського господарства й активізувати діяльність, пов'язану з розширеним відтворенням та охороною ґрунтів.

Однією з основних передумов підвищення рівня капіталізації сільськогосподарського виробництва є консолідація земель, що створить умови для здійснення товарного виробництва. Консолідація земель дасть змогу підвищити інвестиційну привабливість суб'єктів малого й середнього аграрного бізнесу. Варто також подолати прояви фрагментації та парцеляції сільськогосподарських землекористувань, щоб зменшити питомі витрати на виробництво одиниці продукції внаслідок скорочення транспортних і транзакційних витрат. Консолідація земель також має стати об'єктом економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель через застосування податкових і кредитних пільг, а також компенсаційних механізмів. Водночас органи місцевого самоврядування та державні регуляторні органи мають забезпечувати соціально відповідальну консолідацію земель, щоб попередити прояви поглинання суб'єктами великого аграрного бізнесу сільськогосподарських земель, які належать домогосподарствам.

Сьогодні виконання виробничо-фінансових планів лісового та мисливського господарства й охороні навколишнього природного середовища свідчить про те, що дуже повільно проходять процеси створення та збереження захисних лісосмуг. Несанкціоновані рубки в захисних лісосмугах призвели до поширення пилових бур і додаткового виникнення дефляційних та ерозійних процесів, які підривають природно-ресурсну основу сільськогосподарського виробництва. Надання фінансових преференцій суб'єктам аграрного бізнесу під створення захисних лісосмуг дасть змогу зміцнити агроландшафти та залучити до агролісомеліоративних робіт спеціалізовані підрозділи лісогосподарських підприємств. Ефективною формою взаємодії суб'єктів лісогосподарського підприємництва й аграрного бізнесу виступають угоди публічно-приватного партнерства. Створення

захисних лісосмуг дасть змогу поступово впроваджувати в Україні базові положення Єдиної аграрної політики ЄС в галузі інтеграції сільського та лісового господарства, а також виконувати вимоги стосовно імплементації природоохоронних директив ЄС.

Передумовою невиснажливого та збалансованого сільськогосподарського землекористування в різних природнокліматичних зонах є відновлення традиційної сільськогосподарської спеціалізації, що дасть змогу призупинити прояви виснажливого землекористування на посівних площах зернових, де традиційно в попередні періоди вирощувалися луб'яні культури й овочі. Це сприятиме відновленню природних властивостей ґрунтів і уповільненню екологодеструктивних процесів у сільськогосподарському землекористуванні. Для підвищення рівня зацікавленості сільськогосподарських товаровиробників у відновленні традиційної сільськогосподарської спеціалізації держава має інституціонально закріпити інструменти економічного стимулювання, які фінансово мотивуватимуть суб'єктів аграрного бізнесу відновлювати традиційну сільськогосподарську спеціалізацію.

Прикметною рисою трансформації системи економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель має стати інституціоналізація додаткових інструментів впливу на сільськогосподарських товаровиробників щодо розширення площ ґрунтозахисного землеробства. Саме ґрунтозахисне землеробство є необхідною умовою розвитку органічного сільськогосподарського виробництва, тобто фактично це перша фаза, що забезпечує функціонування інших фаз агропродуктового ланцюга, в основі якого лежать органічні технології. Оскільки органічне сільськогосподарське виробництво має стати основним пріоритетом розвитку суб'єктів малого та середнього бізнесу, інструменти стимулювання мають бути націлені на сектор сільських домогосподарств і фермерських господарств. Суб'єкти крупнотоварного сільськогосподарського виробництва налаштовані на максимізацію прибутку

за допомогою збільшення посівних площ експортоорієнтованих культур і збільшення експорту рослинницької продукції. Органічне землеробство є більш затратним видом сільськогосподарського виробництва, тому воно має стати пріоритетом розвитку малого та середнього аграрного підприємництва.

У багатьох регіонах України в структурі сільськогосподарських угідь значну частку займають малопродуктивні угіддя, які не забезпечують прийнятних рівнів урожайності, тому їхнє використання в продуктивному сільськогосподарському обороті не дасть значного економічного ефекту. З огляду на це доцільним є заліснення цієї категорії сільськогосподарських угідь. Їхнє заліснення дасть змогу укріпити агроландшафти та забезпечити приріст недеревної сировини вже у короткостроковій перспективі. Також заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь і порушених земель створить просторово-ресурсну базу для розвитку зеленого туризму та мисливського господарства. До того ж введення додаткових потужностей у сектор зеленого туризму та сектор мисливського господарства створить додаткові можливості для зростання податкових надходжень у бюджеті різного таксономічного рівня, передусім у бюджеті ОТГ. Тому інструментарій стимулювання раціонального використання та охорони земель має охоплювати підйоми, які підвищуватимуть зацікавленість землевласників заліснювати малопродуктивні та порушені сільськогосподарські угіддя, а також неугіддя.

Головною складовою майбутньої системи економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель має стати бюджетна пряма та непряма підтримка здійснення екологічного реінжинірингу сільськогосподарських земель, земель лісового та водного фонду, порушених внаслідок воєнних дій. Стимулювання екологічного реінжинірингу порушених воєнними діями сільськогосподарських земель, земель лісового і водного фонду має відбуватися через освоєння коштів державного та місцевих бюджетів, надання податкових та кредитних пільг, компенсацію сільськогосподарським товаровиробникам втрат, пов'язаних зі збитками, що

виникли не з їхньої вини. Передувати впровадженню таких інструментів стимулювання має розроблення державних і регіональних програм екологічного реінжинірингу порушених воєнними діями сільськогосподарських земель, земель лісового та водного фондів.

5.4. Формування економічного механізму органічного сільськогосподарського виробництва як пріоритетний напрям екологобезпечного землекористування в умовах децентралізації

Органічне сільськогосподарське виробництво не набуло очікуваних масштабів навіть за наявності сприятливих передумов через відсутність сучасного механізму регулювання та організації діяльності суб'єктів аграрного підприємництва, які функціонують у сфері органічного землеробства, органічного тваринництва й органічного кормовиробництва. Таким механізмом виступає економічний механізм органічного сільськогосподарського виробництва як логічно упорядкована сукупність методів, інструментів і важелів фінансово-кредитного, бюджетно-податкового та консультативно-регламентаційного спрямування, які забезпечують необхідні стимули та відповідний рівень мотивування для сільськогосподарських товаровиробників щодо формування агропродуктових ланцюгів на основі органічних технологій. Такий економічний механізм має бути сформований як на загальнонаціональному рівні, так і на рівні об'єднаних територіальних громад. У першому випадку цей механізм має забезпечувати використання інструментів і методів державної підтримки за рахунок коштів держбюджету, зокрема спеціальних фондів, а в другому випадку – забезпечувати використання вигод і переваг бюджетно-фіскальної децентралізації для активізації органічного сільськогосподарського виробництва. В умовах модернізації планетарної системи охорони навколишнього природного середовища, зокрема світової системи боротьби з

глобальним потеплінням, дуже важливе значення має врахування глобальних екологічних викликів у процесі інституціоналізації методів, інструментів і важелів економічного механізму органічного сільськогосподарського виробництва на рівні країни.

У зв'язку з інституціоналізацією нової глобальної природоохоронної архітекτονіки виникла необхідність розроблення теоретико-методологічних засад формування цілісної системи регуляторного впливу на суб'єктів аграрного підприємництва, які реалізують проекти органічного землеробства, органічного тваринництва й органічного кормовиробництва.

Не повною мірою сформовані теоретико-методологічні підходи до формування економічного механізму органічного сільськогосподарського виробництва, особливо щодо формування механізму, який буде повною мірою враховувати базові положення міжнародних природоохоронних конвенцій, зокрема Нової кліматичної угоди та Глобальних цілей сталого розвитку. Саме приведення у відповідність набору інструментів і методів вітчизняного економічного механізму органічного сільськогосподарського виробництва з вимогами глобальної природоохоронної архітекτονіки дасть змогу залучити кошти міжнародних екологічних фондів як у процесі екологізації виробничо-господарської діяльності, так і в систему екологічного менеджменту на загальнонаціональному, регіональному, місцевому та локальному рівнях.

Останні тренди в глобальній природоохоронній архітектоніці, які детерміновані схваленням Нової кліматичної угоди у м. Глазго (Великобританія), сформували додаткові сприятливі умови для розширеного відтворення потенціалу органічного сільськогосподарського виробництва. Це зумовлено тим, що органічне сільськогосподарське виробництво, зокрема його базова ланка – органічне землеробство, виступає ефективним засобом реалізації нових глобальних природоохоронних викликів, насамперед стосовно зниження величини викидів парникових газів. Ключовою резолюцією міжнародної кліматичної конференції в м. Глазго стало

схвалення рішення про повне скорочення викидів парникових газів не пізніше 2050 року.

Водночас вагомою інституціональною передумовою отримання зовнішніх фінансових впливань в органічний сектор національного агропромислового комплексу є розроблення економічного механізму органічного сільськогосподарського виробництва, який охоплюватиме комплекс методів, інструментів, важелів регуляторного впливу на темпи, масштаби та пропорції, що даватимуть змогу максимальною мірою використовувати внутрішні фінансові ресурси, позикові кошти, акумульовані на вітчизняному фінансовому ринку, а також кошти міжнародних фінансових фондів, створених у межах глобальної архітекtonіки боротьби з глобальним потеплінням.

Особливо актуальним виступає розроблення фінансової складової економічного механізму органічного сільськогосподарського виробництва, яка забезпечить акумулювання фінансових ресурсів для модернізації та реконструкції основних засобів і вчасного поповнення обігових коштів. Оскільки органічне сільськогосподарське виробництво пов'язане з господарським освоєнням земельно-ресурсного потенціалу та реалізацією комплексу природоохоронних заходів, специфікація методів, інструментів і важелів економічного механізму його розвитку має базуватися на комплексі ключових принципів, які враховують природно-ресурсні, екологічні, виробничо-технічні, інституціональні та соціальні аспекти органічного землеробства, органічного тваринництва й органічного кормовиробництва (рис. 5.8). Внаслідок відсутності належної бюджетної підтримки суб'єктів малого та середнього аграрного бізнесу більшість сільських населених пунктів є депресивними, тому що великі аграрні формування, як правило, максимізують прибутки й обсяги валового виробництва продукції за рахунок виснажливого землекористування та витрачають ресурси на соціально-економічний розвиток сільських територій, які є ареалом концентрації їхньої виробничо-технічної бази.

Рис. 5.8. Методологічне забезпечення формування економічного механізму органічного сільськогосподарського виробництва*

Примітка. *Удосконалено авторкою

З огляду на це програмування дорожньої карти формування економічного механізму органічного сільськогосподарського виробництва має базуватися на приматі подолання депресивності сільських територій. Враховуючи, що органічне сільськогосподарське виробництво – це пріоритет діяльності малого й середнього аграрного підприємництва, оскільки потребує значної кількості ручної праці та відносно невеликих цілісних земельних масивів, воно за дотримання господарського та природоохоронного законодавства однозначно позитивно вплине на процеси соціально-економічного піднесення села.

Найвищий рівень депресивності сільських територій спостерігається в зонах ризикового землеробства, де ведення сільськогосподарського виробництва є ускладненим і потребує додаткових матеріальних витрат, оскільки придатність ґрунтів для сільськогосподарського виробництва залежить від природооблаштувальних покращень. Це стосується передусім зони осушення, зони зрошуваного землеробства та гірських територій. Великий аграрний бізнес неохоче спрямовує фінансові ресурси в зону ризикового землеробства також у зв'язку з відсутністю можливості сконцентрувати значні площі консолідованих сільськогосподарських угідь і отримати очікуваний рівень врожайності сільськогосподарських культур. Тому при формуванні економічного механізму органічного сільськогосподарського виробництва необхідно враховувати всі сторони здійснення органічного землеробства, органічного тваринництва та органічного кормовиробництва, щоб не підірвати природно-ресурсний потенціал сільськогосподарського виробництва і не поставити під загрозу перспективи розширеного відтворення ресурсно-виробничого потенціалу сільськогосподарського виробництва та не поглибити рівень депресивності територій. В умовах зміцнення бюджетної та господарської самодостатності сільських територіальних громад місцеве самоврядування отримує додаткові можливості програмувати й стимулювати розвиток органічного сектору

місцевої аграрної сфери в напрямі підвищення рівня його позитивного впливу на соціально-економічний розвиток сільських територій.

Водночас механічне нарощення виробництва органічної сільськогосподарської сировини не дасть необхідного кумулятивного ефекту для розвитку суміжних галузей, а також для соціально-економічного піднесення територіальних громад. Лише за умови налагодження переробки такої сировини і збільшення обсягів виробництва продукції з високою доданою вартістю стане можливим надання додаткових імпульсів розвитку територій, де концентрується виробництво органічної продукції. Тому одним із принципів формування економічного механізму органічного сільськогосподарського виробництва має стати принцип кумулятивного (накопичувального) формування замкнених циклів у ланцюгах доданої вартості в аграрній сфері, найперше в секторі малого та середнього бізнесу.

Виробники органічної сільськогосподарської сировини отримають можливість налагоджувати її первинну переробку або в умовах створення на основі сільських домогосподарств збутових та обслуговуючих кооперативів, або через формування статутних і нестатутних об'єднань сільськогосподарських товаровиробників. В умовах поглиблення децентралізації влади, зокрема дерегуляції земельних відносин [137], територіальні громади отримали додаткові можливості для створення інституціональних господарських одиниць, що спеціалізуватимуться на органічному сільськогосподарському виробництві. Водночас необхідність виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції для потреб соціальної інфраструктури змушуватиме місцеве самоврядування створювати умови для налагодження переробки органічної сільськогосподарської сировини і створення тим самим готової продукції з високою доданою вартістю.

налагодження переробки органічної сільськогосподарської сировини і створення тим самим готової продукції з високою доданою вартістю.

Україна зможе повноцінно увійти в глобальні ланцюги доданої вартості з органічною сільськогосподарською продукцією, якщо у вітчизняний регуляторний механізм будуть впроваджені стандарти та регламенти якості і безпеки сільськогосподарської сировини, харчових напівфабрикатів і готових харчових продуктів. Насамперед необхідно сформувати інституціональне підґрунтя для імплементації Нового Регламенту Європейського Парламенту і Ради Європейського Союзу про органічне виробництво й маркування органічних продуктів (№2018/848), який введено в дію з 1 січня 2022 року. Документ посилює відповідальність операторів у разі виникнення підозри щодо забруднення продукції, перехід від еквівалентності до відповідності та встановлення вимог до групової сертифікації [32].

Прикметною рисою Нового Регламенту є те, що існуватимуть паралельно дві системи, згідно з якими можна буде здійснювати експорт органічної продукції до ЄС. Друга система – це повна відповідність стандартам ЄС. Якщо до цього часу українські виробники проходили сертифікацію відповідно до вимог, що еквівалентні стандартам ЄС, то вже незабаром від них вимагатиметься повна відповідність стандартам ЄС. Протягом наступних перехідних трьох років органи сертифікації, що здійснювали діяльність у третіх країнах, повинні пройти акредитацію згідно з новим законодавством ЄС [32]. Тому необхідно, враховуючи базові положення Нового Регламенту Європейського Парламенту і Ради Європейського Союзу про органічне виробництво й маркування органічних продуктів (№2018/848), формувати набір інструментів і методів регуляторного впливу на виробників органічної сільськогосподарської продукції з відповідним закріпленням інститутів-правил у вітчизняному законодавстві.

Паралельно з імплементацією законодавства ЄС про органічне виробництво й маркування органічних продуктів варто створити умови для застосування передових практик впровадження методів і технологій

органічного землеробства, тваринництва та кормовиробництва у вітчизняній практиці господарювання. Це особливо актуально зараз, коли відкривається ринок земель сільськогосподарського призначення та запущено дерегуляцію земельних відносин, відповідно до якої територіальні громади отримали значний територіальний ресурс [386], який потенційно може бути використаний для впровадження технологій органічного сільськогосподарського виробництва. Якраз у період початку лібералізації відносин, пов'язаних з перерозподілом земель сільськогосподарського призначення, і створені найбільш сприятливі умови для зміцнення позицій органічного сектору національного АПК. Тому врахування принципу зближення вітчизняної та міжнародної практики впровадження методів і технологій органічного сільськогосподарського виробництва є необхідною умовою інституціоналізації сучасного економічного механізму органічного сільськогосподарського виробництва.

Пріоритет нарощення масштабів органічного сільськогосподарського виробництва (органічного землеробства, органічного тваринництва й органічного кормовиробництва) має базуватися на комплексі заходів, які нейтралізуватимуть екологодеструктивний і природоруйнівний вплив на агроландшафти, зокрема щодо утилізації рослинних та тваринних харчових відходів і виробництва на їхній основі твердого й газоподібного біологічного палива. Це особливо актуально в умовах імплементації нового законодавства ЄС про органічне виробництво, згідно з яким підвищуються вимоги щодо рівня органічності й екологічної безпечності органічної сільськогосподарської сировини, її переробки і виробництва готових харчових виробів на органічній основі.

Нарощення потужностей в органічному землеробстві, тваринництві та кормовиробництві однозначно буде призводити до утворення додаткової біологічної маси сільськогосподарської сировини та відходів сільськогосподарського виробництва і відходів переробно-харчових виробництв. В умовах схвалення нових енергетичних індикаторів зростають

перспективи продуктивнішого використання матеріально-речової субстанції вторинної сільськогосподарської сировини та вживаної сировини, яка використовувалася у сфері переробки, оскільки є матеріально-речовою основою виробництва біологічного палива. Водночас такий вид відходів не використовується повною мірою у зв'язку з відсутністю інструментів і важелів стимулюючого характеру, які дадуть змогу доповнити систему пріоритетів діяльності суб'єктів аграрного й аграрно-продовольчого підприємництва пріоритетами органічного виробництва. Такими інструментами мають бути бюджетні виплати компенсаційного характеру або ж дотації, що зроблять утилізацію сільськогосподарських відходів органічного походження економічно вигідною. Досягнення очікуваного результату стане можливим за умови врахування у процесі розроблення економічного механізму органічного сільськогосподарського виробництва принципу комплексного використання усіх складових матеріально-речової субстанції сільськогосподарської сировини та готових харчових продуктів.

Максимізація еколого-економічного ефекту від запровадження економічного механізму органічного сільськогосподарського виробництва стане можливою на основі дотримання Цілей сталого розвитку, затверджених ООН, які стосуються подолання голоду, відповідального споживання, розвитку спільнот. Синхронізація пріоритетів розвитку органічного сільськогосподарського виробництва та Цілі 7 «Відновлювана енергетика» дасть змогу вирішити проблему покращення рівня енергетичного забезпечення окремих населених пунктів і тим самим використати додатковий резерв соціально-економічного піднесення територіальних утворень. З огляду на це принцип дотримання певних Цілей сталого розвитку, затверджених ООН, має бути врахований при розробленні дорожньої карти інституціоналізації інструментального набору економічного механізму органічного сільськогосподарського виробництва. Необхідною умовою переходу на модель сталого розвитку в окремих секторах національного господарства є забезпечення екологічної модернізації

відтворювальних пропорцій у сировинному та переробному сегментах агропромислового виробництва, і цей принцип також необхідно максимально врахувати при виборі стратегічних напрямів формування економічного механізму органічного сільськогосподарського виробництва.

Безпосередньо з принципом врахування Цілей сталого розвитку має бути врахований принцип виконання базових вимог Нової кліматичної угоди в галузі скорочення шкідливих і небезпечних викидів в атмосферу. Саме цей принцип має орієнтувати сільськогосподарських товаровиробників на використання методів і технологій ґрунтозахисного землеробства, щоб на порядок зменшити викиди вуглекислого газу в атмосферне повітря. Це також дасть змогу наблизитися до міжнародних практик боротьби з глобальним потеплінням, що підвищить привабливість вітчизняних проєктів активізації органічного сільськогосподарського виробництва для іноземних інвесторів. Саме ігнорування цього принципу не дозволяє на порядок збільшити інвестиційні потоки в органічний сегмент національного АПК, оскільки вітчизняний великий аграрний та агропромисловий бізнес зорієнтований на фінансування введення додаткових потужностей у сфері вирощування експортоорієнтованих сільськогосподарських культур.

Децентралізація влади та реформа місцевого самоврядування відкрили «додаткові шлюзи» для налагодження бізнесової діяльності, пов'язаної з органічним сільськогосподарським виробництвом з огляду на те, що місцеве самоврядування отримало більше прав і повноважень щодо використання публічних фінансових ресурсів, а також розширило територіальний ресурс за рахунок земель сільськогосподарського призначення державної власності поза межами населених пунктів. Важливо при цьому не перевести ці вигоди та переваги у площину механічного перерозподілу, а використати для створення належного матеріального і територіального базису для розвитку органічного сільськогосподарського виробництва. Тому більшість методів, інструментів, способів і важелів економічного механізму органічного сільськогосподарського виробництва необхідно конкретизувати на рівні

сільських територіальних громад, щоб якнайповніше врахувати ресурсні, територіальні та трудові умови розширення масштабів органічного землеробства, тваринництва і кормовиробництва.

Водночас основним принципом формування сучасного економічного механізму органічного сільськогосподарського виробництва має стати принцип випереджального розвитку сектору органічних сільськогосподарських виробництв, оскільки входження України у планетарну мережу органічних продуктових ланцюгів вимагає прискореного удосконалення як інституціонального середовища розвитку органічного сільськогосподарського бізнесу, так і розбудови бази регуляторного впливу держави і територіальних громад на суб'єкти господарської діяльності, які працюють у сфері органічного землеробства, органічного тваринництва та органічного кормовиробництва.

ності, які працюють у сфері органічного землеробства, органічного тваринництва та органічного кормовиробництва.

Перераховані принципи формування економічного механізму органічного сільськогосподарського виробництва мають бути враховані при розробленні основних його блоків, а саме антикризового, стимулюючого та стабілізаційного пакету методів, інструментів і важелів безпосереднього та опосередкованого впливу на суб'єкти органічного сільськогосподарського виробництва в сегменті як юридичних, так і фізичних осіб. Антикризовий пакет спрямовується на усунення кризових явищ в органічному сегменті національного АПК і охоплює такі інструменти: компенсаційні виплати, відшкодування витрат та втрат, антициклічні заходи, а також інструменти усунення «перегинів» і дисбалансів та подолання інституціональних «пасток».

Компенсаційні виплати дадуть змогу відшкодувати суб'єктам аграрного підприємництва ті втрати, які вони понесуть внаслідок відмови від традиційних методів ведення сільськогосподарського виробництва та переходу на органічні технології. Відмова від мінеральних добрив і засобів

захисту рослин однозначно вплине на рівень врожайності сільськогосподарських культур, що у підсумку призведе до зниження валових обсягів їх збору. Застосування інструментів і методів антициклічного характеру спрямоване на компенсацію втрат суб'єктам органічного виробництва внаслідок непрогнозованих витрат, які виникли внаслідок надмірних цінових коливань на цільових ринках, що призводять до значного зниження виручки від реалізації продукції.

Комплекс методів, інструментів і важелів, які створюють можливості для подолання структурних дисбалансів в органічному сегменті аграрного сектору, спрямовані на те, щоб максимально використовувати потенціал органічного землеробства для нарощення масштабів органічного тваринництва та органічного кормовиробництва. Використання інструментів подолання інституціональних пасток має бути спрямоване на те, щоб створити умови для сертифікації продукції як спеціалізованих сільськогосподарських підприємств органічного спрямування, так і фермерських та особистих селянських господарств, які працюють у сфері органічного землеробства, тваринництва та кормовиробництва.

Після застосування антикризового пакету здійснюється реалізація комплексу методів та інструментів пакету стимулювання через впровадження податкових пільг, кредитних преференцій, перекредитування, цінових надбавок. Необхідно використати всі можливості стосовно встановлення податкових пільг, які регламентуються вітчизняним законодавством, щоб знизити рівень затратності суб'єктів аграрного бізнесу в галузі налагодження застосування методів і технологій ґрунтозахисного землеробства, використання сидератних добрив, здійснення агролісомеліоративних заходів. Кредитні преференції необхідно узаконити в тій частині налагодження органічного сільськогосподарського виробництва, яка передбачає придбання спеціалізованої техніки для здійснення агротехнічних, агрохімічних, гідромеліоративних, фітомеліоративних і природоохоронних заходів. Комерційні банки будуть зацікавлені кредитувати проєкти суб'єктів

органічного сільськогосподарського виробництва за умови, коли держава буде компенсувати їм ту частину процентних ставок, на яку дається пільга. Інструмент цінкових надбавок є ефективним інструментом, який дасть змогу усунути прояви збитковості виробництва органічної сільськогосподарської діяльності і поступово переходити виробникам у зону отримання прибутків.

За наявності проявів стагнації або перевиробництва в окремих сегментах застосовується пакет стабілізаційної політики через надання дотацій, субвенцій, перехресне субсидування, а також інституціоналізацію угод публічно-приватного партнерства.

Активізація розвитку органічного сільськогосподарського виробництва буде здійснюватися прискореними темпами за умови формування економічного механізму як логічно упорядкованої сукупності методів, інструментів і важелів фінансово-кредитного, бюджетно-податкового та консультативно-регламентаційного спрямування, які закладуть необхідні стимули для суб'єктів аграрного підприємництва щодо переходу окремих виробництв на органічну основу.

В умовах поглиблення інституціональних трансформацій, зокрема децентралізації влади і завершення процесу об'єднання територіальних громад, а також формування нової глобальної природоохоронної архітектури розроблення набору методів, інструментів і важелів економічного механізму органічного сільськогосподарського виробництва має здійснюватися на основі врахування комплексу принципів: подолання депресивності територій концентрації органічних сільськогосподарських виробництв, максимізації кумулятивного формування замкнених агропродуктових циклів у ланцюгах доданої вартості, перманентного запровадження міжнародних стандартів і регламентів, нейтралізації негативного впливу на навколишнє природне середовище, зближення вітчизняної та передової міжнародної практики впровадження органічних технологій, комплексності, дотримання Глобальних цілей сталого розвитку, екологічної модернізації відтворювальних пропорцій, використання вигод

децентралізації, дотримання вимог Нової кліматичної угоди, випереджального розвитку.

Перераховані принципи мають детермінувати набір методів та інструментів регуляторного впливу на сільськогосподарських товаровиробників з їх подальшим об'єднанням в антикризовий, стимулюючий і стабілізаційний пакет. Важливим детермінантом формування набору методів та інструментів економічного механізму органічного сільськогосподарського виробництва є врахування вимог нової глобальної природоохоронної архітекτονіки, що дасть змогу сформувати умови для залучення у сферу ґрунтозахисного землеробства коштів міжнародних екологічних фондів.

Висновки до розділу 5

1. Обґрунтовано, що система економічного стимулювання екологобезпечного землекористування, зокрема раціонального використання та охорони земель, базується на фундаментальних основах економічного стимулювання раціонального природокористування та екологізації виробничо-господарської діяльності. Спектр інструментів економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель є певною мірою звуженим, що не дає змоги використати фінансовий потенціал природно-ресурсного сектору для забезпечення повноцінного відтворення та відновлення земельно-ресурсного потенціалу. Сьогодні в системі стимулювання раціонального використання та охорони земель найбільш поширеними інструментами виступають податкові та кредитні пільги.

2. Виявлено, що основними передумовами модернізації вітчизняної системи економічного стимулювання екологобезпечного землекористування є: погіршення агрохімічних характеристик і виведення великих площ сільськогосподарських угідь з продуктивного обігу внаслідок здійснення на їхній території бойових дій; забрудненість земель внаслідок руйнації об'єктів виробничої та невиробничої інфраструктури; високий рівень розорюваності

земель внаслідок нарощення посівних площ експортоорієнтованих сільськогосподарських культур; втрата великою кількістю адміністративних районів традиційної сільськогосподарської спеціалізації; повільне розширення масштабів органічного сільськогосподарського виробництва; високий рівень хімізації сільськогосподарського виробництва; повільний екологічний реінжиніринг деградованих сільськогосподарських земель; низька результативність переведення самозаліснених сільськогосподарських угідь у лісові землі; згортання масштабів агролісомеліоративних робіт і неактивне заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь і неугідь.

3. Встановлено, що прискорення процесів екологобезпечного використання земель потребує формування сучасної системи стимулювання, яка оперуватиме широким набором підойм, що дасть змогу використати як внутрішньовиробничі, так і загальноекономічні чинники збереження та розширеного відтворення земельно-ресурсного потенціалу. Інституціоналізація ринку земель сільськогосподарського призначення та дерегуляція земельних відносин вимагають трансформації існуючої системи стимулювання раціонального використання земель сільськогосподарського та лісогосподарського призначення, а також земель водного фонду і водно-болотних угідь.

4. Доведено, що передумовою невиснажливого та збалансованого сільськогосподарського землекористування в різних природнокліматичних зонах виступає відновлення традиційної сільськогосподарської спеціалізації, що дасть змогу призупинити прояви виснажливого землекористування на посівних площах зернових культур, де традиційно в попередні періоди вирощувалися луб'яні культури й овочі. Для підвищення рівня зацікавленості сільськогосподарських товаровиробників у відновленні традиційної сільськогосподарської спеціалізації держава має інституціонально закріпити інструменти економічного стимулювання, які фінансово мотивуватимуть

суб'єктів аграрного бізнесу відновлювати традиційну сільськогосподарську спеціалізацію.

5. У процесі досліджень встановлено, що важливою складовою майбутньої системи економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель має стати бюджетна пряма і непрямая підтримка здійснення екологічного реінжинірингу сільськогосподарських земель, земель лісового та водного фондів, порушених внаслідок воєнних дій. Стимулювання екологічного реінжинірингу порушених воєнними діями сільськогосподарських земель, земель лісового і водного фондів має відбуватися через освоєння коштів державного та місцевих бюджетів, надання податкових і кредитних пільг, компенсацію сільськогосподарським товаровиробникам втрат, пов'язаних зі збитками, що виникли не з їхньої вини. Впровадженню таких інструментів стимулювання має передувати розроблення державних і регіональних програм екологічного реінжинірингу порушених воєнними діями сільськогосподарських земель, земель лісового та водного фондів.

6. Встановлено, що ключовою ланкою модернізованої системи економічного стимулювання екологобезпечного землекористування має виступати створення Обласного фонду охорони земель (ОФОЗ). Пропонується в мережі таких фондів концентрувати 10 % плати за землю, 30 % коштів від продажу землі державної та комунальної власності, 100 % коштів від відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва. Кошти такого фонду будуть використовуватися на фінансування екологічного реінжинірингу земель зони бойових дій, відшкодування втрат землекористувачам, компенсацію кредитних пільг, співфінансування проектів охорони та захисту земель.

7. Обґрунтовано, що пріоритетами економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель виступають дві групи пріоритетів: 1) пріоритети, які мають інституціоналізовані форми та методи бюджетно-податкового і фінансово-кредитного забезпечення; 2) пріоритети,

які потребують інституціоналізації. У системі пріоритетів, які потребують інституціоналізації, слід виділити: попередження дефляційних та ерозійних процесів через розширення площі захисних лісосмуг; відновлення традиційної сільськогосподарської спеціалізації відповідно до даних агрохімічної паспортизації; масове впровадження технологій ґрунтозахисного землеробства; заліснення малопродуктивних порушених угідь, а також неугідь; екологічний реінжиніринг сільськогосподарських земель, земель лісового та водного фондів, порушених внаслідок воєнних дій.

8. Встановлено, що одним із пріоритетів економічного стимулювання екологобезпечного землекористування виступає розвиток органічного сільськогосподарського виробництва. Розвиток органічного сільськогосподарського виробництва буде здійснюватися прискореними темпами за умови формування економічного механізму стимулювання розширеного відтворення цього сегменту аграрної сфери як логічно упорядкованої сукупності методів, інструментів і важелів фінансово-кредитного, бюджетно-податкового та консультативно-регламентаційного спрямування, які закладуть необхідні стимули для суб'єктів аграрного підприємництва щодо переходу окремих виробництв на органічну основу.

ВИСНОВКИ

У дисертації вирішено важливу для теорії та методології економіки природокористування проблему – сформовано теоретико-методологічні підходи до трансформації економічного механізму природокористування в умовах децентралізації влади з урахуванням вимог воєнного часу та пріоритетів повоєнного відновлення національної економіки України.

1. У процесі проведення досліджень розроблено теоретико-методологічні засади формування економічного механізму природокористування в умовах поглиблення децентралізації та з урахуванням вимог воєнного та повоєнного часу, імперативною базою яких виступає комплекс принципів (системності, пропорційності, плановірності, невиснажливості, децентралізації, конвергенції, синергії, інституціональної узгодженості, отримання глобальних вигод), що визначають специфікацію складових формальної та неформальної інституціоналізації, яка детермінує набір методів, інструментів і важелів регуляторного впливу на процеси розширеного відтворення та господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу, вторинного ресурсокористування і охорони довкілля на різних таксономічних рівнях.

2. Критичний аналіз теоретичних напрацювань і передової та іноземної практики дав змогу сформулювати концептуальний підхід до структуризації економічного механізму природокористування, який розглядає такий механізм як спектр інструментів, фінансово-економічних та управлінсько-економічних методів і важелів, які забезпечують вилучення, накопичення та розподіл акумульованих природно-ресурсних (рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів) та екологічних платежів (екологічного податку, штрафів та пені за порушення природоохоронного законодавства), а також визначають форми наповнення та використання коштів фінансових фондів природоохоронного спрямування (бюджетних і

позабюджетних публічних фондів, спеціальних фондів у публічних бюджетах, приватних позабюджетних фондів, іноземних фондів).

3. У процесі аналізу різноманітних сценаріїв розвитку сфери господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу й охорони довкілля сформовано теоретичну платформу ідентифікації типів економічного механізму природокористування, яка виокремлює м'який «наздоганяючий», стимулюючий природоохоронні виробництва, жорсткий «пригнічуючий» та випереджальний тип, що дасть змогу при інституціоналізації конкретного типу економічного механізму природокористування врахувати наслідки переформатування глобальної природоохоронної архітекτονіки, поглиблення процесів децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування, трансформації системи управління природними ресурсами. З огляду на наявність «розривів» між вітчизняною практикою економічного регулювання господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу й охорони навколишнього природного середовища та передовими іноземними практиками в Україні необхідно сформувати інституціональні підвалини для запровадження економічного механізму природокористування випереджального типу.

4. Запропоновано методичний підхід визначення рівня фінансового забезпечення охорони навколишнього природного середовища, який передбачає детермінацію впливу на сумарну величину природоохоронних витрат надходжень рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів і екологічного податку до публічних бюджетів та загальної величини капітальних інвестицій загалом по економіці України на основі використання прийомів регресійно-кореляційного моделювання. Застосування такого методичного підходу в практиці регуляторного впливу на процеси природокористування даватиме змогу прогнозувати імовірні обсяги фінансування охорони довкілля за зміни величини означених предикторів.

5. Застосовано авторський прийом визначення рівня результативності використання екоресурсних платежів, акумульованих у Зведеному бюджеті України, на фінансування публічних природоохоронних витрат, який передбачає розрахунок рівня покриття публічних природоохоронних видатків екоресурснимим платежами, що надійшли до публічних бюджетів. Такий прийом дає змогу виявити резерви нарощення публічних природоохоронних витрат за рахунок підвищення частки спрямування екоресурсних платежів у цільові фонди державного та місцевих бюджетів.

6. Розроблено архітекtonіку економічного механізму природокористування з урахуванням впливу глобального та національного інституціонального середовища функціонування природно-ресурсного сектору (модернізація глобальної природоохоронної архітекtonіки, коливання кон'юнктури світових сировинних ринків, євроінтеграційний вектор розвитку України, децентралізація влади та реформа місцевого самоврядування), що охоплює бюджетно-податкову, грошово-кредитну, регламентно-дозвільну та консультаційну складові, розвиток яких передбачає реалізацію комплексу фундаментальних цілей для уникнення проявів «голландської хвороби» та «ресурсного прокляття» національної економіки у період повоєнного відновлення України, зокрема модернізації мережі об'єктів природоохоронної та природно-господарської інфраструктури.

7. Сформовано науково-теоретичні підходи до вибору пріоритетів удосконалення економічного механізму природокористування на національному (держава), регіональному (область, район), місцевому (територіальна громада) та локальному (підприємство) рівнях, враховуючи інституціональне підґрунтя регуляторного впливу на природокористувачів на різних таксономічних рівнях і вимоги посилення обороноздатності країни. Реалізація визначених пріоритетів дозволить забезпечити взаємодоповнюваність методів, інструментів і важелів регуляторного впливу на природокористувачів на різних рівнях управління природокористуванням, що сприятиме диверсифікації джерел фінансово-інвестиційного забезпечення

реалізації природо-експлуатаційних та природоохоронних проєктів як у воєнний, так і повоєнний час.

8. У зв'язку з тим, що 90,4 % природно-ресурсної ренти та 65,4 % екологічного податку у 2021 році було сконцентровано в державному бюджеті, необхідним є формування децентралізованої моделі фінансово-інвестиційного забезпечення природокористування, щоб усунути дисбаланс у розподілі екоресурсних платежів між державним і місцевими бюджетами. Сформовано авторський концепт диференційованого підходу до побудови децентралізованої моделі фінансово-інвестиційного забезпечення природоохоронної діяльності в міських та сільських територіальних громадах з ідентифікацією основних і допоміжних джерел наповнення публічних фондів фінансування природоохоронної та природоексплуатаційної діяльності, враховуючи наявну асиметрію в рівнях концентрації коштів у бюджетах сільських і міських територіальних утворень. Пропонується до фондів охорони навколишнього природного середовища міських територіальних громад спрямовувати 100 % екологічного податку і 30 % рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів, що надходять до бюджетів цих громад, а також 10 % чистого прибутку комунальних підприємств, які функціонують у системі водопостачання, водовідведення та теплозабезпечення відповідної громади. Природоохоронні видатки бюджетів сільських територіальних громад необхідно доповнювати видатками обласних бюджетів, щоб забезпечити своєчасність та оперативність усунення екологічно несприятливих впливів на сільські території.

9. Розроблено авторський підхід до формування компонентної структури економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування з урахуванням вимог воєнного часу та післявоєнної відбудови національної економіки, який передбачає диверсифікацію джерел фінансування проєктів модернізації сфери поводження з відходами через розширення інституціонального підґрунтя участі органів місцевої влади в

реалізації угод публічно-приватного партнерства та забезпечення цільового використання коштів, акумульованих у публічних бюджетах внаслідок адміністрування екологічного податку за розміщення відходів та за викиди і скиди шкідливих речовин.

10. Загострення екзогенних ризиків, обумовлених доступністю викопних вуглеводнів, також вимагають корекції економічного механізму природокористування на загальнонаціональному рівні і на рівні територіальних громад у напрямі стимулювання процесів вторинного ресурсокористування, що дасть змогу на порядок збільшити обсяги утилізації вторинної природної сировини й забезпечити виробництво на цій основі різноманітних видів біологічного палива, а це сприятиме підвищенню рівня енергетичної самодостатності місцевого самоврядування. У роботі сформовано теоретико-методологічні засади інституціоналізації сучасного економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування, яка передбачає розроблення інституціонального середовища активізації ресурсозберігаючих та енергозберігаючих процесів і впровадження сучасних інституціональних форм підприємницької діяльності у сфері вторинного ресурсокористування, що стане підґрунтям для формування виробничо-технічної та фінансової бази розвитку біоенергетичного сектору, декарбонізації відтворювальних процесів, забезпечення вуглецевої нейтральності, мінімізації глобального потепління, економії первинної природної сировини, зменшення залежності національної економіки від викопних вуглеводнів. Інституціоналізація економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування на місцевому рівні дасть змогу на порядок підвищити рівень утилізації відходів та збільшити обсяги виробництва біологічного палива, а це сприятиме формуванню ресурсної бази для деконцентрації об'єктів енергетичної інфраструктури за рахунок будівництва міні-ТЕЦ.

11. У процесі досліджень встановлено, що реальне втілення у практику регуляторного впливу на землекористувачів інструментів економічного

стимулювання екологобезпечного землекористування потребує формування стабільних джерел фінансового забезпечення охорони, захисту, рекультивації та екологічного реінжинірингу земель. Тому ключовою ланкою модернізованої системи економічного стимулювання екологобезпечного землекористування має виступати створення мережі обласних фондів охорони земель (ОФОЗ). Пропонується у таких фондах концентрувати 10 % плати за землю, 30 % коштів від продажу землі державної та комунальної власності, 100 % коштів від відшкодування втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва. Формування ОФОЗ дозволить сформувати надійне джерело публічного фінансування проєктів відновлення та відтворення земельно-ресурсного потенціалу, співфінансування проєктів екологічного реінжинірингу деградованих та порушених земель через отримання природоохоронних субвенцій і реалізацію угод публічно-приватного партнерства.

12. Запропоновано інструментарій трансформації системи економічного стимулювання екологобезпечного землекористування як базового елемента економічного механізму природокористування, який враховує наявні глобальні та національні передумови (Нова кліматична угода, заплановане запровадження ЄС прикордонного вуглецевого коригування, імплементація Глобальних цілей сталого розвитку та Спільної сільськогосподарської політики ЄС, інституціоналізація ринку земель сільськогосподарського призначення, дерегуляція земельних відносин), що дасть змогу визначити напрями економічного стимулювання збереження та відтворення земельно-ресурсного потенціалу й отримати додатковий еколого-економічний ефект (відновлення традиційної сільськогосподарської спеціалізації, дотримання сівозмін, рекультивації порушених земель, створення захисних лісосмуг, підвищення рівня лісистості, збереження водно-болотних угідь) як для публічного і корпоративного секторів, так і для сектору домогосподарств.

13. Обґрунтовано, що запуск ринку земель сільськогосподарського призначення та дерегуляція земельних відносин зумовили необхідність модернізації блоку стимулювання раціонального використання та охорони земель у системі функціонування економічного механізму природокористування як на рівні держави, так і на рівні територіальних громад. З огляду на це у роботі здійснено систематизацію пріоритетів трансформації економічного стимулювання екологічнобезпечного землекористування, згідно з якою виокремлюються пріоритети, що мають інституціоналізовані форми та методи бюджетно-податкового і грошово-кредитного забезпечення, а також пріоритети, що потребують інституціоналізації. Подальша інституціоналізація додаткових інструментів економічного стимулювання екологічнобезпечного землекористування обумовлює необхідність внесення змін у бюджетне, податкове та земельне законодавство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреева Н. Н. Экологически ориентированные инвестиции: выбор решений и управление : монография. Одесса : ИПРЭЭИ НАН Украины, 2006. 536 с.
2. Андреева Н. М., Барун М. В. Організаційно-економічний інструментарій забезпечення перспективи розвитку механізму використання вторинних ресурсів в Україні. *Економічні проблеми сталого розвитку*: Міжнародна науково-практична конференція, присвячена пам'яті проф. Балацького О. Ф., м. Суми, 24–26 квітня 2013 року : тези доповіді. Суми : СумДУ, 2013. Т. 1. С. 17–18.
3. Андреева Н. М., Мартинюк О. М. Впровадження механізму інноваційного розвитку України в контексті екологізації економіки : монографія. Херсон : Грінь Д. С., 2016. 136 с.
4. Андрієвський І. Д. Концепція реформування економічного механізму упровадження платежів за користування надрами. *Фінанси України*. 2004. № 7. С. 75–85.
5. Андрущенко А. В. До питання виділення коштів для відновлення попереднього стану порушених земель. *Агросвіт*. 2010. № 24. С. 18–22.
6. Андрущенко А. В., Лоїк Г. К. Економічне стимулювання раціонального використання земель сільськогосподарського призначення : монографія. Київ : ЦП «Компринт», 2013. 224 с.
7. Бабміндра Д. І., Овчаренко А. В., Маліновська Є. І., Чупилка Д. О. Державне управління природними ресурсами України. *Вісник Запорізького національного університету. Серія : Економічні науки*. 2017. № 2 (34). С. 62–68.
8. Балюк С. А. Концептуальні засади економічного механізму відтворення родючості ґрунтів. *Вісник аграрної науки*. 2014. № 2. С. 60–65.

9. Баранік Н. М. Фінансовий механізм аграрного природокористування в Україні. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Фінанси і кредит»*. 2005. № 1. С. 344–351.
10. Бардась В. Удосконалення фіскального регулювання природокористування крізь призму досягнення фіскального оптимуму Лаффера. *Економіст*. 2013. № 10. С. 42–45.
11. Бардась В. Фіскальне регулювання природокористування в Норвегії та Україні: перспективи подолання інституціональних розривів. *Економіст*. 2012. № 1. С. 51–54.
12. Бардась В. М. Удосконалення фіскального регулювання природокористування : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.06 / ЛНТУ. Луцьк, 2014. 203 с.
13. Безусяк Я. Економічний механізм природокористування. *XLV Науково-технічна конференція підрозділів Вінницького національного технічного університету (НТКП ВНТУ–2016)*, м. Вінниця : тези доповіді. Вінниця : ВНТУ, 2016. С. 1934–1936.
14. Бем І., Федорищева А. Технологічний прогрес і природокористування. *Економіка України*. 1993. № 10. С. 3.
15. Березін Є. Основні елементи ефективного механізму охорони природного середовища регіону. *Економіка України*. 1991. № 6. С. 74.
16. Бистряков І. К., Лицур І. М., Клиновий Д. В. Європейські підходи до децентралізації системи управління природними ресурсами в Україні. *Економіка, бізнес-адміністрування, право*. 2016. № 1. С. 7–22.
17. Білецька І. М. Економічний механізм екологічного регулювання, як передумова стійкого розвитку. *Ефективна економіка*. 2014. № 6. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3118>.
18. Богдан Т. П. Фіскальні правила як важлива складова прогресивних фіскальних інститутів. *Фінанси України*. 2016. № 4. С. 7–26.

19. Бодюк А. В. Фіскальні аспекти економічного природокористування : монографія. Ірпінь : Національна академія ДПС України, 2004. 507 с.
20. Бойченко Р. Економічне стимулювання раціонального використання земель. URL: <http://repo.snau.edu.ua/bitstream/>.
21. Бондаренко В. Л. Різниця між платою за землю та земельним податком: теоретичні міркування та реальна нормотворча практика. *Актуальні проблеми економіки*. 2004. № 8 (38). С. 27–34.
22. Борисова В. А. Екологічні основи природокористування в АПК. Суми: Видавництво «Довкілля», 2004. 356 с.
23. Борисова В. А. Екологізація підприємницької діяльності. Суми : Видавництво «Довкілля», 2004. 128 с.
24. Будзяк В. М. Сільськогосподарське землекористування (економіко-екологічні та управлінські аспекти) / під наук. ред. С. І. Дорогунцова. Київ : Оріяни, 2006. 488 с.
25. Будзяк О. С. Економічний механізм екологобезпечного використання земель України. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія : Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. 2013. Вип. 181(4). С. 64–72.
26. Буйда К. В., Рошкевич В. Ф. Фінансово-кредитне забезпечення підприємств природно-ресурсного сектора національної економіки. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 18. С. 48–53.
27. Булавинець В. М. Екологічне оподаткування як інструмент «зелених» фінансів. *Ефективна економіка*. 2020. № 12. [Електронний ресурс]. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/12_2020/118.pdf.
28. Буравльов Є., Дрозд І. Утилізація відходів: безпечність і ефективність. *Вісник НАН України*. 2004. № 4. С. 38–44.
29. Бюджет України 2013 : Статистичний збірник / Міністерство фінансів України. Київ, 2014. 244 с.

30. Бюджет України 2018 : Статистичний збірник / Міністерство фінансів України. Київ, 2018. 310 с.
31. Бюджет України 2021 : Статистичний збірник / Міністерство фінансів України. Київ, 2022. 279 с.
32. В ЄС – нове органічне законодавство: що зміниться для українських експортерів. URL: <https://agroportal.ua/news/mir/v-yes-nove-organichne-zakonodavstvo-shcho-zminitsya-dlya-ukrajinskih-eksporteriv>.
33. Важинський Ф. А., Колодійчук А. В., Потинський М. Л. Економічне стимулювання раціонального використання та охорони земель. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2011. Вип. 21.13. С. 123–128.
34. Василик Н. М. Механізми стимулювання комплексного використання лісоресурсного потенціалу в ринкових умовах. *Економіст*. 2010. № 8. С. 42–45.
35. Васюта О. А. Податкове стимулювання екологізації економічного розвитку України. *Економіка, планування і управління в лісовиробничому комплексі*. 2005. Вип. 15.1. С. 175–200.
36. Вахович І. М. Фінансова політика сталого розвитку регіону: методологія формування та механізми реалізації : монографія. Луцьк : «Надстир'я», 2007. 493 с.
37. Вахович І. М., Камінська І. М. Фінансова спроможність регіону: діагностика та механізми забезпечення : монографія. Луцьк : Настир'я, 2009. 400 с.
38. Веклич О. Економічний механізм природокористування: аналіз дієвості. *Вісник Національної академії наук України*. 2001. № 8. С. 35–42.
39. Веклич О. Фінансові інструменти вилучення екологічної ренти. *Економіка України*. 2008. № 9. С. 27–37.
40. Веклич О. Экологическая рента: сущность, разновидности, формы. *Вопросы экономики*. 2006. № 11. С. 104–110.

41. Веклич О. О. Засади уніфікації структури вітчизняного екологічного оподаткування відповідно до класифікаційних стандартів Євростату. *Фінанси України*. 2016. №6. С. 31–50.

42. Веклич О. О. Перші підсумки фінансово-бюджетної децентралізації екологічного оподаткування. *Економіка України*. 2016. № 3. С. 60–74.

43. Веклич О. О. Сучасний стан та ефективність економічного механізму екологічного регулювання. *Економіка України*. 2003. № 10. С. 62–70.

44. Веклич О. О. Сучасні тенденції фінансового забезпечення природоохоронної діяльності в Україні. *Фінанси України*. 2009. № 11. С. 20–34.

45. Веклич О. О. Як активізувати механізм вилучення природно-ресурсної ренти. *Фінанси України*. 2007. № 10. С. 74–85.

46. Войнаренко М. Війна врешті-решт закінчиться, і дуже нагальним стане питання відновлення й відродження економіки України саме з регіонів і саме з використання кластерних ініціатив. *Економіст*. 2015. № 2. С. 4–8.

47. Врублевська О. В. Економічні інструменти екополітики в Україні. Львів : УкрДЛТУ, 2000. 170 с.

48. Гайдуцький І. П. Дуалістична політика державної підтримки сталого низьковуглецевого розвитку. *Економіка та держава*. 2016. № 10. С. 34–37.

49. Гайдуцький І. П. Інвестування низьковуглецевої економіки: теорія, методологія, практика : монографія. Київ : ТОВ «Інформаційні системи», 2014. 374 с.

50. Гайдуцький І. П. Потенціал екологічних податків для стимулювання сталого низьковуглецевого розвитку. *Сталий розвиток економіки*. 2014. № 3. С. 9–14.

51. Гайдуцький І. П. Проблеми транснаціонального інвестування сталого низьковуглецевого розвитку. *Інвестиції: практика та досвід*. 2014. № 5. С. 20–24.
52. Гайдуцький І. П. Суперечності формування глобальної антивуглецевої політики сталого розвитку. *Економіка та держава*. 2014. № 3. С. 13–18.
53. Гайдуцький І. П. Транснаціональна парадигма сталого низьковуглецевого розвитку. *Економіка та держава*. 2014. № 4. С. 10–15.
54. Галушкіна Т. П., Гордійчук Є. Г., Костецька Н. О. Загальноєвропейські вектори розвитку в галузі охорони довкілля та природокористування в Україні. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Серія: Економіка*. 2006. Ч. 2. Вип. 4 (36). Рівне: РВЦ НУВГП. С. 10–15.
55. Галушкіна Т. П., Кравцова Л. А. Формування інституту екологічних податків в Україні. *Економічні інновації*. 2011. Вип. 44. С. 57–65.
56. Гальчинський А. Земля і власність. *Дзеркало тижня*. 2005. № 43. С. 9.
57. Гаман П. І. Зміст економічного механізму природокористування та природоохоронної діяльності. *Бізнес-навігатор. Серія: Економіка і підприємництво*. 2004. № 5. С. 48–53.
58. Гаркушенко О. М. Регулювання утворення твердих побутових відходів та поводження з ними: необхідність або чинник політичного тиску. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка*. 2014. Вип. 2 (43). С. 215–218.
59. Гасанов С. С., Голян В. А. Фіскальне регулювання землекористування: інституціональне підґрунтя та територіальна асиметрія. *Економіст*. 2015. № 11. С. 7–10.
60. Гіндес О. Г. Елементи економічного механізму природокористування. *Інвестиції: практика та досвід*. 2011. № 9. С. 89–92.

61. Гнаткович О., Смолінський В. Економічне стимулювання раціонального використання та охорони земель. *Аграрна економіка*. 2014. Т. 7. № 3–4. С. 66–71.
62. Гнаткович О. Д. Економічне стимулювання раціонального використання і охорони земель. *Інноваційна економіка*. 2013. № 1. С. 128–130.
63. Голян В. Державно-приватне партнерство як базова інституціональна передумова капіталізації природних ресурсів в умовах децентралізації. *Економіст*. 2015. № 9. С. 4–7.
64. Голян В. Інвестиції в переробку відходів: як подолати пасивність влади та бізнесу. *Дзеркало тижня*. 2018. № 13 (359). С. 9.
65. Голян В. Сфера природопользования должна стать полигоном для внедрения институтов государственно-частного партнерства. *Економіст*. 2013. № 2. С. 8–13.
66. Голян В. Фінансування екологічних проєктів з місцевих бюджетів: прогрес відсутній. URL: <http://ua-ekonomist.com/20314-fnansuvannya-ekologichnih-proyektiv-z-mscevih-byudzhetv-progres-vdsutny.html>.
67. Голян В. А., Мединська Н. В., Лучечко Ю. М., Заставний Ю. Б. Фінансово-інвестиційне забезпечення сфери поводження з відходами: напрями формування інституціонального середовища. *Інвестиції: практика та досвід*. 2022. № 17–18. С. 5–12.
68. Голян В. А. Економічна криза в Україні: феномен «голландської хвороби» та рецидив «ресурсного прокляття». *Економіка та держава*. 2016. № 7. С. 4–15.
69. Голян В. А. Економічний механізм природокористування: яким йому бути? *Агросвіт*. 2007. № 8. С. 5–12.
70. Голян В. А. Інституціональне середовище водокористування: сучасний стан та механізми вдосконалення : монографія. Луцьк : Твердиня, 2009. 592 с.

71. Голян В. А. Плата за природні ресурси в умовах децентралізації: інвестиційний аспект. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 7. С. 7–16.
72. Голян В. А. Экономический механизм природопользования: обращение с отходами. *Бізнес Інформ*. 2016. № 10. С. 174–188.
73. Голян В. А., Андрощук І. І. Економічний механізм природокористування: рентна плата за користування надрами. *Бізнес Інформ*. 2017. № 8. С. 148–158.
74. Голян В. А., Андрощук І. І. Економічний механізм природокористування: рентна плата за спеціальне використання природних ресурсів. *Бізнес Інформ*. 2017. № 9. С. 166–174.
75. Голян В. А., Бардас В. М., Бусел Р. В. Фіскальне регулювання водокористування в регіоні: інституціональні засади та напрями вдосконалення. *Механізм регулювання економіки*. 2012. № 1. С. 25–37.
76. Голян В. А., Бардас В. М., Довга І. А. Фіскальне регулювання використання та охорони водних ресурсів в Україні: основні тенденції, територіальна асиметрія, напрями конвергенції з передовим досвідом. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 23. С. 13–22.
77. Голян В. А., Гордійчук А. І., Шмаров Д. М. Інституціональне середовище комплексного розвитку аграрного сектора: пріоритети та механізми удосконалення. *Економіка та держава*. 2019. № 3. С. 23–29.
78. Голян В. А., Мединська Н. В. Економічне стимулювання екологобезпечного землекористування як складова економічного механізму природокористування. *Економіка та суспільство*. 2022. № 40. URL: <https://economyandsociety.in.ua/ind>.
79. Голян В. А., Мединська Н. В. Інституціоналізація економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування на рівні ОТГ. *Проблеми економіки*. 2021. № 4. С. 211–216.
80. Голян В. А., Мединська Н. В., Заставний Ю. Б. Економічний механізм органічного сільськогосподарського виробництва в умовах

глобальних природоохоронних викликів: теоретико-методологічні засади формування. *Агросвіт*. 2022. № 3. С. 10–18.

81. Голян В. А., Мединська Н. В., Заставний Ю. Б. Удосконалення економічного механізму природокористування на місцевому рівні в умовах децентралізаційних процесів. *Бізнес Інформ*. 2021. № 12. С. 133–139.

82. Голян В. А., Рудинець М. В., Рошкевич В. Ф. Інвестування проектів переробки відходів в умовах децентралізації: сучасний стан та пріоритети. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 9. С. 5–12.

83. Голян В. А., Сакаль О. В., Каленська О. В. Особливості процесу децентралізації в системі управління природними ресурсами та природокористуванням. *Економічний вісник університету*. 2016. Вип. 29 (1). С. 81–88.

84. Голян В. А., Третяк Н. А., Каленська О. В. Фінансово-економічний механізм проектного управління територіальним земельно-господарським комплексом: інституціональні передумови формування. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 21. С. 17–22.

85. Голян В. А., Шмаров Д. М. Комплексний розвиток переробно-харчових виробництв на основі утилізації відходів: інституціональні передумови та інвестиційне забезпечення. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 13. С. 10–15.

86. Голян В. А., Шмаров Д. М. Комплексний розвиток переробно-харчових виробництв як альтернатива сировинній спрямованості аграрного сектора. *Агросвіт*. 2018. № 13. С. 8–14.

87. Голян В. А., Шубалий О. М. Трансформація системи фінансових відносин у лісовому секторі на засадах бюджетної економії та самоокупності. *Фінанси України*. 2015. № 12. С. 81–93.

88. Гончарук І. В., Томашук І. В. Вплив еколого-економічного фактору на особливості організаційно-економічного механізму використання ресурсного потенціалу сільських територій. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2017. № 4. С. 52–62.

89. Горобець О. В. Організаційно-економічне забезпечення процесів поводження з твердими побутовими відходами у сільській місцевості Житомирської області. *Вісник Житомирського національного агроекологічного університету*. 2012. № 1. С. 364–373.

90. Грановська В. Г. Механізми стимулювання розвитку підприємств органічного сектору: адаптація світового досвіду. *Економіка і суспільство*. 2017. № 9. С. 384–390.

91. Греков Л. Д., Юрченко А. Д., Мірошніченко А. М. Економічне стимулювання раціонального використання земель. *Землевпорядний вісник*. 2008. № 1. С. 34–38.

92. Гродзинський Д., Дембковецький О., Левчук О. Перспективи використання та утримання радіаційно уражених земель. *Вісник НАН України*. 2003. № 4. С. 15–24.

93. Губанова О. Р. Теоретико-методологічні засади формування організаційно-економічного механізму стимулювання вторинного ресурсокористування. *Вісник Одеського державного екологічного університету*. 2012. Вип. 13. С. 29–37.

94. Гуторов О. І., Чудовська В. А. Формування та функціонування ефективного механізму розвитку виробництва органічної сільськогосподарської продукції. *Економічні, екологічні та соціальні аспекти використання земельних ресурсів в Україні: колективна монографія / за ред. О. В. Ульянченко*. Харків : Смугаста тип., 2015. С. 216–226.

95. Даниленко А. С. Земельна реформа в Україні, проблеми та перспективи створення земельних банків. *Землевпорядний вісник*. 2003. № 2. С. 7–8.

96. Данилишин Б. Земельні відносини як чинник розвитку. *Урядовий кур'єр*. 2006. № 91. С. 6.

97. Данилишин Б., Міщенко В. Реформування відносин власності на природні ресурси. *Економіка України*. 2003. № 9. С. 34–42.

98. Данилишин Б. М. Наукові нариси з економіки природокористування. Київ : РВПС України НАН України, 2008. 280 с.
99. Данилишин Б. М. Сучасні тенденції регулювання процесів природокористування в Україні. *Економіка України*. 1994. № 11. С. 59–62.
100. Данилишин Б. М., Хвесик М. А., Голян В. А. Економіка природокористування : підручник. Київ : «Кондор», 2009. 465 с.
101. Данилко В. К. Екологічні збори та поточні витрати на охорону природи: статистичний аналіз. *Статистика України*. 2003. № 1. С.53–57.
102. Данилко В. К. Екологічні податки в Україні: статистичний аспект. *Статистика України*. 2006. № 3. С. 26–29.
103. Дем'яненко М. Я. Податкова політика щодо АПК в період становлення ринкових відносин. *Вісник Сумського державного аграрного університету. Серія «Економіка та менеджмент»*. 2001. Вип. 1. С. 18–21.
104. Державна екологічна політика України в умовах децентралізації влади. Київ : ДУ ІЕПСР НАН України, 2016. 226 с.
105. Дзюбенко О. М. Інвестиційно-інноваційне забезпечення енергоефективності використання лісоресурсного потенціалу. *Бізнес Інформ*. 2017. № 7. С. 154–159.
106. Дзюбенко О. М. Інвестиційно-інноваційне забезпечення розвитку лісового сектора України: інституціональні засади та напрями диверсифікації : монографія. Житомир, 2020. 383 с.
107. Дідух В. Кластерна модель розвитку окремих галузей – основний резерв створення робочих місць на Волині. *Економіст*. 2014. № 10. С. 4–5.
108. Добряк Д. С. Сучасний стан земельної реформи та перспективи розвитку земельних відносин в Україні. *Землевпорядний вісник*. 2015. № 4. С. 2–4.
109. Добряк Д. С., Дребот О. І. Введення земель сільськогосподарського призначення в економічний оборот – одна із

ключових проблем сучасних ринкових земельних відносин в Україні. *Збалансоване природокористування*. 2018. № 4. С. 87–95.

110. Добряк Д. С., Кузін Н. В. Еколого-економічний механізм реабілітації деградованих і малопродуктивних земель сільськогосподарського призначення. *Економіка АПК*. 2016. № 9. С. 10–18.

111. Добряк Д. С., Мартин А. Г. Напрями вдосконалення нормативно-правової бази регулювання земельних відносин. *Землеустрій і кадастр*. 2009. № 4. С. 5–10.

112. Довга Л. В. Вплив бюджетної децентралізації на регіональне природокористування та екологічну безпеку в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки*. 2016. Вип. 20 (1). С. 130–133.

113. Довкілля України за 2017 рік: Статистичний збірник / Державна служба статистики України; за ред. О. М. Прокопенко. Київ, 2018. 225 с.

114. Довкілля України за 2018 рік: Статистичний збірник / Державна служба статистики України; за ред. О. М. Прокопенко. Київ, 2019. 214 с.

115. Довкілля України за 2019 рік: Статистичний збірник / Державна служба статистики України; за ред. О. М. Прокопенко. Київ, 2020. 200 с.

116. Доннік Т. С. Екологічні податки як спосіб вирішення економічних проблем сталого розвитку суспільства. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Фінанси і кредит»*. 2003. № 1. С. 71–73.

117. Дорогунцов С. Виробництва підвищеного техногенного ризику – джерело формування екологічних конфліктів в Україні. *Економіка України*. 1995. № 9. С. 14–23.

118. Дорогунцов С. І., Борщевський П. П., Данилишин Б. М. Удосконалення управління природокористуванням в АПК: монографія. Київ: Урожай. 1992. 128 с.

119. Дорош О. С. Стимулювання раціонального землекористування як економічний механізм поліпшення екологічного стану земельних ресурсів. *Вісник аграрної науки*. 2006. № 11. С. 59–62.
120. Дорошенко Л., Тищенко О. Методологічні проблеми регулювання природоохоронної діяльності. *Економіка України*. 1994. № 1. С. 63.
121. Дребот О. І., Гадзало А. Я. Елементи економічного механізму раціонального природокористування та охорони навколишнього природного середовища. *Економіка природокористування і охорони довкілля*. Київ : ДУ ІЕПСР НАН України, 2016. С. 186–191.
122. Екологічна безпека в європейських країнах: методи економічного регулювання й досвід для України: наукова доповідь [В. С. Кравців, П. В. Жук, Ю. І. Стадницький та ін.]. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України». Львів, 2020. 97 с.
123. Євсюков Т. О., Опенько І. А. Екобезпечне використання особливо цінних земель: інформаційні проблеми регіонального рівня. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія : Економіка і менеджмент*. 2013. Вип. 6. С. 149–153.
124. Єкель Г. В. Обґрунтування теоретичних основ екологічнобезпечного використання земель. *Економіка і організація управління*. 2016. № 4 (24). С. 171–178.
125. Єремєєв В., Єфімов В. Регіональні аспекти глобальної зміни клімату. *Вісник НАН України*. 2003. № 2. С. 14–19.
126. Єфименко Т. І. Звітування зі сталого розвитку: виклики та шляхи подолання. *Фінанси України*. 2019. № 11. С. 9–19.
127. Єфименко Т. І. Кризи несуть у собі нові шанси (президент Академії фінансового управління про розвиток державних банків та ефективність держфінансів). *Фінанси України*. 2015. № 12. С. 7–11.

128. Єфименко Т. І. Система управління державними фінансами України: проблеми економічної безпеки. *Економіка України*. 2018. № 11–12. С. 28–46.
129. Єфименко Т. І. Фіскальний простір і стабілізація державних фінансів. *Фінанси України*. 2017. № 9. С. 7–28.
130. Жарова Л. В. Макроекономічне регулювання природоохоронної діяльності (теорія, методологія, практика) : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.06. Київ, 2013. 40 с.
131. Жулавский А. Ю., Акуленко В. Л. Принципы сбалансированного эколого-экономического развития территории. *Вісник Сумського державного університету. Серія : Економіка*. № 5 (51). 2003. С. 64–68.
132. Завгородня Т. Удосконалення інструментів економічного механізму охорони навколишнього природного середовища. *Економіка України*. 2000. № 12. С. 67–70.
133. Завгородня Т. В. Збір за забруднення довкілля. *Фінанси України*. 2002. № 2. С. 76–81.
134. Загвойська Л. Д., Бас Т. Б. Економічні механізми забезпечення збалансованого використання послуг лісових екосистем. *Концептуальні засади наближеного до природи лісівництва* : наукова конференція, присвячена 80-річчю від дня заснування УкрНДІЛГА, м. Харків, 12–14 жовтня 2010 року: тези доповіді. Харків : УкрНДІЛГА, 2010. С. 32–33.
135. Загорій О. Системне управління ризиками інвестиційної діяльності природоохоронного напрямку. *Економіст*. 2002. № 12. С. 42–43.
136. Загорій О., Губанова О. Використання методу аналізу ієрархій в управлінні інвестиціями природоохоронного напрямку. *Економіст*. 2002. № 5. С. 60–62.
137. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин» від 28.04.2021 р. № 1423-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1423-20#Text>.

138. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-IX#Text>.

139. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відходів». *Голос України*. 2002. № 104 (2855). С. 4.

140. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень» від 30.11.2021 р. № 1914-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1914-20#Text>.

141. Закон України «Про державно-приватне партнерство» від 01.07.2010 р. № 2404-VI. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2404-17>.

142. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>.

143. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1264-12/conv/print1448136004801846>.

144. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання утворення та діяльності сімейних фермерських господарств» від 10.07.2018 р. № 2497-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2497-19#Text>.

145. Законопроект № 2207-1Д «Про управління відходами». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69033.

146. Заставний Ю. Б. Фінансово-економічне регулювання органічного сільськогосподарського виробництва в секторі сільських домогосподарств. *Економіка та держава*. 2020. № 4. С. 251–256.

147. Заставний Ю. Б. Фінансово-економічне стимулювання розвитку органічного сільськогосподарського виробництва на рівні об'єднаних територіальних громад. *Економіка та держава*. 2021. № 4. С. 169–174.

148. Захаркіна Л. С., Новіков В. М. Екологічне оподаткування в Україні: перспективи удосконалення на основі зарубіжного досвіду. *Вісник*

Сумського державного університету. Серія «Економіка». 2020. № 4. С. 121–130.

149. Заяць В. М. Роль платежів за землю у формуванні місцевих бюджетів. *Фінанси України*. 2006. № 10. С. 32–39.

150. Земельний кодекс України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.

151. Зіновчук Н. В., Лесь А. В., Ращенко А. В. Мотиваційні чинники організації органічних сільськогосподарських кооперативів в Україні. *Економіка АПК*. 2016. № 9. С. 33–38.

152. Зубець М., Юрчишин В. Проблеми села – турбота держави. *Голос України*. 2003. № 152. С. 10–11.

153. Іванух Р., Данилишин Б. Природно-ресурсний потенціал України і шляхи підвищення ефективності його використання. *Економіка України*. 1995. № 11. С. 39–45.

154. Ігнатенко О., Мороз В. Методологія фінансово-економічної оцінки муніципальних проєктів використання біомаси за бюджетної підтримки. *Економіка природокористування і охорони довкілля*. 2017. С. 113–120.

155. Інституціональні засади та інструментарій збалансованого природокористування. Одеса : ІПРЕЕД НАН України, 2010. 484 с.

156. Ісаченко Н. В. До питання екологічнобезпечного сільськогосподарського землекористування. *Агросвіт*. 2014. № 4. С. 12–14.

157. Капіталізація природних ресурсів : монографія / за заг. ред. М. А. Хвесика. Київ : ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. 268 с.

158. Карагодов І. Механізм управління природокористуванням на рівні регіону. *Економіка України*. 1997. № 10. С. 64–69.

159. Карпенко А. М. Економічний механізм раціонального природокористування. *Агросвіт*. 2015. № 22. С. 18–21.

160. Карпук А. І. Економічне регулювання лісокористування в ринкових умовах : монографія / КМУ, Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Луцьк : Твердиня, 2012. 490 с.

161. Карпук А. І. Лісоресурсний комплекс України: методологія, структурна трансформація, пріоритети розвитку. Київ : РВПС України НАН України, 2006. 242 с.

162. Карпук А. І., Дзюбенко О. М., Кватирко О. М. Інвестиційно-інноваційне забезпечення виробництва паливних деревних продуктів як фактор зміцнення конкурентоспроможності лісового сектора: еколого-економічні пріоритети та державна підтримка. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 24. С. 17–24.

163. Карпук А. І., Миклуш Т. С., Дзюбенко О. М. Забезпечення комплексного природокористування: цілі, завдання та регіональні особливості. *Бізнес Інформ*. 2018. № 7. С. 166–176.

164. Карпук А. І., Миклуш Т. С., Дзюбенко О. М. Організаційно-економічне забезпечення комплексного природокористування на муніципальному рівні: інвестиційно-фіскальні аспекти. *Економіка та держава*. 2018. № 9. С. 11–18.

165. Карпук А. І., Несторяк Ю. Ю. Фінансово-інвестиційне забезпечення відтворення біорізноманіття: основні тенденції, проблеми та пріоритети. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 24. С. 28–36.

166. Кашенко О. Л. Фінансово-економічні основи природокористування. Київ : Вища школа, 1999. 303 с.

167. Кашенко О. Л. Екологічна сутність економічних категорій. Суми : Видавництво «Довкілля», 2001. 132 с.

168. Кваша С. М. Вплив світової фінансової кризи на розвиток аграрного сектору вітчизняної економіки. *Економіка АПК*. 2009. № 5. С. 3–9.

169. Кипоренко В. В. Формування системи сертифікації органічного сільського господарства в Україні. *Агросвіт*. 2014. № 24. С. 28–34.

170. Кирилов Ю. Є., Грановська В. Г., Крикунова В. М. Чинники та стимули розвитку органічного сегмента аграрного виробництва в країнах світу. *Економіка АПК*. 2018. № 7. С. 16–27.

171. Клиновий Д. В., Мельник О. В. Управління природокористуванням в умовах децентралізації влади: міжнародний досвід та національна стратегія розвитку. *Економіка та держава*. 2015. № 2. С. 26–30.

172. Клиновий Д. В., Рогов П. Д. Децентралізація: економіка, фінанси та безпека природокористування. *Social development & Security*. 2017. Вип. 2 (2). С. 34–67.

173. Ковальчук І. П., Євсюков Т. О. Комплексний аналіз сучасного стану сільських територій: структурна схема, алгоритми, методи і дослідницькі технології. *Землеустрій і кадастр*. 2008. № 4. С. 20–35.

174. Ковальчук І. П., Мартин А. Г., Євсюков Т. О., Тихенко Р. В., Дем'янчук І. П., Жук О. П., Богданець В. А., Опенько І. А. Моделювання стану і перспектив розвитку сільських територій в умовах трансформації суспільних відносин в Україні : монографія. Київ, 2015. 194 с.

175. Ковальчук І. П., Мартин А. Г., Євсюков Т. О., Тихенко Р. В., Жук О. Л., Богданець В. А., Опенько І. А. Концептуальні засади вирішення проблем землеустрою сільських територій в сучасних умовах : монографія. Київ, 2015. 158 с.

176. Ковшун Н. Е., П'ятка Н. С. Сучасний стан фінансування природоохоронних заходів в Україні. *Український журнал прикладної економіки*. 2019. Т. 4. № 4. С. 241–249.

177. Комплексна економічна оцінка природних ресурсів : монографія / за заг. ред. М. А. Хвесика. Київ : ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. 264 с.

178. Конєва І. І. Ринкові механізми фінансування природоохоронної діяльності. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія : Фінанси і кредит*. 2005. № 1. С. 99–102.

179. Концепція ефективного використання осушуваних земель

гумідної зони України (наукові засади). Київ : ЦП «Компринт», 2015. 22 с.

180. Коняхіна Т. В. Дослідження зарубіжного досвіду використання економічного інструментарію та особливостей управління природокористуванням. *Економіка та регіон*. 2013. № 5 (42). С. 128–132.

181. Коняхіна Т. В. Формування економічного механізму вирішення проблем природокористування. *Проблеми економіки*. 2013. № 2. С. 306–311.

182. Кораблін С. О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків : монографія / ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2017. 308 с.

183. Котенко Н. В., Ілляшенко Т. О. Фіскальна децентралізація та проблема забезпечення публічних екологічних послуг. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2015. № 2. С. 267–278.

184. Кошкалда І. В., Анопрієнко Т. В. Напрями економічного стимулювання раціонального використання земель сільськогосподарського призначення в Україні. *Український журнал прикладної економіки*. 2020. Т. 5. № 4. С. 256–264.

185. Кравців В. С. Регіональна екологічна політика в Україні (теорія формування, методи реалізації) / Інститут регіональних досліджень НАН України. Львів, 2007. 336 с.

186. Крамарьов О. С. Економічне стимулювання раціонального використання сільськогосподарських земель. *Економіка АПК*. 2019. № 7. С. 92.

187. Кривень О. В. Формування економічного механізму збалансованого природокористування в контексті Екологічної Конституції Землі. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2009. Вип. 19.14. С. 203–210.

188. Кузін В. Відплатне природокористування. *Економіка України*. 1991. № 8. С. 79.

189. Кумачова А. С. Проблеми диверсифікації фінансування процесу формування та реалізації державної політики розвитку «зеленої» економіки в контексті територіального розвитку. *Менеджер*. 2018. № 1. С. 71–80.

190. Купинец Л. Е. Экологический фактор в институциональных преобразованиях в АПК. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія : Економіка та менеджмент*. Вип. 1–2. 2003. С. 162–167.
191. Купріянич І. Екологічний аспект використання меліорованих земель. *Землевпорядний вісник*. 2006. № 2. С. 64–67.
192. Куриленко Н. О. Фінансові ресурси природокористування. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія : Фінанси і кредит*. 2005. № 1. С. 356–359.
193. Кушнір С. Трансформація природно-ресурсної сфери: передумови, проблеми та пріоритети. *Економіст*. 2012. №7. С. 55–57.
194. Лазеба Є. С. Економічне стимулювання раціонального використання та охорони земель у Полтавській області. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 11. С. 40–44.
195. Лапішко З. Я. Реалізація механізму емісії муніципальних облігацій на фінансовому ринку України. *Регіональна економіка*. 2013. № 3. С. 136–144.
196. Ларіонова Л. Плюси і мінуси в царині справляння ресурсних платежів, місцевих податків і зборів. *Фінанси України*. 1996. № 6. С. 92–97.
197. Лисецький А. Сільськогосподарська рента в АПК. *Економіка України*. 2003. № 10. С. 37–46.
198. Ліщук Н. В., Востріков В. П. Теоретико-методологічні засади державного управління сферою природокористування. *Держава та регіони. Серія : Державне управління*. 2018. № 1 (61). С. 113–118.
199. Маковецька Ю. Фінансово-економічні важелі забезпечення розвитку вторинного ресурсокористування. *Економіст*. 2010. № 12. С. 76–78.
200. Мартин А. Економічне регулювання земельних відносин: як виправити недоліки? *Землевпорядний вісник*. 2009. № 6. С. 22–29.

201. Мартин А., Краснолуцький О. Консолідація земель сільськогосподарського призначення в Україні: механізм здійснення. *Землевпорядний вісник*. 2011. № 5. С. 16–21.
202. Мартин А., Погурельський С. Земельна політика України: стратегія адаптації до вимог Європейського Союзу. *Землевпорядний вісник*. 2006. № 1. С. 50–52.
203. Мартин А. Г. Науково-методичні засади організації територій оздоровчого призначення. *Землеустрій і кадастр*. 2014. № 1. С. 52–62.
204. Мартин А. Г. Регулювання ринку земель в Україні : монографія. Київ : Аграр Медіа Груп, 2011. 252 с.
205. Мартин А. Г., Барвінський А. В., Тихенко Р. В. Система та механізм землекористування: наукова детермінація понятійного апарату. *Економіка АПК*. 2017. № 11. С. 32–37.
206. Мартин А. Г., Манько І. П. Ринкова ціна землі в Україні: факторний аналіз. *Агросвіт*. 2005. № 12. С. 26–30.
207. Мартинюк М. П. До питання економічного стимулювання раціонального використання й охорони земель. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 19. С. 120–123.
208. Марчук Ю. М. Еквівалентне вилучення лісоресурсної ренти як важлива складова фінансово-економічного механізму лісогосподарювання в умовах децентралізації. *Агросвіт*. 2018. № 22. С. 47–54.
209. Матюха В. В. Плата за користування надрами як основний елемент економічного механізму управління вітчизняним фондом надр. *Mechanism of Economic Regulation*. 2013. № 1. С. 54–60.
210. Матюха В. В., Сухіна О. М. Особливості механізму децентралізованого управління вітчизняним фондом родовищ корисних копалин місцевого значення при їх видобуванні. *Регіональна економіка*. 2017. № 3 (85). С. 88–93.
211. Мединська Н., Гунько Л. Інституціоналізація економічного механізму природокористування в умовах реалізації угод публічно-

приватного партнерства. *Використання й охорона земельних ресурсів: актуальні питання науки та практики* : Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція, м. Львів, 3 березня 2022 року тези доповіді. Львів, 2022. С. 58–60.

212. Мединська Н. В. Адміністрування екологічного податку як важлива складова економічного механізму природокористування. *Реформування економіки в контексті міжнародного співробітництва: механізми та стратегії*: Міжнародна науково-практична конференція, м. Запоріжжя, 4–5 лютого 2022 року : тези доповіді. Запоріжжя, 2022. Вип. 1. С. 55–59.

213. Мединська Н. В. Генезис та інституціоналізація економічного механізму природокористування. *Економіка, фінанси, облік та право: актуальні проблеми теорії та практики*: Міжнародна науково-практична конференція, м. Полтава, 14 травня 2022 року: тези доповіді. Полтава, 2022. Т. 1. С. 42–44.

214. Мединська Н. В. Економічний механізм природокористування в умовах децентралізації: сутнісна характеристика, типи, ієрархія. *Економіка та держава*. 2022. № 2. С. 97–102.

215. Мединська Н. В. Економічний механізм природокористування в умовах сучасних викликів: принципи та інституціоналізація. *Економіка та суспільство*. 2022. № 38. URL: <file:///C:/Users/admin/Downloads/1284-Article%20Text-1236-1-10-20220602.pdf>.

216. Мединська Н. В. Економічний механізм природокористування: інституціональне підґрунтя та інструментально-методологічне забезпечення. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2022. № 2. С. 64–74.

217. Мединська Н. В. Економічний механізм ресурсозбереження та енергоефективного природокористування в умовах децентралізації: зміст та компонентна структура. *Економіка та держава*. 2022. № 6. С. 81–85.

218. Мединська Н. В. Економічний механізм ресурсозбереження та енергоефективного природокористування в контексті відновлення

національного господарства. *Трансформаційні процеси в умовах війни та післявоєнного періоду* : Всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція, м. Чернігів, 10 червня 2022 року : тези доповіді. Чернігів : ГО «Науково-освітній інноваційний центр суспільних трансформацій», 2022. С. 22–24.

219. Мединська Н. В. Інвестиційне забезпечення сфери поводження з відходами як складник економічного механізму природокористування. *Причорноморські економічні студії*. 2021. Вип. 72. Ч. 2. С. 63–69.

220. Мединська Н. В. Інституціоналізація економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування: інвестиційний та секторальний вимір. *Інвестиції: практика та досвід*. 2022. № 11–12. С. 32–38.

221. Мединська Н. В. Типізація економічного механізму природокористування в умовах децентралізації. *Проблеми та перспективи реалізації та впровадження міждисциплінарних наукових досягнень*: III Міжнародна наукова конференція, м. Луцьк, 3 червня 2022 року : тези доповіді. Луцьк, 2022. С. 21–24.

222. Мединська Н. В. Трансформація екологічного оподаткування в контексті інвестиційного забезпечення модернізації природоохоронної інфраструктури. *Інвестиції: практика та досвід*. 2022. № 4. С. 48–53.

223. Мединська Н. В. Фінансово-економічне стимулювання екологобезпечного використання сільськогосподарських земель: диверсифікація методів та інструментів. *Наукові дослідження в сучасному світі економіки*: науково-практична конференція, м. Дніпро, 29 січня 2022 року : тези доповіді. Дніпро: НО «Перспектива», 2022. С. 50–54.

224. Мединська Н. В. Формування економічного механізму природокористування в умовах нової глобальної природоохоронної архітекτονіки. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка і менеджмент»*. 2021. Вип. 1 (87). С. 44–50.

225. Мединська Н. В., Голян В. А., Заставний Ю. Б. Удосконалення економічного механізму природокористування в умовах інституціональних трансформацій: цілі, глобальні та національні детермінанти. *Бізнес Інформ*. 2022. № 7. С. 122–132.
226. Мединська Н. В., Колганова І. Г., Задорожня Н. М. Еколого-економічна оцінка використання земель населених пунктів. *Агросвіт*. 2017. № 21. С. 26–29.
227. Мединська Н. В., Купріянич І. П. Забезпечення екологічної безпеки на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення. *Агросвіт*. 2015. № 20. С. 89–94.
228. Мельник Л. Г. Соціально-економічне значення і економічний механізм збереження біорізноманітності. *Механізм регулювання економіки*. 2008. № 2. С. 15–23.
229. Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М. Організаційно-правове забезпечення реформування земельних відносин в аграрній сфері (підсумки і проблеми). *Землевпорядний вісник*. 2003. № 3. С. 24–30.
230. Методичні рекомендації щодо економічного стимулювання власників землі та землекористувачів за раціональне використання і охорону земель. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2010. 36 с.
231. Миклуш Т. Комплексне природокористування: теоретико-методологічні засади та інституціональні передумови. *Економіст*. 2016. № 5. С. 51–53.
232. Миклуш Т. С. Економічний механізм комплексного природокористування у Карпатському регіоні: методи та інструменти інвестиційного забезпечення. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 16. С. 52–60.
233. Миклуш Т. С. Фінансово-інвестиційне забезпечення природоохоронної діяльності як необхідна передумова комплексного природокористування. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 20. С. 38–45.

234. Мішенін Є., Мішеніна Г. Концептуальні засади розвитку механізмів державно-приватного партнерства в лісоресурсній сфері. *Економіст*. 2010. № 12. С. 23–26.

235. Мішенін Є. В., Олійник Н. В. Розвиток ринку екосистемних послуг як напрямок посткризового зростання економіки України. *Механізм регулювання економіки*. 2010. № 3. Т. 2. С. 106.

236. Міщенко В. «Голландська хвороба» на українському ґрунті (до економічної оцінки мінерально-сировинної бази). *Економіст*. 2010. № 12. С. 8–10.

237. Міщенко В. Концепція платного природокористування в Україні *Економіка України*. 1993. № 7. С. 68.

238. Міщенко В. С. Зміцнення бази екологічного оподаткування в Україні: методологія і практика. *Економіка України*. 2016. № 3. С. 75–87.

239. Міщенко В., Виговська Г. Законодавство про відходи та його економічні аспекти. *Економіка України*. 1996. № 10. С. 68–72.

240. Міщенко В., Омельяненко Т. Становлення фінансової бази управління відходами в Україні. *Економіст*. 2012. № 7. С. 48–51.

241. Міщенко В. С. Глобальний і національний вимір трансформаційних процесів у мінерально-сировинній сфері України. Загальна редакція академіка НАН України В. М. Шестопалова. Київ : РВПС України НАН України, 2009. 84 с.

242. Міщенко В. С. Економічний механізм природокористування в Україні. *Економіка України*. 2001. № 10. С. 32–37.

243. Міщенко В. С. Методологія вартісних оцінок імплементації екологічних Директив ЄС в Україні. *Економіка природокористування і охорони довкілля*. 2014. С. 6–9.

244. Міщенко В. С. Програмне планування розвитку мінерально-сировинної бази України: методологія і практика. Київ : ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», 2011. 157 с.

245. Міщенко В. С., Виговська Г. П. Організаційно-економічний механізм поводження з відходами в Україні та шляхи його вдосконалення: монографія. Київ : Наукова думка, 2009. 294 с.
246. Міщенко В. С., Данилишин Б.М. Природно-ресурсна рента і рентна політика в Україні. *Економіка України*. 2003. №12. С. 3–14.
247. Міщенко В.С., Маковецька Ю.М., Омеляненко Т.Л. Інституціональний розвиток сфери поводження з відходами в Україні: на шляху європейської інтеграції. К. ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», 2013. 230 с.
248. Міщенко В. Екоресурсні платежі в Україні. *Економіка України*. 1998. № 10. С. 59–63.
249. Міщенко В. Природно-ресурсна рента і рентна політика в Україні. *Економіка України*. 2003. № 12. С. 4–14.
250. Москаленко А. М. Земельне оподаткування: історія, методологія, практика. *Регіональна економіка*. 1999. № 4. С. 246–254.
251. Мочерний С. В. Методологія економічного дослідження. Львів. Світ, 2001. 416 с.
252. Назаренко А. В. Розвиток біоенергетичного сектору як ключовий фактор досягнення енергетичної безпеки в Україні. *Економіка АПК*. 2010. № 1. С. 72–77.
253. Наукові основи національної стратегії сталого розвитку України / за наук. ред. акад. НААН України, д. е. н., проф. М. А. Хвесика; ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». Київ : ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. 40 с.
254. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. Б. Є. Патона. Київ : ДУ ІЕПСР НАН України, 2012. 72 с.
255. Новаковський Л. Я., Новаковська І. О. Формування землекористування об'єднаних територіальних громад на другому етапі децентралізації влади. *Вісник аграрної науки*. 2019. № 2. С. 5–15.

256. Нікола С. О., Гусєв А. О. Екологічне оподаткування як інструмент державного впливу на економіку природокористування. *Держава та регіони. Серія : Економіка та підприємництво*. 2020. № 4 (115). С. 108–111.

257. Огонь Ц. Г. Ефективність оподаткування та проблеми раціонального використання й відновлення водних ресурсів. *Фінанси України*. 2010. № 1. С. 16–28.

258. Омеляненко Т., Маковецька Ю. Екомодернізація полігонів твердих побутових відходів: організаційні та економічні аспекти. *Економіка природокористування і охорони довкілля*. 2016. С. 192–202.

259. Опенько І. А. Раціональне використання та охорона земель лісогосподарського призначення в умовах децентралізації влади : монографія / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ : Ямчинський О. В., 2020. 504 с.

260. Опенько І. А. Теоретико-методологічні засади формування економічного механізму раціонального використання та охорони земель лісогосподарського призначення в Україні. *Агросвіт*. 2020. № 3. С. 50–58.

261. Опенько І. А., Євсюков Т. О. Еколого-економічні засади раціонального використання та охорони земель під полезахисними лісовими насадженнями : монографія. Київ : «Компринт», 2016. 183 с.

262. Опенько І. А., Євсюков Т. О. Землі під полезахисними лісовими насадженнями: сучасний стан, проблеми, шляхи вирішення. *Збалансоване природокористування*. 2014. № 1. С. 125–131.

263. Опенько І. А., Степчук Я. А., Цвях О. М. Економічна ефективність використання земель лісогосподарського призначення в умовах децентралізації влади. *Збалансоване природокористування*. 2019. № 2. С. 181–191.

264. Опенько І. А., Степчук Я. А., Цвях О. М. Оцінка податкових надходжень від використання лісових земель в умовах децентралізації повноважень. *Економіка. Екологія. Соціум*. 2019. № 3. С. 65–72.

265. Опенько І. А., Шевченко О. В., Цвях О. М. Аналіз науково-методичних підходів до грошової оцінки земельних ділянок із полезахисними лісовими насадженнями. *Збалансоване природокористування*. 2016. № 4. С. 137–142.

266. Організаційно-економічні механізми екологозбалансованого використання водних, земельних, лісових ресурсів та поводження з відходами в процесі оптимізації енергетичного балансу України. Київ : ДУ ІЕПСР НАН України. 2016. 72 с.

267. Основні тенденції використання природно-ресурсного потенціалу в національному господарстві та оцінка джерел фінансового забезпечення його відтворення / [Хвесик М. А., Голян В. А., Іртищева І. О., Левковська Л. В., Мандзик В. М.]; Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». Київ : ДУ ІЕПСР НАН України, 2016. 124 с.

268. Оцінка соціально-економічних та екологічних наслідків впливу енергетики України на навколишнє природне середовище. Київ : ДУ ІЕПСР НАН України. 2017. 64 с.

269. П'ятка Н. С. Світова практика екологічного оподаткування як засіб стимулювання інвестиційної діяльності. *Вісник НУВГП. Серія «Економічні науки»*. 2018. Вип. 4 (84). С. 166–177.

270. Павленко О. О. Урахування екологічних та природоохоронних податкових надходжень у економічних розрахунках. *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»*. 2002. № 10 (43). С. 167–171.

271. Патицька Х. Фінансово-економічний потенціал територіальних громад: механізми функціонування та активізації : монографія / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України». Львів, 2019. 209 с.

272. Перспективи розвитку біоенергетики як інструменту заміщення природного газу в Україні: Аналітична записка БАУ №12 від 30 червня

2015 р. / Гелету́ха Г. Г., Желе́зна Т. А., Крама́р В. Г., Куче́рук П. П. URL: www.uabio.org/activity/uabio-analytics.

273. Песчанська О. В. Теоретичні засади формування екологічнобезпечних землекористувань сільськогосподарських підприємств. *Бізнес-навігатор*. 2010. № 3 (20). С. 170–177.

274. Пилипчук М. Економічний механізм забезпечення охорони навколишнього середовища. *Економіка. Фінанси. Право*. 1999. № 8. С. 3–5.

275. Пирожков С. Економіка природокористування має стати стратегічним напрямом економічних досліджень в умовах нової системи геополітичних координат та природно-ресурсних обмежень. *Економіст*. 2016. № 1. С. 2–3.

276. Письменний В. В. Державно-приватне партнерство на місцевому рівні: вітчизняні та зарубіжні аспекти розвитку. *Формування фінансового механізму сталого розвитку України*: монографія. Тернопіль. ТНЕУ, 2017. С. 351–363.

277. Пінчук Н. М. Фінансово-економічний механізм галузі природокористування. *Фінанси України*. 2004. № 11. С. 68–75.

278. Податковий кодекс України від 02.07.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.

279. Попадинець Н. М., Патицька Х. О., Лещух І. В. Сучасні проблеми використання природно-ресурсного потенціалу територіальних громад в Україні в умовах децентралізації. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2019. Вип. 3. С. 3–9.

280. Постанова Кабінету Міністрів України від 18 січня 2003 р. № 82 «Про затвердження переліку окремих видів відходів як вторинної сировини, доходи заготівельних підприємств від продажу яких звільняються від оподаткування, а суми нарахованого податку на додану вартість, що підлягають сплаті до бюджету за операції з їх продажу залишаються у розпорядженні заготівельних підприємств і використовуються ними на

придбання матеріально-технічних ресурсів виробничого призначення». *Офіційний вісник України*. 2000. № 31, ст. 1318.

281. Постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2019 р. № 228 «Про затвердження Порядку та умов надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення природоохоронних заходів на об'єктах комунальної власності». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2019-%D0%BF#Text>.

282. Прикордонне вуглецеве коригування ЄС та виклики для української економіки/енергетики. URL: <https://razumkov.org.ua/statti/trykordonne-vugletseve-koryguvannia-yes-ta-vyklyky-dlia-ukrainskoi-ekonomiky-energetyky.e>.

283. Природно-ресурсна сфера України: проблеми сталого розвитку та трансформацій / під заг. ред. чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина. Київ : ЗАТ «Нічлава». 2006. 704 с.

284. Природно-ресурсний потенціал України: забезпечення добробуту та екологічної безпеки населення : монографія. Київ : ДУ ІЕПСР НАН України, 2021. 148 с.

285. Пуцентейло П. Р. Свинтух М. Б. Еколого-економічні аспекти використання відходів деревини. *Інноваційна економіка*. 2013. № 2. С. 135–139. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/inek_2013_2_31.

286. Рентні відносини в системі модернізації національної економіки. Київ. РВПС України НАН України, 2007. 518 с.

287. Ресурсне забезпечення об'єднаної територіальної громади та її маркетинг : навчальний посібник. Київ, 2017. 107 с.

288. Рибаченко О. М. Організаційно-економічні передумови розвитку органічного кормовиробництва в Україні. *Економіка АПК*. 2013. № 10. С. 33–39.

289. Рогач С. М. Інституціональне забезпечення аграрного природокористування: теорія і практика : автореф. дис. ... д-ра. екон. наук : 08.00.06. Львів, 2013. 45 с.

290. Рожко О. Д. Прагматика процесів бюджетної децентралізації та вдосконалення підходу до оцінювання ефективності фінансової еквалізації. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Економіка*. 2016. Вип. 3. С. 164–172.

291. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. №333-р «Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>.

292. Рошкевич В. Ф., Буйда К. В. Диверсифікація джерел фінансово-кредитного забезпечення проектів модернізації і реконструкції виробничо-технічної бази підприємств природно-ресурсного сектора. *Агросвіт*. 2018. № 15–16. С. 68–72.

293. Русан В. М. Методичні підходи до визначення втраченої вигоди від нераціонального землекористування. *Землевпорядний вісник*. 2004. № 3. С. 11–16.

294. Русан В. М. Фінансовий менеджмент регіонального природокористування. *Вісник Сумського державного аграрного університету. Серія : Фінанси і кредит*. 2001. № 1. С. 70–73.

295. Савченко О. Економіка природокористування в системі державного стандарту освіти. *Економіка України*. 2001. № 9. С. 63–67.

296. Савченко О. Удосконалення управління природоохоронною діяльністю промислових підприємств. *Економіка України*. 1997. № 10. С. 68–74.

297. Савчук В. В. Організаційно-економічні засади впровадження механізму раціоналізації аграрного природокористування в зоні осушення. *Агросвіт*. 2018. № 8. С. 48–56.

298. Савчук В. В. Стимулювання раціоналізації аграрного природокористування в зоні осушення на транскордонних територіях. *Агросвіт*. 2018. № 9. С. 33–38.

299. Сакаль О. В. Децентралізація управління регіональним розвитком: природні ресурси і природокористування. *Проблеми регіоналістики: минуле, сучасне, майбутнє* : науково-практична інтернет-конференція. м. Київ, березень 2017 року : тези доповіді. Київ, 2017. С. 181–182.
300. Сакаль О. В. Інструменти фінансово-економічного регулювання природокористування в умовах поглиблення інституціональних трансформацій. *Економіка і суспільство*. 2017. Вип. 13. С. 930–937.
301. Сафранов Т. А., Губанова О. Р., Шаніна Т. П., Приходько В. Ю. Кластерна модель поводження з твердими муніципальними відходами. *Економічний простір*. 2013. Вип. 76. С. 243–259.
302. Семененко Б. Про вдосконалення системи нормування промислових викидів в атмосферу. *Економіка України*. 1995. № 7. С. 62–66.
303. Синякевич І. М. Екологізація розвитку: об'єктивна необхідність, методи, пріоритети. *Економіка України*. 2004. № 1. С. 57–63.
304. Ситник К., Багнюк В. Нове століття сформує новий екологічний світогляд. *Вісник НАН України*. 2001. № 7. С. 27–36.
305. Сільське господарство України за 2017 рік : Статистичний збірник / Державна служба статистики України; відпов. за вип. О. М. Прокопенко. Київ, 2018. 245 с.
306. Сільське господарство України за 2018 рік : Статистичний збірник / Державна служба статистики України; відпов. за вип. О. М. Прокопенко. Київ, 2019. 235 с.
307. Сільське господарство України за 2019 рік : Статистичний збірник / Державна служба статистики України; відпов. за вип. О. М. Прокопенко. Київ, 2020. 230 с.
308. Сільське господарство України за 2020 рік : Статистичний збірник / Державна служба статистики України; відпов. за вип. О. М. Прокопенко. Київ, 2021. 232 с.

309. Скільки надходить коштів від сплати екологічних податків.
Слово і діло. URL:
<https://www.slovoidilo.ua/2022/01/19/infografika/finansy/skilky-nadxodyt-koshtiv-splaty-ekolohichnyx-podatktiv>.

310. Соболев О. А., Клевцов К. М., Соболева Л. О. Одержання нових видів продукції з відходів виробництва луб'яних культур. *Сільськогосподарські машини*. 2011. Вип. 21. Т. 2. С. 101–106.

311. Соколова Н. М., Пархоменко Н. Г. Роль природоресурсних платежів в умовах сталого економічного розвитку України. *Ефективна економіка*. 2021. № 12. URL:
http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/12_2021/97.pdf.

312. Соловій І. П. Оцінка послуг екосистем, забезпечуваних лісами України та пропозиції щодо механізмів плати за послуги екосистем. Київ : FLEG II, 2016. С. 108.

313. Сотник І. М. Економічні механізми впровадження інноваційних концепцій управління відходами виробництва в Україні. *Економіка природокористування і охорони довкілля*. 2008. С. 313–318.

314. Ставнійчук І. Нова світова кліматична угода зобов'яже країни відмовлятися від вугілля. Робоча група неурядових екологічних організацій з питань зміни клімату. URL: <http://climategroup.org.ua/?p=3632>.

315. Стадницький Ю. Поняття економічних збитків від забруднення навколишнього середовища: необхідні уточнення. *Економіка України*. 1996. № 3. С. 88–89.

316. Стадницький Ю. І. Механізми фінансування боротьби з глобальним потеплінням: українські інтереси. *Фінанси України*. 2000. № 5. С. 24–29.

317. Станіслав Ніколаєнко: Наш університет досить серйозно сьогодні опікується проблемою підготовки кадрів для лісової галузі. *Економіст*. 2018. № 10. С. 23.

318. Статистичний щорічник України за 2017 рік / Державна служба статистики України. Київ : Інформаційно-аналітичне агентство, 2018. 541 с.
319. Статистичний щорічник України за 2018 рік / Державна служба статистики України. Житомир : ТОВ «БУК-ДРУК», 2019. 482 с.
320. Статистичний щорічник України за 2019 рік / Державна служба статистики України. Київ, 2020. 465 с.
321. Степаненко Т. О. Формування екологічнобезпечного землекористування в сільськогосподарських підприємствах. *Technology audit and production reserves*. 2015. № 1/6 (21). С. 30–33.
322. Сундук А. М., Голян В. А., Андрощук І. І., Савчук В. В. Аграрне природокористування в Україні: інституціональне підґрунтя, основні тенденції та фінансово-економічні механізми раціоналізації. *Економіка та держава*. 2018. № 9. С. 19–29.
323. Сучасні напрями економічного забезпечення раціонального природокористування в Україні / за наук. ред. акад. НААН України, д.е.н., проф. М. А. Хвесика, д.г.-м.н., проф. С. О. Лизуна; Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». Київ : ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. 64 с.
324. Теплоенергетика: зовнішні витрати і проблеми прийняття рішень / під заг. ред. О. Ф. Балацького, О. М. Теліженка. Суми : Видавництво «Слобожанщина», 2001. 396 с.
325. Територіальні громади в умовах децентралізації: ризики та механізми розвитку : монографія / за ред. Кравціва В. С., Сторонянської І. З. Львів : ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», 2020. 531 с.
326. Ткаченко В. В. Економічний механізм як ефективний інструмент управління процесом використання природних ресурсів. *Фінансовий простір*. 2019. № 2 (34). С. 89–97.
327. Трегобчук В. Охорона земель – складова національної безпеки. *Вісник НАН України*. 1997. № 3–4. С. 3–13.

328. Третяк А. М. Концептуальні засади «землеустрою – 2030». *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2013. № 1–2. С. 4–12.

329. Третяк А. М. Фінансове регулювання використання та охорони сільськогосподарських земель у процесі ринкового обороту. *Економіка АПК*. 2007. № 5. С. 52–56.

330. Третяк А. М., Третяк В. М., Прядка Т. М., Третяк Н. А. Територіальне планування землекористування в контексті формування фінансової стійкості об'єднаних територіальних громад. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2017. № 1. С. 21–27.

331. Тулуш Л. Д. Економічний зміст плати за землю. *Фінанси України*. 2002. № 9. С. 24–30.

332. Тулуш Л. Д. Земельна рента як джерело плати за землю. *Економіка АПК*. 2010. № 6. С. 68–76.

333. Удовиця О. Ф. Шляхи удосконалення економічного механізму природокористування в Україні. *Інфраструктура ринку*. 2020. № 40. С. 359–362.

334. Указ Президента України від 06.12.2018 р. «Про додаткові заходи щодо забезпечення реформ із децентралізації влади». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/412/2018#Text>.

335. Указ Президента України від 29.04.2021 р. «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 квітня 2021 року «Про заходи державної регіональної політики на підтримку децентралізації влади»». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/180/2021#Text>.

336. Україну після війни відновлюватимуть у 3 етапи: Шмигаль озвучив подробиці. *Обозреватель*. URL: <https://news.obozrevatel.com/ukr/economics/analytcs-and-forecasts/ukrainu-pislya-vijni-vidnovlyuvatimut-u-3-etapi-shmigal-ozvuchiv-podrobitsi.htm>.

337. Управління розвитком об'єднаних територіальних громад на засадах громадської участі : навчальний посібник. Київ, 2017. 129 с.

338. Федоров М. М. Економічне стимулювання суб'єктів господарювання за раціональне використання і охорону земель. *Вісник Сумського державного аграрного університету. Серія: Економіка та менеджмент*. 2001. Вип. 1. С. 200–203.

339. Фінансові механізми управління природокористуванням. Суми : Сумський державний університет, 2012. 351 с.

340. Фіскально-бюджетна та грошово-кредитна політика в Україні: проблеми та шляхи посилення взаємозв'язку : монографія / Даниленко А. І., Гриценко А. А., Зимовець В. В. та ін.; за ред. чл.-кор. НАН України А. І. Даниленка; НАН України: Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2010. 456 с.

341. Формування інституціонального середовища підприємницької діяльності у сфері природокористування: інвестиційно-інноваційний аспект : монографія / Хвесик М. А., Голян В. А., Хвесик Ю. М., Демидюк С. М. Луцьк : Твердиня, 2010. 488 с.

342. Харічков С., Андрєєва Н. «Зелені інвестиції» як каталізатор переходу до нового курсу розвитку економіки: міжнародні орієнтири і перспективи впровадження. *Економіст*. 2010. № 12. С. 16–21.

343. Харічков С., Губанова О., Загорій О. Інструменти фінансування у сфері поводження з твердими промисловими відходами. *Економіка України*. 2005. № 7. С. 82–88.

344. Харічков С., Рассадникова С. Про форми власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу в Україні. *Економіка України*. 1996. № 9. С. 65–70.

345. Харічков С. К. Перспективні тенденції модернізації ресурсно-екологічної складової податкової політики. *Шляхи та інструменти модернізаційного прориву економіки України* : міжнародна конференція, м. Одеса, 21–22 жовтня 2010 року : тези доповіді. м. Одеса. ІПРЕЕД НАН України, 2010. С. 437–440.

346. Харічков С. К., Губанова О. Р. Іпотека як інструмент мобілізації інвестиційних потоків у сфері освоєння техногенно-ресурсного потенціалу України. *Фінанси України*. 2006. № 3. С. 29–34.

347. Харічков С. К., Мартієнко А. І. Інституціональні основи формування концепції власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу. *Економічна теорія*. 2006. № 2. С. 65–73.

348. Харчук Л. В. Розвиток біоенергетичного сектору як ключовий фактор досягнення енергетичної безпеки в Україні. *Агросвіт*. 2015. № 22. С. 73–76.

349. Хвесик М., Бистряков І., Клиновий Д., Лизун С. Змістовні ознаки комплексної економічної оцінки природного багатства України. *Економіст*. 2014. № 12. С. 4–9.

350. Хвесик М., Голян В., Бардась В. Формування нової моделі фіскального регулювання природокористування: інституціональні передумови, методологічне забезпечення та практичні рекомендації. *Економіст*. 2013. № 9. С. 4–13.

351. Хвесик М., Голян В., Князєв С. Раціоналізація природокористування як вагомий чинник соціально-економічного піднесення та зміцнення енергетичної самодостатності територіальних громад в умовах децентралізації. *Економіка природокористування і охорони довкілля*. 2015. С. 8–21.

352. Хвесик М. А., Бистряков І. К. Фінансово-економічні важелі капіталізації природних ресурсів у контексті забезпечення прибуткового природокористування. *Фінанси України*. 2014. № 5. С. 29–47.

353. Хвесик М. А., Бистряков І. К., Клиновий Д. В. Фінансово-економічний механізм капіталізації природних ресурсів об'єднаної територіальної громади. *Фінанси України*. 2018. № 4. С. 19–40.

354. Хвесик М. А., Голян В. А. Інституціональна модель природокористування в умовах глобальних викликів : монографія. Київ : Кондор, 2007. 480 с.

355. Хвесик М. А., Голян В. А., Крисак А. І. Інституціональні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні : монографія. Київ : Кондор, 2007. 522 с.

356. Хворост О. О. Методологічні основи визначення розміру економічних збитків від забруднення земель сільськогосподарського призначення. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія : Економіка та менеджмент*. Вип. 8 (15). 2004. С. 60–64.

357. Ходаківська О. В. Економічне стимулювання як інструмент регулювання екологізації сільськогосподарського землекористування. *Економіка АПК*. 2015. № 8. С. 27–32.

358. Царенко О. М., Чупіс А. В. Фінансово-економічний механізм землекористування. *Вісник Сумського державного аграрного університету. Серія «Фінанси і кредит»*. 2001. № 1. С. 14–17.

359. Чорноус Н. Ресурсні та рентні платежі. *Вісник податкової служби України*. 2005. № 4. С. 61–64.

360. Шкуратов О. І. Напрями підвищення ефективності використання природно-ресурсного потенціалу аграрних підприємств. *Збалансоване природокористування*. 2014. № 1. С. 74–78.

361. Шкуратов О. І. Страхування екологічних ризиків сільськогосподарської діяльності в системі забезпечення екологічної безпеки. *Економіка АПК*. 2016. № 5. С. 74–79.

362. Шкуратов О. І. Сутність органічного сільського господарства: концептуальний підхід. *Збалансоване природокористування*. 2013. № 4. С. 68–71.

363. Шкуратов О. І. Удосконалення інструментарію організаційно-економічного забезпечення екологічної безпеки в аграрній сфері. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія : Економіка і менеджмент*. 2016. Вип. 4. С. 175–178.

364. Шкуратов О. І., Чудовська В. А., Вдовиченко А. В. Органічне сільське господарство: еколого-економічні імперативи розвитку. Монографія. К., ТОВ ДІА, 2015. 248 с.
365. Шмаров Д. М. Механізм фінансово-кредитного забезпечення комплексного розвитку переробної ланки аграрного сектора. *Агросвіт*. 2020. №8. С. 123–129.
366. Шубалий О. М. Трансформаційні процеси у лісовому секторі: інституціональні передумови та механізми реалізації. Луцьк : Терен, 2015. 456 с.
367. Шулюк Б. С. Фінансування проектів державно-приватного партнерства у вітчизняній та зарубіжній практиці. *Формування фінансового механізму сталого розвитку України* : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2017. С. 339–350.
368. Щетина М. А. Формування екологобезпечного землекористування у сільськогосподарському виробництві. *Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва*. 2016. Вип. 89 (2). С. 158–165.
369. Щурик М. В. Фінансування земель агролісогосподарств Карпатського регіону. *Фінанси України*. 2006. № 7. С. 139–145.
370. Щурик М. В. Фінансування земельної реформи в аграрному секторі Карпатського макрорегіону. *Фінанси України*. 2006. № 4. С. 114–123.
371. Экология и экономика : справочник / Балацкий О. Ф., Вакулук П. Г., Власенко В. М. и др.; под общ. ред. К. М. Сытника. Киев : Политиздат Украины, 1986. 308 с.
372. Экономическое регулирование природопользования / Лапечук П. И., Чупис А. В., Кашенко О. Л., Шершун Н. Х. Киев : Урожай, 1994. 160 с.
373. Юрченко А. Д., Євдокимов М. О., Кулик В. М., Польовий А. Я. Щодо питання збільшення обсягів прав на землю територіальних громад у сільській місцевості. *Землевпорядний вісник*. 2005. № 3. С. 7–9.

374. Юшко С. В. Дефіцит місцевих бюджетів в Україні та джерела його фінансування: теоретико-правові і практичні аспекти. *Формування фінансового механізму сталого розвитку України* : монографія. Тернопіль. ТНЕУ, 2017. С. 66–77.
375. Юшко С. В. Показники виконання бюджету: теоретичні і практичні аспекти. *Фінанси України*. 2021. № 1. С. 46–63.
376. Янковський В. Т. Теоретичні аспекти розмежування двох форм земельних платежів. *Фінанси України*. 1998. № 1. С. 69–71.
377. Adedoyin F. F., Gumedede M. I., Bekun F. V., Etokakpan M. U., Balsalobre-lorente D. Modelling coal rent, economic growth and CO2 emissions: Does regulatory quality matter in BRICS economies? *Sci. Total Environ.* 2020, 710, 136284. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/31923665/>.
378. Bekun F. V., Alola A. A., and Sarkodie S. A. Toward a sustainable environment: Nexus between CO2 emissions, resource rent, renewable and nonrenewable energy in 16-EU countries. *Science of the Total Environment*. 2019. Vol. 657. Pp. 1023–1029. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/30677870/>.
379. Charles W. Russell (C.P.A.), Frank M. Burke. Income Taxation of Natural Resources: Official material. *Research Institute of America*. 2000. URL: http://books.google.com.ua/books/about/Income_Taxation_of_Natural_Resources_Off.html?id=fttDAQAIAAJ&redir_esc=y.
380. Chien F., Chau K. Y., Ady S. U., Zhang Y. Q., Tran Q. H., Aldeehani T. M. Does the combining effects of energy and consideration of financial development lead to environmental burden: Social perspective of energy finance? *Environ. Sci. Pollut. R.* 2021. Vol. 28, Pp. 40957–40970. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11356-021-13423-6>.
381. Cunha F.A.F.d.S., Meira E., Orsato R. J. Sustainable finance and investment: Review and research agenda. *Bus. Strat. Environ.* 2021. Vol. 30, Pp. 3821–3838. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/bse.2842>.

382. Directive 2008/98/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on waste and repealing certain Directives, OJ 2008, L. 312 P 3.

383. Economic Aspects of Extended Producer Responsibility. Paris: OECD. 2004. 296 c.

384. Farza K., Ftiti Z., Hlioui Z., Louhichi W., Omri A. Does it pay to go green? The environmental innovation effect on corporate financial performance. *J. Environ. Manag.* 2021. Vol. 300. 113695. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/34649325/>.

385. Haseeb A., Xia E., Baloch M. A., and Abbas K. Financial development, globalisation, and CO2 emission in the presence of EKC: Evidence from BRICS countries. *Environmental Science and Pollution Research*. 2018. Vol. 25. Pp. 31283–31296. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/30194575/>.

386. Krasnova Yu., Golovko L., Hunko L., Medynska N., Sandeep Kumar. An assessment of the legal framework governing land ownership is evolving in Ukraine. *Materialstoday: proceedings*. 2022. Vol. 49. Part 8. P. 3619–3623. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2214785321055978#>.

387. Le H. P., Ozturk I. The impacts of globalisation, financial development, government expenditures, and institutional quality on CO2 emissions in the presence of environmental Kuznets curve. *Environmental Science Pollution Research*. 2020. Vol. 27: Pp. 22680–22697. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11356-020-08812-2>.

388. Martyn A., Kolosa L., Hunko L., Medynska N. Access to land resources for agribusiness in Ukraine under the ban on land acquisition: Development of alternative forms of land use. *AIP Conference Proceedings*. 2022. Vol. 2413. 040013. URL: <https://aip.scitation.org/doi/abs/10.1063/5.0079411>.

389. Medynska N., Hunko L., Reznik N. Approaches to Land Zoning on the Basis of Sustainable Territory Development. *International Conference on Business and Technology, 13 July 2022*. 2023. P. 784–796.

390. Muganyi T., Yan, L.; Sun H. Green finance, fintech and environmental protection: Evidence from China. *Environ. Sci. Ecotech.* 2021. Vol. 7, 100107. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/36160697/>.

391. Shen Y., Su Z. W., Malik M. Y., Umar M., Khan Z., Khan M. Does green investment, financial development and natural resources rent limit carbon emissions? A provincial panel analysis of China. *Science of the Total Environment.* 2021. Vol. 755. 142538. URL: <https://europepmc.org/article/med/33045608>.

392. Shen Y., Su Z. W., Malik M. Y., Umar M.; Khan Z., Khan M. Does green investment, financial development and natural resources rent limit carbon emissions? A provincial panel analysis of China. *Sci. Total Environ.* 2021. Vol. 755. 142538. URL: <https://europepmc.org/article/med/33045608>.

393. Shubalyi O., Kosinskyi P., Golyan V. Economic stimulation of the development of agriculture in Ukraine due to integrated use of natural resources and waste. *Bulg. J. Agric. Sci.* 2020. Vol. 26 (2). Pp. 323–331. URL: <https://www.agrojournal.org/26/02-08.html>.

394. Thomas Lindhqvist. Extended Producer Responsibility. *Extended Responsibility as a Strategy to Promote Cleaner Products* : seminar at Trolleholm Castle, 4-5 May 1992 : theses. Lund : edited by Thomas Lindhqvist, Department of Industrial Environmental Economics, 1992.

395. Tretiak A. M., Hunko L. A., Medynska N. V., Hetmanchyk I. P. A Significance of Method of Design of Land Use of Local Eco-Network Structural Elements. *International Journal of Advanced Science and Technology.* 2022. Vol. 29. 6s. P. 1094–1100.

396. Wang L., Vo X. V., Shahbaz M., Ak A. Globalisation and carbon emissions: Is there any role of agriculture value-added, financial development, and natural resource rent in the aftermath of COP21? *Journal of Environmental Management.* 2020. Vol. 268. 110712. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32510446/>.

397. Working papers. The Taxation of Natural Resources. Principles and Policy Issues / The World Bank, Policy Research department. 1993. 57 p. URL:

<http://www-wds.worldbank.org/servlet/WDSContentServer/WDSP/IB/1993/10/01/0000092653961005112849/Rendered/PDF/multi0page.pdf>.

398. World Bank Total Natural Resources Rents (% of GDP). URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.TOTL.RT.ZS>.

399. Zafar A., Majeed M. T., Nosheen M., Iqbal J. Globalization, financial development, and environmental sustainability: Evidence from heterogenous income groups of asia. *Environ. Sci. Pollut. R.* 2021. Vol. 28. Pp. 50430–50446. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/33954922/>.

400. Zhang K., Li Y., Qi Y., Shao S. Can green credit policy improve environmental quality? Evidence from China. *J. Environ. Manag.* 2021. Vol. 298. 113445. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/34375920/>.

ДОДАТКИ

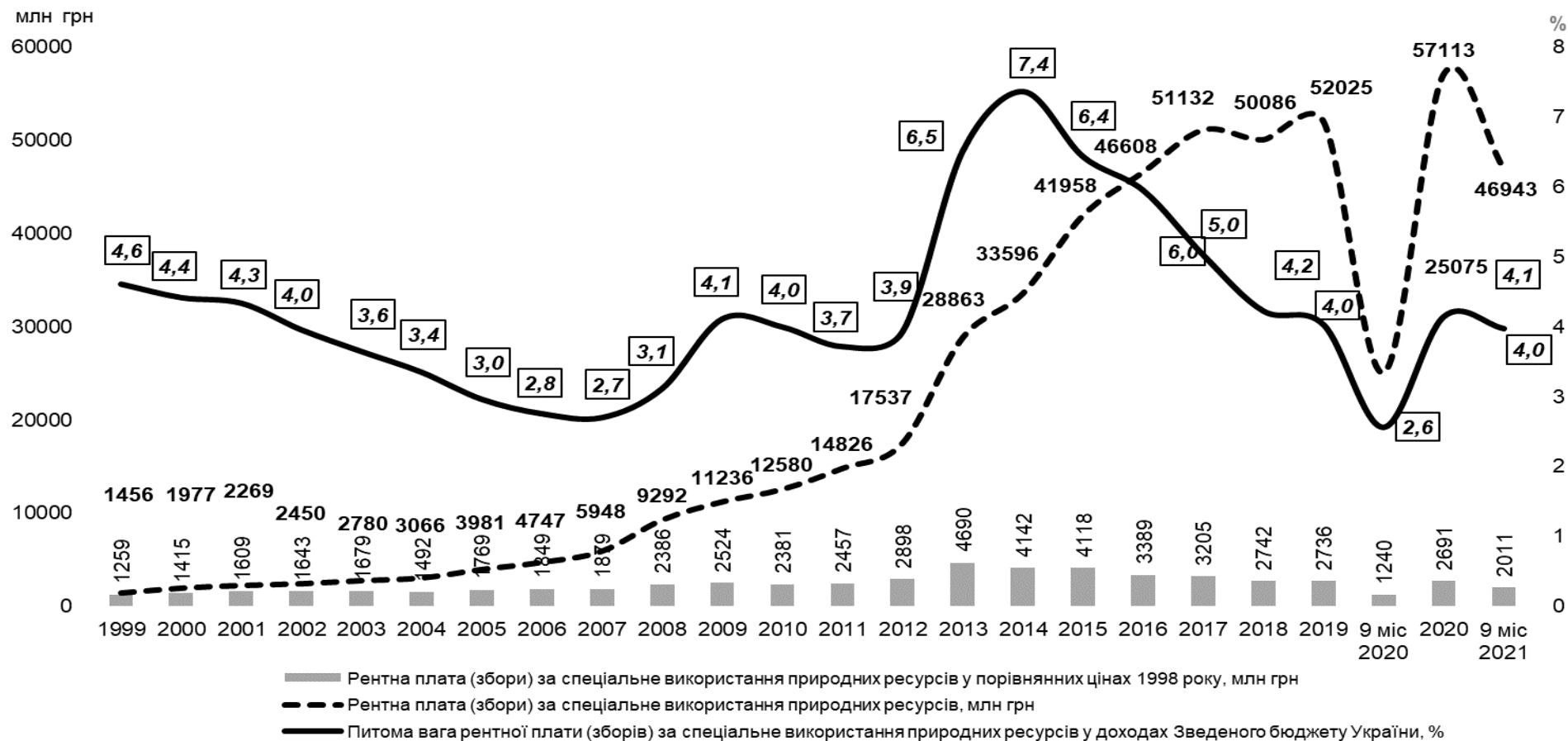

Рис. А1. Рентна плата (збори) за спеціальне використання природних ресурсів та їх питома вага в структурі доходів Зведеного бюджету України*

Примітка.*Розраховано та побудовано авторкою за оперативними даними Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України, Державної служби статистики України

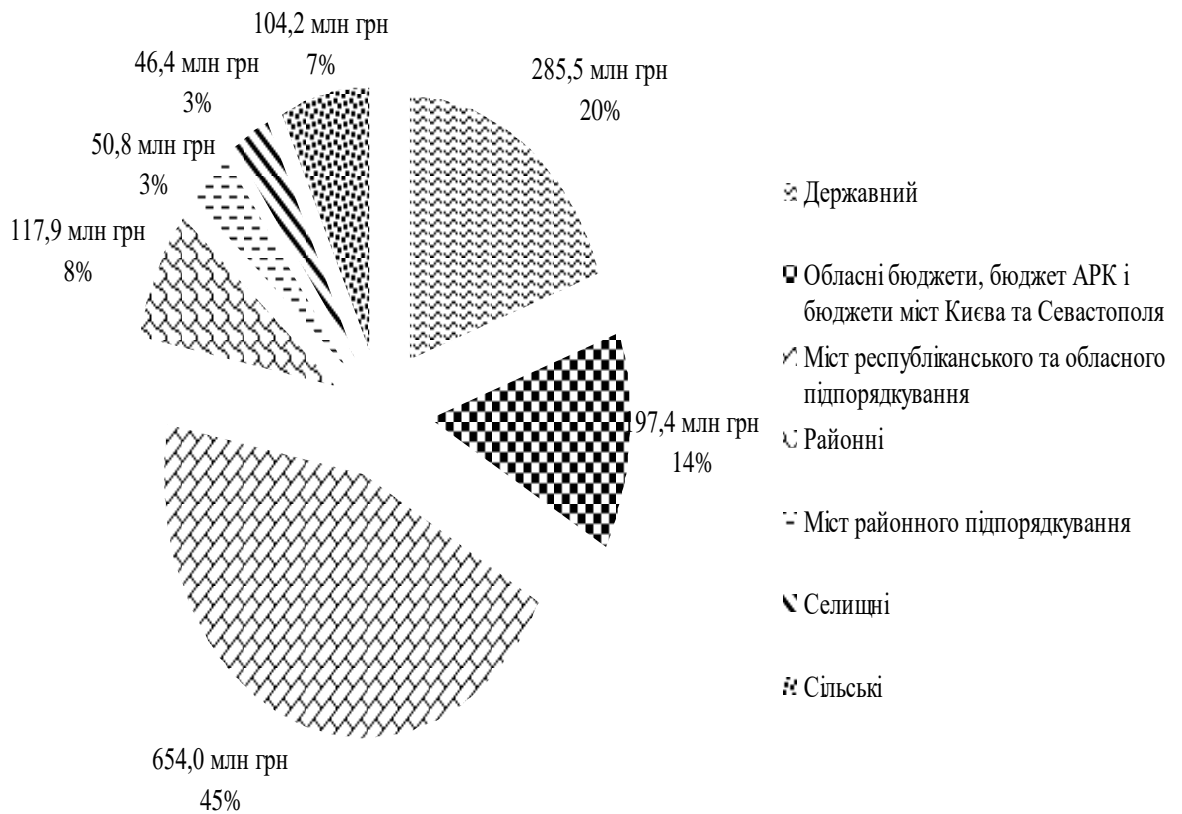

Рис. А2. Структура надходжень рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів до публічних бюджетів України у 1999 році*

Примітка.*Розраховано та побудовано авторкою за оперативними даними Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України, Державної служби статистики України

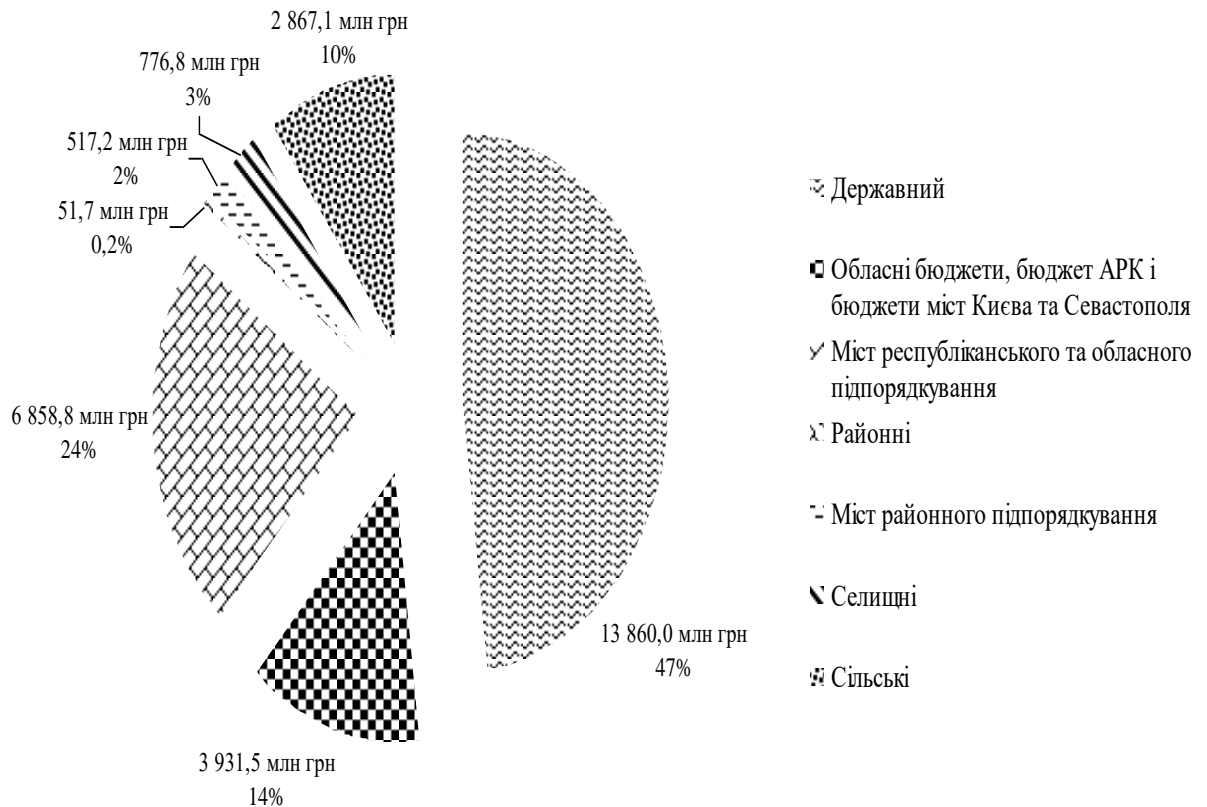

Рис. АЗ. Структура надходжень рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів до публічних бюджетів України у 2013 році*

Примітка.*Розраховано та побудовано авторкою за оперативними даними Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України, Державної служби статистики України

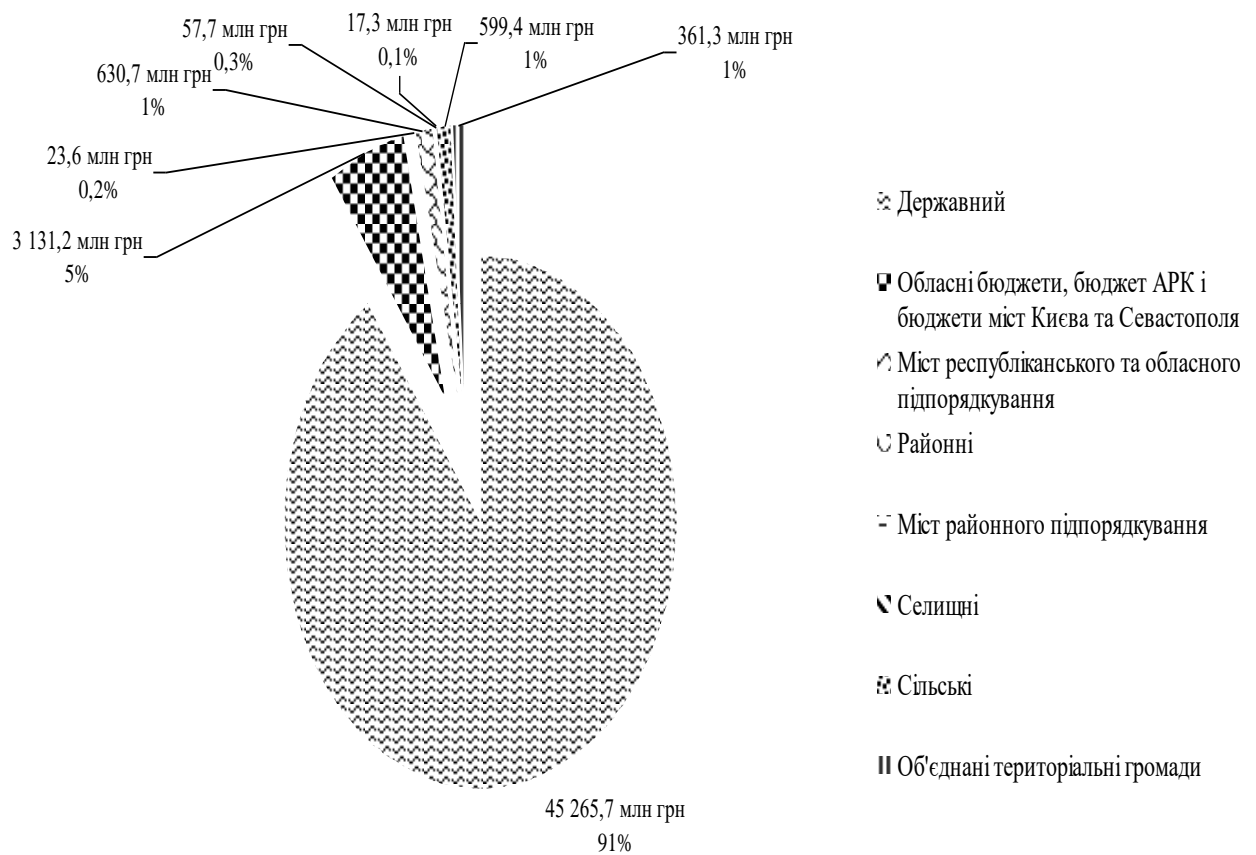

Рис. А4. Структура надходжень рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів до публічних бюджетів України у 2018 році*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за оперативними даними Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України, Державної служби статистики України

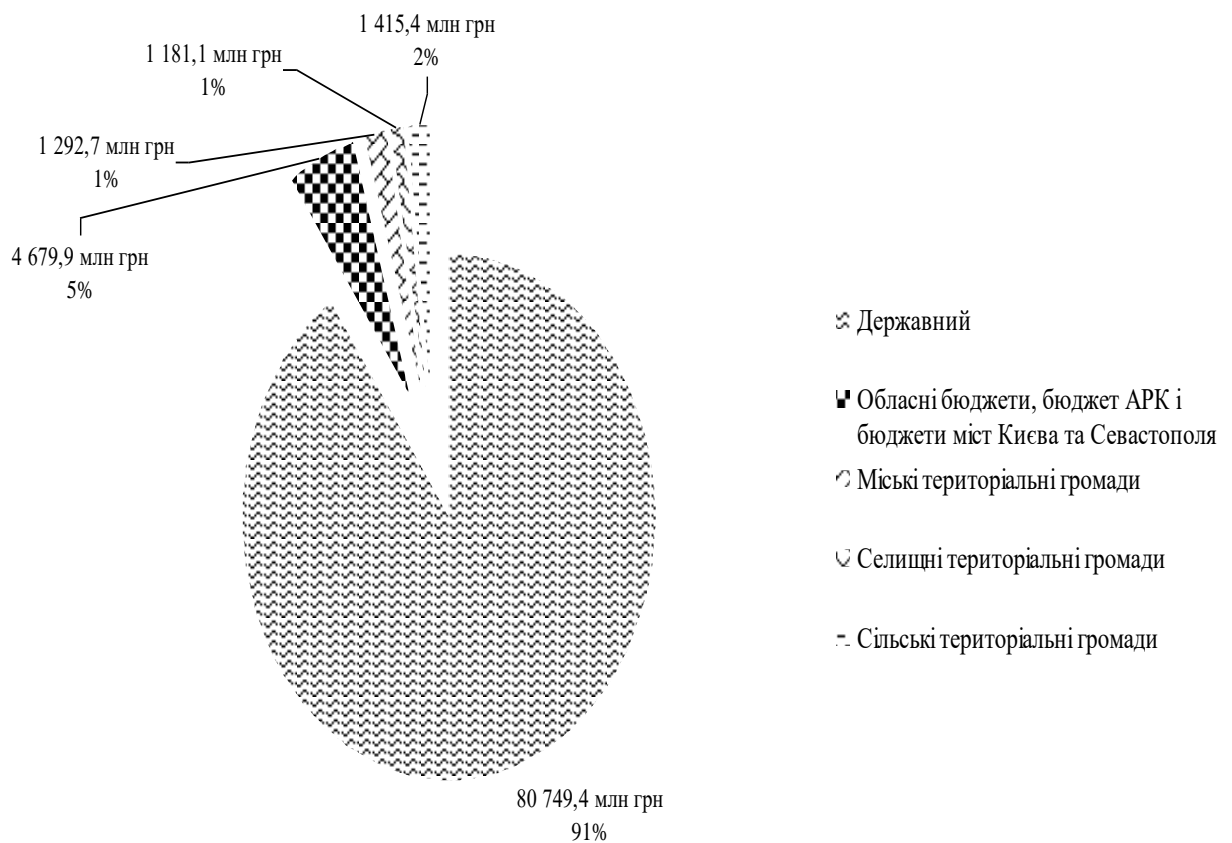

Рис. А5. Структура надходжень рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів до публічних бюджетів України у 2021 році*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за оперативними даними Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України, Державної служби статистики України

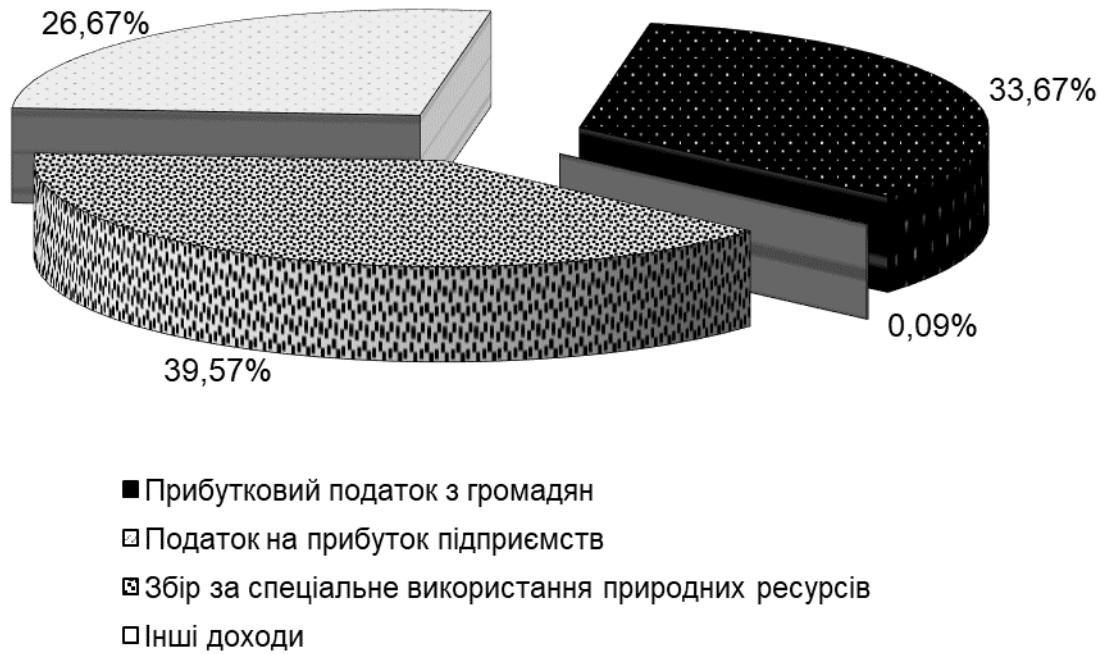

Рис. А6. Структура доходів сільських бюджетів України у 2000 році*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за оперативними даними Міністерства фінансів України

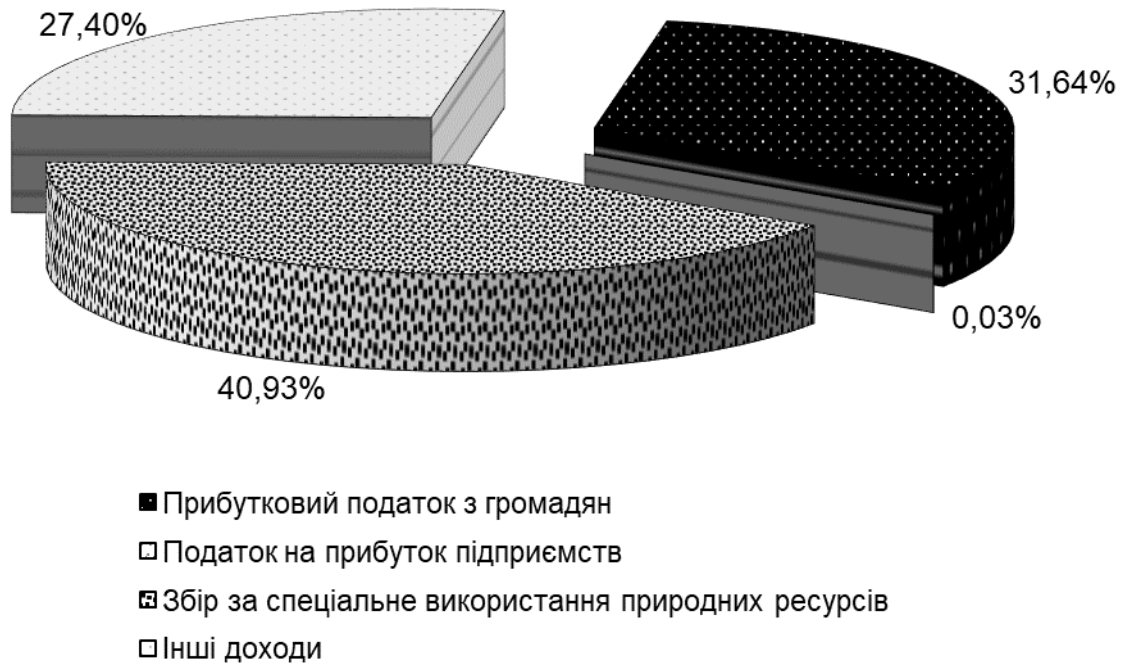

Рис. А7. Структура доходів сільських бюджетів України у 2013 році*

Примітка.*Розраховано та побудовано авторкою за оперативними даними Міністерства фінансів України

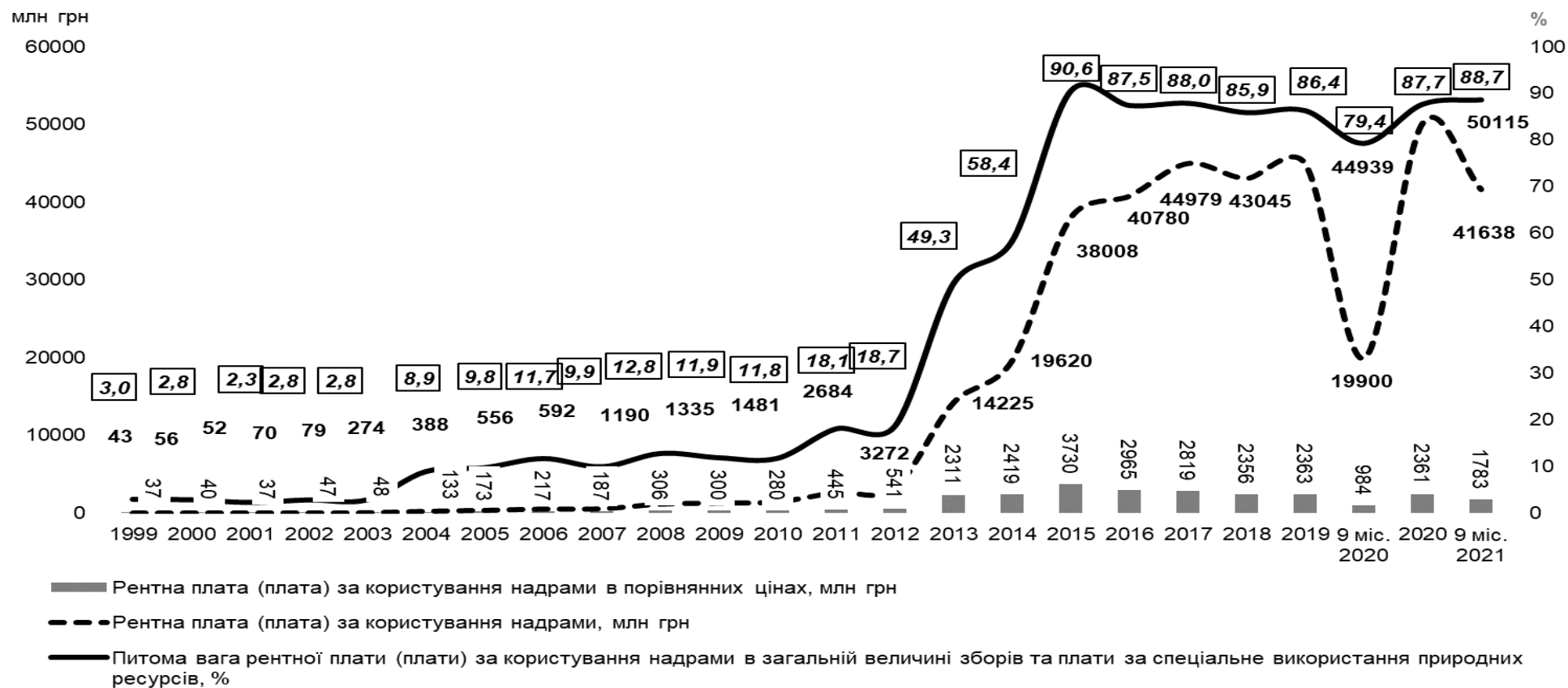

Рис. Б1. Динаміка плати (рентної плати) за користування надрами у фактичних і порівнянних цінах та її питома вага в загальній величині надходжень зборів за спеціальне використання природних ресурсів до Зведеного бюджету України*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за оперативними даними Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України та Державної служби статистики України

**Ставки рентної плати за заготівлю деревини основних лісових порід
станом на 01.01.2022 року**

Найменування лісової породи	Ставка за 1 щільний куб. м деревини, грн			
	ділової (без кори)			дров'яної (з корою)
	великої	середньої	дрібної	
<i>Перший пояс лісів</i>				
Сосна	304,60	196,20	75,66	8,24
Модрина	135,57	117,19	44,57	10,29
Ялина, ялиця	280,28	239,80	91,78	10,37
Дуб (крім дуба коркового)	800,39	382,48	128,56	13,47
Ясен, клен (крім явора)	300,12	255,05	128,56	13,47
Бук	575,33	368,60	123,39	11,43
Береза, вільха чорна, граб звичайний, в'яз, липа	43,54	38,91	29,53	10,29
Осика, вільха сіра, тополя	26,48	21,77	17,20	7,27
<i>Другий пояс лісів</i>				
Сосна	256,03	165,74	64,26	7,27
Модрина	117,19	99,09	38,32	9,37
Ялина, ялиця	236,80	202,15	78,49	8,86
Дуб (крім дуба коркового)	675,97	326,62	107,76	10,29
Ясен, клен (крім явора)	253,46	217,71	107,76	10,29
Бук	488,34	312,61	104,73	9,37
Береза, вільха чорна, граб звичайний, в'яз, липа	37,34	31,14	24,87	8,24
Осика, вільха сіра, тополя	21,77	20,22	15,56	6,21

**Ставки рентної плати за заготівлю деревини неосновних лісових порід
станом на 01.01.2022 року**

Найменування лісової породи	Ставка за 1 щільний куб. м деревини, грн			
	ділової (без кори)			дров'яної (з корою)
	великої	середньої	дрібної	
<i>Перший пояс лісів</i>				
Самшит	1401,06	1197,37	598,16	13,47
Бархат, горіх	872,42	746,43	373,25	13,47
Груша, кизил, явір	699,80	598,72	299,59	13,47
Абрикос, вишня, ялівець, обліпіха, слива (крім терну), черешня, шовковиця, яблуня	522,52	446,31	222,93	13,47
Каштан, дуб корковий	436,93	373,25	186,59	13,47
Барбарис, гледичія, кипарис, шипшина	348,33	298,59	149,27	13,47
Акація, бруслина, бирючина, глід, граб східний, тамарикс, калина, крушина, ліщина, горобина, бузок, скумпія, свидина, терен, черемха	261,25	223,93	112,00	13,47
Верба, чагарники (крім зазначених в інших позиціях)	87,07	74,67	37,34	7,27
<i>Другий пояс лісів</i>				
Самшит	1186,52	1013,87	508,00	10,29
Бархат, горіх	743,27	634,51	317,26	10,29
Груша, кизил, явір	593,98	506,96	254,01	10,29
Абрикос, вишня, ялівець, обліпіха, слива (крім терну), черешня, шовковиця, яблуня	444,76	381,00	190,68	10,29
Каштан, дуб корковий	371,62	318,80	158,62	10,29
Барбарис, гледичія, кипарис, шипшина	297,09	253,46	126,44	10,29
Акація, бруслина, бирючина, глід, граб східний, тамарикс, калина, крушина, ліщина, горобина, бузок, скумпія, свидина, терен, черемха	222,37	189,75	95,38	10,29
Верба, чагарники (крім зазначених в інших позиціях)	74,67	63,68	32,17	6,21

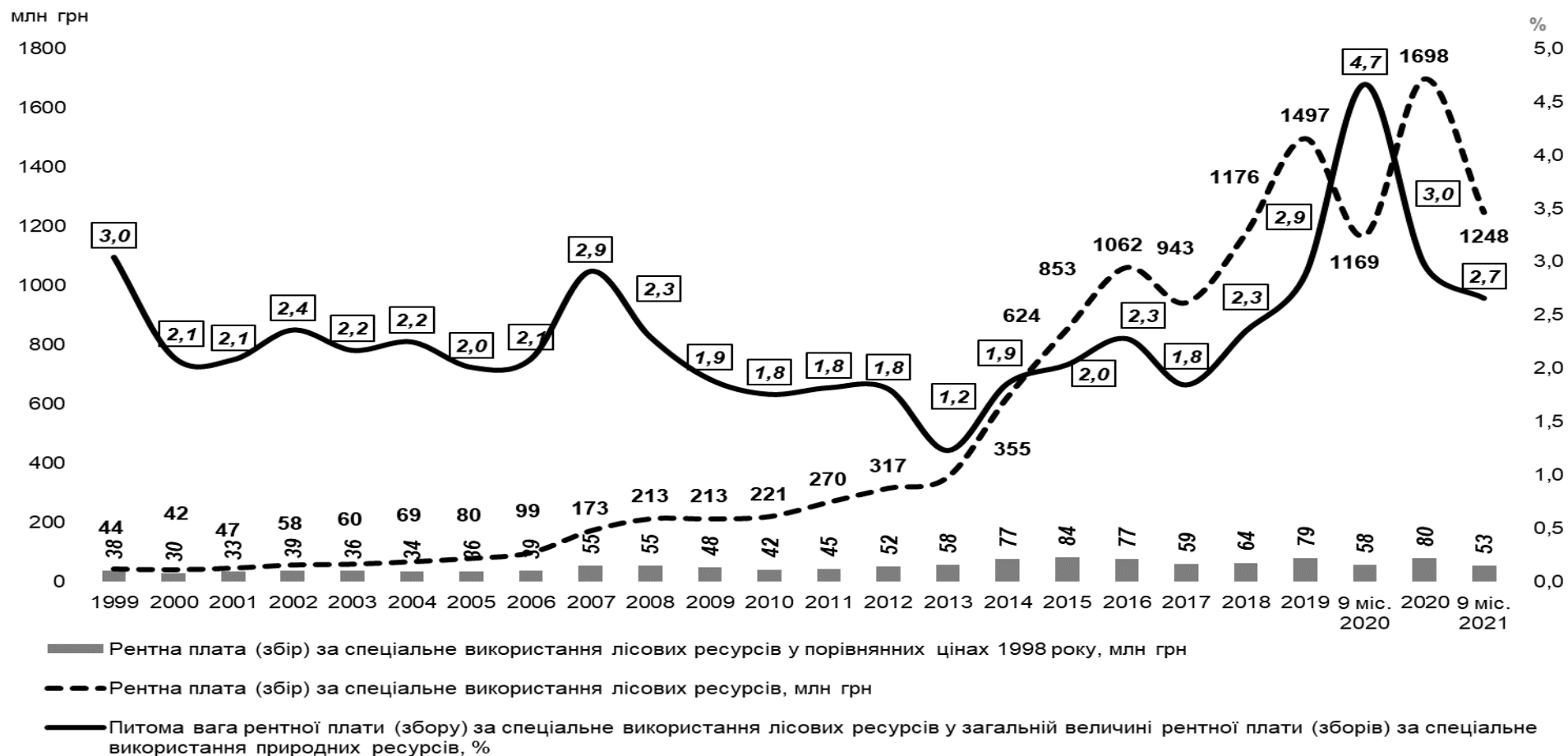

Рис. ВЗ. Надходження збору (рентної плати) за спеціальне використання лісових ресурсів до Зведеного бюджету України*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за оперативними даними Міністерства фінансів України та Державної казначейської служби України

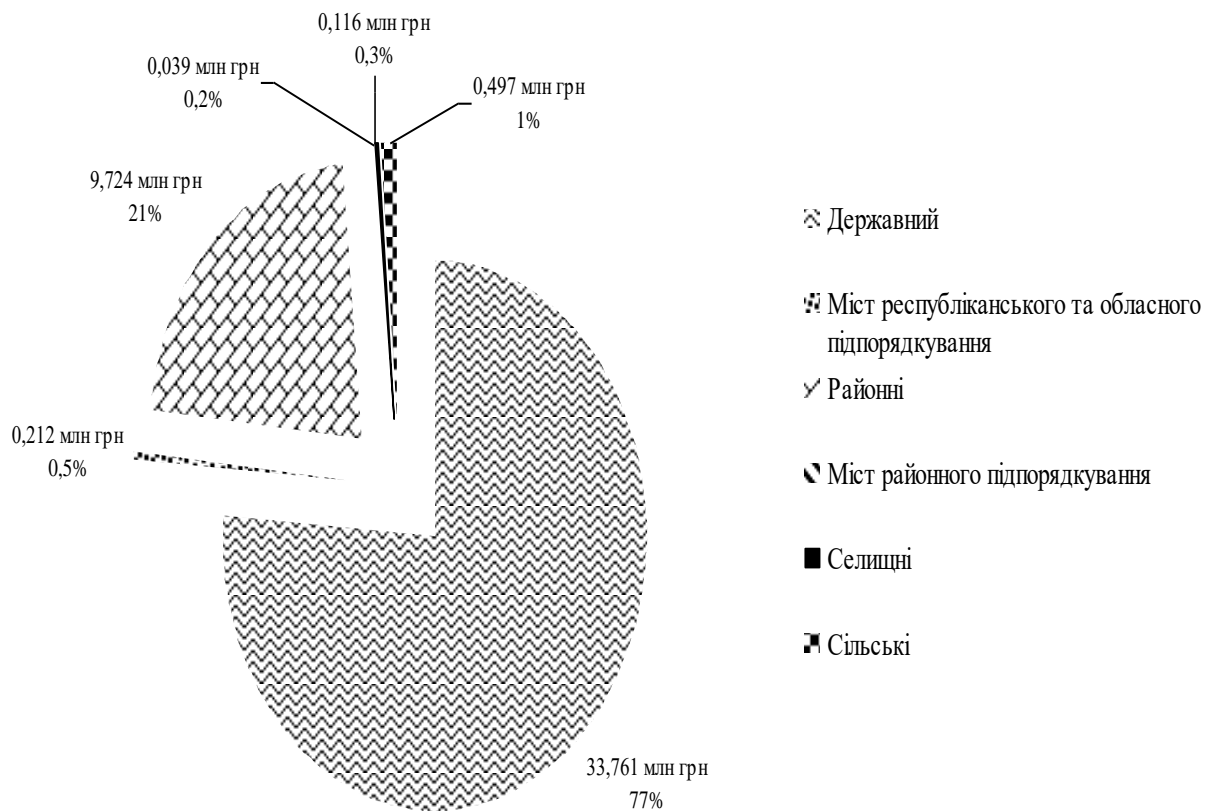

Рис. В4. Структура надходжень рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів до публічних бюджетів України у 1999 році*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за оперативними даними Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України, Державної служби статистики України

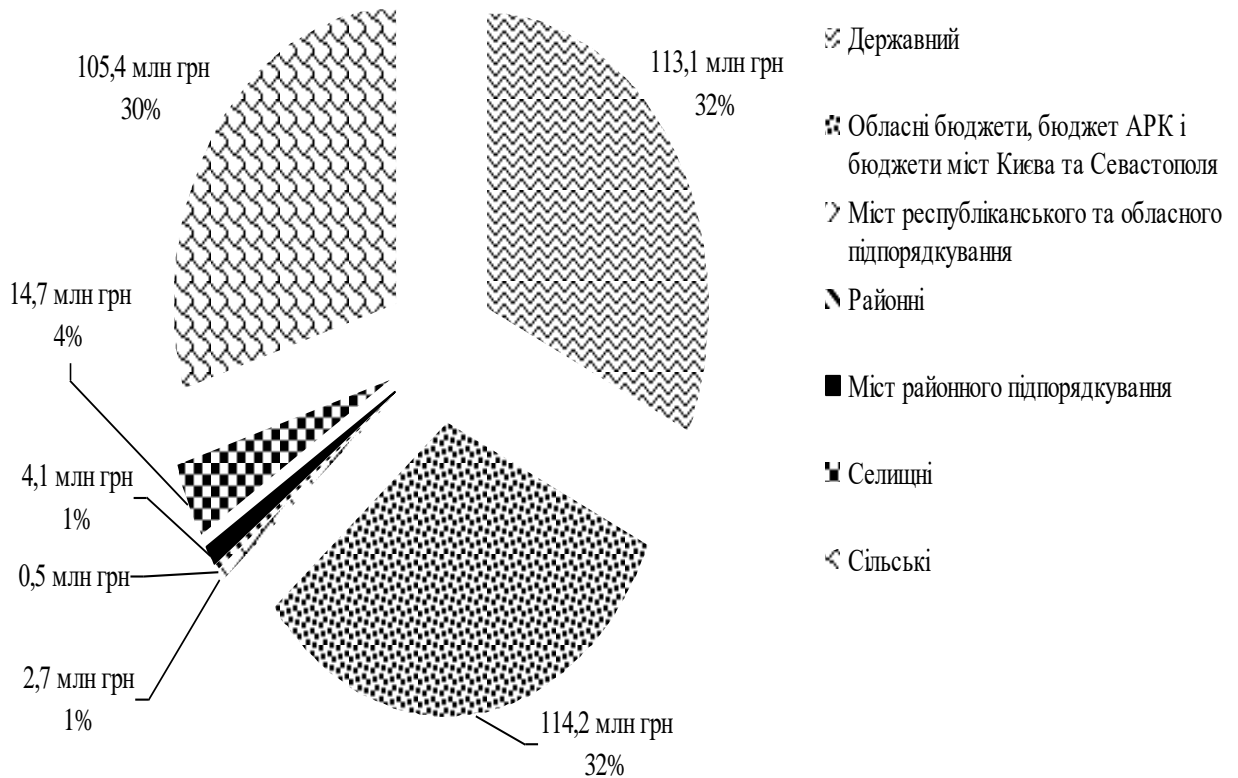

Рис. В5. Структура надходжень рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів до публічних бюджетів України у 2013 році*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за оперативними даними Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України, Державної служби статистики України

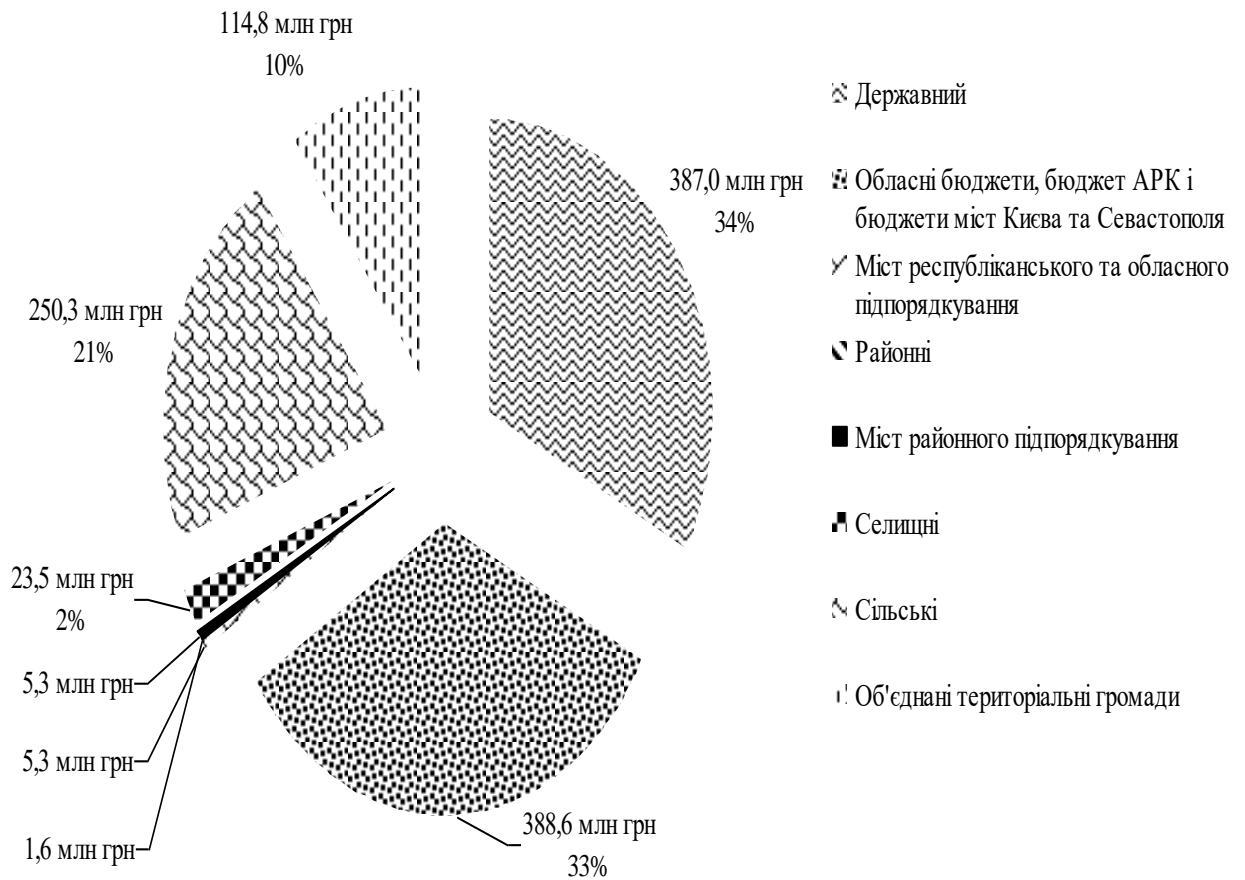

Рис. В6. Структура надходжень рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів до публічних бюджетів України у 2018 році*

Примітка. *Розраховано за оперативними даними Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України, Державної служби статистики України

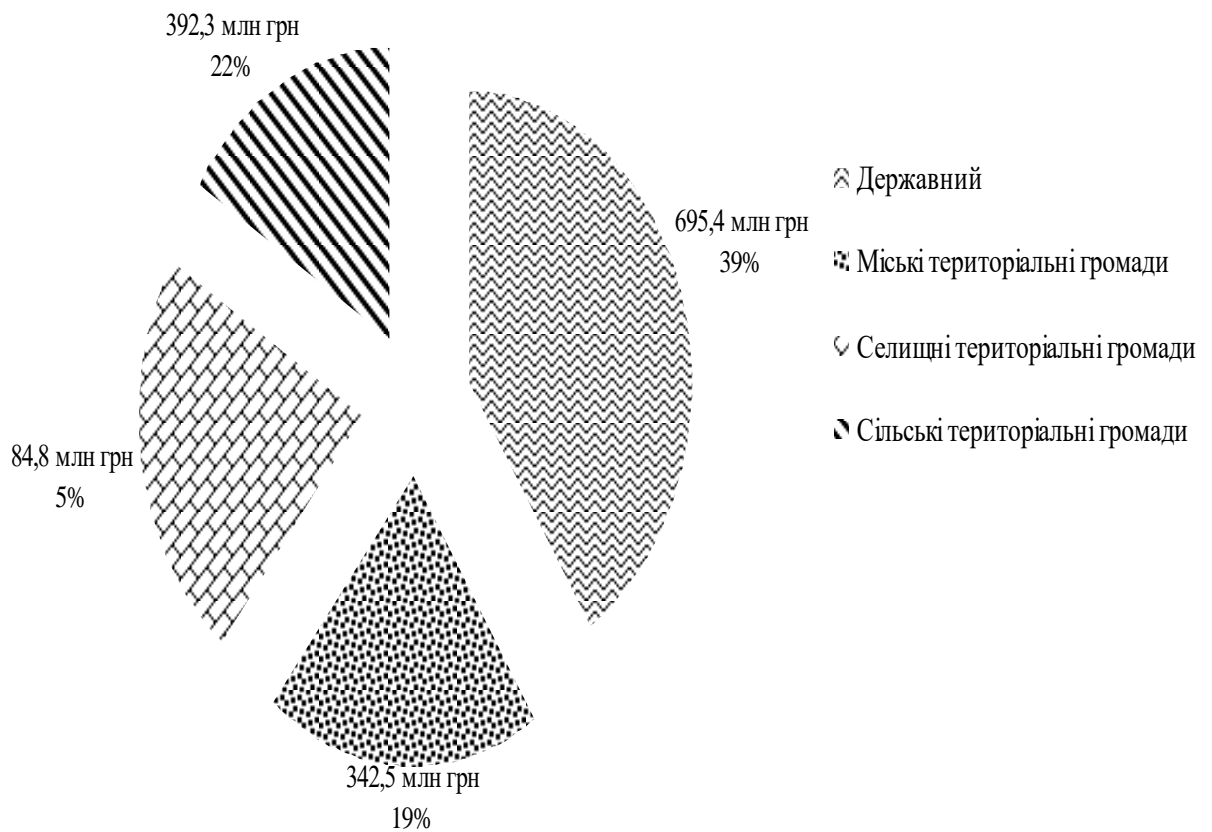

Рис. В7. Структура надходжень рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів до публічних бюджетів України у 2021 році*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за оперативними даними Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України, Державної служби статистики України

**Ставки рентної плати за спеціальне використання поверхневих вод
станом на 01.01.2022 року**

Район річкових басейнів	Ставка рентної плати, грн за 100 куб. м
Район басейну річки Дніпро	75,53
Район басейну річки Дністер	39,90
Район басейну річки Дунай	29,96
Район басейну річки Південний Буг	89,87
Район басейну річки Дон	129,90
Район басейну річки Вісла	39,90
Район басейну річок Криму	133,19
Район басейну річок Причорномор'я	159,91
Район басейну річок Приазов'я	159,91

**Рентна плата за спеціальне використання підземних вод
станом на 01.01.2022 року**

Найменування регіону	Ставка рентної плати, грн за 100 куб. м
Автономна Республіка Крим (крім м. Севастополя)	123,18
м. Севастополь	123,18
Область:	
Вінницька	106,46
Волинська	109,97
Дніпропетровська	93,29
Донецька	126,59
Житомирська	106,46
Закарпатська	69,95
Запорізька	106,46
Івано-Франківська	166,51
Київська	91,31
Кіровоградська	123,18
Львівська	96,63
Луганська	139,84
Миколаївська	139,84
Одеська	116,56
Полтавська	80,26
Рівненська	99,80
Сумська	91,41
Тернопільська	129,90
Харківська	99,86
Херсонська	99,86
Хмельницька	126,59
Черкаська	72,02
Чернівецька	116,56
Чернігівська	99,86
м. Київ	99,50

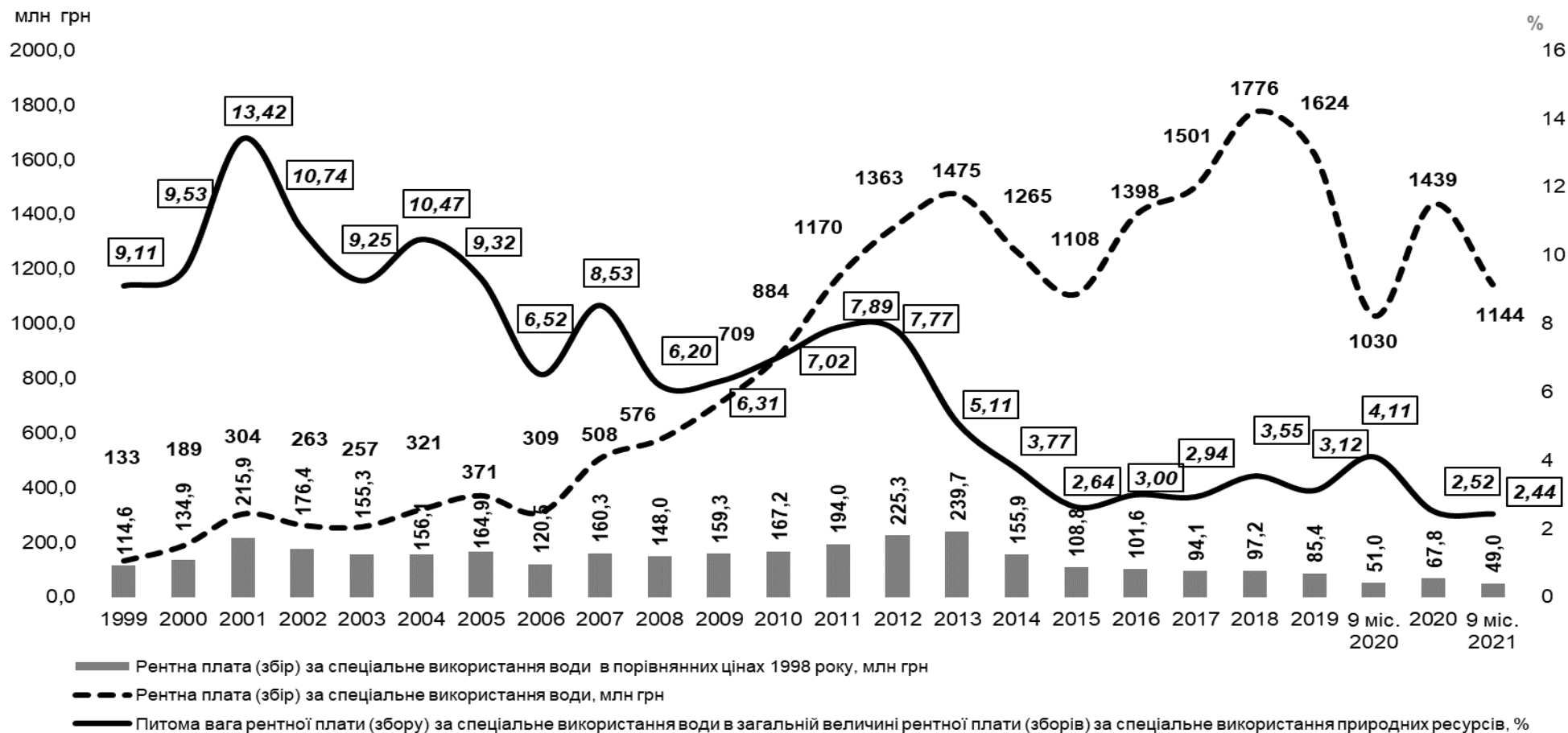

Рис. ДЗ. Динаміка надходжень збору (рентної плати) за спеціальне використання води та їх питомої ваги в загальній сумі надходжень зборів за спеціальне використання природних ресурсів до Зведеного бюджету України*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за оперативними даними Міністерства фінансів України та Державної казначейської служби України

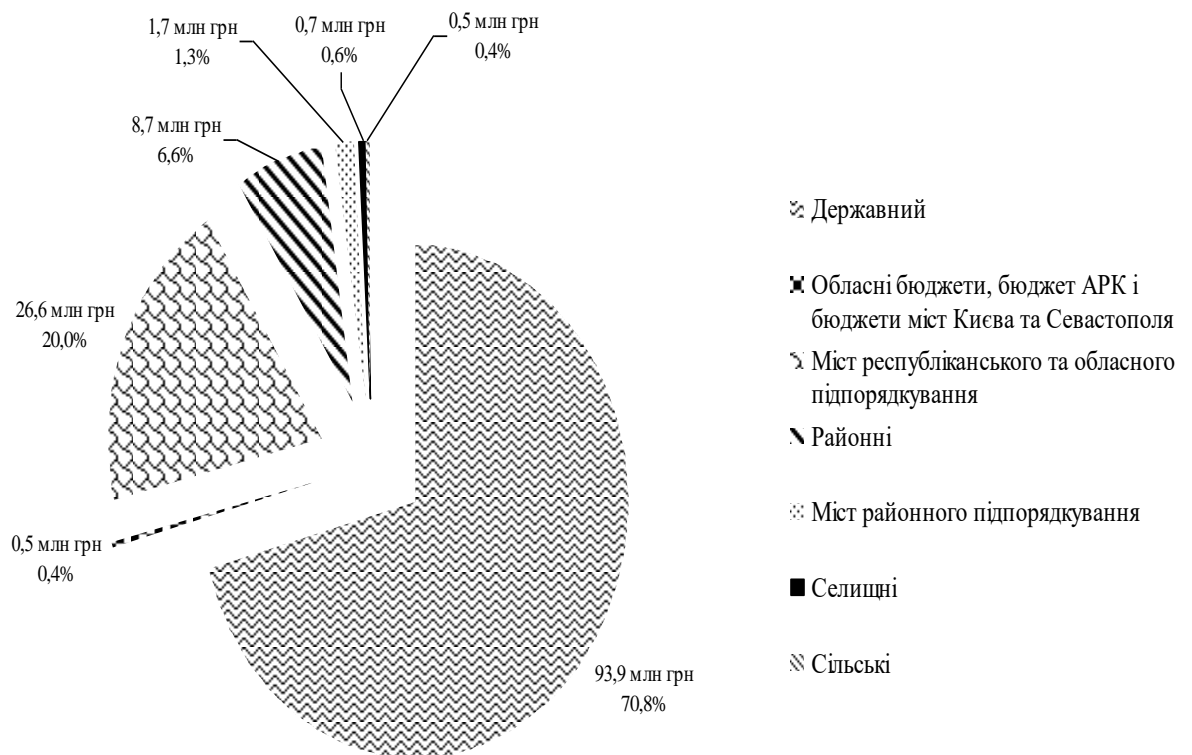

Рис. Д4. Структура надходжень рентної плати за спеціальне використання води до публічних бюджетів України у 1999 році*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за оперативними даними Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України, Державної служби статистики України

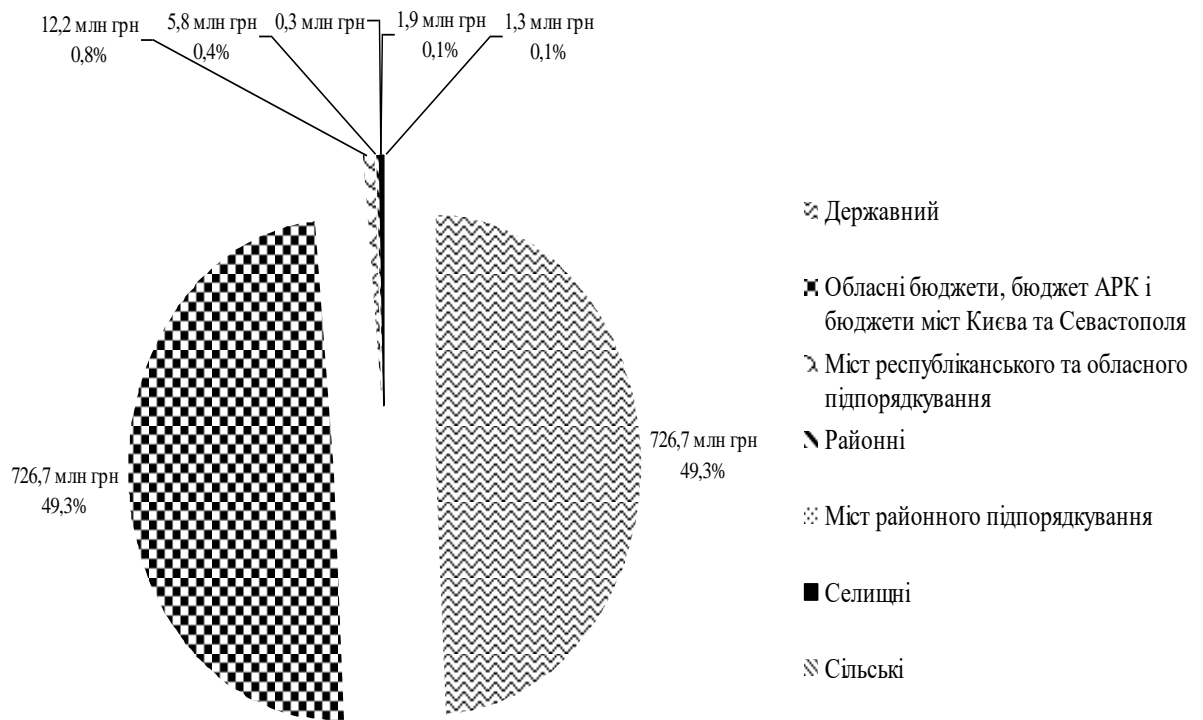

Рис. Д5. Структура надходжень рентної плати за спеціальне використання води до публічних бюджетів України у 2013 році*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за оперативними даними Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України, Державної служби статистики України

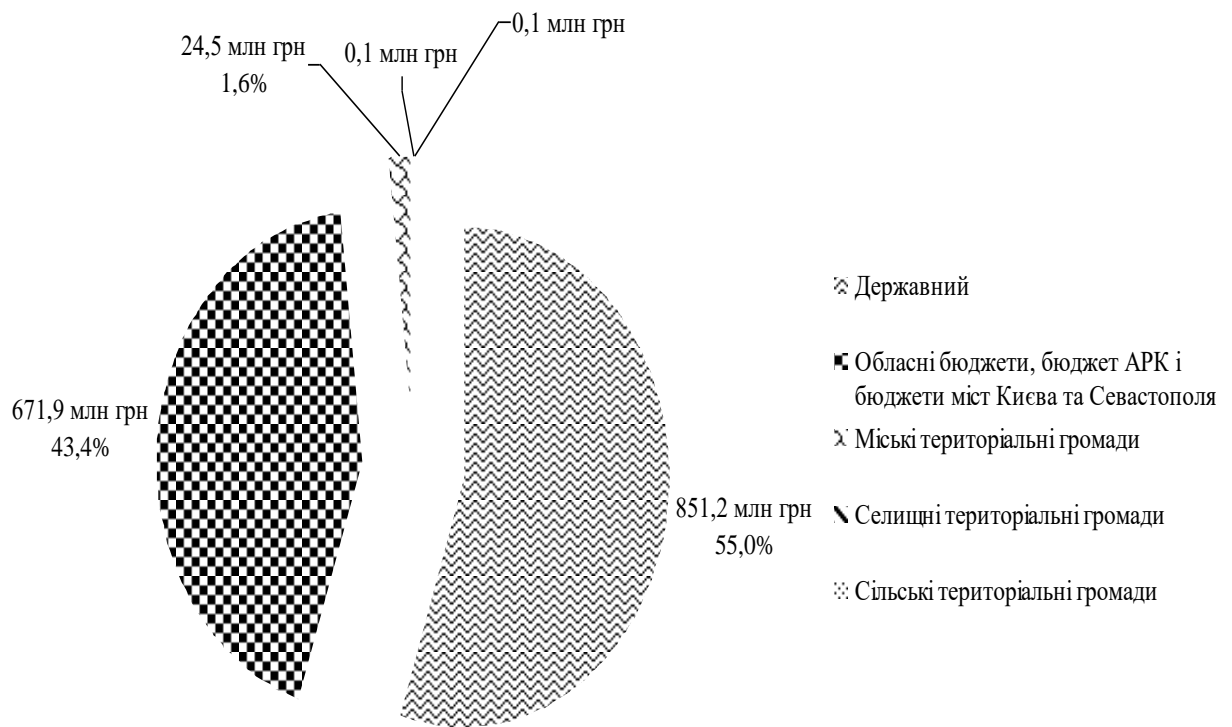

Рис. Д6. Структура надходжень рентної плати за спеціальне використання води до публічних бюджетів України у 2021 році*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за оперативними даними Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України, Державної служби статистики України

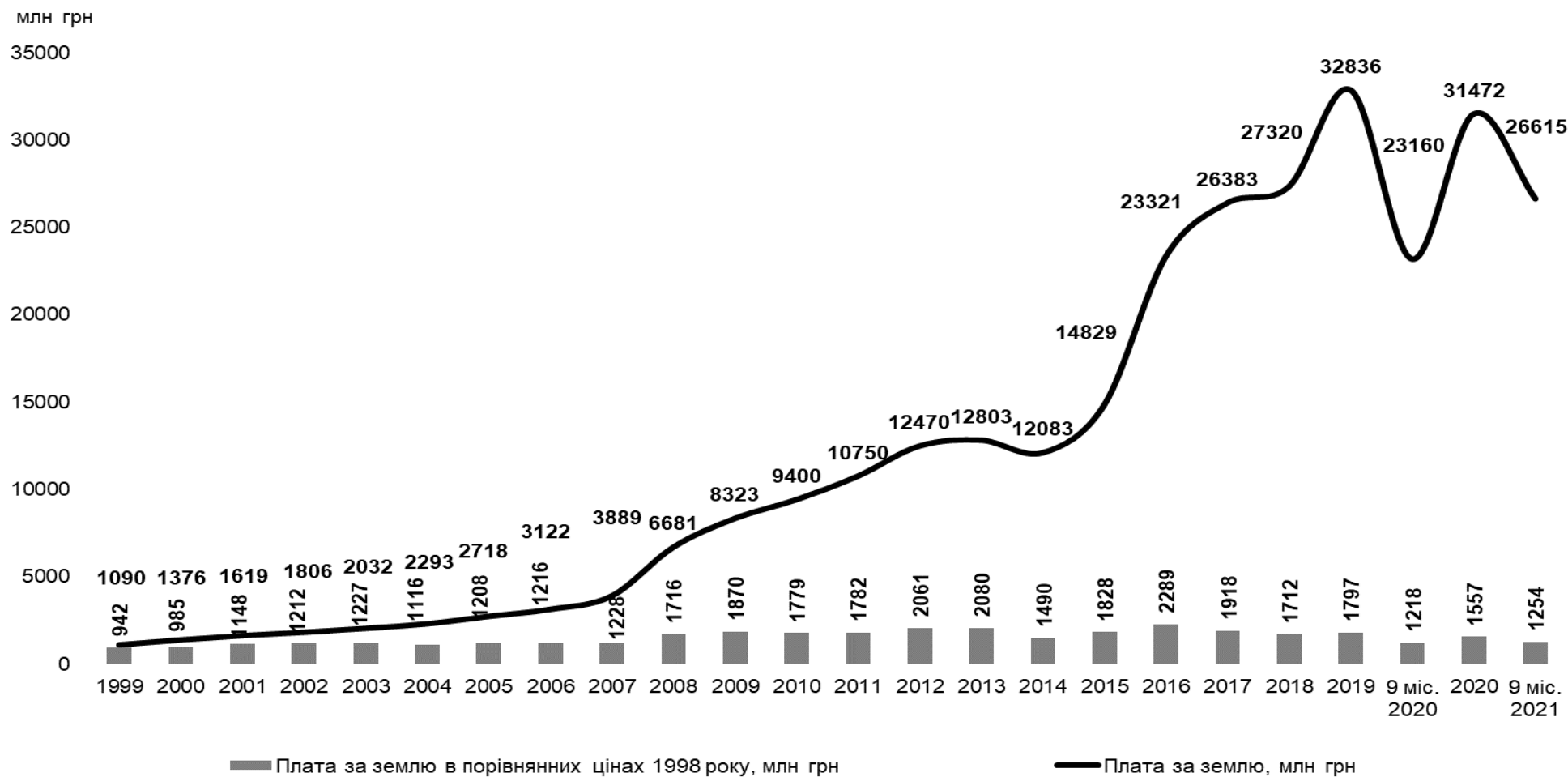

Рис. Ж. Номінальні та реальні надходження плати за землю до Зведеного бюджету України*

Примітка. *Розраховано за оперативними даними Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України, Державної служби статистики України

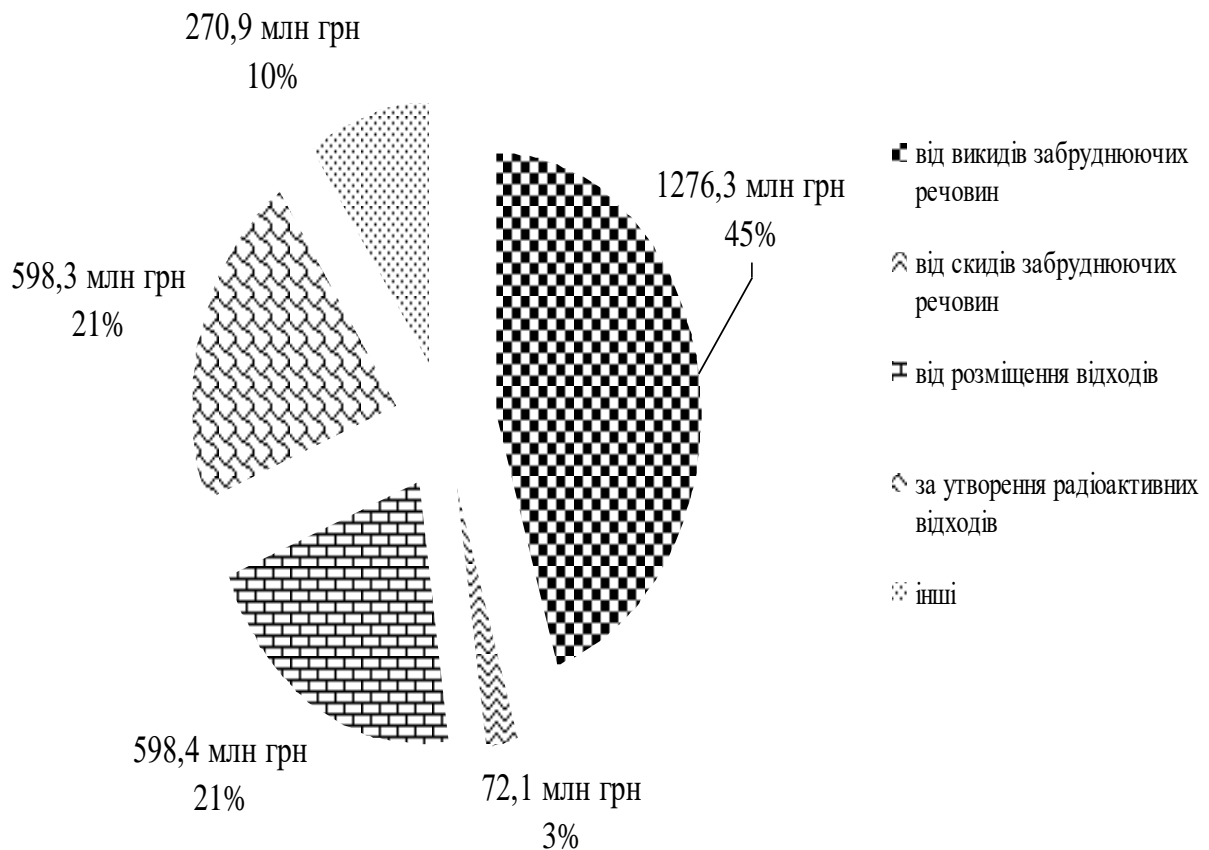

Рис. 31. Структура надходжень екологічного податку до публічних бюджетів України у 2012 році*

Примітка.*Розраховано та побудовано авторкою за оперативними даними Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України, Державної служби статистики України

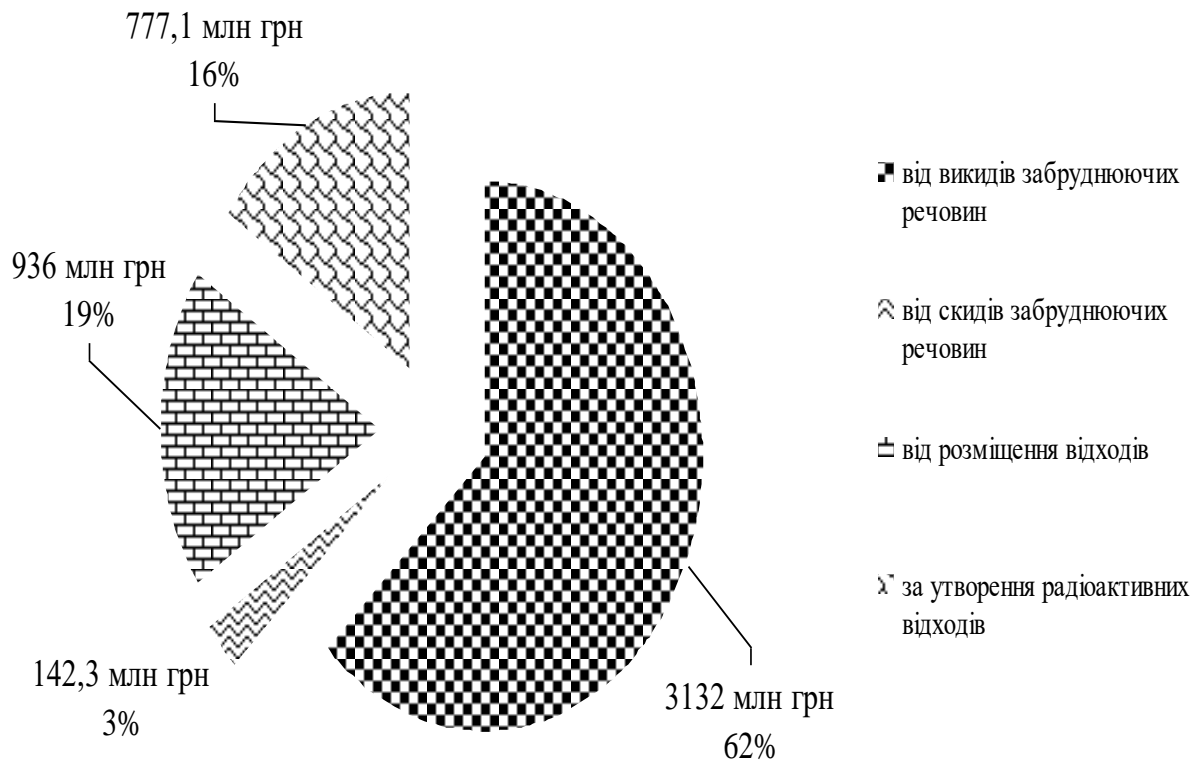

Рис. 32. Структура надходжень екологічного податку до публічних бюджетів України у 2016 році*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за оперативними даними Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України, Державної служби статистики України

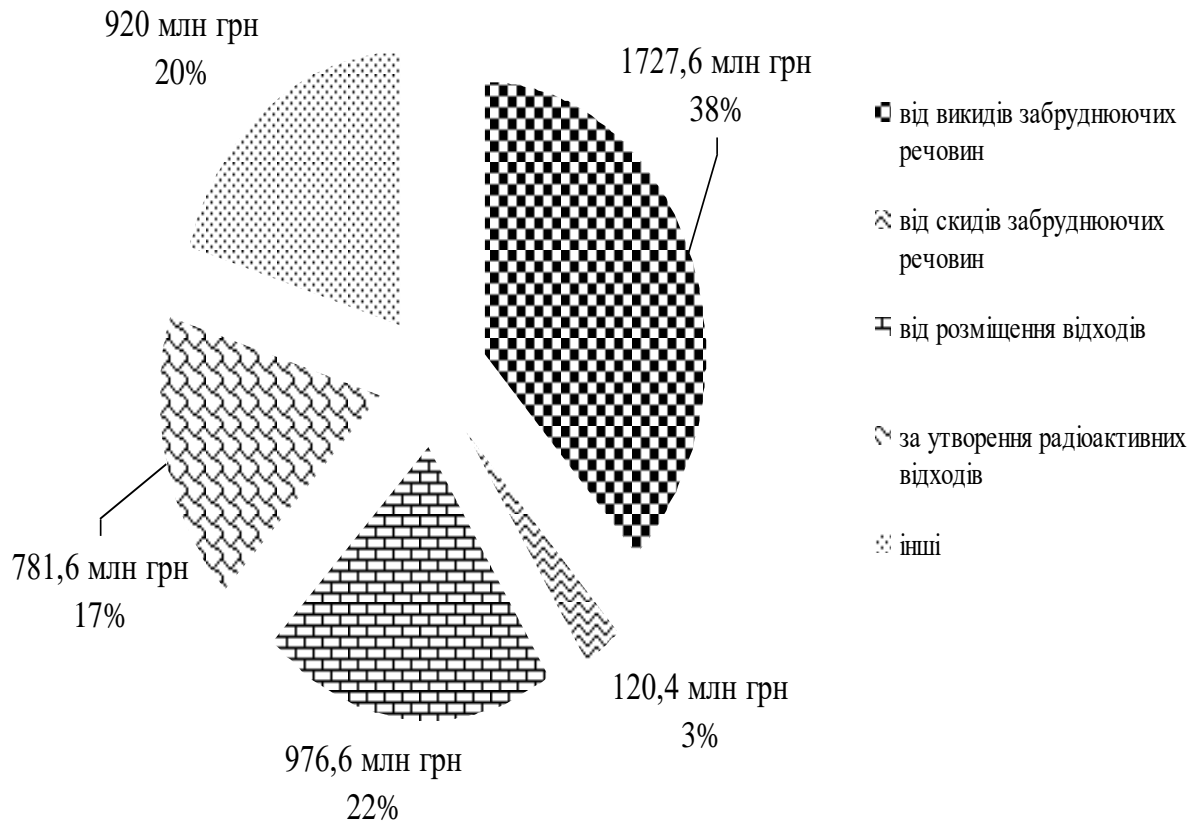

Рис. 33. Структура надходжень екологічного податку до публічних бюджетів України за 9 міс. 2021 року*

Примітка. *Розраховано за оперативними даними Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України, Державної служби статистики України

Основні показники для проведення регресійного аналізу залежності природоохоронних витрат загалом від найбільш детермінуючих попередньо вибраних предикторів

Рік	Природоохоронні витрати загалом, млн грн	Надходження екологічного податку до Зведеного бюджету України, млн грн	Питома вага екологічного податку в доходах Зведеного бюджету України, %	Надходження рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів до Зведеного бюджету України, млн грн	Питома вага рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів у доходах Зведеного бюджету України, %	Рівень зносу основних засобів, %	Темп росту ВВП України, %	Сума капітальних інвестицій, млн грн	Доходи Зведеного бюджету України, млн грн
2002	3827,3	189,1	0,31	2449,8	4	47,2	105,3	46563	61872
2003	4508,9	269,4	0,36	2780,3	3,6	48	109,5	59899	76193
2004	5987,7	319,3	0,35	3066,3	3,4	49,3	111,8	89314	91455
2005	7089,2	414,9	0,31	3981	3	49	103,1	111174	134201
2006	7366,6	795	0,46	4746,7	2,8	51,5	107,6	148972	171952
2007	9691	1088	0,49	5948,2	2,7	52,6	108,2	222679	219823
2008	12176	1182	0,4	9292	3,1	61,2	102,2	272074	297690
2009	11073,5	1211,8	0,44	11235,9	4,1	60	84,9	192878	272967
2010	13128	1932,4	0,61	12580	4	74,9	104,1	189061	314506
2011	18490,7	1214,5	0,3	14826	3,7	75,9	105,5	259932	398553
2012	20514	2858,7	0,64	17537	3,9	76,7	100,2	293692	445525
2013	20377,8	3916,5	0,88	28862,9	6,5	77,3	100	267728	442788,7
2014	21925,6	4837,1	1,06	33596,2	7,4	83,5	93,4	219420	456067,3
2015	24591,1	2699,7	0,41	41958	6,4	60,1	90,2	273116	651966
2016	32488,7	4999	0,64	46608	6	58,1	102,4	359216	782859
2017	31492	4699,9	0,46	51132	5	55,1	102,4	448462	1016788
2018	34392,3	4922,5	0,42	50086	4,2	60,6	103,5	578726	1184290
2019	43735,8	6093,7	0,47	52024,8	4	56,9	103,2	623979	1289780
2020	41332,2	5397,6	0,39	57112,6	4,1	58,5	96,2	508217	1376674
2021	42534	5989,3	0,35	89318,5	5,3	57,7	103,4	528802	1662334

Кореляційна матриця встановлення тісноти зв'язку між відкликом та предикторами

<i>Рік</i>	<i>Природоохоронні витрати загалом, млн грн</i>	<i>Надходження екологічного податку до Зведеного бюджету України, млн грн</i>	<i>Питома вага екологічного податку в доходах Зведеного бюджету України, %</i>	<i>Надходження рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів до Зведеного бюджету України, млн грн</i>	<i>Питома вага рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів у доходах Зведеного бюджету України, %</i>	<i>Рівень зносу основних засобів, %</i>	<i>Темп росту ВВП України, %</i>	<i>Сума капітальних інвестицій, млн грн</i>	<i>Доходи Зведеного бюджету України, млн грн</i>
Природоохоронні витрати загалом, млн грн	1								
Надходження екологічного податку до Зведеного бюджету України, млн грн	0,953965	1							
Питома вага екологічного податку в доходах Зведеного бюджету України, %	0,119903	0,380854101	1						
Надходження рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів до Зведеного бюджету України, млн грн	0,947045	0,922013628	0,097924177	1					
Питома вага рентної плати та плати за використання інших природних ресурсів у доходах Зведеного бюджету України, %	0,446653	0,600783927	0,665155167	0,543827676	1				
Рівень зносу основних засобів, %	0,200765	0,316134883	0,714067804	0,127050932	0,508640318	1			
Темп росту ВВП України, %	-0,26058	-0,294255742	-0,314285382	-0,267379857	-0,52784706	-0,3827	1		
Сума капітальних інвестицій, млн грн	0,951438	0,884680519	0,022667817	0,866145976	0,242712108	0,141984	-0,17556	1	
Доходи Зведеного бюджету України, млн грн	0,969539	0,901967691	-0,032111931	0,963557787	0,338347834	0,062465	-0,1944	0,944679	1

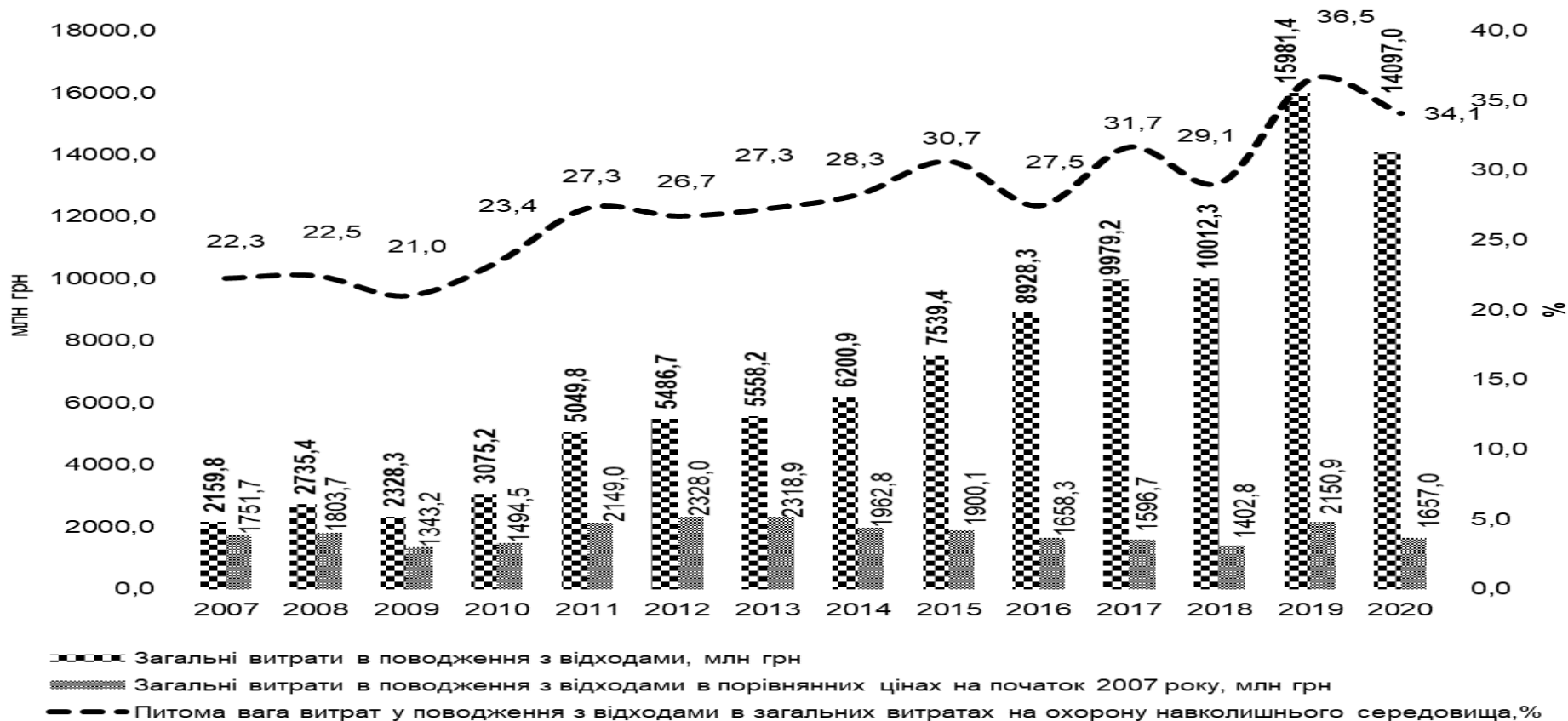

Рис. ЛІ. Динаміка загальних витрат у поведження з відходами в Україні за всіма джерелами фінансування у 2007–2020 роках*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за даними Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України та Державної служби статистики України

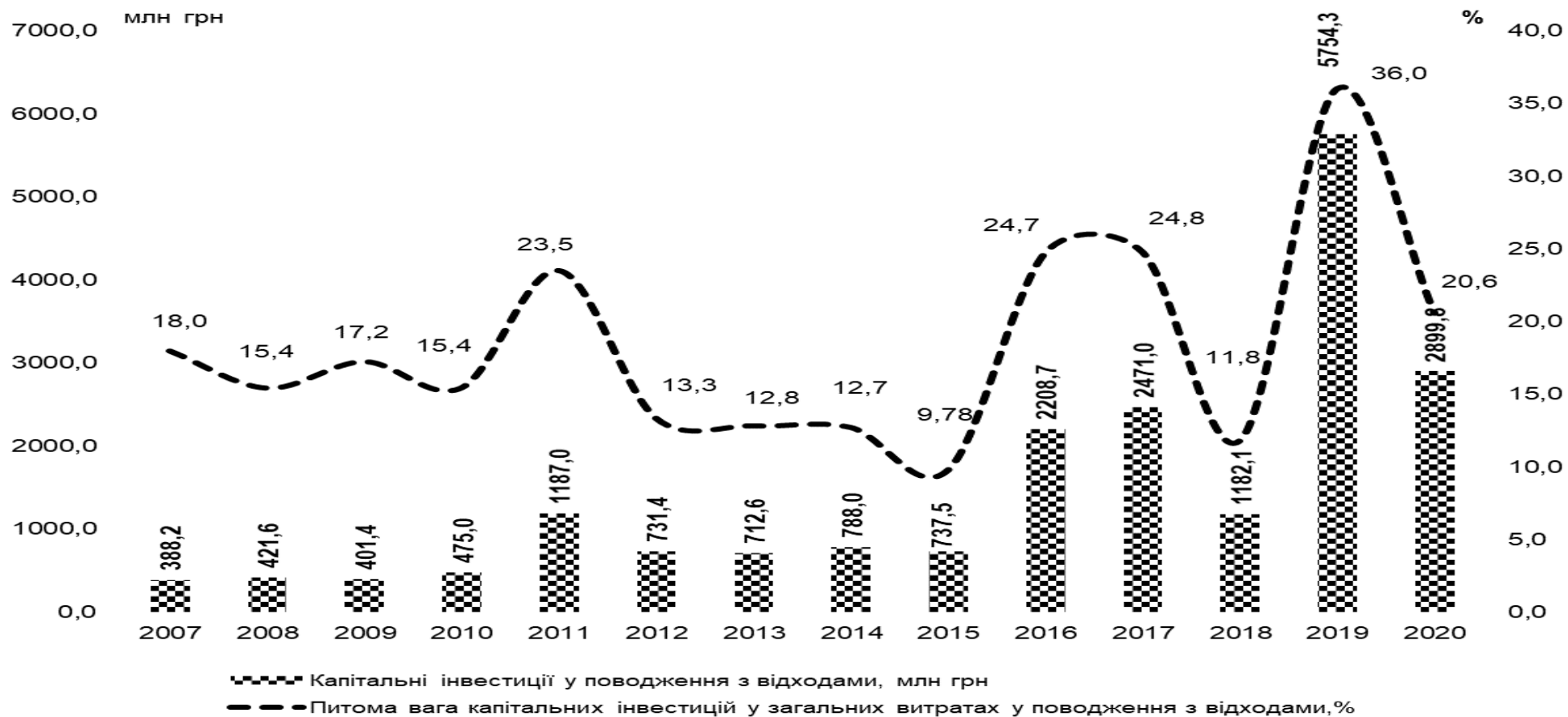

Рис. Л2. Капітальні інвестиції у поводження з відходами в Україні за всіма джерелами фінансування у 2007–2020 роках*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за даними Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України та Державної служби статистики України

Рис. ЛЗ. Видатки Зведеного бюджету України на утилізацію відходів у 2007–2020 роках*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за даними Міністерства фінансів України та Державної казначейської служби України

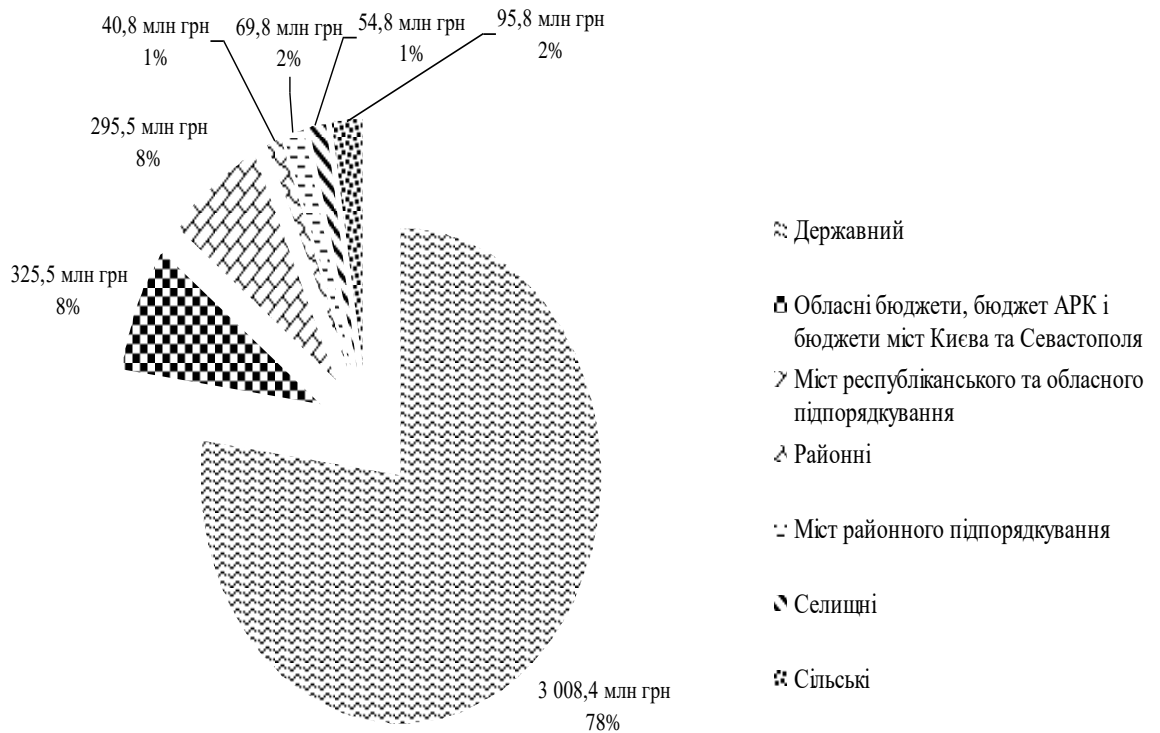

Рис. М1. Публічні видатки на охорону навколишнього природного середовища у 2011 році, млн грн, %*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за даними Міністерства фінансів України та Державної казначейської служби України

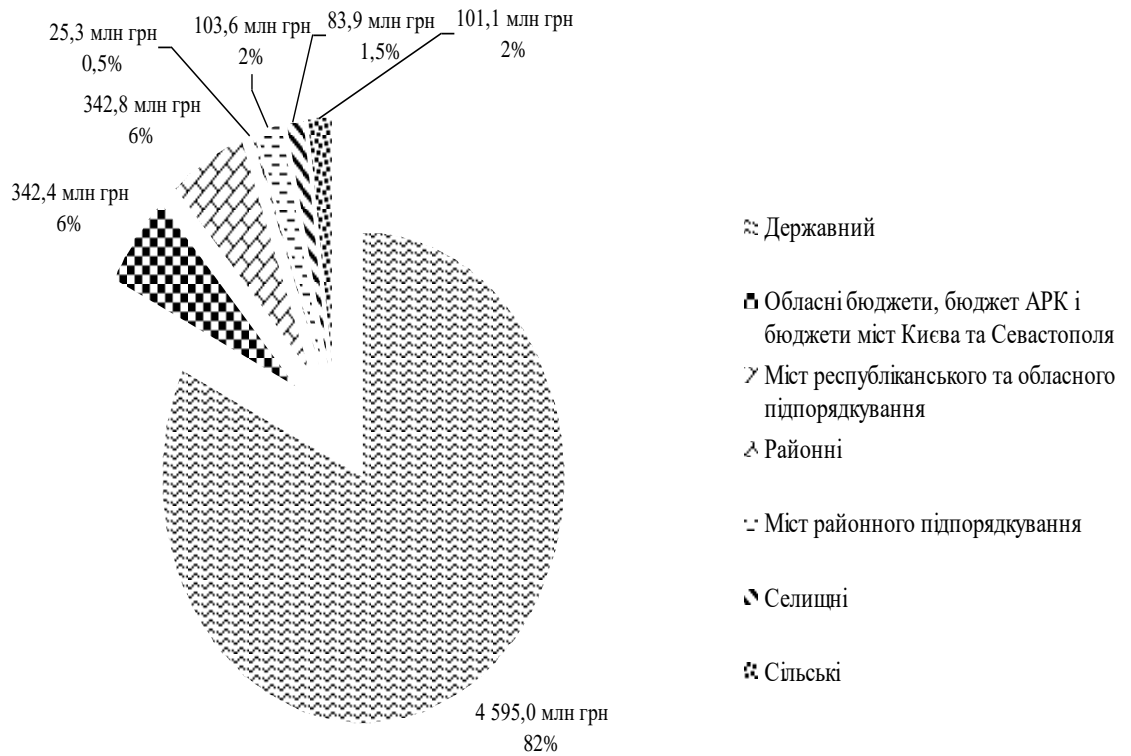

Рис. М2. Публічні видатки на охорону навколишнього природного середовища у 2013 році, млн грн, %*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за даними Міністерства фінансів України та Державної казначейської служби України

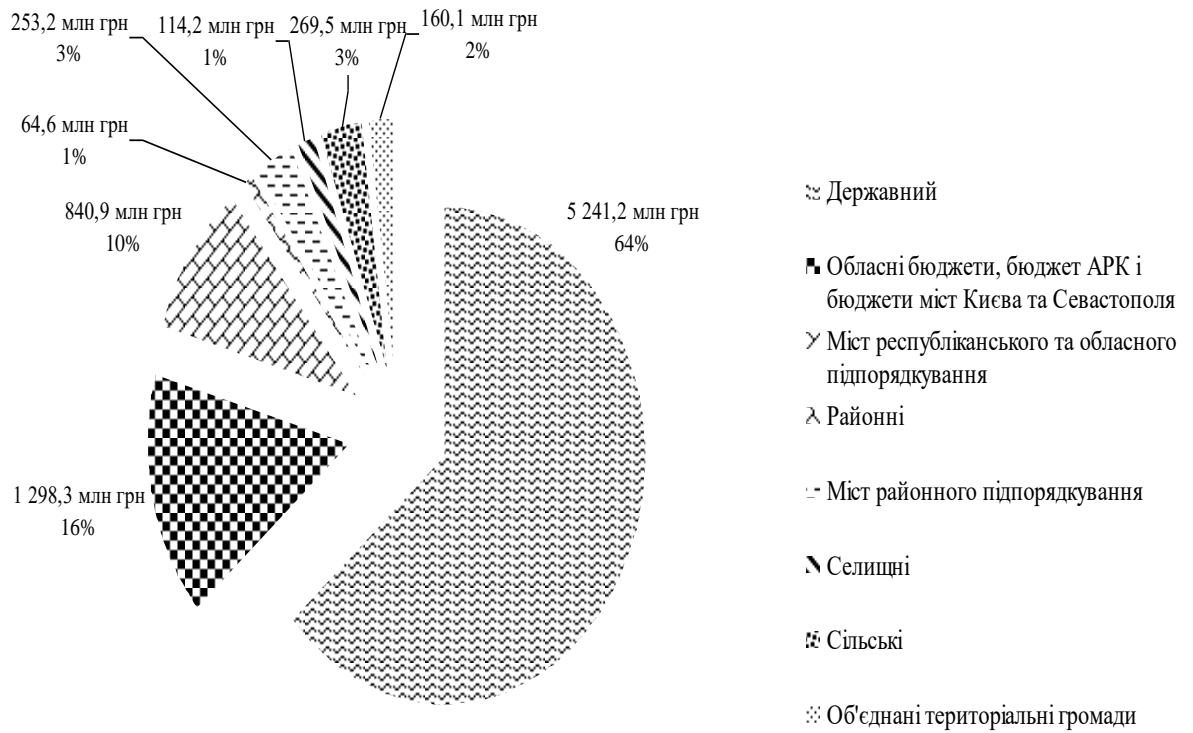

Рис. МЗ. Публічні видатки на охорону навколишнього природного середовища у 2018 році, млн грн, %*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за даними Міністерства фінансів України та Державної казначейської служби України

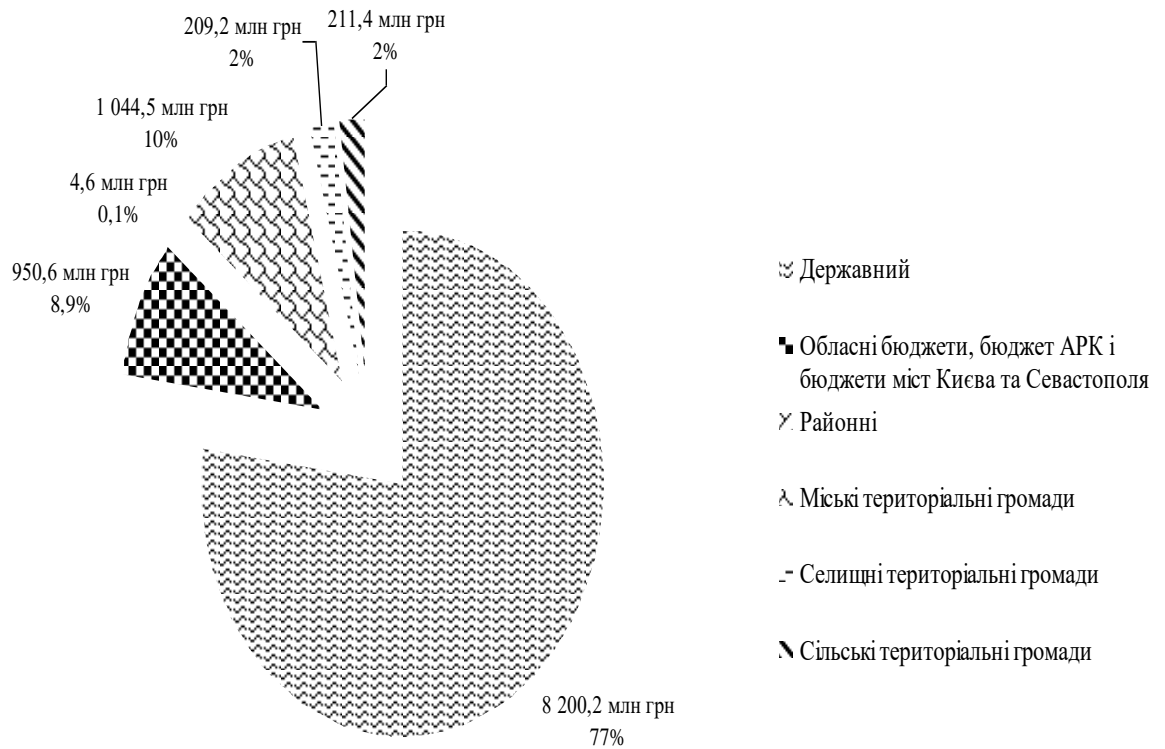

Рис. М4. Публічні видатки на охорону навколишнього природного середовища у 2021 році, млн грн, %*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за даними Міністерства фінансів України та Державної казначейської служби України

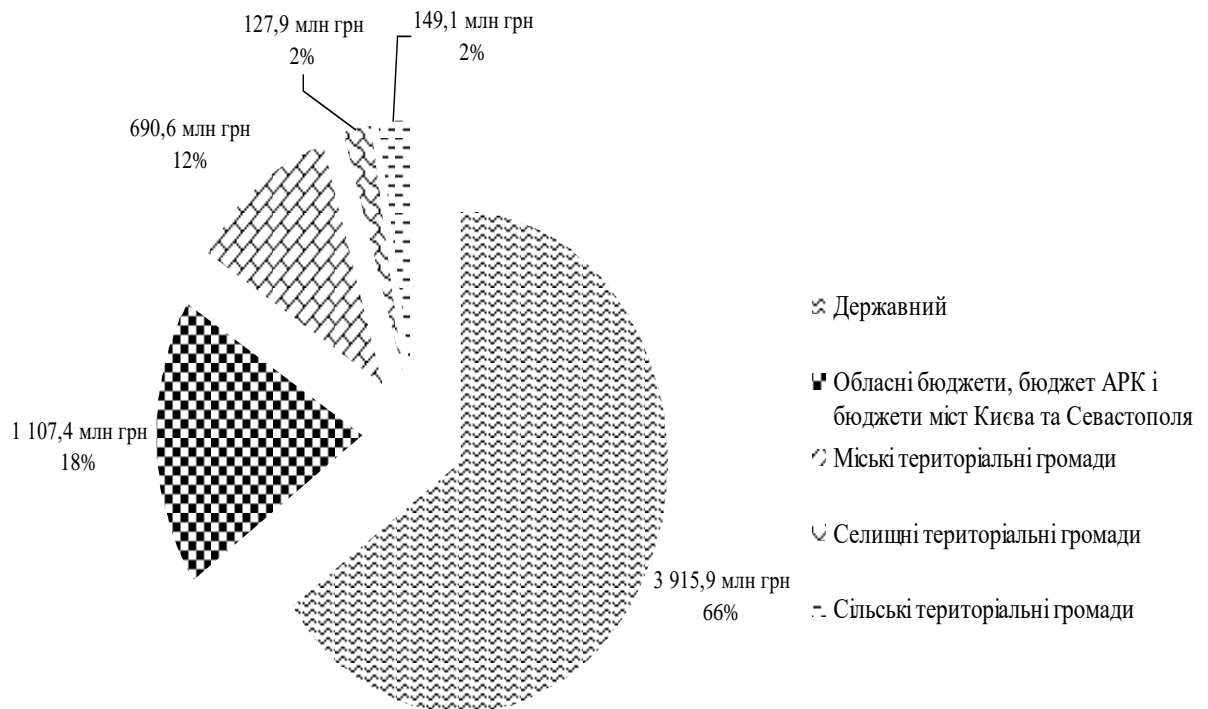

Рис. М5. Міжбюджетний розподіл екологічного податку в Україні, млн грн, %*

Примітка. *Розраховано та побудовано авторкою за даними Міністерства фінансів України та Державної казначейської служби України

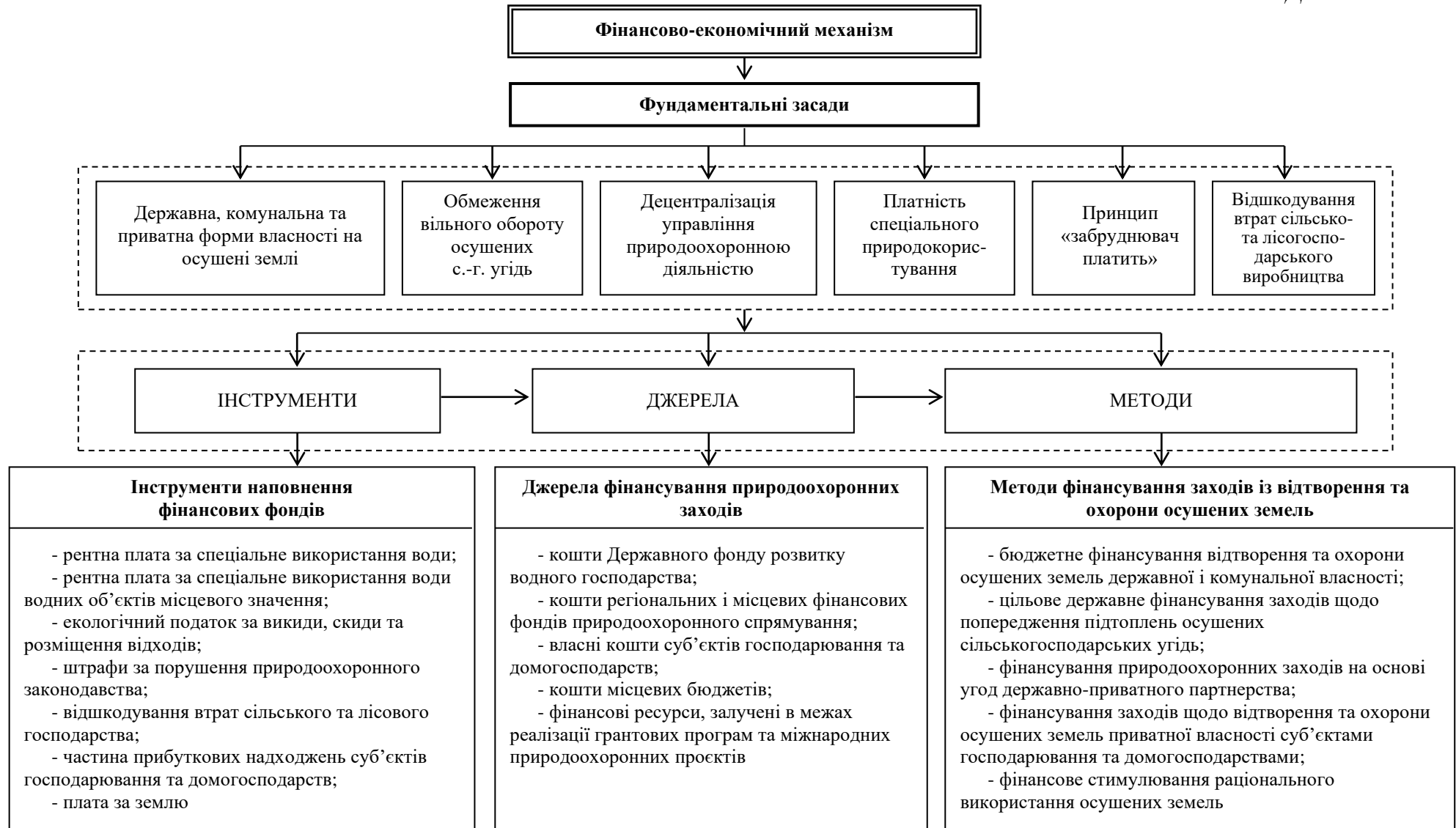

Рис. Н1. Фундаментальні засади і структурні елементи фінансово-економічного механізму раціоналізації природокористування в зоні осушення

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових виданнях,

включених до Переліку наукових фахових видань України

1. Ісаченко Н. В. (Мединська Н. В.), Паламарчук Л. В., Матвійчук О. В. Перспективи впровадження зонінгу для управління земельними ресурсами в Україні. Агросвіт. 2011. № 24. С. 13–15. *(Здобувачкою виокремлено особливості формування систем управління земельними ресурсами в Україні).*
2. Isachenko N. V. (Мединська Н. В.) Land zoning features in settlements. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. 2012. № 3–4. С. 33–39.
3. Ісаченко Н. В. (Мединська Н. В.) Перспективність зонування земель в Україні. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес». 2012. № 169. Ч. 1. С. 94–97.
4. Ісаченко Н. В. (Мединська Н. В.) Особливості містобудівного зонування. Вісник Львівського національного аграрного університету. Серія: Економіка АПК. 2013. № 20 (2). С. 133–141.
5. Ісаченко Н. В. (Мединська Н. В.) До питання екологобезпечного сільсько-господарського землекористування. Агросвіт. 2014. № 4. С. 12–14.
6. Мединська Н. В., Купріянич І. П. Забезпечення екологічної безпеки на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення. Агросвіт. 2015. № 20. С. 89–94. *(Здобувачкою розкрито зміст забезпечення екологічної безпеки територій радіоактивного забруднення).*
7. Мединська Н. В. Публічність містобудівної документації, як передумова ефективного громадського контролю за розвитком урбаністичних систем. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. 2016. № 1–2. С. 41–46.
8. Мединська Н. В. Кадастр як інструмент планування розвитку територій. Агросвіт. 2017. № 19–20. С. 37–42.

9. **Мединська Н. В.**, Колганова І. Г., Задорожня Н. М. Еколого-економічна оцінка використання земель населених пунктів. *Агросвіт*. 2017. № 21. С. 26–29. *(Здобувачкою сформовано авторський підхід до еколого-економічної оцінки використання земель населених пунктів)*.

10. **Мединська Н. В.**, Красножон А. А. Просторове моделювання меж міста-курорту Миргород та його санітарно-захисних зон. *Економіка та держава*. 2017. № 9. С. 74–77. *(Здобувачкою розкрито економічні аспекти формування санітарно-захисних зон навколо міст-курортів)*.

11. Гунько Л. А., **Мединська Н. В.**, Колганова І. Г. Територіальні ресурси України та їх місце в європейському та глобальному вимірах. *Приазовський економічний вісник*. 2017. Вип. 4 (04). С. 67–74. *(Здобувачкою проаналізовано структуру земельного фонду України за власниками та землекористувачами)*.

12. Голян В. А., **Мединська Н. В.**, Заставний Ю. Б. Удосконалення економічного механізму природокористування на місцевому рівні в умовах децентралізаційних процесів. *Бізнес Інформ*. 2021. № 12. С. 133–139. *(Здобувачкою обґрунтовано пріоритети удосконалення економічного механізму природокористування на місцевому рівні)*.

13. Голян В. А., **Мединська Н. В.** Інституціоналізація економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування на рівні ОТГ. *Проблеми економіки*. 2021. № 4. С. 211–216. *(Здобувачкою розкрито зміст ресурсозбереження та енергоефективного природокористування на рівні ОТГ)*.

14. **Мединська Н. В.** Формування економічного механізму природокористування в умовах нової глобальної природоохоронної архітекτονіки. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка і менеджмент»*. 2021. Вип. 1 (87). С. 44–50.

15. **Мединська Н. В.** Інвестиційне забезпечення сфери поводження з відходами як складник економічного механізму природокористування. *Причорноморські економічні студії*. 2021. Вип. 72. Ч. 2. С. 63–69.

16. Мединська Н. В. Економічний механізм природокористування в умовах децентралізації: сутнісна характеристика, типи, ієрархія. Економіка та держава. 2022. № 2. С. 97–102.

17. Мединська Н. В. Трансформація екологічного оподаткування в контексті інвестиційного забезпечення модернізації природоохоронної інфраструктури. Інвестиції: практика та досвід. 2022. № 4. С. 48–53.

18. Голян В. А., **Мединська Н. В.**, Заставний Ю. Б. Економічний механізм органічного сільськогосподарського виробництва в умовах глобальних природоохоронних викликів: теоретико-методологічні засади формування. Агросвіт. 2022. № 3. С. 10–18. *(Здобувачкою розкрито зміст економічного механізму органічного сільськогосподарського виробництва).*

19. Мединська Н. В. Економічний механізм природокористування в умовах сучасних викликів: принципи та інституціоналізація. Економіка та суспільство. 2022. № 38.

URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1284>.

20. Мединська Н. В. Економічний механізм природокористування: інституціональне підґрунтя та інструментально-методологічне забезпечення. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. 2022. № 2. С. 64–74.

21. Мединська Н. В. Інституціоналізація економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування: інвестиційний та секторальний вимір. Інвестиції: практика та досвід. 2022. № 11–12. С. 32–38.

22. Мединська Н. В. Економічний механізм ресурсозбереження та енергоефективного природокористування в умовах децентралізації: зміст та компонентна структура. Економіка та держава. 2022. № 6. С. 81–85.

23. Голян В. А., **Мединська Н. В.** Економічне стимулювання екологобезпечного землекористування як складова економічного механізму природокористування. Економіка та суспільство. 2022. № 40. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1471>. *(Здобувачкою обґрунтовано доцільність трансформації існуючої системи економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель*

в сучасну систему економічного стимулювання екологобезпечного землекористування, яка враховуватиме наявні євроінтеграційні та децентралізаційні виклики).

24. Голян В. А., Лучечко Ю. М., Заставний Ю. Б., **Мединська Н. В.** Фінансове забезпечення охорони навколишнього природного середовища в умовах глобальних викликів: пріоритети та особливості. Економіка та держава. 2022. № 8. С. 32–41. *(Здобувачем виявлено основні тенденції фінансового забезпечення охорони навколишнього природного середовища в сучасних умовах).*

25. Голян В. А., **Мединська Н. В.**, Лучечко Ю. М., Заставний Ю. Б. Фінансово-інвестиційне забезпечення сфери поводження з відходами: напрями формування інституціонального середовища. Інвестиції: практика та досвід. 2022. № 17–18. С. 5–12. *(Здобувачем розкрито зміст фінансово-інвестиційного забезпечення сфери поводження з відходами).*

26. **Мединська Н. В.**, Голян В. А., Заставний Ю. Б. Удосконалення економічного механізму природокористування в умовах інституціональних трансформацій: цілі, глобальні та національні детермінанти. Бізнес Інформ. 2022. № 7. С. 122–132. *(Здобувачем ідентифіковано національні детермінанти удосконалення економічного механізму природокористування в умовах інституціональних трансформацій).*

27. **Мединська Н. В.**, Гюлтекін О. О. Інституціональне середовище формування механізмів еколого-економічного забезпечення введення об'єктів лісової рекреаційної інфраструктури. Бізнес Інформ. 2023. № 3. С. 51–57. *(Здобувачем розкрито зміст інституціонального середовища формування мережі об'єктів лісогосподарської інфраструктури).*

28. **Мединська Н. В.**, Замлинський О. С. Формування територіальної моделі фінансового регулювання використання природних ресурсів: інвестиційний аспект. Інвестиції: практика та досвід. 2023. № 8. С. 149–154. *(Здобувачкою проаналізовано основні тенденції фінансування охорони навколишнього природного середовища за рахунок коштів місцевих бюджетів).*

29. **Мединська Н.**, Мороз Ю. Надходження рентної плати за користування надрами у місцеві бюджети в контексті модернізації економічного механізму природокористування. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. 2023. № 1. С. 117–126. *(Здобувачкою виявлено особливості адміністрування рентної плати за користування надрами).*

**Статті у періодичних наукових виданнях,
включених до категорії «А» Переліку наукових фахових видань України
та/або у закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних
Web of Science Core Collection та/або Scopus**

30. Krasnova Yu., Golovko L., Hunko L., **Medynska N.**, Sandeep Kumar Gupta. An assessment of the legal framework governing land ownership is evolving in Ukraine. Materialstoday: proceedings. 2022. Vol. 49. P. 8. P. 3619–3623. *(Здобувачкою проведено оцінку законодавчої бази, яка регулює власність на землю в Україні).*

31. Tretiak A. M., Hunko L. A., **Medynska N. V.**, Hetmanchyk I. P. A Significance of Method of Design of Land Use of Local Eco-Network Structural Elements. International Journal of Advanced Science and Technology. 2022. Vol. 29. Iss. 6s. P. 1094–1100. *(Здобувачкою розкрито суть значення методу проектування землекористування структурних елементів локальної екомережі).*

32. Martyn A., Kolosa L., Hunko L., **Medynska N.** Access to land resources for agribusiness in Ukraine under the ban on land acquisition: Development of alternative forms of land use. AIP Conference Proceedings. 2022. Vol. 2413. P. 040013. *(Здобувачем виокремлено особливості забезпечення доступу до земельних ресурсів для ведення агробізнесу в Україні в умовах мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення).*

33. **Medynska N.**, Hunko L., Reznik N. Approaches to Land Zoning on the Basis of Sustainable Territory Development. International Conference on Business and Technology. 2023. Vol. 495. P. 78–796. *(Здобувачкою розкрито зміст засада сталого розвитку території).*

34. Chumachenko A., **Medynska N.**, Horbachova O., Mykhailyshyn L., Korovchuk Y. Development of European Land Resource Potential in the Conditions of

Globalization. Review of Economics and Finance. 2023. Vol. 21. P. 376–382. *(Здобувачкою виявлено вплив глобалізації на процеси використання земельно-ресурсного потенціалу в країнах Європи).*

Тези наукових доповідей

35. **Мединська Н. В.**, Віровка А. В., Красножон А. А. Екологічні властивості зелених насаджень населених пунктів. Управління земельними ресурсами в умовах децентралізації влади: стан, проблеми та перспективи їх вирішення: Всеукраїнська науково-практична студентська конференція, яка присвячена Дню землевпорядника та 15-річчю створення кафедри управління земельними ресурсами, м. Київ, 11–12 березня 2016 року: тези доповіді. Київ, 2016. С. 148–151. *(Здобувачкою виокремлено екологічні властивості зелених насаджень населених пунктів).*

36. Гунько Л., **Мединська Н.**, Мороз Ю. Publicity of Planning Documentation as a Prerequisite for Effective Public Monitoring of the Development of Urban Systems. Innovative (eco-)technology, entrepreneurship and regional development: 4th International Conference Innovation, Lithuania, 2018. P. 47–51. *(Здобувачкою розкрито зміст ефективного громадського моніторингу розвитку містобудівних систем).*

37. **Мединська Н. В.**, Голомудько А. Ю. Глобальні детермінанти формування економічного механізму природокористування в Україні. Визначальні дослідження у сучасному світі економіки: науково-практична конференція, м. Запоріжжя, 15 січня 2022 року: тези доповіді. Запоріжжя, 2022. С. 10–14. *(Здобувачкою розкрито зміст глобальних детермінант формування економічного механізму природокористування в Україні).*

38. **Мединська Н. В.**, Ягупа Я. С. Сутнісна характеристика економічного механізму природокористування: сучасний вимір. Етапи змін в економіці: наука, інновації, бізнес-розвиток: Всеукраїнська науково-практична конференція для студентів, аспірантів та молодих учених, м. Київ, 15 січня 2022 року: тези доповіді. Київ, 2022. С. 43–47. *(Здобувачкою здійснено сутнісну характеристику економічного механізму природо-користування в Україні).*

39. Мединська Н. В. Фінансово-економічне стимулювання екологобезпечного використання сільськогосподарських земель: диверсифікація методів та

інструментів. Наукові дослідження в сучасному світі економіки: науково-практична конференція, м. Дніпро, 29 січня 2022 року: тези доповіді. Дніпро, 2022. С. 50–54.

40. **Мединська Н.**, Гунько Л. Інституціоналізація економічного механізму природо-користування в умовах реалізації угод публічно-приватного партнерства. Використання й охорона земельних ресурсів: актуальні питання науки та практики: Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція, м. Львів, 3 березня 2022 року: тези доповіді. Львів, 2022. С. 58–60. *(Здобувачкою розкрито порядок інституціоналізації економічного механізму природокористування в умовах реалізації угод публічно-приватного партнерства).*

41. Голян В. А., **Мединська Н. В.**, Гунько Л. А. Формування економічного механізму природокористування у контексті реалізації угод публічно-приватного партнерства. Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку: XX Міжнародна науково-практична конференція, м. Бухарест, Румунія, 07 травня 2022 року: тези доповіді. Бухарест, 2022. С. 58–64. *(Здобувачкою запропоновано концепт формування економічного механізму природокористування в контексті реалізації угод публічно-приватного партнерства).*

42. Мединська Н. В. Генезис та інституціоналізація економічного механізму природокористування. Економіка, фінанси, облік та право: актуальні проблеми теорії та практики: Міжнародна науково-практична конференція, м. Полтава, 14 травня 2022 року: тези доповіді. Полтава, 2022. Т. 1. С. 42–44.

43. Мединська Н. В. Адміністрування екологічного податку як важлива складова економічного механізму природокористування. Реформування економіки в контексті міжнародного співробітництва: механізми та стратегії: Міжнародна науково-практична конференція, м. Запоріжжя, 4–5 лютого 2022 року: тези доповіді. Запоріжжя, 2022. Вип. 1. С. 55–59.

44. Мединська Н. В. Типізація економічного механізму природокористування в умовах децентралізації. Проблеми та перспективи реалізації та впровадження міждисциплінарних наукових досягнень: III Міжнародна наукова конференція, м. Луцьк, 3 червня 2022 року: тези доповіді. Луцьк, 2022. С. 21–24.

45. Мединська Н. В. Економічний механізм ресурсозбереження та енергоефективного природокористування в контексті відновлення національного господарства. Трансформаційні процеси в умовах війни та післявоєнного періоду: Всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція, м. Чернігів, 10 червня 2022 року: тези доповіді. Чернігів, 2022. С. 22–24.